

પ્રસ્તાવના

શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ નડિયાદમાં ઊજવાઈ મયો. સાથે સાથે શ્રી મણિલાલ નબુભાઈ દિવેદી તથા શ્રી બાલાશંકર કંધારિયાની જયંતીઓ પણ ઊજવાઈ. તે નિમિત્તે અનેક વિદ્વાનોને વ્યાખ્યાનો માટે નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યાં હતાં. તેમાંનાં ઉપલબ્ધ વ્યાખ્યાનો નડિયાદની 'સાક્ષર ત્રિપુટીની સ્મૃતિમાં' નામે પ્રગટારે બહાર પડે છે તે આનંદની વાત છે. વ્યાખ્યાનો ગોરાં મળવાને કારણે આ અંથનું પ્રકાશન વિલંબે થયું છે તેની અમે દામા માગીએ છીએ.

— સ્વ. ડૉક્ટર રમણલાલ યાસિક આશ્રિત ગયા હતા, અને ત્યાંનાં શુજરાતી બાઈબલનો પાસેથી આ અંથ પ્રકાશન નિમિત્તે પંદરસો રૂપીઆ લીધરાવી લાવ્યા હતા. તે માટે અમે તે હાતા બાઈબલનો અને ડૉક્ટર રમણલાલ યાસિકનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

આ મહોત્સવની ઊજવણીમાં શરૂઆતથી અંત સુધી ખૂબ કાળજીપૂર્વક રસ લેનાર, મહોત્સવ સમિતિના પ્રમુખ શ્રી બાલુભાઈ જશભાઈ પટેલ, અને મૂળ મંત્રી શ્રી સોમાભાઈ વલ્લભભાઈ પટેલનો અમે જેટલો આભાર માનીએ તેટલો થોડો છે.

અમને આશા છે કે આ અંથમાંના લેખો નડિયાદની આ સાક્ષર ત્રિપુટીના અધ્યયન માટે સારી ગણી સકાય તેવી સામગ્રી વિદ્વાનોને પૂરી પાડશે અને આધુનિક તરુણો તેમાંથી જરૂરી પ્રેરણા મેળવશે. જેમણે આમાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં અને લેખરૂપે લખી મોકલ્યાં, તે બધા વિદ્વાનોનો અમે આભાર માનીએ છીએ.

નડિયાદ,
વિજયાદશમી, ૨૦૨૨
૨૪-૧૦-૧૬

શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકર
ડૉ. રામચંદ્ર પંડયા
ડૉ. મધુરમ્

—મંત્રીઓ
શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ
નડિયાદ

આભારદર્શન

આ વ્યાખ્યાનસંગ્રહમાં પ્રા તપ્તસિદ્ધ પરમાત્મા
તથા શ્રી રાધાના જલજલના લેખો ઉમેરવામાં આવી
છે એ અને સન્મનોના તેમ જ વિદ્યાન વ્યાખ્યાતાઓના
અમે આભારી છીએ

૨૨. શ્રી મ ન દિવેદીનો બોલક ગુજરાત સાહિત્ય
સભા, અમદાવાદ તરફ અને ૨૪ શ્રી બાનાચકરનો
બોલક સન્ન સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય તરફ અમે પ્રાપ્ત
રયા છે આ બે સન્નાઓના સૌજન્યસભર સદકારની
અમે સભાર નોધ લઈએ છીએ.

વતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિના પ્રમુખશ્રી તેમ જ
મંત્રીઓની રોડપૂર્ણ સેવાના સુદ્ધગતે આ સંગ્રહનું
પ્રકાશન શક્ય બન્યું છે.

—પ્રકાશકો

અનુક્રમણિકા

ગોવર્ધનરામ

સરસ્વતીચન્દ્ર	વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી	૧
ગોવર્ધનરામકૃત સાક્ષર જીવન	વિજયરામ ક. વૈદ્ય	૧૭
ગોવર્ધનરામનું તત્ત્વચિંતન	શાન્તિલાલ ઠાકર	૪૦
ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલ	ધીરુભાઈ ઠાકર	૫૬
ગોવર્ધનરામ : વિવેચક	રમણલાલ જોષી	૭૮
સરસ્વતીચન્દ્ર રત્નેકુમારનો હોમ	મનુભાઈ પ યોગી 'દશક'	૧૦૯
ગોવર્ધનરામનું મનોરાન્ય	રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષી	૧૧૯
સરસ્વતીચન્દ્રની રત્નેકુમારભાંસા	શાન્તિલાલ ઠાકર	૧૬૯
"સરસ્વતીચન્દ્ર" અને સમુક્ત કુકુબ	તખ્તસિંહ પરમાર	૧૮૧
સરસ્વતીચન્દ્રમાં અવતરણો	હિપેન્દ્ર પટ્ટા	૧૯૭
ગો. મા. ત્રિ કૃત અધ્યાત્મ જીવન	અબ્દુલ્લાહ પુરાણી	૨૩૧
ગો. મા. ત્રિ. ની મનોબૂમિમાં ડોકિયુ	રઘુનાથ બ્રહ્મચર્ય	૨૫૪
પણિત પ્રવરના પ્રેરક પ્રસંગો	ધર્મેન્દ્ર માસ્તર	૨૫૮
સાક્ષર ત્રિપુટીની ગજપો	શાન્તિલાલ ઠાકર	૨૭૨

મણિલાલ નણુભાઈ ત્રિવેદી

સાક્ષર શ્રી મણિલાલ નણુભાઈ	શાન્તિલાલ ઠાકર	૨૬૬
મણિલાલનું 'આત્મનિમગ્નન'	શાન્તિલાલ ઠાકર	૨૦૬
"અભેદ માર્ગ પ્રવાસી"ની કવિતા	જયંત જોષી	૨૧૪

સ્વ. મણિલાલને	અંબાલાલ ડાયર	૩૨૧
અંજલિ	રાયદા	૩૨૨
મુણે જરા	ડો. મધુરમ્	૩૨૩
નડિયાદ નગરી	ડો. મધુરમ્	૩૨૪

બાલાશંકર

આદિવચન	વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	૩૨૭
મસ્ત કવિ બાલાશંકર	ડૉ. રામચન્દ્ર પંડ્યા	૩૩૧
બાલાશંકરનાં સંસ્મરણો	શાન્તિલાલ ઠાકર	૩૪૬
સ્વ. બાલને	અંબાલાલ ડાયર	૩૬૬

નડિયાદનો
સાક્ષર ત્રિપુટીની સ્મૃતિમાં

કુલ પવિત્ર જનની કૃતાર્યા વસુન્ધરા પુણ્યવતી ચ એન

સ્વ. ગોવર્ધનગમ માધવગમ ત્રિપાડી

જન્મ

સ વત ૧૯૧૧ વિજયાદશમી

તા. ૨૦મી ઓક્ટોબર ૧૮૫૫

અવસાન

સ વત ૧૯૬૩ પૌષ વદ ૫

તા. ૪થી નવમુઆરી ૧૯૦૭

વિજ્ઞાનપ્રસાદ ત્રિવેદી સરસ્વતીચંદ્ર

ગોવર્ધનગમી આ મહાન કૃતિ “સરસ્વતીચંદ્ર” પ્રસિદ્ધ થયા પછી તરત જ એમની કીર્તિ ગુજરાતમાં ઉત્તમ સાક્ષર તરીકે પ્રસરી હતી અને એમના બધા ગ્રંથો પ્રગટ થયા પછી તેઓ અનન્યસાધાગ્રણુ સાક્ષર તરીકે વખણાયા હતા ગોવર્ધનરામ સાક્ષરનો અર્થ વિદ્વાન અથવા પંડિત કરતા જુદો કરતા અનેક શાસ્ત્રો કંઠસ્થ હોય તે વિદ્વાન નહીં, પરંતુ જેની નિદા જીવત કાટી પી હોય તે જ ખરો વિદ્વાન “સરસ્વતીચંદ્ર”ના ચોથા ભાગમાં વિદ્યાગુપ્તરી એક વાત સમજાવે છે, તેની તે ગુપ્ત સરસ્વતીચંદ્ર બીજી રીતે સમજાવે છે વિદ્યાગુપ્તરી કહે છે “તમે તો વસ્તુને પ્રમાણિત કરી” સારી સાક્ષરતા વસ્તુને પ્રકાશિત કરવામાં છે આપણી આસપાસ જે પરપરાઓ, ટિપ્પણો, સંધ્યાઓ ને સંકેતો છે તેની પાછળ પ્રાણુ ઝપ કસુ તત્ત્વ રહ્યું છે, તેની ભાવના શી છે, તે શોધી કાઢી તેને જીવનમાં કેવી રીતે ટકાવના ને પૂથી લેવા તે દર્શાવે તે સાક્ષર સાક્ષરનું કર્તવ્ય આ છે

“સરસ્વતીચંદ્ર” માન નવલકથા નથી એ પુરાણ છે, એટલે કે તે વિવિધ આધ્યાત્મિક તેમજ નૈતિક મુશ્કેલીઓ વિરાટ ગ્રંથ પણ છે, ગોવર્ધનરામે એક સાધીના મુખે એણે નિધાન કરાવ્યું છે “અમે સાધુ તરીકે કૃતાર્થ થયા ક્યારે દહેશર્મીએ કે અમે અમારા મન પર વિજય મેળવીએ, માટેનો યોગ સાધીએ અને લોકનું કલ્યાણ કરીએ” સામાન્ય મનુષ્ય માટેનો આદર્શ પણ ગોવર્ધનરામે આ ગણ વસ્તુમાં પ્રગટ કર્યો છે ‘સર્વભૂતહિતેષાં’ એ આદર્શ દેવના આચાર્યો ઉદ્દેશી ગયા હતા મનુષ્યે પોતાનું જ કે તાણું કરવાનું નથી એણે યશ્ન હોય તો નિયમ બની, સમુદ્ય હોય તો મુશ્કેલી

૨ : વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

બની, સર્વજનમાત્રા દિનાર્થે પોતાની મર્મપત્તિ-ભૌતિક તેમ જ અભૌતિકનો ઉપયોગ કરવાનો છે “સન્ન્યતીચન્દ્ર”ના મત્યાક્રમમાં આવતું ધણું મહત્વની છે, કેમકે આ સત્ય જ તેમાં સતત નુર્ણ કરે છે.

નવવક્રયાના ન્યૂપ વિશે આપણે ત્યાં હીક ચર્ચા થઈ છે. નવવક્રયાનું ટેનાક ચોક્કસ ન્યૂપ ગમ્પરાનો આગ્રહ સખે છે, પરન્તુ એનું એક નિશ્ચિત સ્વરૂપ છે એમ નથી ટોચ-ટોચની ધણી નવવક્રયાઓ, તથા હિંનાડ, અમેરિકા અને દિન્દની કેટલીક ઉત્તમ નવવક્રયાઓ જોઈએ તો જાણશે કે નવવક્રયા વિરિધ સ્વરૂપે વિવરે છે નવવક્રયાનો આકાર એનો બધો ‘રિપ્પર્ગ’ છે કે એજા ચોરીસ કલાકના અદ્ય સમયમાં બનેલી ઘટનાઓ, જેમાંથી ધણી માર્નાનક જ હોય, નવવક્રયાના દળમાં દળી શકાય, નવવક્રયાના અરૂપ થા આકાર વિશે ચોક્કસ ધારણા ગમ્પાએ તો ધણી સુપ્રસિદ્ધ કૃતિઓને અન્યાય થરાનો મભવ છે. ‘સન્ન્યતીચન્દ્ર’ના સરખામણી પરિતમાણા સાથે થઈ શકે, કબીરવડ સાથે થઈ શકે, એમાં આકર્ષક રિપ્પર્ગતા (Ruggedness) છે કેટલીક વસ્તુ અવમન વધારે પરિમાર્જિત કરીને મૂળી હોત તો હીક, એમ પણ આપણને લાગે છે, પરન્તુ એ ધણીપોએ જાણે “સન્ન્યતીચન્દ્ર”ની રમણીયતા વધારી છે.

નવવક્રયામરનું આધ્યાત્મિક ફર્ગન મદાન હોઈ શકે, અને હોય તે પ્રમાણમાં તેનો મદત્તા ગમ્પાય પણ તે દર્શન, પ્રતિભાન, vision હોય જોઈએ વળી, તે નવવક્રયાકાર થાય તેની એક શરત આ કે એને વાસ્તવિક જીવનની પકડ હોડી જોઈએ “સન્ન્યતીચન્દ્ર”ના પહેલા ભાગમાં ગોર્ધનરામની જીવનની વાસ્તવિકતાની કેવી સરસ પકડ જોડામાં આવે છે તમે વદ્મીનદન, બદ્ધિધન, અલકકિશોરી નરબેરામ, વગેરેને જુઓ એ કેટલા વાતવિક છે! ત્રીજા ચોથા ભાગોમાં પણ જીવનની વાસ્તવિકતાની પકડ ઓછી થઈ નથી એમાં આત્મ મદાન સ્વીપાન ચદ્રાવલી જુઓ એ અસાધારણ સાધ્વી છે.

અને છતાં પૂર્ણ રીતે પ્રતીતિજનક છે. ધણીની ફરિયાદ છે કે ગોવર્ધન-
રામનાં પાત્રો સ્વયંનોક્તિ ધણી કરે છે, લાંબાં લાંબાં ભાષણો કરે
છે. આમાં સત્ય છે, છતાં એ સર્વ પાત્રો ખરેખર એટલાં બધાં મુરખ
અને હવંત છે કે આપણે જાણે એ કુટુંબોને જરાજર ઓળખતાં
હોઈએ એવું લાગે છે. એ પાત્રોના મનમાં મંથનો ચાલે છે તે કેવળ
તરંગપરપગ કે તકપરપગ નથી. એ મંથનોમાં પ્રતીતિજનક
વાસ્તવિકતા છે.

“સરસ્વતીચન્દ્ર”મા પ્રશ્ન શો છે ? સરસ્વતીચન્દ્ર વ્યગ્ર સ્વભાવનો
છે પણ એ વેદનશીલ, ઉદાસ અને વિદ્વાન છે. એ પ્રાજ નથી, એનું
વ્યક્તિત્વ એકાગ્રતાવાળું નથી. ધરનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે એનું માનસ
વિહ્વળ છે. આ વસ્તુ બીજી રીતે વિચારીએ તો જ્ઞાણે કે એ સમયે
આપણી સર્જિત પણ સક્ષુબ્ધ અવસ્થામાં હતી. સરસ્વતીચન્દ્ર
સક્ષુબ્ધ છે, પણ સ્વભાવી સમૃતિનું મતાન છે ગાંધીજી હિન્દુસ્તાનમાં
આવ્યા ત્યાં મુઠી તો ખમ્મસ આપણી સર્જિત સક્ષુબ્ધ અવસ્થામાં
હતી. ગોવર્ધનરામને એ સક્ષુબ્ધતા અને વ્યગ્રતા વ્યક્તિઓને કે-
રાખી નિહાળવી ને તપાસવી છે એની ચિહ્નિસા કરી એ વ્યગ્રતાને
ટાળવાનો ઉપાય કલાની રીતે ફર્સાવે છે.

વિજયરાય કહે છે તેમ “સરસ્વતીચન્દ્ર”મા વ્યક્તિની કથાની
સાધોસાધ સમૃતિની કથા પણ છે. પ્રગ્નજીવનના પ્રશ્નો વિચિત્ર
વ્યક્તિઓના પ્રત્યક્ષ જીવનમાં કેવો આઘાત ધરે છે તે જોવાનું છે.
નવલકથા સારું આ સામગ્રી નાનાંમૂની નથાં પશ્ચિમની સર્જિતો
ધોધ આની રજો હતો બીજી જાણુ આપણી સર્જિતનું પુનરુત્થાન
કરવાનો પ્રશ્ન હતો સરસ્વતીચન્દ્રને ગોવર્ધનરામે વ્યગ્ર સ્વભાવનો
અનુભવાર્થી આજેખ્યો છે. એને પોતાને માટે અમુક ખ્યાલ છે તે
એ ધીમે ધીમે સુધારે છે. એ સવેદનશીલ છે ને નિત્યજનન પણ છે.
અલકલિશરીને અડકવાના સમયે એ જરા વિકાર અનુભવે છે, પણ

વિદ્યાર અનુભવના જ નગૃત ધ્યાન છે આ અનુભવ અત્યંત મહત્વનો છે એ જે જે અનુભવનાથી પચાર ધ્યાન છે તેમાડી સિદ્ધ થતો આવે છે

મથન અનુભવના અનુભવતા એ પ્રાજ અને છે અને વ્યગ્રમર્મી સમના ને શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે એ સમયના સાચા પ્રતિનિધિની વ્યગ્રતા દાખરા માટે જે ર્ધનગમને ગ્ધનનળમા વિન્તન્તી સંષ્ટિ નિર્મંગ ડની અનિનાય વાગી સરસ્વતીચન્દના વ્યમિત્વના પ્રત સાથે ધ્યાનો આ ૭ અરિનાભાવે જોડાયેનો છે

નન્વતીચન્દ્રમા મહત્તી જખના જેવામા આવે છે, પન્તુ સત્તાના ખાતરી કર્યા માટે નિહા શો છે આપણી પામે અનેક દક્ષીનો દોન નનો મનધ જુદી વડે તપામીએ ત્યાં સન્ય પ્રાપ્ત કર્ત રોકે એ ખડુ, પન્તુ જ્યાં એવુ ના દોલ ત્યાં શુ ? ગોરધ ૧- રામમા એક નિશ્ચય વગ્તાય છે કે જેવો તો રમન્વીય લાગે તે મત્ય જે નન્તુ પ્રાં લદ્દનતુ વ્યાભાવિક આદર્ષજુ ધાય, પ્રદાશ તન્દ વનઅપનિ વગે તેમ તે અમત્ય દાઈ શકે નહિ. સરસ્વતીચન્દ્રને પોતાને કુમુત્તો અમુક ત્યાગ નમીન વાગે છે તેથી તે તેને સાનો અને ઇષ્ટ માને ધ મગન નમીનતાનો ન્પર્ધ જુદીધનને બચાવે છે, રિદાયગુન્ના કુદુમને બચાવે છે અને દેવરે મન્વતીચન્દ્રને પપ્ બચાવે છે આ સર્વ માનનિક ને નૈતિક પ્રતો ચાગે લાગમા પગપગ સજાયા છે, તેથી તે દ્વાગ એક પ્રધારની એકતા અને નવાસ્તિ નરનકથામા ન્દરે છે દતિદામ ધર્મચિતન ને નન્દાનજુની જે રીમાત્મા નવનધ્યામા આવે છે તે સવેદનનીન નાન ના ધનરમા, એકદરે, ખડુ ઉપરો ૧૧ છે અને એ સર્વ મીમચા અને કૃત્વતાના જીવનના અનુભવોગે સરસ્વતીચન્દના વ્યમિત્વને પૂર્ણ કરવાના ભાગ ભજ્યો છે આ ૮ ખાગ વિરિધ દુન્ધવી અનુભવ તથા ૨૧ ના મુદ્ધમ ગ્ધનના અન્પર્ગવી સરસ્વતીચન્દ્ર પ્રાજ ધ્યાન છે તે જ પ્રમાણે જનમાગી સમૃતિ ને

અદ્યગ્રાહી કંપનાથી, તેમથી ગ્રેણી નષ્ટ, તેના પ્રકાશમા પાશ્ર્વત્ય સંસ્કૃતિને અવનોકી, આપણી અર્ચાયીન ભારતીય સંસ્કૃતિ અનુસ્ય અને બળવા । બનીને આપણા નવા જીવન માટે અને નવા પ્રયત્નો માટે અદ્યુત્ત યોગીનિ થઈ ગઈ આપણા મહા । કાર્ય માટે નહીં પેટીને સામગ્રી લેતી આખી ઓગણીસમી સદીને આવરી લેતી નવનમ્યા જ જનને આસ્પષ્ટ હોય એમ “સરસ્વતીચન્દ્ર” વાચના આપણને લાગે છે સંસ્કૃતિના જીવંત દર્શન માટે મહાપ્રાણ નવનકથા જરૂરી છે, વ્યક્તિતાની સિદ્ધિ માટે વ્યક્તિનું સંસ્કૃતિન્નાન અનિવાર્ય છે

“સરસ્વતીચન્દ્ર” ના કેટલાંક પ્રભાવક તત્ત્વો

“જ્યાં સુધી હું છે ના પ્રશ્ન લખી કદાહ ત્યાં સુધી કેવું પરિણામ હું આણીશ તે હું જાણું જ જાણુંતો ન હતો” x x
 “દેશ ॥ કંઈ પણ કરવાને અર્થે લખેના લેખમા મારે મારા હૃદયની ભાવ ॥ માનની કે તારી માનની એ મિક્ત પ્રશ્ન મારા હૃદયમા ગિરન”
 x ગોવર્ધનગમના આ બે શાકમા દેશના કંચાણની ચિતા અને કનાનિ યા બને વ્યક્ત થયા છે એમની કનાને હોરે જે મુદ્દ લાગશે તે જ પ્રત્ય અને પ્રશ્નકારી હશે અથવા જે જીવન અતિમ દૃષ્ટિએ આગદેગદિત તપોમય છે તપોમય છે છતાં લોચનચારને ત્યજતુ નથી યનકર્મ વીમારે છે, તે જ રમણીય છે તેના અનુભાવનમા આપણુ હૃદય જોડેના લોકાત્તર આલ્લાહ મેળવે છે તેમને બીજે ક્યારે મેળવતુ નથી આલનાદનો વિષય બનેના ચિત્રો અને ઘટનાઓ જીવનના આદર્શો બને છે અને તેને પ્રત્યક્ષ કરવા જીવમા તેનો સાક્ષાત્કાર પ્રમા સહદો ઉદ્યોગશીન થાય છે સાહિત્યકારની આ એક પ્રત્યાર્થતા છે શ્વાકાગ શિક્ષાની આ સપૃક્ત પ્રત્યાર્થતા ગોવર્ધનરામને અમી છે

સાચું સૌન્દર્ય નિરૂપવાનું છે એવી હદ પ્રતીતિવાળી, કલાકારનું અદ્ભુત દૈર્ઘ્ય વ્યક્ત કરતી ઉદાર ગાંભીર્યથી અન્યતઃ ગોવર્ધનરામની સંઘટના છે. ત્વરાપુક્ત પ્રસંગો કે વાતચીતના નિરૂપણમાં તેમની સંક્ષીપ્ત બાધક નથી નીવડતી. જુદાંધન સરસ્વતીચન્દ્ર આગળ રોપ વ્યક્ત કરે છે ત્યારે, પ્રમાદધન કુમુદ જોડે ગુપ્તે થાય છે ત્યારે, મલ્લરાજ ભાષાતોને ઉત્કેરે છે ત્યારે, કે કુમુદ સુદર જોડે દક્ષીણાણ કરે છે ત્યારે, શેક્ષી આધાત વગર અનુકૂળ થઈ જાય છે; મદાગ્રચાદના ધીર ગાંભીર્યમાં લદરી જેમ એ ભગી જાય છે. આવી સંક્ષીપ્ત સર્જનમાં બાણભદ્રનો તેમ જ હિંસાંડના બર્ક જેવા મદાન સંગ્રેજ લેખકોનો સંક્ષીપ્તરંકાર રૂપ છે.

એક કથામાં અનેક જીવનની કથા ભળે છે એ પણ સભર જીવનની અનુભૂતિનું કારણ છે. એને આદિ અન્નાદિ છે ને અંત અનંત છે. તેનો પ્રારંભ ગાંધી દરના ભૂતકાળમાં લઈ જાય છે, તેનો અંત 'અહીં આપણે જરા વિશ્રામ લઈએ' એવો જ છે. "ઘેલી મારી કુમુદ" એક રમણીય પ્રશ્નમાળા ને મૂંઝવણ મૂકી જાય છે. અને તેને વાગોળતા વાગોળતા કુમુદકુમુદના દરના ભાગિની આપણે જાણે પ્રતીક્ષા કરીએ છીએ. 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ની રચનામાં ભૌમિતિક તરેહ કે સપ્રમાણતા નથી, અને મુખ્ય પાત્રોની કથા સુખાન્ત કે દુઃખાન્ત છે એમ પણ ચોક્કસ કહી શકાય નથી, એ પણ મને ગોવર્ધનરામના જીવનદર્શનની ખાસ ખુશી લાગે છે. જ્યાં પ્રસન્ન થઈએ છીએ ત્યાં પ્રસન્નતા પણ નિર્ભેજ નથી. જીવનમાં હોય છે તેમ ક્યાંક કશો ખટકો રહી જાય છે કુમુદ, કુમુદ અને સરસ્વતીચન્દ્રનું નવું જીવન મગલ છે, પાવન છે, હું એને મગલ ને પાવન ગણું છું, પણ એ સંપૂર્ણ ખુશી નથી; એ એક સમાધાન છે; એક તપ છે. જુદાંધન લો, ગુણસુદરી લો, મલ્લરાજ લો, એમને અસતોષ છે અને આપણને પણ આનંદ થોડો નથી. ગુણસુદરી હારી જાય

૮ : વિધ્યુપ્રસાદ ત્રિવેદી

છે બુદ્ધિધન દીકરો ગુમાવે છે ને ગદ્ય ક્રમુદ્ધનુ દુખ ઝાતીમા ભાગી રાખે છે, ૧ મનગજ ક્ષાત્રહિનેકને ઝાપા અડકતી દુખી દિવે જોઈ ને છે —

“રજપૂતાર્ધ ગદ્યાર્ધ, હવે આપણે ચૂડીઓ પટેરી લડવાનું ગયું, બેંગાનું ગદ્ય આપણે કરીએ તેમ આપણ રક્ષણ ઇંગ્રેજ કરશે ધરતી, રાત્રિ અને નામરદાર્ધ, તણ સ્ત્રીઓ હવે સુદાગળુ થશે અને રજપૂતાર્ધ દુદાગળુ થશે” ૨

x x x x

મનગજ — “તો આમા ઇંગ્રેજ છત્યા તો લાગિયોને નામે પોક મૂકવાનું થશે એમા કાઈ રાવો લાગે છે ?”

જરાશકર — “ના”

“ત્યારે ?”

“ત્યારે શુ ? ધન્ય દડાડો ધન્ય ધડી કે રાત્રિઓમા ને પ્રભાઓમા શાંતિ શાંતિ ચર્ચાળના મને તો ઇંગ્રેજોની અમીદષ્ટિનો વિશ્વાસ છે”

“પણ સરત ગમજો કે એ પણ માણુમો છે, એમને પણ પેટ છે, ને વાણિયા જેવાના હાથમા આખો દેશ જશે એટલે એકલ-હથ્થા વાણિયા જેવું બૂકું ટાઈ નથી”

“મહારાજ એમ ગણો પણ ઉપાય ગો છે ? તમે ક્ષત્રિયો એકા ચર્ચાળ એમ કહો તો પરદેવીને કહાડના લડનારાઓને બાડખોર કહેવા વારો કેમ આવે ? કઈ આપણામા જ અસાધ્ય રોગ રોય નહિ તો જમના પગવા આમ સલામીય નહી” ૩

x x x

૧ સરસ્વતીચન્દ્ર ભાગ ત્રીજો—પૃ. ૮૩, ૮૪

૨ સરસ્વતીચન્દ્ર ભાગ ત્રીજો—પૃ ૧-૪.

૩. સર ભાગ ૩—પૃ ૧૨૪, ૧૩૫.

મહારાજ :- “છોજીને સાકર ગણી ખાના નથી, પણ મર્યાદરતાં મરી સારાં ગણી ચાલીએ છીએ.”^૪

x

x

x

મહારાજ :- “ભારી ટ્રિપ તરવાર ! તારું પાણી હવે બનરી મયું ! હવે રજપૂતોએ લાકડી ઝાલવી.”^૫

સામન્તનો ત્યાગ કરીને મહારાજ પરતાપ છે અને રામની જાનને જ ધિક્કારવા લાગે છે. રાજ્યાસનને લીધે જ મિત્રનો ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એ કરતાં રાજ્યાસનનો ત્યાગ જ શું ખોટો હતો ? “રાજ્યને અતે નરક લખ્યાં છે તેમાંનું એક તો હું આ અનુલબ્ધું છું. અહો પરમાત્મા ! તારી મતિ ન્યારી છે.”^૬

અવસાન સમયે તેને પ્રજા સાંભરે છે. “પ્રજાનો વિચાર મારાથી નથી થયો. હું તમને નિષ્કટક રાજ્ય સોંપી જાઉં છું—પણ તમે હવે આ રંકે પ્રજાના કબ્જાણુનો વિચાર કરજો—હો.”^૭

અત્યંત ઝ્ઞાનિથી મહારાજે છોજીને સાથે નિર્વાંદની નીતિ સ્વીકારી છે. એ નીતિનાં લક્ષણો એને દીવા જેવાં સમજાતાં છે છતાં એ નીતિ સ્વીકારી છે. આમ પરિસ્થિતિના સમગ્ર આત્મેષ્વરનાં ગોવર્ધનરામે જેટલી દેશભક્તિ તેટલી સમજ ને સર્વદિતદષ્ટિ દાખવી છે.

મુખ્ય મુખ્ય પુરુષપાત્રોનાં જુદાં જુદાં કાર્યક્ષેત્ર અને પરિસ્થિતિ-ભેદ હોવાથી પણ સસારરચિત્ર બપમી આવે છે. યુનિવર્સિટીના નવા ઐજ્યુએટો સરસ્વતીચન્દ્ર, ચન્દ્રકાન્ત, તરંગશકર વગેરેની ભાવના-

૪. સર. ભાગ ૩—પૃ. ૧૩૬.

૫. સર. ભાગ ૩—પૃ. ૨૩૨.

૬. સર. ભાગ ૩—પૃ. ૨૪૩.

૭ સર. ભાગ ૩—પૃ. ૩૧૮.

ચણિ, મુખર્ષના દેવસરતોનુ છવા, સનનગરીના પ્રધાનનુ સયુક્ત કુટુબનુ ગૃહજનન, ગમ્મજોનુ અને નાજકુટુમોનુ છવન, મધ્યમ સ્થિતિના પંડિતનુ ગૃહજનન, માધુ અને સાધ્વીઓની છવનચરો, દરિયો, નદી, જગત, ગિરિગંગા આદિની પ્રગાદભૂસાગો પા,—આ સૌ છવનચરચિત્રમા ગવિવિધતા આજે છે, એટલુ જ નરિ, આપણા છવનતા-ગદ, સમાજ, ગમ્ય ધર્મ આદિ ॥—અનેકાનેક પ્રશ્નોના દર્શનને અનકાશ આપે છે

પરતુ મરુત્વતીચન્દ્રનો મદત્તા સમગ્રતામા જ નથી એના ત્રિપુત વચિત્ર અને રંધિયામા જ નથી આ નવવક્યાની દુનિયામા કયા-દષ્ટિએ હૃદયગમ વ્યસ્થા આવે છે એમા પરિચિતિમા ધડાયેલા રાગદ્વેષયુક્ત માનવોના સધર્મ યોજના કે કેનાડ સધર્મ માનવોએ યોગ્ય પ્રતા નિયમિએ યોગ્ય છે લક્ષીનદી ને ગુમાન, છુદ્ધિધન ને રદગાન, ગુણુમુદ્ગી અને તેતુ કુટુબ, કુસુમ ને કુટુબ, માનસુત ને ધર્મદમ્બી, મનુજા ને આમન્તો તથા અમેજ નરગર, વગેરેના તો છે પરતુ મોગમા મોગે સધર્મ મરુત્વતીચન્દ્ર અને સમાગનો છે, નિધિતો છે સરવતીચન્દ્ર અને કુમુતો સરવતીચન્દ્ર અને વિંસુદમ ॥ મદનો એક પ્રકારનો સધર્મ જ હૃદયવે છે એ સધર્મ એવો પ્રીતિજન્ય છે કે એમાથી જ મરુત્વતીચન્દ્રનો મરુત્વતીચન્દ્ર ભેડે અને કુમુતો કુમુતો ભેડે સધર્મ મર્મય છે આ સધર્મો, જેમા કેનીક વખત આપણો સમમાન બન્ને પક્ષે સિયોણા ને છે, વાચકની કૌતુહલિ દનરી નામે છે, અને કર્તાની દનાદારની સમદષ્ટિની પ્રતીતિ કરાવે છે એકમે સ્વીપાત્રો સિવાય કોઈ પાત્રને તમે પરિપૂર્ણ કની ગોકા નહિ દુષ્ટ ન કહી શકાન, સાગ મણુનો કહી શકાય એવા પાત્રોમા પણ દોતો કે ભારે ગિણુગો છે રાજ્યચવદારમા ગણાબૂડ દુમેવા કાન્ભારીઓ કુટુબ પ્રતિ પૂરતુ લક્ષ આપી શકતા નથી, અને ત્રિપતિ આખ આગળ આવે છે ત્યારે જ તેમને એ વાતની ગમ પડે છે સૌભામદેવી કુટુબનત્મય પશુ

બોળુ માણસ છે, ગુણુમુદરી નીર ગૃહિણી છે પણ સસાગના આરાતો
ખમી ખમી લાગી પડે છે, કુમુદ હિરણ્ય નકની જ નથી,—Bonds
and then fades silently one frail and fair ane-
mone” ધર્મલક્ષ્મી પતિપરાયણ પણ “મહેતા મારે નહિ” જેવી
છે એ બાપુ રીકે ક્યાદષ્ટિએ ગ્મનિપાદ વતુ એ છે કે એ અમાન
ઢાળામા પડેલા પાત્રોમા પણ ગોવર્ધનગમ વિસિષ્ટ વ્યક્તિતા હોતા છે
કુમુદ, કુમુમ, ચદ્રાવલી ગગાલાલો, ગુણુમુદરી, મૌભાગરેલી ધર્મ-
લક્ષ્મી ત્રણુચાર વિધનાઓ મેના કમળા શુદ્ધિધા, જરાગકર,
વિદ્યાચતુર માનચતુર ગાનચતુર સમ્વતીચન્દ્ર, ચદ્રકાન્ત તરંગકર;
સરસ્વતીચન્દ્ર, ત્રિદાગુરી, ત્રિશુદ્રાચ —આ પાત્રમડોમા પ્રયેક પાત્રમા
નમનાપણુ અને વ્યક્તિવૈશિષ્ટ્ય દેખાશે

અરહાર, નામના અને લાગણીઓના સર્વોંમાથી કટોકટીઓ
ઉદ્ભવે છે સરસ્વતીચન્દ્રના ગૃહત્યાગની મુખ્ય કટોકટી છે જે ઉપર
આજ સિત્તેર વર્ષથી વાચકોએ આમુ ઢાલ્યા છે “વિશુદ્ધિનુ ગોધન”
નો પ્રસંગ અદ્ભુત કથામુદ્ર અને હૃદયદ્રાવક આવેષનનો નમૂનો છે
ગુણુમુદરીની સુવાનસ અને સુદન્ની લાચારી ખીમ લાગમા અને
અગ્રેને સાથે ૨૫ વર્તન ગખનુ તેમાથી ઉદ્ભવતી ત્રીમ લાગની
કટોકટી ગોવર્ધનરામની વસ્તુનિદા, કનાનિદા અને હરનદષ્ટિ રજોષ
એક સાથે દર્શાવે છે એથા લાગમા તો મુરત્ય ધાગ ઉપર લેખેલા
સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુમુદ આપણુ ઔમુદ્ય અને પશ્ચિમચિન્તા ખૂબ
વધારી દે છે આ બે પાત્રો ગુ કંગે અને એમણે ગુ કનુ નેઈએ,
તેની ચિન્તામા વાચક પડી જાય છે અને ગોવર્ધનગમનો કલાત્મક
પદ્ધવાદ એવો મગળ છે કે ગમે ત નિર્ણય આપત તો એ આમાન્ય
વાચકને અનુગતો લાગત નહિ ગોવર્ધનગમનો અન્તિમ નિર્ણય એવો
વાસ્તવિક, ન્યાભારિક, ભારનાપગણુ અને શુદ્ધ છે કે એ વિશે
વિવેચનમા મદતા કેમ દેખાતી હશે તે સમજાતુ નથી કુમુદ—સરસ્વતી—

અન્યનું ભવે કિમપિ દ્રવ્યમ્-અમુક જ્ઞાનાની, કુટુંબમાં રહેલી અને કુટુંબવત્સલ નારી છે. એનામાં શબ્દસી પરાક્રમશીલતા નથી. સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુમુદ મુંદરગિરિની દુનિયા છોડે એટલે એમનાં પ્રિય કુટુંબીજનની મમતાઓ વચ્ચે જ આવી પડે છે; તેઓ બન્ને પોતપોતાનું નદિ પણ અન્યોન્યનું દિત જોવામાં જ કૃતાર્થતા જુએ છે; તેઓ બન્ને દેશના કલ્યાણના વિષયમાં ભાવનાપરાયણ છે. આ નિર્નય ઉત્તમ મુખનો નથી એ તો દેખીતું છે. અવરુદ્ધ પ્રણયના કરુણનું શબ્દ કુમુદ અને સરસ્વતીચન્દ્ર બન્નેમાં આજીવન રહેવાનું છે. તેથી તો આ કથા એક રીતે કરુણ કથા છે, પણ એ કરુણમંગલ કથા છે એમાં મમાધાન છે, પણ એ અધર્મ સમાધાન નથી. એનો અત ઉલ્લાસમય નથી તો કલેશકર પણ નથી: પરિસ્થિતિમાં શક્ય તેટલી પ્રમત્તતાની સૌરભ તે મુકી જાય છે.

મમર જીવનનું યૌવન્ય ને યૌવિધ્ય ગોવર્ધનગમની કલાથી વ્યવસ્થિત રીતે પુરસ્કૃત અને રસાન્વિત થયું છે. જીવનના કલેશોમાંથી ધીમે ધીમે વાચકને બર્ધાસાદણ થાય છે. એનું મન તો મુખ્ય પાત્રોમાં પગેવાઈ ગયું છે, કુમુદ સરસ્વતીચન્દ્રનો સંગાથ તેમને ગમી ગયો છે, ને તેઓ જ્યાં જાય—કલેશમય જગતમાં કે ભાવનાસૃષ્ટિમાં—ત્યાં જવા તે નૈયાજ છે. એ રીતે આ કથા અનેક અગાસીઓ-વાળા, છેવટે જીવન તરફ કરુણા અને મૈત્રીની દૃષ્ટિ નાખતા સ્તૂપ પર લઈ જતી, બોરોણુદુરના મહિર જેવી થઈ છે. પ્રથમ ભાગમાં વાત્સલ્ય અને અવરુદ્ધ પ્રણયના ભાવ જામના અનુભવાય છે: બીજામાં ભય, પ્રણય, વાત્સલ્ય સાથે કરુણની ચિતાવસ્થા ઉદ્ભવે છે; ત્રીજામાં પ્રણય સાથે મુખ્ય રસ વિપ્રલમ્ભ વીરનો છે; ચોથામાં જ્ઞાન, ભક્તિ, રંગમ, પ્રીતિ, મૈત્રી, ઉપેક્ષા વગેરેથી પોષાતો શાન્ત રસ છે. આ રસયોજના કૃત્રિમ નથી, પણ ગોવર્ધનરામને જીવનના આલેખનમાં જે સમગ્રતા લાવતી હતી, વાસ્તવિક જીવનમાં જે રસ જોવા મળે

અને તે દ્વાગ તેને જે નવો ઓપ આપવો હતો, તેને વીધે તે આવી છે વાગ્તર અને ભામનાના ઓખા વધતા, ધીમે ધીમે વવનાં જતા ઓતપ્રોતપણાને વીધે ગમ્યોજના આવી છે અને તે તેમના તત્ત્વદર્શનને અનુગ્રહ છે

મહત્ત્વ વિષે એક સનાતન અને પરમ તત્ત્વનું લક્ષ્ય નથી હ-
મમગત મમાગ પણ કોઈ ખ્યાન અગર ખ્યાનોને વ્યક્ત કરવા માંગે
છે માણુમે જે મન્યાઓ ઉપજાવી છે અથવા એનાથી જે ઉપજનાઈ
છે તેમા કોઈને કોઈ હવનને વ્યવસ્થિત તથા મુદ્દર ને પ્રગતિરીત
કરવાની ભાવના રહી છે એ નિષ્ક-અનિષ્ક ભાવનાઓ આપણા
સસારના ગ્રંથ છે એને પૂરી મમજીએ, એને ફરીથી આપણા
સમાજની ચેતનામા જગૃત કરીએ તો આપણુ જીવન નરી પરિસ્થિતિને
સ્વીકારી લેતુ અને જના રૂપુ સુખગ અને ઉપયોગી થઈ નહ
સમાજના મુખ મનમા જે પડેતુ છે તે જગૃત કર્યા વિના આપણી
પ્રગતિ અશક્ય છે, એરી શક્ષા ગોવર્ધનયુગમા લગભગ બધા જ
પડિતોની હતી કોઈની હવેરી જોઈ આપણી મૂપડી તોડી ના નખાય-
અને નરી અગ્રેજ કેળવણી તો સમાજમા અને ચિત્તમા અરાજમ્તા
આણુતી હતી સરસ્વતીચન્દ્ર-આ નવનકથાનો નાયક-આ નરી વિદ્યાનો
પ્રતિનિધિ છે એ છે તો દેશભક્ત અને વિગ્રમ જના તેગે પોતાના
ધર્મા, વિદ્યાચતુર્ગના ધર્મા ચન્દ્રમાન્તના ધર્મા જુદિધનના ધર્મા
અને કઈકે અગે વિસ્તુદામના મરમા હિત્પાત મયાબા પશ્ચિમની
સરકૃતિ પ્રમજ અને તોફાન બન્ને લાવે છે તોફાનથી બચી જઈ
પ્રકાશ સ્વીકારાનો એક જ રસ્તો એ છે કે એ પ્રકાશને અનુગ્રહ
પડે એવુ આપણામા શુ છે તે જોવુ ને પ્રત્યક્ષ કે ત્રવુ સામાજિક
માનસ અને વ્યવહારમા કોઈ નરી વસ્તુ સ્વીકારાની હોય તો તેના
પ્રાણમા રહેના કોઈ તત્ત્વ સાથે તેનુ અનુસધાન કરાવવુ એ સર્વોત્તમ
માર્ગ છે એ ન થાય તો સમાજનુ આસ્થ જોખમાય અને લાભ

પંથભૂલેલાને જીવનપથે ફરી ચલાવે છે, એ વાતમાં રાગદ્વેષમય સંસારને નવી રીને અપનાવવાની સૌન્દર્યદીક્ષા રહેલી છે.

શ્રીઅરવિંદના પૂર્ણયોગ પહેલાં ગોવર્ધનરામે ત્રિયોગયોગ પ્રમેાધો છે. લક્ષ્યાલક્ષ્ય યોગીઓ જીવ, ઈશ્વર અને બ્રહ્મ એ ત્રણનું અદ્વૈત કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગથી સાધે છે. “અન્ય જનો તો, જીવ-ઈશ્વરનું, (કર્મયોગ વડે) અથવા તો જીવ-બ્રહ્મનું (જ્ઞાનયોગ વડે), એમ બેનું અદ્વૈત સાધે છે. અને તે માત્ર એક યોગ વડે (કર્મયોગ વડે કે જ્ઞાનયોગ વડે), પણ તે કોઈ ત્રણનું અદ્વૈત નથી સાધતા. માટે જ પરમશ્રેષ્ઠ આ અમારો ત્રિયોગ નામનો યોગ છે.”

ઈશ્વારાન્ય અને મુડકમાં હિરણ્મય મન્દ આલે છે એમાં ભૂત્ય-વત્તાનું અને રક્ષણુયોગ્યતાનું સ્થૂન ગોવર્ધનરામ જુગો છે. “હિરણ્મય એટલે મુવર્ણુમય પાત્રથી સત્યનું મુખ દેકાયેલું છે, હું પૂપનું સત્ય-ધર્મને માટે-દૃષ્ટિને માટે-એ મુખ તું ઉઘાડ.” પૂપનું સંબોધન પાત્રની રક્ષણુયોગ્યતાનું સ્થૂક છે “પાત્રનું સ પોપણું, સરંક્ષણું કર્યોથી ધર્મની ઝિંતિ છે અને તેને ઉઘાડવાથી દૃષ્ટિ એટલે ભોધ થાય છે.” ગોવર્ધનરામની સમગ્ર વિચારણામા-જ્ઞેમ બર્દમાં છે તેમ-પાત્રના રક્ષણુની વાત પાયાની છે. સસ્થાઓથી, પરંપરાઓથી, રૂઢિઓથી, રિવાજોથી, આકારોથી, વિધિઓથી ભાવનાનું રક્ષણ થાય છે. હા, એ ભાવનાઓને યોગ્ય પાત્રો રચા છે કે કેમ તે તપાસવું જોઈએ. પરંતુ મર્ત્ય લક્ષ્ય સંસારને અવયોકનાની આ અવશ્ય જુદું છે. મુડક કહે છે કે “હિરણ્મય અને પર એકા કોશ (એટલે તત્ત્વારના મ્યાન) મા વિરજ-ગુદ્ધ અને નિષ્કલ-કલાદીન-જન્મવૃદ્ધિવાદિ શરીરધર્મથી રહિત બ્રહ્મ છે.” આ બ્રહ્મ તરવારનું મ્યાન ત્યાગ કરીને કાઢી નાખવાનું નથી, તેનું યથાર્થ રીતે રક્ષણ કરવાનું છે. આ સમગ્ર ઇન્દ્રિયગોચર અને બુદ્ધિગોચર વિશ્વ અદ્વૈતમાથી ઉદ્ભવી લક્ષ્મી બન્યું છે. તે પાણું અવશ્યમા મળી જરાનું છે. તેની લક્ષ્ય ઝિંતિનાં જીવોએ

—જે પણ લક્ષ્ય સૃષ્ટિ છે તેમજે—તેનો વિનાશ કરવો યોગ્ય નથી; કેમકે અક્ષર જે અલક્ષ્ય છે તેની જ આ સર્વ વિભૂતિ છે. આ લક્ષ્યના અલક્ષ્ય અક્ષરમાંથી ઉદ્ભવેલી, અલક્ષ્ય અક્ષરને લીધે લક્ષ્ય થયેલી. ઉપેક્ષાયોગ્ય હોય જ નહિ. આથી જ મનુષ્યને હરેક સ્થિતિમાં ધર્મ કર્મ કરવું વિહિત છે; કર્મસંન્યાસ વિદિન નથી. કર્મભાગ તો સંભવનો જ નથી, કેમકે એ તો જીવને માટે સરીરધર્મથી જ અશક્ય છે. કર્મનું પાર્થિવપણું, તેની જડતા નિવારી શકાય તેમ છે. “કર્મોનું ધર્મરસમર્પણ કરવાથી કર્મો સ્વયોનિને પ્રાપ્ત થઈ તેના રૂપને પામે છે. તેથી જીવને બંધનકર્તા રહેતાં નથી.”

‘કર્મનો ઉદ્ભવ અક્ષરમાંથી જાણ, અને અક્ષરનો ઉદ્ભવ અક્ષરમાંથી છે,’ એવું ગીતાવચન છે તેનો અર્થ એમ છે કે અલક્ષ્ય જે અક્ષર છે તેમાંથી લક્ષ્યઅક્ષરનો ઉદ્ભવ છે અને એ લક્ષ્યઅક્ષર એ કર્મનો યોનિ છે. કર્મની જડતાને અને એ રીતે આત્માને જડતામાં ધકેલી દેનાર માયાને નિવારવાનો આ જ એકમાત્ર ઉપાય છે, જગત અને સંસારને અક્ષરનું લક્ષ્ય સ્વરૂપ માની, અક્ષરને સમજી, લક્ષ્ય સ્વરૂપનું આરાધન ધર્મ કર્મો નિર્મમ લાવે કરી કરવું એ માનવનો કે મુનુક્ષુનો પુરુષાર્થ છે. “સરસ્વતીચન્દ્ર”નું સમગ્ર રેદત્ત પામવા આ લક્ષ્યાલક્ષ્ય દષ્ટિ ઓળખી લેવા જેવી છે.*

શ્રી વિજયનાથ ઠ વૈદ્ય

ગોવર્ધનરામકૃત 'સાક્ષરજીવન'

એમાંના થોડાક વિચારોનું દિગ્દર્શન*

૧

સૂર્યોદય અને રસસિદ્ધ કપીશ્વર સમોદય 'સરસ્વતીચન્દ્ર' કારના, જેની યગ કાય અજરામર છે એના જે રસપુષ્પવન્ત નામ ગોવર્ધનને સબોધીને સમુચિતપણે ગવાયુ છે "જયતિ તેઽધિકં જન્મના જગત્ તેના એકાવનમા પુષ્પમૃતિદિને આપણે મળીએ છીએ ૧૮૦૭ના વર્ષે આજના દિનોકે સાયકાળે એ મહાત્માની હેહયાના મુબાઈનગરીની બાણગમા જેના પવિત્ર ને લાગ્ય રથે પૂરી થઈ સન્તકોટિના, સહિકોટિના, એ સાહિત્યનીરના મહોજ્જ્વલ અક્ષરહેહના એક અગ સાક્ષરોએ પણ જાણે વિસારેના એમના મહાન લઘુમન્ય, 'સાક્ષરજીવન' મા નિગૂંપિત વિધોપાસનાના અમૂલ્ય ઉચ્ચગ્રાહની કાઈકે આખી થોડા સમયમા શક્ય તેની ને તેની કરવાનો ઉપક્રમ સવત્સરીના પ્રસંગે થાય એ ગ્રાન્થ ગણાશે એની આશા છે

૨

અન્ય ભારતીય ભાષાઓમા ગ્યાર્હ હશે કે નહિ એવી, આપણી માતૃભાષાની તો "ચિરન્તન વાહ્યમયશોભા તથેન ચ આપણા સર્વ

* નિયાદમા શ્રી નિરૂપિત કન્વાવિવાનયના સમાગ્રહમા તા ૪ થી જન્મુઆરી, ૧૯૫૮ને રોજ આપેલુ સમારક-ગ્યાખ્યાન

યદા સંહરતે ચાયં ।

ક્ષમેઃ ઘડાણાનિ ત્રિપ સર્વશ ।

ત્રિન્દ્રિયાણિ ત્રિન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ ।

તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૩

૩

એ રિશાગોધીઓનો ઉપેખ, ગોવર્ધનરામે પોતાના અધ્યયન, વિમર્શન આદિના ખ્યેષ તરીકે જેને પોતાનું જીવનનું હરાવેલું તે ‘મિશન’ યાને ઇશ્વરનિર્મિત આદેશકાર્ય વિષેના તેમના આ વચનોની યાદ આપે છે

“ મ્હારા દેશભાઈઓના [સર્વદેશી, સર્વ ભીયુ] ઇલાજ સખન્ધી .. મ્હારી એ ભાવના પૂર્ણ કરવી અને તેની વ્યવહારિક સિદ્ધિ મ્હારા દેશને સાધી આપવી-એ, વાચક, નિરીક્ષક, વિચારક, લેખક તથા ઉપદેશક તરીકે મ્હારા સર્વ અભ્યાસનો .. આશય છે ”

આમ વ્યક્તિ તથા કર્તાચરત સામાજિક તરીકે પોતાના સાક્ષર-જીવનનો આશયગ્રન્થ ક્યો પત્રી તુરત કહે છે

“ આવી રીતે મ્હારા દેશમન્દુઓને ટેળી ઉચ્ચતર જીવનમાં

૩ ની ન અગ્રાયના આ ૧૮ મા મ્હોલનું મહિનારે કરેલું બાધાનર “ ન્યારે તેના (મહાત્મા) જગનના પદાર્થોથી સર્વ ઇન્દ્રિયોને અન્તરમુખ કરી કાયજો જેમ પોતાનું અજ કાયજામાં તાલી લે છે તેમ વાળી લે છે, ત્યારે તેની બુદ્ધિ સિર ચાય છે ” આમાના આડમા સન્દર્ભી દાખલુવ મુધારી, અતર્મુખ વાચકુ-કલિકાના આગના ભાગમા ન્હાનારાવના પર-સાધાન્તર-માથી સન્દેહી લીધા છે હવે ઇન્દ્રિય-સંહરણ અગ્રે ન્હાની જ આ પકિત યાદ આવે છે ‘ સકારી ઇન્દ્રિયો સૌ, શરણુ સર સો, ગુણમતી-પુણાર ” પદ્ધિવારની જેમ ગોત્રમા એ ગણીગતા દત્તી અને હવે ‘ આનન્દી મીઠાશ (આ બા મુવ)

પ્રવેશ કરાવી, તેઓની અદર ગેર નીતિ તથા જીવમય ચેતન પ્રમાણવુ, એ મહારા જીવનનું મહાકાર્ય છે' ૪

વિચારોપાધીમા પિત્તાગ્નિમેક જેવા પરિપક્વ વયે જે જીવદર્શ કરી એક વાર આમ નિર્દેશાય છે તેનો પહેનો સકપ્ત તો પોતે, માન જોમનથી પણ એ ડગલુ આગળ વધીને વીમના વયે કરી જ હતો કે સ્વાર્થપરાયણ થાને અદ્વૈતેન્દ્રિય હોન તેવો જીવનધ્યેય તો વિરમય છે તેથી શાણાએ સર્વથા વળ્યું છે તાત્પર્ય કે પોતે સારી રીતે સમજણા થયા ત્યારથી જ તેમણે વ્યવહારની અનિરોધી એની પરમાર્થ દૃષ્ટિએ પોતાનું જે સાક્ષરજીવન ધડનાની તથા વિમ્સા સવાની બાજબાજી પ્રવૃત્તિ કરી હતી તેનો જ ઉચ્ચત્તમ પ્રકાર આપ્તિ તના એમની આગની સાક્ષરદૃષ્ટિની પિઞ્જન આપણને આ અન્યમા દાન ૫

૪

હવે એ અથમાના અનેક મનસ્વપૂર્ણ વિચારોપાધી ઘોડામનુ દિગ્દર્શન કરીએ એમાની બુધિ વિચાર સમૃદ્ધિ છે તો એની ને

૪ મતિ ૧૧ છ પડયા • શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ (૧૬૧૦) એમા થયેલ અનુવર્તન પૃ ૧૬૩ ૧૪

૫ આહી રંગરણમા રહેલુ ધર કે જેનું લેખન • શાક્ષરજીવન નાં પહે ૧ પ્રક ળોની મમા તરે રથયાક્ષાએ આવતુ હતુ તે કદયાળામની યોગનાથ ચિત્રવતી બિહારો શાક્ષર આ ૧૧૧૬ પ્રમાણેના છે તેથી પોતે આ જથ્થા સુધી તે સુખ્યત્વે પોતાના નિવૃત્તિનિવારને પ્રત રાત્રે વાજગી કરાવવા એ રીતવગરુ 'સા જ ના પ્રવેશકતા પ્રો કાગર કરી સૂચન સર્વાંચે વાચ્ય લાગતુ નથી આ બ્યાખ્યાન માટે વાપરી છે એ પદેડી આટિ (૧૮૧૮) મળેલી આ રંગ ૧૬૫૮ વાળી બીજમા ૧૫વાયના લાગ ૧૬૯ પાન હી છે

૨૧૩૧-મુદ્રા ૨ અ. જાનવાળી થી ૨૧૧ અનુવર્તનનો અનુચ્છ પાની કે રીતો અથ મા

એટલી કે એનું માત્ર પરિચયાત્મક દિગ્દર્શન પણ વિષયને કાંઈક ન્યાય થાય તેમ કરાવવા સારુ એક જ વ્યાખ્યાન કે નિબંધ બસ થાય નહિ; તેથી, આપણી પાસે સ્થળ ને સમય છે તેમાં સમાય એટલું સક્ષિપ્ત સારદોહન કરવું અને અન્યગત મુખ્ય વિચારોને ક્રમવાર રજૂ કરતા જઈ, એના પ્રકાશમાં સાંપ્રત સાક્ષરજીવનને શું શું ઉપયોગી છે તે બીધવાનો યત્ન કરવો: આટલુંજ આજે તો બની શકશે.

વિરલ છે, અંદરના વાહ્મયિક માતળર મજકુરે તેમ જ વાચને મળી આવવો એમ બને અર્થમાં વિરલ છે, એવા 'સાક્ષરજીવન' નામક આ અન્યની મુખ્ય વાચના માત્ર નાનાં ૨૩૮ પાનાંની છે. એનાં આઠ પ્રકરણો, દરેક ચચ્યાર પ્રકરણનું એવાં બે જૂથમાં વહેંચાઈ જાય છે અને એમાંના પહેલા જૂથનાં પાછાં પેટાજૂથ પડે છે : પ્રકરણો પહેલાખીમનું ને ત્રીજાએથાનું—એ રીતે આમાં પ્રવેશકનાં ૬૯ તથા દ્વિપલ્ય વગેરે વાળાં ૭૧ પાનાં, બધાં જ પ્રો. દાકોરની અચ્છી સંપાદનકલાનાં માવાદાર ફળ છે તે ઉમેરતા, અન્યપૂર કુલ સરવાળે ૩૭૮ પૃષ્ઠોનું બને છે.

આટલી નજીકકાની ગાણિતિક રજૂઆત બાદ રીતસરનો વિષયપ્રવેશ કરવા માડતાં પહેલા બને પ્રકરણનું યુગ્મ લઈએ. આ પ્રકરણોમાં નામ છે, અનુક્રમે, 'સાક્ષરજીવનના પ્રકાર' તથા આ પ્રશ્નરૂપ વાક્ય— 'આત્મ-કલ્યાણ અને લોકકલ્યાણ સામા છે? આ પ્રકરણોમાનું કથયિનત્ર વિચાર્યા પહેલા બે-ત્રણ વાતની નિષ્પત્તિ કરી લેવી જોઈએ. પહેલું તો એ કે ગોવર્ધનગમે આ અન્યમાં 'સાક્ષર' શબ્દ ધણા જાંચા અર્થમાં વાપર્યો છે. ૬૭મા પૃષ્ઠ પર વેદાન્તમન્ય 'પંચદશી' પરથી તથા ૫૯મા પૃષ્ઠે પોતાની સ્વકીય ગદ્યન વિચારણાના આધારે તેમણે આ વિષયની જે સમજણ આપી છે તેમ જ દાકોરે જ નિઃપલ્ય દ્વિપલ્યમાં કહ્યું છે તે પરથી કહેવાય કે સસારી જીવનનું આકર્ષણ, ગમે તેટલું પ્રબળ હોય તો પણ, જે સુધીર મનુષ્ય, પોતાના સાક્ષીરૂપ આત્માનો

અનુભવ દરના આ મનની મન્ય, એ આ-ઈલને આદર્શ તરીકે
 પોતાના ખડમાથી (વાને ડરમારી છે એવા વ્યાપકિત્વ-સ્વપથી) અળગુ
 ને અળગુ નાખી શકે તે સાલ છે આવો આત્મ-અથવા મસાગ્રહન-
 પ્રવાહનો દષ્ટા મ + અક્ષ + ૭ અદિતુ દેહ અલ, અભિ-
 આખ આવો અન્ન-દિમાન પુરુષ -આ મા, એ વ્યવહારવનતુ
 આદર્શ તો પોતાનાથી 'દો' ને આતુ જ નાખી શકે, ' અને
 અધ્યપન-અધ્યાપન ત્વાધ્યાયપ્રચયન, વાચન ઉપગત મનન-ચેખનના
 ' પોતાના દષ્ટ [ચિત્તોવ્યાપાગ અને તિનાથી પ્રાપ્ત થતા] આનંદમા
 જ કો કો વધુ વધુ પ્રવર્તી રા ' નેવો લેન જે સનાગી હજન
 પ્રવાહના આદર્શ મુખ્ય ખાદિના વમગેમા એને ખેચાવુ કર્મધર્મ
 સયોગે પડ તો પાલુ ને એ ' જાની કે નાકાગ વિગતન-નતપગ '
 રહે હ

સ્પષ્ટતા ચાવવા માટે આવશ્યક લાભાથી કંઈ એટલો ખુલાસો વચ્ચે કરી દેવાની જગ છે *

હવે અન્ય ૧૧થમા લઈએ એમાની સમગ્ર વિચારણા આપે પ્રજ્ઞના જીવન-આત્મા રૂપ વર્ણાશ્રમ ધર્મના તત્ત્વ પર, તેમ જ એ તત્ત્વના પ્રાચીન તમ જ અર્વાચીન માવને માટે સંયોજિત યા તો રૂપાન્તરિત સ્વરૂપ ઉપર થઈ દેખાથી, અન્યન્તા પડેલા જ પાને સાક્ષરજીવના પોતાને સમજાવવાના ધ્યર્થ (idea) અનુસાર નિદર્શના પ્રાચીન સાક્ષરજીવના વિષે આ બે વિધાનો કરે છે

પહેલું ‘ક્ષત્રિયોને અને વૈશ્યોને પોતાના વ્યવહારગ્રાળને એટલે ગૃહસ્થાશ્રમને અતે વાનપ્રસ્થ આશ્રમ પાળવા અને પરમાત્મચિંતનમાં આયુધ્યેય ગાળવા આદેશ દેતા’

અને બીજું ‘દ્વાપાયુર્ગ’ ઉપનયન દાળથી તે મરણ સુધી સાક્ષરજીવનમાં જ આયુધ્ય ગાળે

આ પ્રત્યેક વિધાની પૂર્તિમાં કંઈ છે કે ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યો વાનપ્રસ્થાશ્રમ દરમિયાન જે આત્મચિંતન કરતા તે ગુરુરૂપી અને શાસ્ત્રોપી આધીનોથી અને ‘શાસ્ત્રાક્ષ મા ગાળેના આ જીવન સાક્ષરજીવન જ હતા’ આ દેવના શબ્દોનો અર્થ એવો લઈ શકાય કે એ બંને વર્ણોના મનુષ્યો ગૃહસ્થાશ્રમમાં જે જીવન પોતપોતાને માટે શાસ્ત્રોક્ત જીવન ગાળતા તે પણ મર્ધ-અસાક્ષરતા નહોતા. અહીં રજૂ થયેલી વસ્તુચિત્રિ દાઈ આની સમજાય છે ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યો પશુ ઉપાધ્યનનો અધિાર હતો તેની જ એમો પણ દ્વિજ પ્રાણીમાં આત્મા એ અને તેમાના પલ્લાએ દેશની રક્ષાનો તથા રાજ્ય કરવાનો જે લાવધર્મ અને બીજાનો દ્રયોપાર્જનનો જે વૈશ્યધર્મ ઉપનયનસંસ્કાર પામ્યા બાદ પાળવાનો હતો તે-તે પ્રવૃત્તિ ધર્મોમાં પણ સર્વઆમાન્ય પ્રકારની સાદગતા એટલે શાસ્ત્રજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તેમ જ એનો વિનિયોગ એ બંને તેમના જીવન તથા કાર્યોમાં વ્યાપ્તમાન

●વળી ધ્યાનમાં રાખીએ - ૧ તત્ત્વિના એ આત્મા દ્વેદમ્ કલ્યાણમ્ એમ બાદ ને આન્તર સુખો માટે રાજ્ય જુદા જુદા છે

હતાં. આ કારણે તેમનાં મૃદસ્થાશ્રમી જીવન સર્વસામાન્ય અર્થમાં સાક્ષરજીવન હતાં. વળી તેમનાં (ક્ષત્રિયનાં, વૈશ્યનાં) વાનપ્રસ્થી જીવન પૂર્વોક્ત રીતે આત્મચિન્તનપરાયણ હોઈ, પતિપત્ની ઉભયનાં આ ઉત્તરાવસ્થાનાં જીવન પણ સાક્ષરજીવન હતાં.

૬

અન્યકર્તાએ એ બંને વર્ગો વિશે આગળ ચાલતાં જાણું કહેવાનું નથી તેથી એમના સાક્ષરજીવન સંબંધી, શરૂઆતમાં જ હમણાં આપણે જોયું તેટલું કહી લઈને ઈતર બહુ મૂળ પ્રકાર જે બ્રાહ્મણ વર્ણના સાક્ષરોનો તેમની વાત હાય ધરે છે. આ સાક્ષરોએ જન્મથી માંડી મૃત્યુ સુધી, બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં ને મૃદસ્થાશ્રમમાં, વાનપ્રસ્થી તરીકે ને સંન્યાસી તરીકે, જે જીવન ‘સાક્ષર’ ના પૂર્વોક્ત અર્થમાં જીવવાનું તે પરમાર્થદષ્ટિએ, ધર્મના અવિરોધી એવા અર્થ—કામનો પુરુષાર્થ કરતાં કરતાં અને મોક્ષને જીવનધ્યેય તરીકે પહેલેથી જ સ્થાપીને, જીવવાનું છે. આમ હોવાથી, એવાં સાક્ષર-જીવનપરાયણ બ્રાહ્મણ કુટુંબોના ‘વ્યવહારનું દ્રવ્યરૂપ સાધ્ય વ્યવહારમાં લબ્યા વિના તેમને મળી શકે એ દષ્ટિ’ તત્કાલીન સમાજની હતી. આર્થ ધર્મશાસ્ત્રમાં રખાઈ છે અને આર્થ પ્રગ્નના સમાજે, આ સંદર્ભમાં સુપાત્ર આર્થ ક્ષત્રિયો ને સુપાત્ર આર્થ વૈશ્યોએ—યુગે યુગે ધારણ કરી રાખી હતી તેથી એ દષ્ટિ અનુસાર, પ્રગ્નના તે-તે સમયના સાક્ષરવર્ગને, વિદ્યોપાસક હતા, તેમ જ મન-વચન-કર્મથી સદૈવ શાન્તવિનરક પણ હતા એ બ્રાહ્મણોને, આપણા કર્તાએ જેને ‘અન્ન-પૂર્ણાનો પ્રસાદ’ કહ્યો છે તે દ્રવ્યસાધન વગરમાગ્યે અને પૂરતા પ્રમાણમાં બહુ સારા પ્રમાણમાં પ્રગ્નએ પૂરું પાડ્યું હતું.

એટલું, મધ્યકાલમાં પણ સચવાયો હતો તે પ્રાચીન સમાજ-વ્યવસ્થા મુજબના દ્વિજોના વર્ણવર્ણના તથા પરસ્પરના સાક્ષરધર્મ વિશે. અર્વાચીન અસરો હેઠળ આપણા સમાજ હવે, આ ૧૯-૨૦મી

સદીઓમાં રહો નથી ત્યારે, સાક્ષર કાણુ હોઈ કે થઈ અને રહી શકે તેણે સાક્ષરજીવન પેલું, કેની ગીતે છાણુ આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપના, રવા ભાવિક્ષ રીતે જ, ગોવર્ધનગમે પહેલા પ્રકરણમાં સમસ્તભક્તોએ દ્રવ્યસપાદનના રિષયમાં પોતાની મર્યાદા ગમજી, મર્યાદા બાધી લઈ, તદનુસાર સતોષટ્તિ ધાણુ કરી, ટકાવરી અને પૂગતો દ્રવ્યસંચય જાન-કમાણીથી કરીને પોતાની ખરી જરૂર કરતાં વધારે, જરા પણ વધારે, સમૃદ્ધ નહિ કરતા, પોતાનું સાક્ષર તરીકેનું કર્તવ્ય અદોનિશ વ્યભવણુ ધટે એની મતવળનો અદ્ભુત આપ્યો છે

તેમણે આ સદર્ભમાં પોતાના સમકાલીન ઉચ્ચગિણશુભ્રાપ્ત શિક્ષિતજનોને-વકીનો તથા દાકતરોને, નિષેઠો, પ્રાધ્યાપક તથા કદાચ પત્રગારોને પણ-ખ્યાનમાં ગળી ખ્યાનિપૂર્વક કહ્યું છે 'ધારાશાસ્ત્ર, ઔષધ-શાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર આદિ સર્વ વિષયોનો લય' તિંદમાં લક્ષ્મીવેવનમાં જ થઈ જતો હોય છે એમાના જે કોઈ સાક્ષરજીવન ગાળવા જેટલી અપત્તિ હોરા છતાં પાઠશાળાઓમાં પંજેરી સરસ્વતીને ગમે તો હૃદયમાંથી પણ વિચારે પાડે છે અથવા તો લક્ષ્મીની દામીનું પદ સરસ્વતી પામે કમલે છે, તેરાઓ તો, જન્મે હોય ભવે દરકોઈ વર્ણના કે શાતિના, પણ, એવા મુણકર્મના આઠાણો રિષાપીઠીય પદરીધારક સુશિક્ષિતો, પોતાના આશ્વજીવનો ત્યાગ જ કરે છે અને વચ્ચિકપણનો રપજી વીકાર કરે છે વળી કર્તોએ પોતાના અભિપ્રાયના અનુમોદનમાં કાનિદાસ સરખા કવિનું સાદામ્ય પણ વીધું છે કે

यस्यागम केवल ज्ञानिकैव ।

त ज्ञानवण्य वणिज्ज वदन्ति ॥

[જેની વિદ્યા તેની કેશળ છાંમ-નેનું નિર્મોહસાધન માત્ર છે, તેને વિદ્વાન નહી પણ જ્ઞાન નામે વણુજને વેચનાર વાણિયો કહે છે : ૨૪૪મે, ભાષાન્તર દોકારનું]

આપણા અથકાગ્ના ઉપના વચનો એકાગ્રી, કદાચ અન્તિમતાવાદી અને અધ્યાત્મજીવ, વ્યવહારના અખૂટ માણસે ઉચ્ચારેલા પણ એ એટલા જ તેમણે પ્રસ્તુત વિચારો આ અંગે લખ્યા હોત તો, ગણ્યા પણ્ય એને તેવા મણુનાનું ટારણ નથી પોતે મદાન ભાવનાલભ્ય દતા તેમ મુશુદ્ધિમાન તથા સમુચ્ચ માનવ્યગન-માનવનાથી સમગ્ર સંદ્યના પુરુષ દતા પણ તેથી એમની એ મહત્તા ઉપના શ્રોમાર્ધ આદિ ગુણ તેમને દાથે જે લખાવે છે તેના સાર એવો છે કે દેવ-નાનુસાર ધાનાઓ યાને વખત-સર્ગ આદિએ પોતપોતાની ઉચ્ચારિદપ્ત નિમિત્તે મળેલી વિધાનો વિનિયોગ આશ્ચર્ય અર્થ ધનપ્રાપ્તિ માટે કન્વાનો દોષ છે, એની જગર પડે છે, એ ખડુ પણ 'જાનને કેવલ ટરિતુ કપજ આપણુ,' એમ બનતું હોય છે. પદ્મીધારીઓને જે દુસક લાગતુ જોઈએ તે પ્રિયતમ લાગતુ દોષ છે એ કમનમદીબીભગી, રાદ્રની મન્કાગિતાને પ્રાણુવાન નીવડે છે એવી વસ્તુચિતિ કાણનાર પણ ચનાની લેવાય તેરી નથી આરી પોતે ફરીથી એ જમાનામા દત્ત અરિન્ધિતવત્ હતી ને આ જમાનાએ જેમનું મત્ત આનકારિ રીતે ધગની મમજનાનું છે તે દિદ્ધ મમાજની સાતિત્વર થાની ભાગમા કહે છે 'જોજનાદિના વટાગરી વટનાવા કરના આ શુદ્ધિના વગળથી વસાણુ તે આશ્ચર્યવનો નાશ રધાએ સર્ણુ કરે છે આશ્ચર્યવનો નાશ જેટલે અરે થાય છે તેટલો જ સાલ જીવનનો નાશ તે જ દાગ થાય છે' (૫૩)

આ થયે એ યુગમા વાચનિક દષ્ટિએ અમશ્ચ લેવા જેવા કતોના બીજા એ વિચારગિન્ડુ ટપાવરા પ્રસ્તુત છે પડેતુ તો એ કે પશિમના દેશોમા અર્ગ-નીન આશ્ચર્યવ અને આશ્ચર્યવાનો ઉદાર ચતો હોય છે, ત્યાના વિદ્યાપીઠના પોશિન્દા શ્રીમન્તો ધનસાધન ધગુ પૂરા પાડતા દોનાથી એ અલિનવ આજણો કાર્ડિનન ન્યુમેન-પ્રણીત

‘યુનિવર્સિટી’ના ઉચ્ચગ્રાહ અનુસાર શુદ્ધ વિદ્યાની ઉપામના નિર્મિતપણે ને પૂરી એ પ્રાપ્તિ થી શકે છે તેમ એના મિષ્ટ પરિપક્વ રૂપ પ્રજાપામે છે એ વિદ્વાનોની ‘વિદ્યાની સાર્થકતા બુદ્ધિગ્રામ શરીરના પ્રાણનુ કામ સારવામા જ આવી જાય છે જે પોણા જે બળ, અને જે આનંદ સમૃદ્ધ, અગ્નિ આદિના સ્વરૂપ પ્રાણ-પોણ વાયુથી શરીરને મળે છે તે જ બળ બુદ્ધિને આપવામા આ વિદ્યાની સક્રિયતા છે’ (૫ ૩-૪)

ખીલુ, પોતે સ્વમાનપૂર્વક જીવન ગાળી રહે તેનું ધન ‘બુદ્ધિમાન મનુષ્યના પ્રયત્નને ઈશ્વર મોહાવહેનો આપી રહે છે’ એ ‘શ્રદ્ધાને તૃપ્ત કરનાર ઈશ્વરી શક્તિ’ અન્નપૂર્ણાદિની છે એના પ્રમાદ વિના જ્ઞાનના રાગે ‘કેરી’ નિના, જ્ઞાન કે વૈરાગ્યની સિદ્ધિ પણ રાકચ નથી સાક્ષરને ખાનપાન-રહેણાણ માટે જરૂરી હોય એથી રધુ ધન મળે તો તે ‘સગરતીના આરાધનમા વપરાતું થયે

પ્રાચીન તેમ અર્વાચીન સમયમા પણ ખરી જરૂર તો એવા સમાજની જણાય છે કે જ્યાં સાક્ષરજીવનમય આયુષ્ય ગાળનાર સાક્ષર ઋષિગણે વ્યાખ્યા વાદમોહિ તથા વમિષ્ઠના આશ્રમોમા અતપશૂનૌ પ્રસાદ વધી ગયેતો તો તેણે જનતુ દોષ એ ઋષિરાસ સમાજની તેમ રાજ્યની પણ વ્યવસ્થા પ્રત્યક્ષ પગેક્ષતાથી કરનાર એમના લોભાત્તર સામર્થ્યે સામર્થ્યવન્ત વ્યવસ્થાપનકારે તતા તેમને એમના અને અવકાશ મળતા તેઓ લોભ તતા જ્ઞાનશૂદ્ધ તેમ અનુભવશૂદ્ધ હતા વિદ્યાસપત્તિઓ શાન્તિપરાયણ તતા આ મગ્ધે ભ્રમના ગદસમાર ‘ઉપાધિન્ય રાત અને પ્રભોભ્રમ’ હતા વળી નેમના ઉત્તમાગમા ‘અક્ષરબ્રહ્મ અને શબ્દબ્રહ્મના પ્રમગ જો આનંદ સિવાય કાઈ બીજા પદાર્થ જ્યાં પામતો નથી’ આ મગ્ધે એ મહાત્માઓએ પ્રજાજીવનના તપ થ પણ સમજાની સાક્ષી આત્માઓ તરીકે જે જોયુ-જાણ્યુ ને પ્રજાનિત તથા પ્રજા યાણુ અર્થે ચિંતન યુ અને અન્યરચનાઓ કરી તે એમના ‘ઐહિક અને આમુનિક

અનુભવના ઉદ્ગાર' આપણા શાસ્ત્રો છે 'સાક્ષરજીવનનો ઉત્તમોત્તમ ઉચ્ચત્તમ એ મહાત્માઓમાં મૂર્તિમાન થયો હતો'

એ ઝાપિઓ જેવા સમાજનિર્મિત્તક સાક્ષરો આ કાળમાં પ્રતિદિન અધિક ને અધિકતર પ્રેરણાદી બન્યે જતા ૧૯-૨૦મી સદીઓના જમાનાઓમાં ઉત્પન્ન થયા કે ચાલુ તો ટકના શક્ય નથી એમ બે કાઈ કહે તો આ ગ્રંથના પાઠના પ્રકરણમાં ઉત્પન્ન પૂણ્યોમાં કર્તો જે રહે છે તેમાંથી ઉત્તર એવો ફિનિશ થાય છે કે તમારા જીવનની ખરી જરૂરિયાત વધારી મેં નહિ અને આદુ જીવન, પ્રકૃતિના એકાંત ખોળે ગ્રામજીવન, ઘડાપૂર્ણક માળિયા તત્પર દો તો તમે પૂરું ધન પ્રાપ્ત કર્યો એમાં સશય નથી તો પછી, અવાંચીન સાક્ષરજીવન પણ યઈ શકશે 'નિર્મલ, તેજ્ઞી, શાન, શીતલ, એકતરી, અને સુર્યની લબક વિનાના કેવળ ચંદ્રપ્રભાવના બોક્ષતા અન્દગાન્તમણિ જેવા' (૪ ૧૧)

હોય. ભૂખતરસ સંતોષની 'ત્રીપુસાર્પણ'-sex impulseને વશ થવું વગેરે ચાર પુરુષાર્થોમાનો જેમ બીજે ને ત્રીજે-અર્થ ને કામ-એ તો મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ ને મનુષ્યો એ જેહને ઉલ્લસામાન્ય છે, કાઈને કાઈ રૂપે પણ એ હાજતો, તૃષ્ણાઓ, વાસનાઓનું નિયમન કરવાનું તે માટેની વૃત્તિ-શક્તિ તો મનુષ્યમા જ હોય છે એવું નિયમન ધર્મ નામક પ્રથમ પુરુષાર્થના બળે જ કાઈ કરી શકે, પોતામાના પશુભાગને અકુશમા રાખીને, એ ભાગની તૃષ્ણાઓનું 'અન્ધ અવિચારી દાસ' તણવે, જે મનુષ્ય બ્યક્તિ સ્ત્રી કે પુરુષ, ઉચ્ચતર સાધના કરનાર સાધક હોય, આત્મકલ્યાણની ખેવનાવાળી હોય, તેવા સર્વદેશી સદાચરણ જેના હોય, તે જ લોક પ્રાણીગરી પ્રજાજનોનું ઐહિક-પારલૌકિક કલ્યાણ કરનારા મનુષ્ય સાક્ષરનું સ્થાન પામે છે, ન અન્ય પ્રાણિ

આ ભાવના, આત્મકલ્યાણની ને લોક પ્રાણીની આની જે ભાવના તેનું ઉલ્લસથાન કયા છે? ઉત્તર 'મનુષ્યના હૃદયમા પ્રાઈડ એવું સત્ય છે કે જે પશુમા નથી અને પામરમા નથી પણ આત્મપ્રાણ અને લોકપ્રાણના શોધકના અન્તરાત્મામા જાગે છે (પૃ ૩૩-૩૪) કર્તાના આ વિનક્ષા મતવિધાનના ખરો અર્થ એ થયો કે પ્રત્યેક સમાજમા પ્રાકૃતજનોથી વિભિન્ન બ કે પૂર્વસન્ધારે રહે કરીને ઉચ્ચતર એના શિષ્ટજનો હોય છે પ્રજાના એ શિષ્ટવર્ગની વૃત્તિશક્તિઓ આમર્ગ કળના અભાવત અને સસ્કારન જુદી હોય છે. ન્હાનાલાલ કરિએ જેને આત્માનો અમીર કહ્યો છે તેવો આ આ અમીરી મનહૃદયનો મનુષ્ય એની ઉદાત્તમનોમન તથા પરિશુદ્ધ પ્રાણમય શક્તિઓના પ્રભાવે પૂર્વોક્ત સૂક્ષ્મ સત્ત્વ પોતામા અનુભવતો હોઈને, સત્કૃતિમાન જગનના સમર્થ મદા જાનો પિઝાનનદ્વાર તે હોવાથી, તે પોતે પણ સદજલાને ભાવનાપગયણ મનુષ્ય યાને મદા-જન હોય છે તે જ ખરો સાક્ષર છે, શ્રેષ્ઠ સાદા છે પ્રજાનો તે સન્માર-ચુરુ છે સ્થૂનપ્રકારના વૈભવ વિનાસને તૃણત્વ ગણનારનું તેનું

‘રસેશ પ્રેરશે, વીરેન્દ્ર આચરશે’

આ બંને મનુષ્યમતિના જે વિશિષ્ટ સાક્ષરપ્રમાણે તેમાંનો કપિ-રાણી અનુમાર જે વીરેન્દ્ર તેને ગોપર્ધનરામે ચરસ્વતીદેવીના મધૂર કલો છે અને રમેશને, એ દેવીના ગાનના શ્રવણમા લયનીન લક્ષ્મી વળી, જગતને તો એ બંનેની આનંદજતા છે વેબક વાચકને કહે છે કે તું આ દેવીનું મધૂરત્વ હષ્ટ ગણતો હોય તો પણ તું અને પેનો આક્ષીરપ ગાનની લક્ષ્મી, બંને અન્યોન્યાશ્રયી છો માટે, એવો ‘અન્યોન્યાશ્રય પામી, જગત રહી, વિધાતાની પ્રિય પુત્રીની શ્રેયન્કરિણી યોજનાઓનો નિર્વાહ,’ બંધિત તથા સમાજની જીવનધુરાનો નિર્વાહ, લાડી લાતે કરા

૧૦

પ્રકરણો નીલુ ને ચોથું આમાના ત્રીજામા ઉપગ જેનું આજીવન અચન આવી ગયું તે સાક્ષરજીવનની તપ થતા અને સાક્ષિતા વિરે જ્ઞાપાનુ છે, અને ચોથાનો વિષય જ સાક્ષરજીવનના લગ્નગાન

અહીં જે તટસ્થ અો સાક્ષીરપ-આત્મામય સામગ્રી ચિત્ર કરી દોરે છે તે જીવનપ્રવાહમા જન્મથી પડેલો તો ખરો પણ માર્ગ ચાર ભરજીવાનીમા એ સાક્ષરજીવન દુનનાની સાત્ત્વિક ઉત્ક્રાંતિ થતા, પ્રાણમાથી નીકળી ને જોનો રહી એકાગ્ર ચિત્તે બંધે જાગ્રત આત્મા વડે પ્રવાહને, વિશિષ્ટિ નિજ સાક્ષર-દષ્ટિથી નિરાળનારો હોય છે પોતાના તાત્પર્ય જના તે સુદ્ધ તાદાત્મ્ય સામનારો પ્રવાહપતિત બહુવિધ બહુરંગી જીવોના બાંધાન્તર જીવન સાથે આ મીયતાપૂર્વક ત નીન થયેલો દોષ છે એના વિરે પ્રવેશકમા (૫ ૩૩) કહે છે

‘સંસ્કૃતિની વિશુદ્ધિ અને વિવૃદ્ધિ સત્યથી છેડી અને આવા પ્રશાંત દહનત સકનરા આત્માઓની લોકોત્તર દષ્ટિ જ સત્ય અને હિતના નરો કિરણ જીનવા સમર્થ છે’

વળી, સામાન્ય પણ જિજ્ઞાસુ વાચક કે શ્રોતા કીરી શકે તેવા,

‘એ કિરણોના નાનાવિધ અપૂર્વ સુંદર અક્ષરદીપ સંગત, એ જ આ આત્માઓનું વિશિષ્ટ જીવન અને અનન્યપ્રાધારણુ રસાવન છે, એ જ આ મહાશયોની સર્વકલ્યાણી-‘સર્વક્રમાપિત’-છે.’ (પૃ. ૩૩.)

‘દદત્ત’ સમ્બદ હમણાં જ આવી ગયો તે એ ઉપાડી લઈ, લખસ્થાનવાળા પ્રકરણનો પરિચય આપવા માંડનાં ગ્રો. દકિર આ ઉદ્ગારથી શરૂઆત કરે છે: ‘પણુ-પણુ-દદત્તન રહેવું રમનવાન નથી.’ અને ગોવર્ધનરામે જે ઋષિઓ પોનાનાં વ્રતથી ચલિત થયા હતા તે પરાશર તથા વિશ્વામિત્રનાં ઉદાહરણો આપી, એ ઘટનાઓને એવી રીતે આપણે માટે તો ઘડાવે છે કે એ સાક્ષર ઋષિઓ ભને લખસ્થાનથી ચેલ્યા નહિ પણ અન્ય સૌ સાક્ષરોએ તો એવાં દાખલાને નજર સામે મૂર્તિમાન ચેનવણી તરીકે રાખી દદત્તન ચલાવું છે અને વિદ્યાતાનો ઉપકાર માનવાનો છે કે પરાશર-મત્સ્યગન્ધાના પુત્ર વ્યાસ. સરખા મહર્ષિ અને વિશ્વામિત્ર-ચેનકાની પુત્રીના પુત્ર ભરતખંડને. નામ.આપનાર ભરત સરખા ચાન્દર્ષિ જગતને મળ્યા.

વળી, પ્રતોભનને ધર્મકર્મસંભેગે વશ થયેલા સાક્ષર તથા ક્ષેત્રી સાહિત્યકૃતિઓ તરફ આપણે કઈ રીતે જોવું જોઈએ એ વિવેચનં પ્રચકારનાં વચનો પણ જૂલવા જેવાં નથી :

‘સાક્ષરોના સ્થૂલ દેહનો ન્યાય સ્થૂલ દેહના સાત્ત્વથી કરવો, અને અક્ષરદેહનો ન્યાય તેની કલ્યાણવૃત્તિના દર્શનથી કરવો એ માર્ગ આ દેશને પરિચિત છે, કલ્યાણોપક છે, શાંત છે, અને ઉદાર છે.’ (પૃ. ૭૮)

આ એથા પ્રકરણના અતે, લખસ્થાનનો ભોગ બનેલ, ખીજી રીતે સારો ને સર્વથા સારો, એ બે સાક્ષરપ્રકારો વિશે સુંદર વાણીમાં દર્શાવે છે કે પહેલાનું સાક્ષરજીવન “ક્ષન યથે તો [તો પણુ] અપંચ અને વિકલ અરુણની પેઠે પ્રકાશસ્પર્શ સૂર્યના આકાશગાળી દ્યવું સારથિત કરશે.” ખીજો યથે મરુડરાજ, તે લખમાંથી ઊગરી,

સપક્ષ સંપૂર્ણોગ થશે તો કૃત્યાણુપ્રવૃત્તિના પોષક વામુદેવ-સર્વવ્યાપી વિષ્ણુ-નું જાતે વાહનત્વ કરશે" (૫ ૯૨)

૧૩

‘સાક્ષરજીવન’ના પાચમાથી આઠમા પ્રકરણ સુધીનાં આશરે દોદસો પાના એટલે આ ઉચ્ચસામર્થ્યયુક્ત કૃતિનો સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ એમના પાચમા પ્રકરણના. આટલે સુધીના ત્રયગત નિરૂપણના આધારે, ‘પ્રવાહ, સાક્ષી, તેમનો યોગ, અને તેના ફળ’ વિશે લખાયું છે, અને પછીના ત્રણ પ્રકરણો ૬, ૭, ૮ના શીર્ષક છે ‘શુક્રદ્રષ્ટા’ ‘બાલદ્રષ્ટા’ તથા ‘લક્ષણદ્રષ્ટા.’ આટલેથી ત્રય અપૂર્ણું છે. એ પૂરો થયો હોત તો કર્તાએ લક્ષ્યદ્રષ્ટા તથા પર્યેષદ્રષ્ટા વિશે લખી, ઉપસહારનું ૧૧મું પ્રકરણ પણ ઉમેર્યું હોત.

હવે ઘોડા જ બાકી રહેલા આપણા વિષયનિરૂપણનો વિચાર-તત્ત્વ ચોથા પ્રકરણના અન્તભાગથી આગળ ચલાવવો હીઠ પડશે. ત્યાં સ્થિત ગરુડરાજ સમોવડ સર્વોત્તમ સાક્ષર કેવો હોય, અન્ય પ્રકારના સાક્ષર કેવા હોય તથા એ પ્રત્યેકની ન્યૂનાધિક અશે વિકસિત સાક્ષરદષ્ટિ કેવી આ સર્વની જે ભૂમિકા પાચમા પ્રકરણના બંધાર્ધ છે તેની પિછાન ટૂંકામાં મેળવી લેના સાથે આપણુ કાર્ય હાલને કાજ પૂરુ થશે.

સાક્ષરજીવન વિચારતા આ અગ્રે ગોવર્ધનરામે, આપણા પ્રાચીનોની પરિભાષા વાપરી છે તેમ કેટલુક આગણુ પણ, આવશ્યક ભાગનાથી, એમાં નવું ઉમેર્યું છે આ રીતે તેમણે કરેલી વિચાર-વ્યવસ્થા અનુસાર સાક્ષરદષ્ટિના પાચ પ્રકાર છે અને સાક્ષર દ્રષ્ટાઓ પણ શુક્રદ્રષ્ટા, બાલદ્રષ્ટા, લક્ષણદ્રષ્ટા, લક્ષ્યદ્રષ્ટા તથા પર્યેષદ્રષ્ટા એમ પાચ પ્રકારના છે આ પ્રત્યેકની દષ્ટિ કેવી છે અને તેના કર્તાવ્યકર્મ શા શા, એ બહુધા તેમના ૫ ૯૩-૯૪ ઉપરના શબ્દોમાં હવે જોઈશું.

૧ પ્રાચીન ગીતે વેદમંત્રોને કલ્પ્ય કરી રાખનાર તે શુક્રદષ્ટ-
આ વર્ગનો સાક્ષર = અક્ષરોના ઉચ્ચાર કરે છે, અક્ષરો વાચે છે, અને
તેનું અનુભવમા ધાગણુ કરી શકે છે”

૨ બાનદષ્ટામા આની “ કેવળ સુદદષ્ટિ નથી પણ તે વાચેનું
સમગ્ર સિચારી શકે છે અને તેની બુદ્ધિમત્તા એથી આગળ વધતી નથી”

૩ ત્રીજે તે લક્ષ્યપુદ્ધા આ વર્ગના સાક્ષરો ઉપના બનને
કરતા આગળ વધેલા હોય છે તેઓ વાચી-જાણી તો બને, એવું
અનુભવમા રાખી શકે અને માધ્યમ-સારા, મધ્યમ મંદના કહીએ
તેવા પુસ્તકો અમગ્ર પણ શકે લક્ષ્યપુદ્ધા જે છે તે શુક્રમ્થમાન
દષ્ટાની જેમ બાદનું તો જરૂર, પણ તની વિશિષ્ટતા છે આ-કે તે
‘કોઈ શાસ્ત્રને સમગ્ર શકે છે અને તે શાસ્ત્રના, [તે શાસ્ત્રમા, શાસ્ત્રે]
દર્શાવેલા લક્ષણથી દષ્ટ પદાર્થમા શાસ્ત્રના નિયમનું દર્શન કરી શકે
છે’ આ પદ્ધતિ Deductionની છે, અનુમન્યનાની, સર્વસામાન્ય,
પૂર્વચિન્તિત સિદ્ધાન્તની હોળ દષ્ટાતો રજૂ કરવાની

૪ લક્ષ્ય દષ્ટિ જે એથી તે છે Inductionની એ કાનામા
હોય? ઉત્તર ‘જે સમર્થ સાક્ષરો દષ્ટ અને દષ્ય પદાર્થો ઉપર દષ્ટિ
નાખી તેમના લક્ષણ ગાંધે છે અને એવા લક્ષ્યના લક્ષણો ઉપરથી
સામાન્ય નિયમ ‘General laws’ રચે છે, તેઓ શાસ્ત્ર રચે છે’
આ Inductive method પાશ્ચાત્ય ન્યાયશાસ્ત્રની હોઈ, ત્યાના
પિતાનો એ પ્રગળોનું બહુશાખી પિગાન, એને લીધે શક્ય બન્યા છે
‘આ બળને તીવ્ર જ તેની શાસ્ત્રસમૃદ્ધિ આજ આટલી વિસ્તૃત
છે’ (પૃ ૮૭) અહીં શાસ્ત્ર એને પિગાન (science) એવો અર્થ,
વિશિષ્ટ અર્થ પણ લેવાનો એમ લાગે છે (સામાન્ય અર્થ ઉપરાત.)

અહીં ઉદાહરણ લેજે ગોરધનરામનું જ નામ અપાય તેમ છે
એમનામા વૈજ્ઞાનિક સિચારની દષ્ટિ હતી એ છે ‘લક્ષ્યપ પદાર્થના
અન્તર્ગત લક્ષણો ઓળી, એને આનેખતી કે નિરૂપતી સાક્ષરદષ્ટિ,
(‘શુ જ સા રૂપરેખા’ ૧લી આ મા ૫ ૧૮૭-એ છે તે ૮૫) તે

આવા લક્ષ્યદ્રષ્ટા સાક્ષર હતા તેથી જ સમૃત્તિઓના ત્રિવેણીસંગમ વિગેની દષ્ટિ તેમની પ્રતિભામાં સ્ફુરાયમાણ થઈ, બધડી અને સ્થિર થઈ તેમ જ તે પોતે ભારતીય વાડમયના બહુ થોડા સગમયુગના દ્રષ્ટાઓમાંના એકના ઉચ્ચપદે દયા છે.

૫. તેમણે પાંચમી તરીકે પર્યેષક દષ્ટિને ગણાવી છે. પ્રવેશકકારે, (૫, ૩૬) 'કલાકૃતિ યા શાસ્ત્રકૃતિ રચે' છે તે ચોથી તે લક્ષ્યદષ્ટિ તેનાથી પણ ચડિયાતી, અને એ કારણે આત્મેષ્વર છેક ઉપર પાંચમા સોપાને સુકાયવી છે. આ પર્યેષક દષ્ટિને એનાં ગુણ-લક્ષણ આદિના મૂળ કર્તાના વીગતવાર વર્ણનના આધારે, દૂકામાં આ શબ્દોમાં ઠોકારે રજૂ કરી છે : સમાજના-સમાજરૂપી સમુદ્રના વિચારમથનમાં મંદરાચલનુ વામુકિનુ વા કૂર્મનુ કાર્ય કરે તે છે પર્યેષક દષ્ટિ, એટલા અનન્ય સામર્થ્યે યુક્ત હોય તે કહેવાય છે પર્યેષક દ્રષ્ટા સાક્ષર.

વળી આ છે દીર્ઘકાલીન અખંડ યોગસાધનાના બગે જ સાધ્ય એવી ઝડતભરા દષ્ટિ, વિશ્વદષ્ટિ, સમાધિની તુર્ણવસ્થાએ પહોંચેલા મિદ્ધ પુરુષની કૃટસ્થ દષ્ટિ, ન્વ-પર હિભયના નિશ્ચેયસ પાને પરમ કલ્યાણને સાધનારી યોગદષ્ટિ એ પામવાના બિર્ધ માર્ગે 'માક્ષરજીવન'-કાર વિચર્યા હતા, એ માર્ગ તેમણે ઉર્ધ્વજિતિ ન્વ-પ્રપત્ને કરીને સારા પ્રમાણમાં ધીટવાથી, તપન્યાપૂર્વક કરી હતી એવું ઉર્ધ્વગામી પ્રવાણ આ યોગી મદાત્માનું. પૂર્વ જન્મોના કદાચ યોગભટ્ટ પણ પરમ શ્રદ્ધાવાન છાત્મા હતા તેમનું, શુચીનાં શ્રોમતાં મોઢે આ જન્મે જ જન્મેલાનું થયું હતું પણ વિધિનિર્માણ કાઠક બુદ્ધ જ નીવડયું-એવું કે પર્યેષક સાક્ષરદષ્ટિ તેમને લાધી નહીં અને તેથી અપૂર્ણ રહેવા સર્ગવંશા અથ 'સાક્ષરજીવન' નો એ ભાગ લખાયો જ નહીં. *

* આ કલિમગના લખાણનું બરાબર આન્યત્ર કરના ચાહના વાચકે, પ્રો. ઠાકોરે પ્રવેશકમાં આપેલા એ. સાથેના પોતાના હેતુ મેળાપ વિગેનાં અવતરણ વાંચક.

‘સાક્ષરજ્ઞાન’ સમ્કારોદ્બોધન અર્થે કુશાગ્ર અને નેઝમ્બિની ધર્મબુદ્ધિ-પૂર્વક ચ્યુ.

એ ગ્રન્થના પાને પાને વિચારરત્નો વેરતાં એ પ્રમોધમૂર્તિ સાક્ષરજ્ઞાનવેતાએ આપણને પ્રમોદ્યુ છે કે આક્ષર માત્ર સ-અક્ષર એટલે અક્ષરજ્ઞાનવાળો દોષ છે તેટલું જ નથી, તેણે તો સાક્ષીરૂપ જગદુઃ આત્મા અક્ષરજ્ઞાનનો ઉપાનિઃ હોય છે તેના બનવાનું છે તેણે સદજ મર્્યાદાવન્ત પશ્ચિદ જ કરવો ઘટે તેણે અર્થની, કામની પ્રાપ્તિ કરતા, ક્રમાતા ને ભોગવતા, કુટુંબ પોષણ કરતા, સમાજનું વ્યવહારજ્ઞાન કરતા પણ, પોતાના આત્મસ્વરૂપ સાથે અનુમધાન રાખવાનું છે આ સદર્ભમા ગ્રન્થમાના (૫ ૪૧) આ કનિત્યુક્ત વચનો, સમારવાણુ નાગરિકમાનને સ મોધાયવા નિસકોચ ગણાય તેના વચનો, આપણુ પ્રત્યેક માટે કેટલા પ્રેરણાવાદી નીરડે તેવા છે.

‘ પ્રિય સાક્ષર! અન્નપૂર્ણાથી તૃપ્ત થઈ તારો ધર્મ તું જાને જ શોધી લે સરસ્વતીનું વાદન મધર જેવું અનેક રમણીય રંગ અને અરણ્યવાણુ મુન્વર અને ઉદાત્ત ઉન્નતકં છે તેવું જ તે ગડગાની પ્રહત્તિવાણુ છે તે વાદન પેડે સસ્વતીદેવીના પવિત્ર રમણીય ભાગને જિયજી અનેક વ્યવહારોમા પ્રહત્તિમાન થવું હોય તો એ દેવીનું વાદનતન તું ભને મ્નીકારે ’ (૫ ૪૦, ૪૧)

૧૩

આની રીતે, સારું સાદિત્ય વાચનાર, વાચીને સમજનાર સાક્ષર યાને શિક્ષિતજનને હિંદુ વ્યવહારોમાથી અમુકનો ઉદાહરણ તરીકે નિર્દેશ કરી, એ વાચનવાથી મુગ્ધાર પામી એ અન્કારોનો ‘રિનિયોગ વ્યમિત્તન તથા સમાજજન જ્ઞાનમા કુશા મૂચવે છે

‘ રાજકીય, સામાજિક અથવા જે કોઈ વ્યવહારમા તું એ રમણીય અદૂરપે ટોડા અને કનાપ કરતો કરતો સરસ્વતીદેવીની પ્રતિષ્ઠા

કરીશ તે મર્વ વિપરમા એ દેરી નવા પ્રમથ અને નહુ ગાન ભગ્ને,
અને લોપ્ત્યાયુની પ્રતિ ન મદ્દ કરમે ' (૫ ૮૧)

આની માથે જ ધ્યાનમા લેવા જેવું છે, આમા સાન્નિધ્યેથી
વાચક યાને જ્ઞાનદ્રષ્ટા વિરે જ્ઞાનમા પ્રવેશમા જે દહેરાયુ છે, તે
આ વૈકાંતી જ્ઞાતિ-શક્તિ સંસ્કૃતિના અતન્તમા જ્ઞાતા તેના દારી ની,
અસરવોની, અને વાનિત્યની મોહનતામા નચનારી રોય છે (૫ ૧૧૪)
વળી ૩૫૬ બદલીને કહ્યું છે કે આ જ્ઞાનદ્રષ્ટા વાચકની વાચના અને
દષ્ટિ છે પતંગ ઉડનારની જ્ઞાતિ ૫ વાચના તથા દષ્ટિ જેવી
માન પતંગને ના વેઈ જાય તેથી પામ્ય ગમે ત્યા, ' એ પતંગને
પાતાની છુદ્ધિને, જ્ઞાતિને રમ્પને અને સ્વપનાને-ગમે ત્યા પણ ઉચ્ચ
ઉગાડનાનો, અને તે જ્ઞાતાનો અને તેથી આનંદ પામવાનો, આ
જ્ઞાનો ઉચ્ચાદ છે ' (૧૧૫)

વળી (એ પતંગના નાહુ જેવા) છે તે અન્યમગની ક જ
છે કે પતંગ અતિ ઊંચો ઊડીને, દેરી તરતા મરી-દષ્ટા-દષ્ટિ સમેત
બહુ માગમા પડે નહી તેની ચતુરતાથી દેરી દમની જ્ઞાનદ્રષ્ટાના
ઉચ્ચઆદ જ્ઞાપ અને ઉન્નતિ પામના જ્ઞાતિગત થાય તેવી અન્ય
ગચના કરી નવા પ્રતભાયાયુની લક્ષીઓ અન્યપ્રદે, પ્રતિગાનુમાર ધીરી
ધીરી કે વેગવર્તી કે તરવી અન્યમગે જે આ સતની સગત ન
નાખે જ્ઞાનદ્રષ્ટા સાચનારને અમૃત નહિ પણ વિષ પાપ તો તે એ,
જેનામા સાનનાર વિવશુદ્ધિ નહિ તેથી થી વલ્લે ને દાનિનો
ભોગ ધક્કા પામુ એ જ અન્ય પદનાના ના પાટ સાક્ષર એવા
અન્યમા ભાવના ' સિદ્ધાન્ત છે નહિ એ પારખી શકનાર
લક્ષ્યદ્રષ્ટાના દાયમા જમે તો વાચન-વિચાર પાન કરના માત્રા જ
'તે કોગળો મી નાખન ' (૫ ૧૧૭) અને પોતાની મેળે અન્ય
પરીક્ષા સત્વ અને ઉણની કરી જાણનાર જે વક્ષ્યદ્રષ્ટા, લક્ષણો
અન્ય ાપી લક્ષ્ય ના લેખનમાથી પચ્છી પાડનાર, તેને એ જ વિવરન

અન્ય વાચકો તો એમાના વિષયે પોતાની સત્તશાલિતાથી અમૃતરૂપ કરી લેશે

હવે ફરી પાછા આપણે બાલદ્રષ્ટા યાને સામાન્ય વાચક તરફ વળીએ તો એ વર્ગમાથી જે ઉચ્ચતર વિદ્વાન કેમ બની શકે એ વિષે કહે છે કે એમની 'દષ્ટિમા [ઉત્તમ અન્યબિબ્બના] શુદ્ધ સરકારિત અને સન્કારક પ્રતિબિંબ ભરાય તો જ તેનું શુભ ફલ છે, તો જ એ દષ્ટિ પરિપાક પામનાની,' (૫ ૧૧૭)-કોઈની લક્ષણદષ્ટિ તો કોઈક વિરલાની લક્ષ્યદષ્ટિ બનવાની

એ બાલદષ્ટિમાન સાક્ષરની ખુબી એ છે કે પોતાના પ્રિય વાચનમાં તે મગ્ન હોય છે ત્યારે એ સસારી દુખની જોમ સુખને પણ ભૂલીને અન્યકારે રચેલી મનોમય સૃષ્ટિમા યથેચ્છ ઉચ્ચ વિહાર કરતો હોય છે, અથવા દષ્ટિની પાશન સૃષ્ટિમાથી તે ઉચ્ચતર સૃષ્ટિમા સૂક્ષ્મ આનંદનો ભોક્તા થાય છે પ્રજામા આવો એટલે સાહિત્યપ્રેમીઓનો, બાલદ્રષ્ટાઓનો આક્ષરવર્ગ મોટો હોવો જોઈએ, કેમ કે સમૃદ્ધિમાથી જ બીજા લોકો કોટિના સાક્ષરો ઉત્પન્ન થતા હોય છે જો શિષ્ટસાહિત્ય વાચનાર સન્કારી નરનારીઓ પ્રજામા ઓછા થતા જાય તો લક્ષણ, લક્ષ્ય તથા પર્યાયક દ્રષ્ટાઓ, 'ગ્રાહક મિનાના વ્યાપારી પેડે, ધીમે ધીમે અસ્ત થાય ઠ' બાલદ્રષ્ટાઓ જેવા તેજ અને વાટમા આ બીજા જાતના દ્રષ્ટાઓ દીવા પેડે પ્રકાશ-સ્વરૂપે ઝળે છે, અને એ જેની ચિરંજીવ મિથિતા આ તેનમા અને વાટમા વારંવાર વૃદ્ધિ થતા ઉપર આધાર રાખે છે એ તેનને વાટ આ જ્યોતિર્રૂપ દાર્પની દારણુભૂમિ છે ને મિથિતા હેતુ પણ છે, તેમ એ તેવની વાટ પૂર્તિ કરવી તે કેટલેક અંગે એ જ્યોતિની સત્તાની વાત પણ છે

અન્તમા, આપની સમિતિએ મને આ વિસ્તૃત તક આપી એ આટે તેનો ઉપકાર માની વિચ્છુ છું.

શ્રી શાન્તિસાગર ઠાકર

શ્રી ગોવર્ધનરામનું તત્ત્વચિંતન

૧. લખ-અલખ યોગ

લખ એટલે લક્ષ્ય, પરાતપર દિવ્ય ચેતનાના આ મસારમા વ્યક્ત થયેલા ન્યૂપો અનખ એટલે અલક્ષ્ય, આ મસારથી પર રહેલી પરાતપર ચેતના, જે મસાર ધર્મોમા-ચષ્ટિ સુલિંગોમા વ્યક્ત થઈ નથી જો છતાં જેનો આ સર્વ પસારો છે અવિદ્યાગ્રસ્ત, અસાની શ્વ લખને જ સર્વજ્ઞ માનીને જીવન-ચરકાર કરે છે તેને પરાતપર ચેતનાનું જ્ઞાન હોવું નથી, તેની માથે તેના અમિત્ત્વો સખવ બધાનેનો હાતો નથી નિદાથી આનોકિત બનેલા જીવનવાળો માની પુરુષ લખ તથા અનખ-હિમનું યથાર્થ ન્યૂપ જાયુતો હોય છે, અને પરિણામે તે અનખમા પ્રતિષ્ઠિત રહીને બસ લખ ધર્મો નિર્મુક્તપણે નક્કીનાપૂર્વક, જ્ઞાનથી પ્રભાગિત બનીને, બખરતો રહે છે

શ્રી ગોવર્ધનરામે પોતાનું જીવન આ લખ-અનખની કિનમુકી પ્રમાણે જીવનનો પ્રમાણિત પ્રવલ કરો હતો તે કિનમુકી તેમની જીવન નિરામ-અને પથપ્રવર્ત બની ગઈ હતી Practical Asceticism -પ્રવૃત્તિમય મન્યામ નામનું તેમનું પુનઃ પસુ આ જ વાતની સાક્ષી પૂરે છે તે લગભગ બીનાના અધ્યોગમા હાવાચ્ચ ઉપનિષદના અધ્યોગમા માનના હતા તેમને મન મન્યામ મચાવના વચનોના ત્યાગ રૂપે

અભિપ્રેત ન હતો, પણ અલખનું રક્ત્ય સમજી વિશ્વને ઉપકારક અને ઉત્ક્રાન્તિપ્રેરક લખધર્મોનું યથાવત્ પાલન કરવામાં અભિપ્રેત હતો. જે શક્તિશાળી, શુદ્ધિશાળી, ત્યાગસામર્થ્યવાળા મદાપુરુષો સંસારના લખધર્મોનો ત્યાગ કરી, તેમના તરફ ઉદારીન બની, કેવલ અલખનો આનંદ બોગવવા સ્વાત્મનિગૂઢ બની જાય, સચ્ચિદાનંદમાં દૂબકી મારી, સંસારથી વિમુખ બની જાય, તો તેટલા પ્રમાણમાં સંસાર છૂટ્ટ બને, નિઃસત્ત્વ બને, અધ્યાત્મશૂન્ય બને, સ્વરૂપ બને. ગોવર્ધનરામને આ ઇષ્ટ ન હતું. તેથી તો તેમણે મુંબઈની ધીકની વકીલાતને જાતી કરી, કાઠિયાવાડના એક રાજ્યની દિવાનગીરીના પ્રતિભાનને લાત મારી; અને ગોતાની આંતરબાલ સમૃદ્ધિ જે વિશ્વકલ્યાણના માર્ગ માટે વધારેમાં વધારે ઉપયોગી હતી તેના લેખનચિંતનના લખધર્મને તેમણે સ્વીકાર્યો. પરિણામે તે ઋણિ બન્યા, આધુનિક ગુજરાતના અને ભારતના સમર્થ ચિંતનકાર અને કલ્પક દ્રષ્ટા બન્યા. સરસ્વતીચંદ્ર જેવો મદામૂલો અંથમણિ તેમના આ લખધર્મના યથાવત્ પરિપાલનમાંથી ઉદ્ભવ્યો. જીવનના સર્વ પ્રસંગોમાં તેમણે બતાવેલી ધીરતા, સ્વચ્છતા, શાન્તિ, સકનશીલતા તેમના આ લખ-અલખ યોગમાથી જ પ્રગટ્યાં હતા.

સરસ્વતીચંદ્રમાં તેમણે તેમના સમગ્ર જીવનના અભ્યાસનો નિષ્કર્ષ આપણી સમક્ષ મૂક્યો છે, તેમના ચિંતનનો નિષ્કર્ષ તેમણે આપણને આપ્યો છે. તેમને જીવનમાં જે કહેવાનું હતું, તે તેમણે આપણને તે મદાન અથમણિના વિવિધ પાત્રોના ઉદ્દેશ તથા આચાર દ્વારા કહી દીધું છે. સીધી રીતે તેમણે લખ-અલખ યોગની જીવન-સરણિનું અને જીવનદષ્ટિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. યદુનંગના અધિષ્ઠાતા વિશ્વકલ્પ મારફતે, અને તેમની શિખમડી મારફતે-જેમાં વિહારપુરી અને ચંદ્રાવતી મેળા મુખ્ય છે. આ લખઅલખના યોગીઓને મન-સમગ્ર વાક્યનું મંદસ્ત્ર ન હતું, પણ આત્મ ત્યાગ તેમને અભિપ્રેત હતો.

તેમણે સસાર સાધેનો ઓ તેના વખધમો સાધેનો મબધ પો
 નાખ્યો ન હતો સસારમા લખમા અનખ પ્રગ્ન રૂના મથતા
 અનેક દુઃખસિ ગોની દુવનનાની ઉક્તિમા તેઓ અપાય બનવા
 મથતા રતા તેમો યતનીન લગ્ય દુવાત્માઓ માટે મમતા સદાન
 ભૂતિ પ્રેમ અને આદર હતા નરીનચન્દ્ર માટેની તેમની નાગણીઓ
 આ પ્રારની હતી દુખી અવિદ્યાગ્રસ્ત વખધમોમા રીમિન થઈ
 રહેલી વ્યમિઓ માટે તેમને મુણા રતી તેમને તે દિનામો આપતા
 આશ્વાસન આપતા તેમની આતર્થ્યથિઓનું પાંડુ ઉકેલમા
 સ્વાયક બનતા, તેમની આતર્થ્યથિઓ ઉ ને અને તેમનું નિરામગ્ન
 થઈ જાય તેના પ્રસંગો ગ્યવામા તેઓ પ્રત્યક્ષીન બનતા-તેને પોતાનો
 ધર્મ સમજતા તેઓ તેમનાથી મુગાતા નહિ તેમનામા વ્યર્થ ચોખ
 નિયા રૂતિ ન હતી તેઓ અવિદ્યાગ્રસ્ત દુવેનો તિગ્નર ક્રતા નહિ
 તેઓ સાત્ત્વિક અભિમાનને વરા બની તેમનાથી વિમુખ બની ચાની
 જતા નહિ મધુરી મૈયાની આનરુ ગુલાના રદ પો ઉલવામા બને
 તેનો તેના હૃદયના પતિ નરીનચન્દ્ર સાથે સૌમનસ્યગુફાના પુન પગ
 સ્વયોગ પ્રગવવામા તેઓ પોતાના દુરનની ધન્યતા અનુભવે છે
 વિષ્ણુવાસ નરીનચન્દ્રમા પોતાના યદુશૃંગમથનો ઉત્તરાધિભારી ભુએ છે
 તેની યોગ્યતા આતરુ દૃષ્ટિથી રખે છે અને પોતે દિનમોના દિવમો
 મુધી સમાધિમા બેસી યોગક્રિયા લાગ તેના આનર પરમાણુઓને
 પગિશ્વ કરી શમિતપાત દ્વારા તેને વધારે યોગ્ય બાવરાનો
 વધર્મ બને છે ગોવર્ધન ભે મરચનીચન્દ્રના ચોયા ભાગમલ
 પહેલા પૃથ ઉપર રૂવિ જગન્નાથના નસગાધર્મમાથી એક મુખાનિષ્ઠ
 સ્વીકારીને રાખ્ય છે તે સંતેનુ છે

ય યા જગદ્વિતમયી મનસ પ્રવૃત્તિ
 બન્યૈવ વાપિ રચના વચનાવલીનામ્ ।
 લોકોત્તરા ચ દૃતિરાત્તિરાતર્ત્તદ્વયા
 વિદ્યાવતા સકલમેવ ચરિત્રમન્યત્ ॥

જાની લોકોની મનની પ્રગતિ જગતના કર્યાણ માટેની કૃષ્કિ
ઝોર જ હોય છે. તેમનાં વચનોની રચના પણ જગતના કર્યાણ
માટેની કૃષ્કિ ઝોર જ હોય છે. તેમની ક્રિયા પણ જગતમા શ્રેષ્ઠ
અને લોકોનું કર્યાણ કરનારી જ હોય છે. તેમની આકૃતિ પણ દુ ખી
લોકોને શાન્તિ આપનારી હોય છે. અરે, દ્રુકામા તેમનું સપગ્નું
ચરિત્ર કોઈ જુદા જ પ્રકારનું હોય છે

આ શ્લોક ઉદ્ધૃત કરીને ગોવર્ધનગમે મરશ્વતીચંદ્રના ચોથા
ભાગમા આવનાર લખ-અલખ યોગીઓનુ ચિત્ર જ આપણને પ્રારભમાં
આપવાનો આગમ સેવ્યો છે.

તે અવતરણની નીચે જ તેમણે કવિ ચોમ્સનની આ શ્રીટીઓ
પણ સહેતુક ટાકી છે.

In the service of mankind to be
A guardian god below, still to employ
The mind's brave ardour in heroic aims,
Such as may raise us o'er the grovelling herd,
And make us shine for ever-that is life

સાચુ જીવન કયુ ? સાચુ જીવન તે આ—

માનવ જાતિની મેવામા આ પૃની ઉપર તેમનુ કર્યાણ કરનાર,
તેમની આધ્યાત્મિકતા મરક્ષનાર દેવ બનવુ, વિશ્વકર્યાણના લોભાતર
હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે મનના ઉત્સાહને-શ્રીસ્તાને સતત નિયોજની,
જેને પરિણામે આપણે કુદ માનવ-જ તુડ મદી જઈએ-પ્રાકૃત જીવન
ગાળનાર સામાન્ય અજ્ઞાની માનવી મદી જઈએ, અને સદાને માટે
જ્ઞાનના પ્રકાશથી પ્રકાશીએ—

આવુ સાચુ જીવન જીવવા મથનાર અને બીજાઓને તેવુ
સાચુ જીવન જીવડવા મથનાર હતા આ યદુશૃંગના લખ-અલખ—

-માર્ગના યોગીઓ. તેઓ જીવનની ચિલ્લમાં અલખની ફૂંક મારી
-લખધર્મોના સંકુલિંગને પ્રગટાવવા મથતા હતા, જીવનના શંખમાં
અલખનો પ્રાણ પૂરી લખનાદને ગજવનાર લોકોત્તર મદાપુરુષો હતા.
તેઓ લખ-અલખનું અદૈન સાધનાર અભેદવાદીઓ હતા, સંસારના
લખધર્મોનો ત્યાગ કરી ભાગી જનાર બીરુ સંન્યાસીઓ ન હતા.

ગોવર્ધનરામનાં ગૃહસ્થ પાત્રો પણ તેમનો આ જ આદર્શ
જીવનમાં ઉનારવા મથનાર, લખમાં અલખને પ્રગટ કરવા મથનાર,
ઉત્ક્રમણશીલ માનવો છે ને દરે આપણે જોઈએ. નવીનચન્દ્ર જીવનનો
રખડ બનવા, લખધર્મોનો ભાગેડુ બનવા, કિર્મિલનાનો ભોગ થઈ
પડીને, ઉનાવળના આવેશમાં, લક્ષ્મીનંદનની મહેલાન ત્યાગીને,
ફરનાં ફરનાં, જીવનનો અનુભવાર્થો બનનાં બનતાં, વિષાચનુર તથા
ગુનુમુંદરીને દાથનાળો આપી છટકી ગયો. કુમુદના સૌમ્ય લલ્લને
છેદ દઈ ભાગી ગયે. શુદ્ધિધનના ધરમાં કુમુદલ જગાડનાર અનિધિ
બનીને ચાલ્યો ગયો, અને અજ્ઞાપરના દંડમાંથી ભિગરી, વનની
કાળોચૌદશની રાત જેવી બીપજ અંધકારધારા વટાવી, યદુચંડનાં
ઉન્નત શિખરો પર આવી ચડ્યો, તે પણ આ લખ-અલખ યોગની
દીશા પામવા માટે જ. અનમાં તેણે કુમુમ સાથે લગ્ન કર્યું, અને
સંસારના લખધર્મોને યથારત બગવવા માટે માદરિયપોત્ર સ્વીકાર્યો.
સદનમૂર્તિનીના જેવી સૌમ્ય ક્રોમળ કુમુદે પણ સંપૂર્ણપણે પરિત્રાન્નિકા
ન બનતાં, લખધર્મોનો નિરન્કારપૂર્વક ત્યાગ ન કરતાં, કુમુમ અને
સરસ્વતીચન્દના વિશ્વકલ્યાણના મદ્યજ્ઞમાં સદાવશ બનવાનું, પ્રેરણા
બનવાનું, પથપ્રદર્શિકા બનવાનું ચોમ માન્યું. લખ-અલખયોગ
લલ્લના-અસંવેનનાના સર્વ સન્કલેને પરિપક્વ કરવામાં, પરિગૃહ
કરવામાં, ઉપાન્નરિત કરવામાં, દિવ્ય ચેતનાના સ્થાપનમાં આગાહી
નાખવામાં માને છે. સંકલેને અને વૃત્તિઓને છંદી નાખવામાં,
તેમને કચડી નાખવામાં, દબી દેવામાં, બગવવાનીયો તેમના પર ભુલ્ય

કરી તેમને છિન્નાભિન્ન કરવામાં તે માનતો નથી, કારણ કે તેમ કંઈ વ્યર્થ છે, વૃત્તિઓ ઠહેકાયેલી નાગણની પેઠે વિકૃત છે, અને વેર વાળે છે જીવનયોગની ઉત્ક્રાન્તિમાં બગથી નહિ, પણ કળથી કામ લેવું વધારે દિતાવદ છે

રિપુ અનેયો બુદ્ધિધન ગન્યના કાર્યભારની ધૂમરીને સભાળતો રહે છે, અને વિદ્યાચતુર્ગની ચતુર્ગાઈ પણ મનહરપુરીના પ્રગ્નજનોને મુખી કરવામાં જ ખગચાય છે ગુણગુદરીમાં ગહેવા આર્યગૃહિણીના સર્વ ગુણોનો સમુદાય તેના અવિલમ્બ કુટુંબને સવાહ સપથી એક ન રાખવામાં જ ધન્યના અનુભવે છે તેની સમજશક્તિ, તેની ઉદ્યોગ-પરાયણતા, તેની સદનશીલતા, તેની ઉદારતા, તેની કામાચીનતા, તેનું આતુર્ય ખીમઓ ખાતર ધમાઈ છટવામાં જ ધન્યના અનુભવે છે કુટુંબની સર્વ વ્યક્તિઓને પોતપોતાના અવધાવ સચ્ચાર પ્રમાણે વિકાસ સાધવામાં મદદ આપવામાં આનંદ માને છે સસાર લખધર્મોમાં અલખ જગત્કાનો જ પ્રતન કંઈ છે સૌભાગ્ય મુદરીએ પણ પોતાનું સકલ મૌભાગ્ય બુદ્ધિધનની ગજકારભાગની ગૂંચોને ઉકેલવા તેને પૂરતા સમયશક્તિ મળે તેટલા માટે મૌનમાં ધમી નાખ્યું-ખરચી નાખ્યું અન્દકાન્તે મિત્રધર્મ બગવતા સમ્બન્ધીચિદ્રતી ગોધ કરતા, ગંગાની દરકાર ન કરી, તે ત્યાગ-સયમ-માગફતે પણ રિશ્તકવ્યાણનો લખ-અલખયોગ જ આદર્યો

ગોવર્ધનગમે મન્મથતા સ્વરૂપનું જે દર્શન કરાવ્યું છે, પ્રીતિ-યોગના રહ-યોનું જે ઉદ્ઘાટન કર્યું છે, તે પણ તેમના લખ-અલખ-યોગની દ્વિયસૂત્રી પર જ રચાયેલું છે શરીરના રસામીને તે ગ્વર કહે છે અને હૃદયના આમીને તે સાચો પતિ ગણાવે છે, કારણ કે તેમ બંને તો જ તે જીવાત્માનો વિકાસ સગલ અને ગકલ બંને સામાજિક રૂઢિઓનું ઘસતવ નીકારનાથી વ્યક્તિનો વિકાસ ડધાય છે, અને વ્યક્તિને છૂટો દોર આપી દેનાથી સમાજનું સગદન સિદ્ધ થતું નથી સમાજ વ્યક્તિના વિકાસ માટે અને સરક્ષણ માટે જે

કે તેને ક્યડી નાખ્યા માટે, તેના વિજ્ઞાના વ્યક્તિત્વને છૂટી નાખ્યા માટે અમારે જેને પતિ તરીકે ઠોકી બેસાડ્યો હોય, અને છતાં સદૃશ જેને પતિ તરીકે ન સ્વીકારી શકતું હોય, તેની માથે જીવન ગાળવાથી તે સ્ત્રીનો જીવ-કુલિગ કેરી રીતે લખધર્મોનું યથાવત્ પાલન કરી, પૂર્ણ વિદ્યામ આધી, જીવનમાં અવધ જગતી શકનાનો હતો? બને કુમુદ ઉદિચૂન નીતેમયનાના ખ્યાનથી પ્રમાદધનની છમિને લઈ, તેના પર બાલ્ય સુમનોની પરપરા વરખાની, ગોખ્યા કરે કે 'પ્રમાદ-ધન મુજ ન્યામી' આચ્છા પણ તેથી ઘર્ષ તેનો અતરાત્મા તે વાત સ્વીકારવાનો હતો? તેનું દલ નમ્યનીયદને જૂની શકનાનું હતું? તેના નમન-માનસના આચ્છા નેદ-સન્દારો ઉખેડી ઘર્ષ શકનાના હતા? સમાજના નિયમો અવધને અવધ બનારી, વ્યક્તિઓને ઉન્નતિને માર્ગે લઈ જવા માટે છે પણ તે તેના સ્વભાવની પ્રાપ્તિઓને અનુભવ બનીમનારીને, નહિ કે જોર જીવનની તેરી ચક્રાવતીને તેમની મુક્ત કાળમીમાસામાં આલિ-માનિકી પ્રીતિને, વિનાશભિન્ન પ્રીતિને, સપ્રસાદભિન્ન પ્રીતિને અને આશ્વાસિન પ્રીતિને ગોણુ માને છે, અને ન્યામાસિદી હૃદયજન્ય પ્રીતિને જ મુખ્ય માને છે તૃતીયે મના યોગીઓ મનુગેને નરીન-ચન્દ્ર સાથે લગ્નપ્રધિની જોડાવાની સલાહ આપે છે અને તેમાં સમાજના નિયમોનો ભગ થયો હોય છતાં પણ તેને ધર્મ ગણે છે, તે આ લખ-અવધગોમતી જીવનદટિના બગથી જ કાઈ નિયમ મુખ્ય & અનિવાર્ય નથી આલ્યની રાત તો તે જીવત્માની આનંદ પ્રધિ ઉગતી જાય તેનું જીવન કિર્ધગાની બને, દિવ્ય બો, પૂર્ણ વિદ્યામ બને ઉદ્ધાન બને, તે છે નિયમો જીવનના વિકાસ માટે ધનન & નહિ કે તેને છૂટી નાખ્યા માટે આત્મી કાન્તિકાગે કાનનીમાત્રા, પ્રીતિમીમાત્રા, લગ્નમીમાત્રા ગોવર્ધનનામ તેમના જમાનામાં પણ સ્ત્રી શબ્દ, તે હૃદયનગ અને દષ્ટિ તેમને લખ-અવધ યોગમાંથી સાપડ્યા હતા.

છ.૧। સમગ્રના ઉત્કર્ષ માટે તે ક'લાણુઆમની યોજના રચે છે, સરસ્વતીચન્દ્ર પાસે રચાવે છે, તે પણ તેમની લખધર્મોને જીવનમાં અથાવત્ પાળી અનખ જગતનાના આદર્શમાંથી જ બને છે આથી તો તેમણે ગૃહજીવનનું, સંસાર સંગમનનું, ગજકારણનું, ધર્મકારણનું શુદ્ધ ચિત્ર આપના પ્રસ્તુત કર્યા છે આ બધા ક્ષેત્રોમાં લખધર્મો બગબગ પળાય, તો જ સાચો અવખ જગે અને વિશ્વનું જીવન ઉત્તમગામી બને, બાઈગામી બને, દિવ્યતા તરફ ગતિશીલ બને ગોવર્ધનગમનો લખઅવખયોગ મમત્ર જીવનને આદરી લે છે, તેના બરા જ ક્ષેત્રોને અને ક્રિયાઓને પોતાના બાહુમાં આલિંગે છે તે જીવનની કોઈ પણ વાતનો ત્યાગ કે તિરસ્કાર કરતો નથી તે બધાને આત્મવિકાસના પગદિયા અને તક બનાવવાની દષ્ટિ ગમે છે આ બાબતમાં તેમનો લખ-અવખ યોગ શી અરવિંદના પૂર્ણયોગ સાથે ખુબ જ સામ્ય ધરાવે છે ગોવર્ધનગમની મમન્યિત અને સમન્વયકારી દષ્ટિ શ્રી અરવિંદના તેમને પુરોગામી દષ્ટા બાવે છે, તે કઈ જેના તેના ગૌરવની વાત નથી તેથી તો ગોવર્ધનરામના જીવનદર્શનમાં વેદાન્તનો ઉપયોગ છે, પણ તે યોગ અને લક્ષિતથી નકર્તિગાળી અને મધુર, વિશ્વ-ઉપકારક બનેલા વેદાન્તજ્ઞાનના વેદાત્મક્યોમાં પણ તેમને પચદરી અને યોગસાક્ષિની જીવનદષ્ટિ, કર્મયોગદષ્ટિ વધારે સ્વીકાર્ય છે, તે તો તેમણે આપેના અનુતરણો પરથી સ્પષ્ટ જણાયા વિના રહેતું નથી તેમને માયાસાદીઓની સંસારને મૃગજળીયત્ માયાઉપ-મિથ્યા પ્રતિપાદન કરતી દષ્ટિ ખપતી નથી તે પ્રકારના માયાવાદ કરતા તો તે ગૌડપાદ્યાર્યે માફકથ ઉપનિષદ પર લખેની લાખ્યઉપકારિનાઓમાં પ્રતિપાદન કરાવેના અગ્નિનાદને વધારે સ્વીકાર્ય ગણે છે તેમને મન ઈશ્વ અને જીવ બને લખ-પક્ષમાં છે અને સંસારથી પર રહેતું પરાત્પર ચેતન અનખપક્ષમાં છે પણ તે સંસારરૂપમાં મિલૂપણ પામતુ પ્રતીત થાય છે, છતાંય તેનું સ્વરૂપ અમુણ્ય રહે છે તત્ત્વમાં બેદ કે લગ પડતો નથી લખ ધર્મોની ચીનાથી અવખ

તરવોને દશી તાનિ આવતી નથી જેમ તવનારને સુરક્ષિત ગણવા, જાદુ ન ચલા દેવા માનની જ રહે, તેમ લખધર્મો દ્વારા અલખ પ્રકાશમાન રહે છે, જાજ્જન્યમાન બને છે, સુરક્ષિત રહે છે પણ દશીમા વિદ્યા પણ આમી કહે છે ૧-માયારૂપી ઉદન્ડી અજાન અવગ્યામા પણ જ્ઞાન પી જિનાગને કંઈ દાનિ કરી શકતી નથી, તો પછી જ્ઞાન અવગ્યામા લ્યાગે તે તુલ્યપે પ્રતીત થાય છે ત્યારે તો જ્ઞાનપી જિનાગને દેરી રીને દાનિ કરી રાકવાની હતી ? માટે જીવન્મુક્ત જ્ઞાની, માલો અલખયોગી સમર્થ દર્મયોગ કરે, દિવ્ય નિર્મુક્ત નિર્બોધમગ્ધ જનમ્યાણુ ॥ ક્રમો કહે, તો તેથી તેને ક્રમો જ બાધ આવવાનો નથી બિનહુ, તે તેનું દૂપણ નહિ, બૂનણુ ૮ અલખયોગના સિદ્ધાંતમનમા એક પ્રયોગ છે કે-

एनोहऽमद्वितीयोऽह इतिमन्नेय विहारवान् ।

विद्वत्य मायारूपेण द्वाન્तिरूपेऽपि लक्ष्यदृक् ॥

હુ એક છું અદ્વિતીય છું, મારી પોતાની જાનમા જ વિદ્યાર કરુ છું માયાગે વિદ્યાર કરીને પાછો શાન્તિરૂપમા ગ્રિયત થાઉ છું, અને ત્યાગે પણ લખધર્મો પણ હિ રાખુ છું-અર્થાત્ તેમનું મથારત્ પાનન હવામા ૧૦૦ બાધ જોતો નથી

વ્યપ્તિ તથા સમષ્ટિમા આ લખનો મદાન યસ પ્રત્યવનિત થઈ રહ્યો છે તેમા અનખ લખરૂપ પ્રગટ થઈ રહ્યું છે પુરુષસ્તનામા જાણ્યા પ્રમાણે તે અનખ જ હજારો આમોવાગો, હજારો હાથ-પગરાગો, હજારો દિનાપ્રજ્વલિતરાગો, હજારો શ્રુતિર્મોવાગો લખપુરુષ બને છે આ એક મજાન સ્વાર્પણ છે, સમર્પણ છે It is a great holocaust તેમા અનખ પુરુષ પોતાની પરાત્પર એતનામાથી લખ સમારમા આવવાનું પ્રગટ થયાનું-નિર્સીમનામાથી સમીપતાના બાધનો સ્વીકારવાનું, નિર્ભયોદમાથી મર્યાદામા આવવાનું-અનંદદમાથી દુઃદમા આવવાનું વીંધારે છે અને હતા યે તે તો અત્યતિષ્ઠદ્ દશાગુલમ્

પોતે તો આનાથી અનેકગણો વધારે મહાન છે. તેની મર્યાદિતતા આટલામાં જ માત્ર કુદ્દિન કે નીમિન બની જતી નથી. આવાં અનંત અનારો અને વિશ્વગોચર રચના છતાં પણ તેની તે રચના-શક્તિ અનંત જ અવગિર રહે છે. તેના મૂળ સ્વરૂપમાં જરા પણ આચ કે ખામી કે ન્યૂનતા આગતા નથી. અને છતાં આ લખાણમાં લીનાપૂર્વક બળવવાથી જ તે પરિપૂર્ણતા પ્રગટે છે, જળસાઈ ગહે છે, સપૂર્ણપણે લહેરાય છે અને આનંદના વિશિષ્ટ ફેરાગળો નિરવધિગમ માટે અનંતમાં ભરી ગહે છે શ્રી ગોવર્ધનરામ આવા એક ભવ્ય હવ-કુવિન હતા, અને તેમણે અન્યનીયન્દના લખાણમાં પોતાનો અવખ જગાડ્યો-બખડ્યો, તે તેમનો એક મહિમાનો પ્રકાર હતો તે ગમગામગીની કદરના ચિત્તન, મનન પણ લખાણ અવખ જગાડવાનો જ એક પ્રકાર છે, અને તે પ્રકારને અસરિત કરીને આપણે ભૌ ધન્યતા અનુભવીએ છીએ.

૨. શ્રી ગોવર્ધનરામનું તત્ત્વચિંતન : કામમીમાંસા

શ્રી ગોવર્ધનરામનો લખ-અવખ મીનાસા જોટની તાત્ત્વિક, તન-પર્ણા, હવનના પાયામૃત છે, તેટલું જ મદસ્તનુ, સદ્ગમ, મર્મ-પરી, ઉત્તરિકર તેમનું પ્રેમદર્શન છે શ્રી ગોવર્ધનરામ કામચિત્તિને હવનના પાયામાં નાન ગનિના સાનત્ય માટેની પ્રકૃતિની એક કુક્તિ માને છે-દિગ્મત માને છે ૫ ! આવે સાથે હવનની ઉત્તિ માટે, પ્રાપ્તિ માટે, આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે, માનવતાના પ્રકૃતિ ઉન્નયન માટે કામચિત્તિનું પર્ણાવનુ કરી, સુમીકરણ કરી, ઉત્તરીકરણ કરી, દિગ્મતનુ કરી પદુપાદિમાંથી અને માનવપદિમાં લાવવામાં, માનવપદિનાથી લીનાદિમાં અને પડી લીગપદિમાંથી દિગ્મતમાં લાવી ઉન્નયન આધ્યાત્મિક તત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં માને છે ત્યાં સુધી પુનઃપ્રાપ્તિ ન-એના અને જીની નાગીએના સપૂર્ણ વિકાસ પામી દિગ્મત એનામાં રૂપાન્તર પામી નથી, ત્યાં સુધી તે પોતાની ખાસ

ચેતનાના આધિનાંના ઉચ્ચ ગુણોનો વિકાસ કરતી રહે છે પુરુષ-
ચેતના બળયુક્ત, નિમનયુક્ત, આક્રમક, નિર્ભય અને કાર્યસાધક
તીનતાયુક્ત હોય છે નારીચેતના કોમલ, માર્દવયુક્ત, માતૃત્વભારતી
સમર્પણુ રક્તિયુક્ત, કૃતા થઈ જઈ પ્રકૃતિના શુભ તરોને જન્મા-
વસામા-પોષવામા-વિકસાવવામા આનંદ માનનાગે રોય છે. મ પૂર્ણ
રિતમેષા દિવ્ય કોટિના માનવમા આ બને પ્રકારી ચેતનાઓ એક
બીજા ચેતનાન્નલમા જોઈનિર્ભય રીતે પ્રગટી જોડે છે, જેને પશ્ચિમામે
નસ્ત્રનારીના બેદ્ર ગમી જાય છે, અને એક અખડ, અમાન, અમચેતના
વિગમી રહે છે આ નિયતિમા નર તથા નારી ચેતનાના આધ્યાત્મિક
લગ્ન થાય છે, અધ્યાત્મ ગિજન થાય છે, અધ્યાત્મ અમેદ થાય છે
અને ત્યાર પછી તેમા છન્દયુક્ત નર કે નારીને ચ્યૂન તારીરેક વગનની
આવસ્થકતા ગહેતી નથી ત્યાં મુખી લગ્ન દ્વારા સમર્પણુની લાવનાને
પોતાના હૃદયના વિસ્તારને, કામગનાને વિગાળનાને, ઉદાગતાને પુરુષ
તથા સ્ત્રીને-મનેને વિસ્તારનાનાં જગગિજન ગડે છે લગ્ન દ્વારા પુરુષની
ચીગતા પ્રકારી જોડે છે, તેની પાશવતા ઓસરતી જાય છે તેની
આવસ્થકતા અને દિવ્યતામા વૃદ્ધિ થતી જાય છે, અને તેમા સૂક્ષ્મતા,
રુચિકતા, ઉન્નતતા અને લાયતા આવતી જાય છે

શ્રી જોવાર્ધનરામે આ કામવૃત્તિને તેના ચ્યૂન, પાશની રૂપમાં
જમાવવામામા વ્યવસ્થા કરી છે તે ખૂબ પ્રમદ છે, કાષ્ઠમા લેરી
અપગી છે તે જમાવવામામા અવકાશી પગતા આક્રમણુ વખને
તેની આગરુત્વ રક્ષણુ કરતા ઘણેના નીનયદ્રની મેરાગુચ્છા કરતા
બીજા નીનયદ્રનો લાથ ર તેા ચરતો અવકાશીની ના રક્ષા થાય પર
અનુક્રમી, અને કાષ્ઠ પણુ તેો તે લાથ ત્યાં જ રહે તેમા મળ પડી
નીનયદ્ર જગમો-જગમો અને મેન, કુ તેા તમારો લાઈ થાઉ,
હો '—આ અમર શબ્દો તેના સાચીક હૃદયમાથી મુખમાથી મગી પડ્યા.
આ પદનામા તેમજે મનારી આપ્ત છે અરે, ખુ કમુ પડુ નીનયદ્ર

સુવર્ણપુ માથી ચાલી નીકળાનો હતો, તેની આગલી રાને ખાતલ
ખોલી તેના ઓગામ પ્રવેશના જગ છે અને તેની ચની માતા
ગુપ્તુદગીની જ્યા નિગાળી તે આ પાપપ્રતિમાથી અડ છેને
ધરનામા પણ તે જાતીરત્તિની પ્રમળના જ જતાનવા માગે છે અને
જાત, તેમા 'જનનિનુ છેલ અને તિથુતિનુ રોનન' થાય છે
પણ સાથે આથે પ્રમત્તિની દુનિયા પણ મિલ થાન

આ કામદ તિલોસીપુર રસે ના દારા, સદમીપ્રભ કરી,
ગ ત્યારશારમા સુકુ રીતે જનન્યાણુમા ચિત્ત પરાની નિદાચતુર
- જુમુદગીની પેડે નીનચન્દ્ર-મુરીની પેડે જામને સદમનર અને
સદમનમ ખતાવી તિથુદ જનારી રુદ્ધ ગમમા પરિવર્તિત કરી રિનાર
પુ । તથા ચનાની નાની પેડે આધ્યાત્મિક અગરીરી આત્માનદમા
પ ની નામી પશુમાથી માનવ અને માનવમાથી દેવ અને છે સરચ્ચતી
ચન્દ્રો કુમુદ માટે આ પશુ તુ તે રકીકત છે તે હદમાથી ઉખાડીને
દૂર ફેંકી ગમય તેણુ ન તુ, તે પણ ત્યાં છે તેથી તો મુખર્ષિનો
- માનપિતાના ધર્મો ત્યાગ કરી રીતો વિમાન્ય કે મુદરગિરિ નથી
જાત પણ આગમોદમા જેમી સુવર્ણપુરનો અતિથિ બને છે તેની
અન્ન જાતીયત્તિ તેને કુમુ બીજને પરમા પડી સુખી છે કે
દ મી તે જોના ધક્કેને છે તેને પોતાને શૂન્યાગ વખતે તેની આ
ચેતનામા પડી રહેની આ પ્રમળ જાતીર આદર્શુનામી કામદત્તિનો
ખ્યાન ન તા ગુદા સેચ પરપરા । મનુષ્યના હૃદયમા-ચેતનામા
અચેતનાની ગુદામા ઊતરવાના અને પ્રચલિયાની પરપરા છે-જોની
તો પોતાને જ પૂરી ખમર નથી દોતી તેથી તો ચોરધનરામ તેને
આખરે કુસુમ માથે પગલાને છે, અંશે ગમર્થ શમ્ભિ નરાની
- તિલાળા ચોમી થી વિવુત્તમ જાસના મનો ઉત્તરાધિપતી નરી
ખાતના બને તે ગાતો દોષ, કાગળ પગ ખિતા લખનો દોષ ૩-
'ત્યજ દીધા પિતામાતા, ત્યજ વડાની ગુણી દાન' - પણ તેના

હૃદયમાથી તેણે તેની ગુણી દારાને ત્યજી નથી તે, તેને તજી શક્યો નથી ! અરે, સતી, સદિષ્ણતાની મૂર્તિ જેની, ગરીબ બિચારી કુમુદ પણ પ્રમાદધનને પરણ્યા પછી, બુદ્ધિધનના ઘરમા, તેને વેશ્યાગામી અને પતિત છે એમ જાણ્યા પછી, પોતાની ચિત્તચ્છિન્ને સરસ્વતીચન્દ્ર તરફ દોરી જઈ તેનામા એકાગ્ર થતી અટકાવવા, યાત્રિક ઉપાય યોજી, પ્રમાદધનના ફેરાને બોળામા મૂકી, 'પ્રમાદધન મુજ સ્વામી સાચા, પ્રમાદધન મુજ સ્વામી માયા' એમ ગોખે છે-શુધ્ધ જપ કરે છે, પણ તે તે તેની જીભ બોલે છે, તેનું હૃદય તો સરસ્વતીચન્દ્રની મુખગતામા અને સુરમામા લીન બન્યું હોય છે એકબીજા પ્રત્યે પૂર્વજન્મોના સન્કારને બગે અદ્ભુત રીતે આકર્ષાયેલા હૃદય એમ એકદમ પાઠા નથી વાળી શકાતા એમા બળનું નહિ, પણ બળનું કામ હોય છે ચન્દ્રાનનીમેષા અને વામનીમેષા તેને મુદ્દરગિરિ પર અમનવે છે ૨-પ્રમાદધન તો તેના શરીરનો પતિ છે, મનનો નાનિક તો સરસ્વતીચન્દ્ર છે પ્રમાદધન તો તેનો ભર છે, તેનો સાચો પતિ તો નરીનચન્દ્ર જ છે આ બધી જ પ્રેમભીમાત્મા કુમુદ સમજે છે, તેનું હૃદય તે સ્વીકારે પણ છે પણ તેની માનાનું હૃદય ખુની રીતે સરસ્વતીચન્દ્ર સાથે લગ્ન કરનાથી દુઃખ, સમાજમા બોગે દાખનો બેખરો, ખીજ સ્ત્રીઓ તેનું બોલું અનુદગ્ધ કરી જીવન મગ્ગાદ કરી નાખશે તેમની આધ્યાત્મિક પ્રગતિ અટકી જશે-આ વિચારોથી જ તે બચાગથી મુદ્દરગિરિની પ્રેમવિચારણા સ્વીકારતી નથી, તેનો અમલ કરતી નથી સૌમનસ્ય ગુણના પુન ઉપગ અને તેની બે સામયામેની ઝોરડીઓમા રહીને, નરીનચન્દ્ર તથા મધુગીએ મન શુદ્ધિ કરી છે, આત્મપરીક્ષણ કર્યું છે, નિબાનસ ચર્ચા કરી છે, પોતાની જૂનોનો એકરાર કર્યો છે યોગી શ્રી વિષ્ણુસ બાવાની આધ્યાત્મિક શક્તિનો સપાન ઝીંદો છે, અને જનાયે મુક્તમન ભુમિકામાથી તેમનું એકબીજા પ્રત્યેનું આકર્ષણ નાબૂદ નથી જ થયું તેથી તો નરીનચન્દ્ર

પણ કવિશ્રી નાનાલાલે કહેના ‘આત્માએ આત્મનને ઓળખ્યો,
પ્રેમીએ પ્રેમપથી પરખ્યો—રસન્યોત નિહાળી નમુ છુ નમુ—’
એવા આત્માએ પચ્છ કરેલા જીવનસાથીને જ ઉત્તમ ગણાવ્યો છે.
રૂઢિબદ્ધ અને સમાજના નિયમોથી સંચાલિત જમાનામાં ગોવર્ધનરામનું
આ પ્રતિપાદન બહુજા હિમતભર્યું અને સ્વતંત્ર, નીકર ગણાય.

આ રીતે જોતા શ્રી ગોવર્ધનરામનું કામતત્ત્વ તથા રસતત્ત્વનું
ચિંતન તથા પૃથક્કરણ બહુ સૂક્ષ્મ, સમાજોપયોગી, નીકર અને
આપણામાં તેમને માટે બહુમાન ઉત્પન્ન કરે તેવું છે.

ગરવા મનીરીઓની છે એકાદ કલાકના બાબ્યાનમાં આ જે લેખકોની સાદિતપ્રદત્તિ તથા સસ્કાર-સેવાને આપરી લેતી મારી ગીબુ સમીક્ષા મુજબ છે એટલે હું મારા વ્યક્તિત્વને, એક જ સ્થળ અને વાળમાં ધર્મ ગમે આ જે વિદ્વાનોના છાત્ર અને કવનમાં મુખ્ય મુખ્ય મિત્રાન-બિદુઓનો સ્પર્શ કરીને ઉભયદ્વાર મુજગતમાં સધામેવ આકિર્તિ અને સામૃતિક પ્રગતિનો ગદ્ય તેટલો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવા પૂરતું માર્ગદિત રાખીશ.

ગોવર્ધનરામ અને મહિપાનનો જન્મ એક વખતમાં થયો હતો, જનારે આપણે દેશ રાજકીય કાન્તિ ઓ સામૃતિક સકાન્તિ માધી પસાર થઈ ના હતો સત્તાવતની કાન્તિ ધર્મત્યારે ગોવર્ધનરામ જે વર્ષના હતા મહિપાનનો જન્મ કાન્તિની બીજી વર્ષ થયો ત્યારે તેની થોડીક અગાઉએ અદીતહી વાનાવગુમા બિડી રહી હતી એ ગાજકીય નિરોધનો વાદક તાત્કાલિકે એ જ વર્ષમાં નડિયામાં છૂપા વેશે આવેનો અને મુખ્યસિદ્ધ દેસાઈ વિદારીદાસજીને ત્યાં મહેમાન તરીકે રહ્યો હતો નિકટ નિયતિમાં મુજબેન વિદારીદાસજીને મારે દુઃખ હતા, તેો મદ કરવાનું તેો શક્ય નહોતું પરંતુ તેો નૃતિકપે તેમજ પોતાના પુત્ર અને પૌત્રો અનુક્રમે નારા સાહેબ અને તાત્યા સાહેબના ઉપનામ આપ્યા હતા આ નાના સાહેબ અગા જતા મહિપાન નબુભાઈના નિર્ભીમ નિર્ભય બન્યા હતા અને ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીને એ દેસાઈ કુટુંબ સાથે ગાદ સખત બધાયો હતો.

ડૉ. દાદાભાઈ નરસિંહ, ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે સર દિરોજશાહ મહેતા અને તેમની સાથે નોકમાન્ય દિગ્ગજ એવું મહિપાન અને ગોવર્ધનરામના યૌવન કાળનું રાજકીય વાતાવરણ હતું ૧૮૮૫માં રાષ્ટ્રીય પ્રગ્રેસરી સ્થાપના ધર્મ તે વખતે 'સમીચિત્ર'નો પડેનો ન્લાગ નખાઈ રહ્યો હતો અને મહિપાનનું 'મિત્ર' માસિક સ્થપાઈ

૫૮ : ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર

ચૂક્યુ ૧૭. ૧૮૮૮માં મણિયાને નડિયાદના પ્રતિનિધિ તરીકે પ્રેસિડેન્સી મુબઈ અધિવેશનમાં હાજરી આપી હતી અને ગોવર્ધનગમે ૧૮૦૨માં અમદાવાદ ખાતે ભરાયેલ પ્રેસિડેન્સી અધિવેશનમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ અંગેના ફનારના સમયનમાં ગુજરાતીમાં સચોટ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. મણિયાને ખેડ જિલ્લાના મંત્રી તરીકે કામ કરીને દોઝેમના કાર્યમાં સક્રિય ફાળો પણ આપ્યો હતો. એમ કહી શકાય ખીજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વમાં પ્રથમ પરિપક્વના પ્રમુખ ગોવર્ધનરામના અવસાન પછી, તેમની સ્મૃતિ માટે ફાળો એકઠો કરવાના અનુરોધ કે જે સર ફિરોજશાહ મેટેતા દ્વારા મૂકવાના હતા એ ખીના સૂચવે છે કે સર ફિરોજશાહને ગોવર્ધનરામને માટે આદર અને સદ્ભાવ હતો. લોકમાન્ય દિળોને દેશનિભાવની સજ્જ થઈ ત્યારે એક સ્વમાની પત્રકા તે છાજે તેવું ગોવર્ધનરામ મણિયાને દાખવ્યું હતું.

આ બે સન્ધારસેવકોએ જાહેરસ્થળેના પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ગુજરાતમાં પૂર્વ નર્મદે વેગ આપેલ ઉન્નદેદ સુધારો જોરમાં હતો બીજી તરફ હિંદુસ્ત સમાજનું પ્રાબલ્ય હતું એને ત્રીજી કાર ‘ભૂ’ના તાથી ફરી ગણો’ કહીને આયર્ધર્મ લાણી વળાનો પોઝાર ઉઠાવનાર ઉત્તર નર્મદનું સરક્ષક સુધારાનું કાર્ય પણ શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. ગોવર્ધનરામ તથા મણિનાથને આ વિરિધ સમાજ સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવાનું અભ્યાસકાળમાં જન્યુ હતું.

નવીન સુધારક મનોરહણને આધિન કરીને અપનાવનારા મણિનાથ કે ગોવર્ધનરામ માનના નહોતા પ્રત્યેક વિચારની, શાસ્ત્રીના અને વ્યાવહારિક ભૂમિકા પર કમોટી કર્યો પગી જ તેનો નીતાર કરવો કે ત્યાગ તે તેઓ નક્કી કરતા, પગી ભને પોતાનો નિર્ણય બહુમતિની નિરુદ્ધમાં હોય. આનું સુદર દષ્ટાંત બનેએ ચનાનેની વિધવાવિવાહની ચર્ચા છે ૧૮૮૨માં મુબઈની એક જેન્યુએટોની સભા ‘ગુજરાતી સોશિયલ યુનિયન’માં વિધવાવિવાહનો પ્રશ્ન ચર્ચા માટે મુકવામાં આવ્યો બધાએ માનેલું કે જેન્યુએટોની મડળી તો વિધવાના પુનર્જનની તરફેણમાં જ હોય એટલે એક કનાકમાં ચર્ચા પૂરી કરવાની ધારણા હતી, પણ મણિનાથ વિધવાવિવાહની નિરુદ્ધમાં પડ્યા તેમણે નિવાહમાં ઊતરીને, લગ્ન, તેનો ઉદ્દેશ, તેનો પાયો—સ્નેહ અને સ્ત્રીનું કર્તવ્ય આદિ મુદ્દાઓની એવી સમર્થ જણાવટ કરી કે ચર્ચા એક કનાકને બદલે એક માસ પર્યંત ચાલી બને પક્ષમાંથી કોઈ હાથ નહી તેથી નિવાહ કશા નિર્ણય વગર બંધ કરવામાં આવ્યો આ ચર્ચાના બીજામાંથી ‘નારીપ્રતિષ્ઠા’ નામનો વેબ મણિનાથે પાઠવ્યો—૧૮૮૫માં—‘ગુજરાતી’ પત્રમાં પ્રગટ કર્યો હતો. એ જ વર્ષમાં ગોવર્ધનરામે મુબઈની પ્રખ્યાત ‘હિંદુ યુનિયન કનવેન્શન’માં ‘સસારસુધારો’ એ સિધ્ધ પર બાખ્યાન આપ્યું હતું તે વખતે વિધવાવિવાહ વિશે બોલતા તેમણે સ્પષ્ટ અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો હતો.

૬૦ : ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર

કે “ દિદુ સમાજના બાળકોને પૂરેપૂરું અને સાચી રીતે
તપાસ્યા વિના હાથ દેશ કરો જોઈએ નહીં તેમ જ સામે તેમના
'ભાવનાશુદ્ધ' ન્યાયમૂર્તિ તેમજ અનુભવજ્ઞાનેથી વિદ્યમાને એક
મનુષ્ય તરીકે ફરી પાછા આવે કે કેમ એ નિર્ણય કરવાનો હલ છે એક
દિલ્લિમિત્ત નહીં પણ

વિધવાનાં બહારનાં પુત્રકો વાંચવાનો શોખ તેમણે કેળવ્યો હતો. ૧૮૭૫માં મણિલાલ મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામાં સંસ્કૃતમાં નાપાસ થયા. તે ૯ વર્ષે ગોવર્ધનરામ બી.એ. માં બીજે પ્રવર્તે પાસ થયા હતા. મણિલાલ બીજે પ્રવર્તે મેટ્રિકમાં આખી પરીક્ષામાં બીજે નંબર પામ થયા હતા. બી.એ. માં પણ આખી પરીક્ષામાં તેમને બીજે નંબર હતો ને ઇતિહાસ-રાજનીતિશાસ્ત્રમાં પારિતોષિક મળ્યું હતું. અન્નાધારણુ અદ્યુષક્રિત, અનુદા ખંત અને સનન મહેનત એ વિદ્યાર્થી મણિલાલ અને ગોવર્ધનરામના મુખ્ય ગુણો હતા. જે વિધા લશુવાનો હોય તેને વિશે આપે તેટલાં સવળાં પુસ્તકો એકઠાં કરીને અગ્રેય માદિની ગેળવચનો આપક બને રાખતા. આથી તેમને ખૂબ વાંચવું પડતું. મણિલાલ ઢોલેજના જાત્રાલયમાં રહેતા. ત્યાં દરેક જાતે કલાક વાચનાનો કામ તેમણે રાખ્યો હતો. આ એકનિષ્ઠ અત્રાસપરાયણનાએ પાડેલી વાચન, મનન અને સુદૃઢ અવધેકનની ટેવથી આનંદ થતાં સુધીમાં બનેતો બુદ્ધિકોશ આરી પેડે સમૃદ્ધ થઈ ગયો હતો.

ગોવર્ધનરામે એટિફિન્ટ, હાઈસ્ક્રીલમાં હતા ત્યારે વોશિંગ્ટન અર્વિંગની 'ન્યેચ બુક', 'ગુવિવર્સ ટ્રાન્સ', મિન્ટનનું 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ', ટોમ્સન કૃત 'સીઝન્સ', ગોલ્ડમીથનું 'વિકાર ઓફ વેકફિંગ', જહોનમનનો 'રામેલાસ', 'રાબિનસન ક્રુઝો' વગેરે શિષ્ટ સાહિત્યના અધીનો અભ્યાસ કરેલો. ઉપરાંત મેટ્રિક્યુલેશનમાં રોમ, ગ્રીસ, ઇગ્લિડ અને હિંદુસ્તાન એમ ચારે દેશના ઇતિહાસ શીખવવામાં આવતા. ગુજરાતી ફરજિયાત હતું. સંસ્કૃત અને ફારસીને પ્રથમ પહેલી ગોવર્ધનરામના વખતમાં મેટ્રિક્યુલેશનના સિદ્ધાંતક્રમમાં દાખલ કરી હતી ઢોલેજના મિલનની 'લાઈવ્ઝ ઓફ ધી પોએટ્રીસ', સર વોલ્ટર સ્કોટની 'ટેલિસ્માન' પેરેડાઈઝ લોસ્ટ ભા. ૫-૬, બેકનનું 'એડવાન્સમેન્ટ ઓફ લર્નિંગ', એલિસનના 'એસેઝ', સ્પેન્સરનું 'ફેરી ક્વીન' અને.

સોકમપિતરના નાટ્ય એટલા અગ્રેજ સાહિત્યના અને 'નાગાનંદ', 'ભટ્ટારિગતક' 'હિતોપદેશ', 'શકુન્તલ', 'ઉત્તરરામ', 'માવતી માધન', 'રામાયણ' વગેરે સંસ્કૃત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરનારો હતો બી એ ના ઐત્તિક વિષય તરીકે ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, ન્યાય અને નીતિશાસ્ત્ર તેમજે પસંદ કરી હતા વળી મલિનનો વિષય બી એ મા ફરજિયાત લખવાનો હતો મલિનને શાળાના અભ્યાસ દરમ્યાન શાસ્ત્રી નિશકર પાસે 'લઘુકૌમુદી'નો અભ્યાસ કર્યો હતો રાત્રે બે વાગે જાગે તેઓ 'લઘુકૌમુદી' અને 'અમરકોશ' જોખના હતા. સૂતરપે સંસ્કૃત વ્યાકરણ શીખવામાં તેમને એનો રમ પડેનો કે 'જાગે તેની મદદથી જૂમિતિમાં પણ રસ પડ્યો' મેટ્રિકમાં ટોપફન 'રદ્ધન્ટસ ગાઈ' મલિનનાનું ગ્રિય પાઠ્યપુસ્તક બની ગયું હતું. કેનેજમાં ઇતિહાસ અને રાજનીતિશાસ્ત્ર તેમના ઐત્તિક વિષયો હતા વળી મોગપણે પણ તેમજે મુબમ્બા શ્રી ઝમકાકર પાસે અને બાન નગરમાં શાસ્ત્રી બાનુશકર પાસે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો હતો ગોવર્ધનરામ અને મલિનના બેમાથી એકે એમ એ ઘઈ શક્યા નહોતા બી એ પામ થયા પછી મલિનને એમ એ ની પરીક્ષામાં અવગળા ગણાતા ઇતિહાસ અને હિન્દુસ્ત્રી અને ગોવર્ધનરામે સંસ્કૃત અને અગ્રેજ સાહિત્ય નિયો પૂરેપૂરા હાથમનનત્ કરી શીખ હતા આવે સાથે ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોનો પણ અભ્યાસ થયો હતો હતો ઐત્તિક કેનેજમાં બહારના વાચનની પરીક્ષા લેવાની તેમાં ગોવર્ધનરામ હમેશા આગળ પડતું ગ્યાન ધરાવતા મા બની વીગતો બતાવી આપે છે કે મસા મા પ્રવેશના પડેના આ મે મનારથીઓ જે પેની આગળ હતા તે પેની કેવું મત્તપૂર્ણ પાઠન પામી શકી હતી

નર્મદ, નરનરામ, નદશકર, મલીપનરામ વગેરે પાઠ્યાત્મ ગિદ્ય પામેલા આપણા સાહિત્યકારોની પહેલી પેઢીના અગ્ર દ્વી હતા અમેજ

અધ્યાપકો પાસે લલુચાની અને અંગ્રેજ અમલદારોના તાબામાં કામ કરવાની તક તેમને સાંપડી હતી. અંગ્રેજ સાહિત્યના પરિશીલનથી નર્મદ જેવાને ગુજરાતીમાં પ્રભુ, પ્રકૃતિ ને દેગભક્તિને લગતાં આત્મ-લક્ષી પદ્ધતિનાં કાવ્યો લખવાની, કવિતામાં ગ્રમિના આવેશને પ્રાધાન્ય આપતી કાવ્યભાવના ધરાવતી, ગદ્ય ખેડવાની અને ગદ્યના અનેક પ્રકારો ખીલવવાની પ્રેરણા મળી હતી, તો નવલકથા જેવાને પાશ્ચાત્ય કાવ્યસિદ્ધાંતોને અપનાવતી નવીન વિચાર-પ્રણાલી સ્થાપવાની અનુકૂળતા મળી હતી. નંદગઢ જેવાને રસેશ સાહેબની સૂચનાથી ગુજરાતીમાં અંગ્રેજ 'રોમાન્સ' ને મળતી ઐતિહાસિક નવલકથાનાં મગાણુ કરવાનું મન થઈ આવ્યું હતું. દાદોખાના સસર્ગથી દુર્ગારામે અને કારખસના સસર્ગથી દયપતરામે, પોતે અંગ્રેજ નહીં ભણ્યા હોવા છતાં, અંગ્રેજ સાહિત્યના પરોક્ષ સંપર્ક ઝીટ્યા હતા. પંડી આવી ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, બાળાશ કર, નરસિંહરાવ, કાન્ત, કલાપી, રમણભાઈ, કેશવલાલ ધ્રુવ, આનંદશ કર ધ્રુવ, બળવંત-રાય હોડાર, કૃષ્ણલાલ ઝવેરી વગેરે પડિતોની પેઢી. તેમના વખતમાં યુનિવર્સિટીએ અંગ્રેજની સાથે સંપૂર્ણ અને કારખી ભાષાઓને ઉચ્ચ શિક્ષણક્રમમાં મદતવનું સ્થાન આપ્યું પીટર્સન અને એચ. એચ. વિવસ. જેવા વિદેશી શિક્ષકો અને સીમાચાર્ય ઝળકીકર જેવા દેશી શાસ્ત્રીઓ દોષજન્યા સંપૂર્ણ શીખવતા આ નસીબ પરિસ્થિતિનો લાભ 'ગોવર્ધન-મણિ'ની પેઢીએ સારી પેઢી લીધો હતો. ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ અને આનંદશ કરનું સંપૂર્ણચિત્ત નરસિંહરાવના ભાષા-ગિજાન વિશેના વ્યાખ્યાનો, કાન્ત અને કલાપીએ કરેલ સંપૂર્ણરૂપનો વિશિષ્ટ પ્રયોગો, બાળાશ કર અને કલાપીની ગજો, કેશવલાલ ધ્રુવનાં સંપૂર્ણ ગદ્યના ભાષાતર-સંપાદન કૃષ્ણલાલ ઝવેરીના કારખી, અરખી સબધી સંશોધન લેખો અને ગોવર્ધનરામ-મણિલાલ-નરસિંહરાવ-બળવંતરાવ જેવાનું ગદ્યખેડાણુ અંગ્રેજ ઉપરાંત સંપૂર્ણ અને કારખી ભાષાસાહિત્યની ગુજરાતી સાહિત્યે ઝીંવેતી અનેકવિધ અસર થવાની આપે છે.

તેમણે ગુજરાતીમાં લખવું શરૂ કર્યું હતું. તે સિવાયનું બધું લખાણ અંગ્રેજીમાં હતું. મણિલાલે બી. એ. થયા બાદ બે ત્રણ વર્ષ દરમિયાન કરેલું લખાણ ગુજરાતી હતું. ‘માલતી માધવેનું’ ભાષાંતર, ‘નારી-પ્રતિષ્ઠા’ ‘કાન્તા’ નાટક, ‘હિતરરામચરિત’ નું ભાષાંતર અને ‘પૂર્વદર્શન’ નામની એક સુદર ભૂગોળની ચોપડી એટલી તેમની આ ગાળાની કૃતિઓ.

હજુ જીવનનો ઉંચો સ્પષ્ટ સમજાયો નહોતો. જીવિતના ધ્યેયનું ચિંતન ચાલતું હતું. ‘ધર્મ’, નીતિ તથા સુધારાના તત્ત્વ વિષેના નિર્ણય ક્યાં વિના મારી જિંદગી સુખમાં કે નિશ્ચિત માર્ગે જવાની નથી, એમ મણિલાલને લાગે છે. તત્ત્વચિંતકોનાં ઇતિહાસ તથા ફિલસૂફી વિશેનાં પુસ્તકોનું બહુ અધ્યયન કરે છે. પણ તેનાથી તેમના મનનું સમાધાન થતું નથી. પછી સંસ્કૃત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરે છે. તેમાં છેવટે વેદાન્તના ગ્રંથો વાંચતા ‘હિન્દુ ધર્મના નિયમોમાં જ કાંઈ પણ તત્ત્વ છે’ એમ સમજાય છે. અને ‘સુધારા વગેરે તમામ બાબતોનો વિચાર’ આ વેદાન્તના પ્રકાશમાં જ કરવાનો તેઓ નિર્ણય કરે છે. ત્રણેક વર્ષના વાચન-મનનને અંતે મણિલાલના વિચારોએ ‘હિન્દુધર્મમય’ થઈને તેમના જીવિતનું ધ્યેય સ્પષ્ટ કરી આપ્યું હતું.

“ધર્મ અને પ્રેમ બે મારા મુખ્ય માનસિક ચિંતન હતાં ને તેની પાછળ હું લમતો. મારા વિચારોની પરપરામાં મેં પરિણામે પ્રેમ અને મોક્ષ (ધર્મ) એકઠપ ગોઠવી કાઢ્યા હતા તે પરમ પ્રેમ સર્વ જગત એક પ્રેમાધિષ્ઠાન—એ જ મોક્ષ એમ માનતો હતો. મારા આમ માન્યા પછીનાં અર્થાત ૧૮૮૨ પછીના લખાણ પણ એવા જ રંગથી ભરપૂર છે. શકર વેદાન્તનો ભક્ત છતાં પ્રેમ બ્રહ્મ ઉભયનું મહદેક્ય માનતો. આવા હેતુ મનમાં ઉભરાયા. માણસના જીવનનો ઉદ્દેશ મોક્ષ છે, અને તે જીવનમાં ગમત, મોજમઝા,

ત્રેમાનુભર તથા ૧૫૫ પ્રજાનાં વાચન ને વિચાર શ્રેણીમાં છે, તથા આપુ આનર મુખ મળ્યા સાથે બાલ્યથી ઉપકાર કરતા જવો એ પરમભાગ છે એવું માગ મનમાં ધીનપૂર્વે હતું **

ને રામરામનો પણ જીવન સકલ આના અનુવક્ષમાં વિચારવા જેવો છે ગોરામરામ મેટ્રિક પાસ થયા પછી તેમને કાલેજમાં જરાનું આગ્યુ (૧૮૭૧) ત્યારે મન મુખરામે તેમને સિવિલ સર્વિસ માટે મોનરાનો મનમૂલો બનાવ્યો, ત્યારે ૧૬ વર્ષના ગોરામરામને વિનાયક જાથી વચ્ચાવાગે એ બીકથી નહી, પણ ' નાજી રાત્ર વધે કરવો છે, કાઠની નોકરી કરવી નથી ' એવે દર નિર્ધાર કર્યો હતો તે પાળાના હેતુથી, તેથી ના પાડી હતી બી એ થયા પછી તરત જ (૧૮૭૫) તેમને ૧ મ અ-પ કર્યો હતા (૧) એનએવ બી ની પરીખામા પાસ થયું (૨) પછીથી મુબઈમાં વકીનાતનો અવનન ધધા માડ્યો, અને કની કાઠની નોકરી કરવી નહી અને (૩) લગભગ આગ્રીમને વર્ષે ધધામાથી નિવૃત્ત થઈને બાકીની જિલ્લી સાહિત્યની મેરામા અને સાહિત્યારા જનનમાજની મેરામા મુખરામી ગોરામરામના અરિતકારસ્વ શ્રી કાન્નિનાવ છ પડ્યાએ આ ૧ મુ સ મો ગોવર્ધનરામના ' રીસ વર્ષના આનર મથનના નવનીત ' અને એમના ' જીવનની ખરી કૃતી ' રૂપે ઓળખાવ્યા છે તે યથાર્થ છે

આ મુ ૧ ની સોગીતરત જ થઈ બી એ થયા તે અરસામા તેમના પિતાશ્રીની 'શ્રીકૃષ્ણ નામુદેવ' ના નામની પેઢી તૂટી બીજી એનએવ બી ના માલગીને જગણે વારવાર નિષ્ફળના મળી હતો કુટુંબના નિર્ણયનો બીએ આવી પડ્યો હતો તેમને થોડી ફીર લાગુ પડ્યો હતો આ ગિચિતિમા લાનનગરના દીવાન શામળ-દાસના ખાનગી મેકેટગી તરોષ થોડા વખત કામ કર્યું પણ જેવા એન એવ બી થયા કે તરત જ લાનનગર છોડીને મુબઈ આવી

રણા અને વધી ૧૧ સર કરી અને પોતાની બારના મુજબ વાચન લેખનની પ્રવૃત્તિ પાડી ચવારી

વિપત્તિના દિવસોમાં ગોવર્ધનરામને તેમ મણિવાવને ટકી રહેવાનું બળ તેમના અત પ્રતીત તત્ત્વચિંતારમાંથી મળી રહેતું હતું

ઉભયના જીવનનું બળ ધર્મ હતો વીસેક વર્ષની ઉંમર સુધી શ્રીનાથજી ॥ સમુખ એક પગ ઉપર બેસી રહીને ગોવર્ધનરામ દાકાર-જીની માળા જપતા મણિનાયે કોનેજમાં જગાથી 'નાન્તિકપણુ આવી ગયેનું તે તજીને કોયેજ છોડના બાદ અધ્યાત્મનો ક્રમ કરી સર કર્યો હતો ગોવર્ધનરામે કોયેજ છોડના બાદ એ ક્રમ મૂકી દીધો હતો અને 'દોરગી દુનિયાના અનુભવે તેમને ઈશ્વરની શક્તિ અને અનિત્ય સબધી પણ પગ સસ-અન્ન કરી મરના હતા' તેમનું આ આત્મચિંતન ગોવર્ધનભાઈ તો ઈશ્વરની શોધમાં છે, એના મિત્રોના હજારા ઉપદાસનો પણ નિપય બન્યું હતું પરંતુ આનું પરિણામ એ આનું કે તેમની ઈશ્વર ઉપરના શ્રદ્ધા સ્થાવર બીડી અને સમ જણુશાળી' અર્થ 'ઈશ્વર જે પ્રે છે તે સાગ માટે' એવો દૃઢ નિશ્ચય તેમના અંતરમાં બેઠો આ ધર્મશ્રદ્ધાએ તેમને સસારના હપગોકાદિ તરંગોની આમે સ્વસ્થ અને સ્થિર રહેવાની શક્તિ આપી હતી મણિનાથ 'અનનિષ્ઠ' કહેવાના આત્મશ્યામા પણ તેમને પોતાની 'અનિષ્ઠાનો ઉપેય પ્રેનો છે એમાં અનિષ્ઠાનો અર્થ 'ઈશ્વર શ્રદ્ધા' કે 'ધાર્મિકતા' જ થાય છે અનિષ્ઠાએ અનેક આધિ આધિ અને ઉપાધિની સામે ટકી રહેવાનું બળ આપ્યો તેનો ઉપેય કર્યો છે ત્યાં બંને સાક્ષાત્તર નહીં પણ ધર્મશ્રદ્ધા જ અભિપ્રેત છે 'મારામાં ધર્મસસના થયેલી છે તેજુ મને મહુ બગાડુ છે પગ્ગજા ગપ અનાદિ ઉપર મારી દેઢ આન્યા છે હું તે ૩૫ જ છું, અનન ગ્રેગીનો એ અગ્રેડો છું, ને મારા મદન ૩૫ જે ધનાર હા તે થશે, એમાં મારે કશું પામવાની જરૂર નથી એવો મને દૃઢ નિશ્ચય

થયો છે' 'વેદાન્તે જ મને બ્રહ્મો રાખ્યો છે. વેદાન્ત જ પાઠ પઠોંયા-
હો'—એવા મણિવાવના ઉદ્ભાગે તેમના જીવનમાં કદેવે બેઠે ધર્મશ્રદ્ધા
ભરતી ગઈ હતી તેનો ખ્યાલ આપમે.

મણિવાસની ધર્મશ્રદ્ધાના પાયામાં કેવલાઈન હતો, તો ગોવર્ધન-
ગમની ઈશ્વર શ્રદ્ધા શુદ્ધાઈનના રંગવાળી હતી. ઈ. સ. ૧૯૦૦માં કચેરી
ઝોક નોંધમાં ગોવર્ધનગમ કહે છે :

“દેવ નમસ્તને સિરે વાદળ કહે છે તેમાં પોતાની આબનમાં
વિશ્વાસ વ્તને આથા ગાખતી એ મૂર્ખતાની અદકૃતિ જેવું જ લાગે છે.
અર્થા ઈશ્વર જગતનું જ કલ્યાણુ ધારે તે જ કલ્યાણુ છે, ને એ જ
જગતે જગતનું દેખીનું અદિત કહે ત્યારે એ કલ્યાણુ પાકુ કલ્યાણે,
આ અદિત-નીતિને નાણાએ મોકલેવા પ્યાવાની પેટ-નીકાગી લેવું;
કહેવે તેનો પ્રતિષ્ઠાર કલ્યાણો ધર્મ તે ધર્મ કરવાની શક્તિ જ ન
ટોડે તો તે અદિત માટે તૈયાર થવું અને વેળે લેવું, એ જ
ઈશ્વરની દૃષ્ટિને ધરાવુ થવાનો રસ્તો છે.”

ગોવર્ધનગમની ધર્મભાવના જેવડે લગી આ વિગતથી રંગાયેલી
હતી હતી. ખરું જોતાં એ જ એમની અર્થપ્રગતિઓનું મંતવ્ય મ્થાન
હૃ. ‘Practical Asceticism in my sense of the
word’ એ અગ્રેષ્ઠ લેખમાં પ્રવૃત્તિમય મંન્યામનો સિદ્ધાંત સમજાવ્યો
છે તેના પાયામાં આ વિગતની જ ભાવના છે સંન્યાસનો સામાન્ય
અર્થ જગતનો ત્યાગ કરીને લગ્નવા વસ્ત્ર ધારણ કરીને જગતમાં
જઈને જેવું એવો થાય છે. પણ ગોવર્ધનરામના મન પ્રમાણે
“આ દુનિયાના બધા ન્યાયો, પોતાને જ આનન્ની નમાતની બરી
નીતિ, તથા દેરી, અને પ્રાણી માનના-આખા વિશ્વના કલ્યાણુ અર્થે
પોતાની જિંદગીનું સનર્પણ કરવું—એ જ ખરો સંન્યાસ છે.”
દુનિયાને માથે બોનગપ પડેલા સંન્યાસીઓ એનને મન ખગ
સંન્યાસી નથી. તેમને કદ સંન્યાસી “જે પગપદારમાં જ ખરો

આ ૧૬ પામે છે તેને તો પોતાનું આ કર્મ એ જ ખરેખરે ધર્મ છે આ સન્યાસી ખાપ છે, પીએ છે, જામે છે, સ્વપ્ના જુએ છે, પેસા કમાય છે, પરણે છે અને મજા ભોગવે છે બધું મે કરે છે. પણ તે રાત્રે માટે? પોતાની તૃપ્તિ માટે નહીં, પણ પોતે વધારે કામ કરી રહે અને પ્રાપ્તિમાત્રના મુખમા વધારે જીવિ કરી રહે, એના જ માટે”

કાશ્યપાચાર્યે વક્ષ્યે આ સન્યાસી પોતાના જમાનામા ધર્મ, સમાજ, રાજા, વગેરે ક્ષેત્રોમા ટ્રી ઉમટા ગેવા બળસી રહે તેનું લક્ષ્ય મુજબ લાનીગમ ચિત્ત ગોવર્ધનગમે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની કથામા દેશુ છે કથાના નાયક સરસ્વતીચંદ્રને ત્રીય વેરાગસાગે કાળીને તેને દેશી માનાઝિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને સમગ્ર દૃષ્ટિએ મામૃતિક ઉત્તમ સાધકનું ન્યૂન આપ્યું છે ગોવર્ધનરામના જીવનનાર્તુ નિઃજીવ અંશર સ્વરૂપ તે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ છ જીવનભરના વાચન, ચિંતન, પ્રવચન, અનુભવના અભ્યાસ અને અનુભવોનો રૂબરૂ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ના મદાગથમા પથારોનો છે જેમ ધુવરાટ કરતી સર્વ નીચોનો પ્રસાદ પ્રચલન કરતા મદાગથમા વિગત ધર્મને કૃતાર્થતા સાધે છે, તેમ ગોવર્ધનરામે આ મદાગથમા આનેખેન વ્યક્તિ, સમાજ ધર્મ, રાજામણ અને માતૃ લોકના ચેતનપ્રસાદોનું ચમત અતે કાશ્યપાચાર્યની યોજના દ્વારા લેવાના વિશાળ સમર્થિ જમાનાના સાગરમુખમા મૂકી બતાવ્યું છે

અદ્વૈતચર્યાને જગે મહિનાને પણ પ્રગતિ અને નિવૃત્તિનો તારિક બે સમર્થપણે તાગી બતાવ્યો છે ‘જયતમા મનુષ્યની નીતિ જગત દુષ્કર્મ છે એમ માની નિવૃત્તિપ (Pessimism) છે કે જગત મુખમા છે એમ માની પ્રગતિપ (Optimism) છે-? એ બે પ્રશ્નોને તજ્જ સમગ્ર રાખીને તેમણે પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિની મીમાસા કરી છે પ્રગતિના આધ મુખ ઉપર માણસની સ્વપ્રતિ બધાય છે,

એવું નામ આપ્યું છે. આ પ્રેમ તે અનોદ દિલસહીના આચાર અને વિચારની ગોઠના સાધનારું ક્રિયાપ્રેરક (dynamic) બળ છે. શકરે અદ્વૈતના અનુભવનો આનંદ કર્યો તેને મણિવાણે પ્રવૃત્તિપ્રેરક શુદ્ધબળ તરીકે આમ ઉપસાવી આપેલ છે. શંકર સિદ્ધાંતના વિકાસમાં મણિલાલનું આ આગવું પ્રદાન છે. તો ગોવર્ધનરામે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ના ત્રીજા ભાગમાં કરેલી લક્ષ્યાલક્ષ્ય રહસ્યચર્ચા અને તેમાંથી નવીન રીતે દર્શિત થતો નિષ્કામ કર્મનો સિદ્ધાંત, ચોથા ભાગમાં મૂકેલી ‘અલખ મન્મથ અને લખ સપ્તપદી’ અર્થાત્ કામ અને લગ્નની મીમાસાને અનુષંગે ચર્ચેલા પ્રીતિના વિષયાત્મિકા, સંપ્રત્યયાત્મિકા, આભિયાનિકા અને આભ્યાસિકા એ ચાર પ્રકારો, પચ્ચ મહાપદની ભાવનાનું નિરૂપણ કરતાં સમજાવેલા પિતૃયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ, જૃતયજ્ઞ, પ્રીતિયજ્ઞ, ધૃતયજ્ઞ વગેરેનો સૂક્ષ્મ વિચાર, અને મરલ મહાલવનની યોજનામાં મૂકેલા મહાભારતના રૂપકોમાં ગોવર્ધનરામનું મૌલિક તત્ત્વ અને આર્પદષ્ટા તરીકેનું સામર્થ્ય પ્રતીત થાય છે. મણિલાલના ધર્મચિંતનમાં સમર્થ ભાષ્યકારની પ્રતિભા અને સન્નિષ્ઠ ધર્મશિક્ષકની બળકટ વાણી ધ્યાન ખેંચે છે. ગોવર્ધનરામની વિશેષતા લક્ષ્ય સંચારનું ભરત્યક વિવિધતાથી ભરપૂર મનોરમ ચિત્ર દોરવા છતાં એના સપ્તભૂમિક પ્રામાણ્ય દશાગ્રણ બેચે અલક્ષ્ય સ્વરૂપે રહીને વિરાગ પ્રત્યોધવામાં રહેલી છે.

અગ્રેષ્ઠ ગણવણીની અસર રૂપે પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો સંપર્ક થયો તેનું રાજકીય, વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ નિદાન કાઢવાનો આ બે મનાપઆગ્ય પોતપોતાની રીતે પ્રયત્ન કરેલો છે. ધર્માનુસાર સર્વ વ્યવહાર અને વ્યવહાર તથા ધર્મનો એકલાવ એ બે સિદ્ધાંતોને આગળ કરીને બેનેએ પૂર્વની રાજ્યભાવના સમજાવી છે. મણિલાલની ફરિયાદ છે કે ગ્રામ્યપ્રધાન તત્ત્વને ન્યાયે વ્યવહારપ્રધાન તત્ત્વ આવતાં રાજકીય વચ્ચેનું અંતર વધ્યું. તેને લીધે ગ્રામમાં

અવિશ્વાસ, પાછંદાનુવર્તિત્વ, કુસંપ, દાગિત્ર, નિરુદ્ધમિતા દત્ત્યાદિ અનિષ્ટોનો ઉદ્ભવ થયો, એવું લગભગ બનેતું નિદાન છે. પરદેશી મનુષ્યની તામેદારી દર કરવાના ઉપાય તર્કિક ઉદ્ધ બધના પ્રયોગને બનેલો રિનાયકારી ગણ્યો છે. 'જે તે પ્રકારે અવન્ય અને પ્રાશ્નાત્મ ઉભય મનુષ્યનીતિનું નિષ્કૃષ્ટ ધાય. રાગ પ્રગ્ન વચ્ચે વિશ્વાસ વધે, તેવા પ્રયોગો' આગ્રવાની મહિલાને સ્પષ્ટ સવાલ આપી છે. અને ગોવર્ધનગમે પૃ. 'મનુષ્યનીચિદ્રંમાં એ જ વાનનું મોક્ષન મૂલ્યન કહેયું' છે. પૂર્વના જૂનનાથી પશ્ચિમને અને પશ્ચિમના વર્તમાનમાંથી પૂર્વને ધીખવાનો બનેલો અનુગેધ કયો છે. 'પ્રવૃત્તિ નદિ પશુ મમતા છવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે એ પશ્ચિમે અને નિરૂપિ એટલે 'આળસ, જડતા, ન્યાર્થ' દત્ત્યાદિ તામ્મી વૃત્તિ નદિ પશુ અનંત પ્રવૃત્તિમાંથી એક અનાદિ સમતા ઉદ્ભવીને કર્મયોગમાં આદ્ય પાને એ પૂર્વે ધીખવાનું' છે, એમ બનેતો ઉપદેશ છે આમ સ્વદેશમાંથી નવાદ અને મમન્ય ઉપજવવો એ મહિલાવ અને ગોવર્ધનગમ બનેને હુક છે પણ આમાં પાશ્વ યોગે જ પદેન કંવાની છે અને પ્રેરતી હિમા અને બધથી તેમને આયોના હસ્ય જીનેવા નેડિએ એવો ન્દેરાસિમાની મહિલાવનો આગ્ર છે. બીજી બાજુ ગોવર્ધનગમે અત્રેનેની સમજ દારી તથા ખાનગની પર ડીરી શ્રદ્ધા છે. અત્રેને આપણા પર વિશ્વાસ કહે કે ન કહે, પણ આપણે તેમને વડે સમજ દારીએ છીએ કેટલે તેમનો વિશ્વાસ સ્થાપન કંવાની અને તેમાં વૃદ્ધિ દત્તા ગેરવાની આપણી ફરજ વંસદે' એમ કીને તેઓ નમનું વેખવાનું વચ્ચ બતાવે છે

સામાજિક સુસંગ્રહ બને લેખકને દટ દતી પણ તે બાજુ દારી-સજ્જના-નાનના તોડી, લખતી નાનું ઉલ્લખન કરવું, નિષ્ક વ્યવહાર ચવાવવો વગેરે-સુધાન બને મન, વિચર, કર્તવ્ય, ભાવનાની એકતા અને ઉલ્લાસ પર તેમજ લક્ષ્ય હતુ. તેને અત્રે

આદર્શ આર્થનારીની ભાવના મલિનાને 'નારીપ્રતિષ્ઠા'માં બતાવી છે, અને 'સરસ્વતીચંદ્ર' ભાગ ૨ માં 'શુભસુદરી'ના પાત્રને આ મુર્તિ કરી આપી છે લગ્નના પાયાના નેહનો બિહાત બને એ યાચ્યો છે અને એવી ઉન્નત ભાવનાપુરણ થતો નથી. અંતિમુખ બિમ્બને, હરનસાધીમ લુપામના પુનર્નગનો અધિભાર નથી મલિનાને નજર રહ્યો. બોગ બનેલી, લગ્નની ભાવનાથી અજ્ઞાન અને હિંમત કે સમર્થિત વાનો અભાવ થતો હોય એમ સમાજની બાબતોને માટે પુનર્નગન વિષય વિષમૌલધમ્ એ ન્યાયે છૂટ આપી છે પણ ગોવર્ધનરામે કુતુબને સરસ્વતીચંદ્ર માથે પાણી નથી માધુનો તે બનેનો સ્વભાવ ઉચ્ચ પ્રકારનો અને ગાંધારિયા થી બધાએનો ગણીને તેમના લગ્નની સમર્થિત આપે છે છતાં જામ પ્રસાદ ગોવર્ધનરામની પ્રાદર્શિત બેટની પ્રગલ્ભતા છે તટની જ તેમની પગલક વૃત્તિ પણ જરામદાર છે એમ હવે પડશે મલિનાને તારિયું ચર્ચાવી તો ગોવર્ધનરામે કુમુદ-સરસ્વતીચંદ્ર નો વિદાયનુ-પ્રશ્ન કરી જેમ કુમુદના મિત્રથી નનક અને દાખલનો બિના આર્થ ગુજરાતને સમજાવે છે તે શુભગી સાતિય ના સંકલિત દાનિયામાં અંતિમ મરણીય છે

મલિનાન અને ગોવર્ધનરામની અંતરપ્રવૃત્તિ ૧૮૫ થી ૧૮૮ સુધી સમાપ્ત થાયતી હતી જે ૧૮૧૧ માં નીચ વર્ષની ઉંમરે ૧૮૮૫ થી નવરી લખવાનું શરૂ કર્યું તો બીજે વર્ષ ૧૮૮૬ ની ઉંમરે મલિનાને પણ રાજનીતી લખવાની શરૂ કરી હતી ગોવર્ધનરામની રાજનીતી અંગ્રેજી લખવાની હતી ગોવર્ધનરામ તેમના પ્રસંગોપાત આપતા વિચારો નોંધી લેતા તો કોઈ રાજ કાગળ પર દૈનિક દાનની આશ્વાસન મેળવતા પોતાના આત્મ હરનના સંવેદનો જેની સમક્ષ રાજની સમય તેમ જોઈ માત્ર મિત્રની ગરજ આ રાજનીતી સારની

તેમનું કુટુંબજીવન અને મનોમથન રોજનીશીમાં આગેદુણ બનરેલું છે. અને જીવનના હાથમાં જતા, પોતાનું લખાણ, તેને ઉપયોગી થશે એવું સ્પષ્ટ પ્રયોજના અને જ્ઞાન પણ તેમને છે મહિલાવની રોજનીશીમાં પણ ગોવર્ધનરામની માફક અંગત જીવનની અનેક વાસ્તવિક દૃષ્ટિકોણ બિતરેલી છે તેમાં તત્ત્વચિંતાર ઓઠો છે જણી પોતાને થયેલ અન્યાયની ભરિધની પ્રજ્વળ આગળ ધા નાખતા હોય એવું જણાયું પણ મહિલાવની દયનમાં માલુમ પડે છે ગોવર્ધનરામની Scrap Book માં તેને મુકાબને તટસ્થ વિચારરત્ન ગીરવ નેરા મળે છે ગોવર્ધનરામને પણ શુક્રવેગનો મીઠીક અનુભવ થયેલો અને તેને અગે મતાપ પણ તેમને સારી પેઠે થયેલો મૃદત્યાગના વિચારને અમલમાં મુકવાની અળી સુગ્રી તે પડોચી ગયા હતા શાગીંગે વ્યાધિ પણ મહિલાવની માફક તેમનો નિત્ય સગાથી હતો જના મહિલાવનનું જીવન ગોવર્ધનરામને મુકાબને, કરુણ વિશેષ, મૃદ, જ્ઞાતિ-સમાજ, સાહિત્ય એમ સુધળા ક્ષેત્રોમાં મહિલાવને સંબંધમાંથી પસાર થયું પશુ હતું જરૂર અને અમતિમાં પણ ગોવર્ધનરામ મહિલાવના કરતા વિશેષ સદ્ગુણી હતા મહિલાવની મનોબૂમિ પર સત્ અને અસતનું જ્યેષ્ઠ ધમત્તાલ મનુષ્ય હતું એમ તેમની આત્મકથા કહે છે એ બધું જતા મનુષ્ય દલાય અને ચારિત્રના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ મહિલાવની રોજનીશીનું મત્તર પણ વધારે ગણાય એક દેશ આ બે રોજનીશીઓ ગુજરાતના અકિમ સાદરોની ધડતરકથા કેપે જ નહીં પણ ગુર્જર સંસ્કૃતિની એક કટોકટીચરી ગિચિના અભ્યાસ માટે અગત્યની સાનગ્રી પૂરી પાડનાર દત્તાવેન્ને તરીકે ખૂબ ઉપયોગી છે

ગોવર્ધનરામે ૧૯૮૮માં ૪૩ વર્ષની ઉંમરે ‘પ્રત્યક્ષમય સન્યાસ’નો સકલ્પ અમલમાં મુકના સારું નિવૃત્તિ લીધો ત્યારે મહિલાવે ૪૦ વર્ષ પૂરા કરીને આ સસાનમાંથી નિદાય લીધો હતો લોકકલ્યાણ અર્થે

સાહિત્યગેયાનું નવ લઈને નડિયાદ આવીને વસેલા ગોવર્ધનરામે નિવૃત્તિકાળ દરમ્યાન 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો એથો લાગ પૂરો કર્યો તે સિવાય ખીશું કામ તેમનાથી માંદગી અને કૌટુંબિક મુશ્કેલીઓને લીધે બહુ ઓછું થઈ શક્યું હતું. ૧૮૮૮ના એપ્રિલમાં મણિયાવ લાવનગરથી કાપમને માટે રજા લઈને માંદગીને કારણે નડિયાદ આવીને રહ્યા હતા. વચ્ચે એ વર્ષ વડોદરા પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરમાં કામ કરી આવ્યા તે સિવાયનો બધો વખત તેમણે નડિયાદમાં ગાળ્યો હતો. મણિયાવની નિવૃત્તિ પણ અનેક અતરાયો અને આપત્તિઓ છતાં પ્રવૃત્તિથી ધમધમતી હતી. આ દમકા દરમ્યાન તેમણે અનેક અંગ્રેજી અને ગુજરાતી પુસ્તકો લખ્યાં, જેનાથી તેમને યુરોપ અને અમેરિકામાં પણ એક સમર્થ વિદ્વાન અને તત્વજ્ઞ તરીકે નામના મળી હતી. ગોવર્ધનરામની માફક મણિયાવની પણ ગુજરાતના અગ્રણી આદ્ય તરીકે કીર્તિ બધાઈ હતી. નિષ્કલક ચારિત્ર અને ઉદાત્ત ચારિત્ર કાવ્યનો મેળ ગોવર્ધનરામમાં થયો હતો એવું મણિયાવને વિશે કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ આચાર મર્ત્ય છે, વિચાર અમર્ત્ય છે. વળી આનંદશકરભાઈએ કહ્યું છે તેમ, સવિતાના નેજામાં આપણા મોંમાં મુકવાથી અધર્મમાંથી થઈ જાય છે' * એ ન્યાયે મણિયાવના કારણવાનની છાયા તેમણે ગુજરાતની કરેલી અપ્રતિમ સંસ્કારમેવાના પુરુષાર્થના તેજમાં વિસીન થઈ જાય છે.

આને આપણી પાસે આ બે લગીરથ સાહિત્યનામોનો અમૂલ્ય અક્ષરવારસો પડેલો છે. ચિંતનના ક્ષેત્રમાં બનેલી પ્રતિ અક્ષય છે. સાહિત્યક્ષેત્રે વિચારીએ તો, આપણે ત્યાં નવવકથા ઉત્થાન-મુખ્ય અવધામાં હતી ત્યારથી જ 'સરસ્વતીચંદ્ર' અને 'ગુણાવસિદ્ધ' જેની મિંદ ને પથ્ય જ્ઞાનનો ખોરાક પૂરો પાડતી વિચારપ્રધાન નવ્યો સાપડી તે વિરલ મયોગ ગણાવો જોઈએ, 'સ્નેહમુદ્રા' અને 'આ મનિમજ્જને' ગુજરાતી કવિતાને જ્ઞાનનો પાસ લગાડ્યો તે સામાન્ય

હકીકત નથી ગુજરાતી નિબંધનું આદર્શ અરૂપ થયાનું અને મૌની
 વિશેષ તો આ બે મનારથીઓએ ગુજરાતી ગદ્યને યોગ્ય બેઝીને
 કથન, વર્ણન, અને મનન એમ ત્રણે દિગામા ખૂબ પળોડ્યું મહિનાને
 ગદ્યો દરમિયાન પ્રનારની તત્ત્વચર્ચા માટે ટૂંકાની આપ્યું કવચિત્ ઉપ
 દેશની ઉદ્દ્યોગિકતા તો કવચિત્ કુશળ ધર્મપ્રચારકની શાન સમજાવત,
 કવચિત્ દિલેશ્વર મિત્રકનો સત્તાપ તો કવચિત્ બમના રોહીતા હૃદય
 દ્રવ્યનો ભવ્ય ઉદ્દેશ, કવચિત્ કદરૂપી દીપ્તિઓની તીવ્રતા વ્યાખ્યાન તો
 કવચિત્ અજ્ઞાનની પરિચિતતા એવી પ્રમોગપાત્ર વિવિધ લારમળ ગીઓ
 ધાણુ નની મહિમાની વાકઝડા વાયમના ચિત્ર ઉપર એક દસાપેના
 વળતાના વ્યક્તિત્વની ઝાપ પાડે છે તેમની કથનરીતિ ઉત્કટ હોવા
 માથે નિચારપૂર્ણ, વ્યવસ્થિત અને અવધ હોય છે વેગ ધનતા,
 ગત્રાત્મતા અને અનિધિન બધ મહિનાનના ગદ્યના બીજા ગુણ.
 ૧૮ ગોવર્ધનનામના ગદ્યમા દેખા દેતા ચિનાત્મકતા, વિચિત્રતા અને
 ઝીલનાના ગુણોને મહિમાનાના લખાણોમા ખીનવાનો અવકાશ
 નથી ગોવર્ધનનામની મંત્રીમા વેગ ઓછો છે પણ સ્વયં, નમનોથ,
 લયમત્ત અને અનકાગ્રપ્રચુર મીનિ એ ગોવર્ધનનામના ગદ્યની વિરિ
 યતા છે ગજીર્, ગૌરવ, પ્રમાદ, આજ્ઞા, માધુર્ય આદિ અનેક
 ગુણો એમા યથારનાન પ્રગ્ન થાય છે ગુજરાતી ગદ્યે ૧૯૧૪ બુધીમા
 ને સિદ્ધિ મેળવી છે તેનો પ્રમાન દિગ્ધો મહિમાન અને ગોવર્ધન
 નામનો છે એમ ખુનીશી પ્તી મનાય

ધર્મપ્રજાએ પ્રેરેલ પવિત્ર શુવનકાર્ય (mission) તરીકે ગોવ
 ર્ધનનામે અને મહિમાને સાહિત્યને અપનાવ્યું હતું બે ધડી મનના
 ગમાગ માટેનું એ સાધન નહોતું પણ બે મહાન વિચારકોની જિંદગી
 ભરતી સાધનાનો અર્ક એમા ભિતરેનો છે આજે મા અમ્મનીના
 એ લાડીના પુત્રો આપણી વચ્ચે નથી પણ તેમની આજ્ઞાની વાણીનો
 પ્રસાદ વિશાળ અન્ના-રાશિ બનીને પેઢી-ઢગ-પેઢી પ્રજાના હૃદયમા

કાર્ષ્ણિકે કોઈ રીતે મૂર્ત થતો જણાય છે. તેમની રાજકીય અને સામાજિક આકાંક્ષાઓ 'ધણે અંશે આપણી પેઢીની સિદ્ધિઓ' બની ચૂકી છે—એમ કહી શકાય. પરંતુ ધર્મનિષ્ઠા, નીતિભાવના અને પર્યેષણ પરત્વે આપણે પીછેતરફ કરી રહ્યા હોઈએ એમ લાગે છે. એમણે સરકારેલાં સાહિત્યિક શિખરો આજના લેખકને દુરાસાદ બન્યાં છે, એમ વર્તમાનની કેડી પરથી ભૂતકાળ પર દષ્ટિ માંડતાં સહેજે તુલના થઈ જાય છે. છત્રન અને સંસ્કૃતિનાં ચિરંતન મૂલ્યોની શોધખતી સમી આ બે લેખકોની કૃતિઓનો વિસ્તાર આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસમાં બે-અઢી દાયકાથી વધુ લાંબા પટ પર થયેલો નથી, પરંતુ તેના પ્રકાશનાં કિરણો દૂર દૂર મુખી પહોંચીને ભાવિની કેડી પર છત્રનની ઉખા પ્રસારે છે. આવા પ્રસારે તેમનો વાચકવર્ગ એ કિરણો જીવીને પોતાના ચૈતન્યદીપને સંકારવા પ્રેરાય એટલી અપેક્ષા તો જરૂર રાખી શકાય.

રમણદાસ જોશી

ગોવર્ધનરામ : વિવેચક *

સર્જક ગોવર્ધનરામ 'જીવનચિંતક' આદિ સર્જક કૃતિઓમાં જીવનવિવેચક એ જોરા મોટું છે, પણ એ ઉપરાંત તેમની અત્યંત મુખ્ય પ્રતિભા અન્ય સાહિત્ય પ્રકારોમાં પણ નક્કિ થયેલી છે સાહિત્યવિવેચક તરીકે ગોવર્ધનરામનું સ્થાન આપણી સમગ્ર વિવેચનધારામાં વિશિષ્ટ છે. 'નિમિષ' એના માટે કે જીવનવિવેચનના એક ભાગ રૂપે તે સાહિત્યવિવેચન પ્રેરે છે જે સર્જકોના પોતાની વ્યક્તિમાં જીવન પ્રવાહોની આમૂતાનિ નીતિના કડે છે તે બધાને વાહનવિવેચક રૂપે પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યાર સાહિત્યપ્રવૃત્તિને વિશાળ જીવનમંદિરોમાં તપાસે કે સામાજિક રોલરો અને ધાર્મિક પરિવર્તનોના પ્રભાવમાં વિવેચન વસ્તુની ચિત્રિત્વા પ્રેરે છે આ નવે ગોવર્ધનરામ જોશીના દાખલામાં વિવેચનનો વિનિયોગ જીવનના વિવિધ પાત્રોને અજ્ઞાતવામાં થયેલ દેખાત છે જેમાં જીવનનું સિત્તન પોતાની ક્ષેત્રમાં । પણ વિનિયત કરતું ભાગે છે ૧/૩૫માં ૨૨૧ આર્ટ ૩ વિવેચનનું અર્થક્ષેત્ર કેટલું વિસ્તૃત છે એ જણાવે છે Its business is as I have said simply to know the best that is known and thought in the world and by its turn making

* મહા વિ. ચાલસમે જો (૮૧ ૮૭ સુધી ૬૮ને શુક્રવારે) ૨૧ ગોવર્ધન-રામની બધા આનંદાશામાં નિહાળે મુજબે આજે ૨૧/૧/૧૯

this know, to create a current of true and fresh ideas' ૧ મેથુ આર્નલ્ડ નિરૂપે છે તેમ, જે તરનો વહે સર્જકશક્તિ કાર્ય કરે છે તે તો છે વિચારો જેટલે અશે પ્રજા જીવનમાં ઉત્તમોત્તમ વિચારો પ્રચાર અને તેટલે અશે સર્જકશક્તિ પણ એ ઉપયોગી નીવડી શકે અને આ કાર્ય વિશે વિવેચનાનું છે આર્નલ્ડ અનારનસર એ ॥ ઉપર ભાર મૂકે છે 'To make the best ideas prevail' 'the creating a current of true and fresh ideas'—વિવેચનનું ધ્યેય આ છે ગોવર્ધનરામ જેના સર્જકો જ્યારે વિવેચનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે આમાં મોઢાં આશયથી પ્રેરાતા હોય એમ જોવા મુશ્કેલ નથી વિવેચનકૃષ્ટિ પરત્વે ગુજરાતી સાહિત્યવિવેચનના ઇતિહાસમાં ગોવર્ધનરામ આનંદરાય પુન અને મણિલાલ નલુભાઈમાં મળવાપણ છે

ગોવર્ધનરામે સાક્ષરજીવન' નામે ત્રયમાં મનીરીજીવનનો પોતાનો આદર્શ નિરૂપ્યો છે 'પ્રસાદ ત' અને પ્રસાદનો ગુણાનુરાગી સાક્ષર સાક્ષી—એ ત્રિયુગી ॥ સંયોગથી સાક્ષરજીવન આરિભાવ પામે છે એ અયોગવાદી જીવન એ જ સાક્ષરજીવન એ જ contemplative life, એ જ literary life એ જ philosopher's seclusion, એ જ scientific menની laboratory મનુજીવન એ જ વ્યવસ્થાપકો ભરેલી કાર્યાલયોમાં નૈસર્ગિક જીવન એ જ યોગીનો યોગ અને એ જ વેદાનનું જ્ઞાનનુભૂતિજીવન ૨ આ સાક્ષરજીવનની વ્યાપ્તિ ગોવર્ધનરામે વિગાળ દર્શાવેલી છે—સાહિત્યસંપ્રદાય તમ વિવેચકોનો સમાવેશ એમાં સ્વાભાવિક જ, થયો છે આ સામયિકના ઉચ્ચાચ્ચ ક્રમ પ્રમાણે તેમજ શુદ્ધતા, આનંદ, લક્ષ્યશુદ્ધતા, લક્ષ્યપ્રજ્ઞા અને હેતુ પર્યંત પ્રજ્ઞા ગેવા પ્રકારો

પાડ્યા છે. વિવેચનને ગોવર્ધનરામ વલ્લભુષાના વર્ગમાં મોકલે છે. ગોવર્ધનરામે સાલરજીવનને અખડ ગીને નીરખ્યું છે અને લુદા લુદા પ્રખરે પાડીને તે તે ગાલ દૃષ્ટિના વ્યવર્તક લક્ષ્યો, સમગ્ર માલર જીવનના ભવ-ધાનો, એમાંથી િગ-સના માર્ગો અને ગીતા જેને 'દરિ', 'પડિ' કે 'નની' કહે છે એવા માલરના સ્પષ્ટજીવનો એક મુરખ નમ્મો તેમને આપ્યો છે એમાં તેમની પોતાની સામ્રાજ્યનિર્માણની સ્વ-જ, વેધ- અને તેજસ્વી વિવેચન-શક્તિ જોવા મળે છે. પરંતુ સાદિત-વિવેચકને નાગરણગે છે ત્યાં સુધી એ વિનો લેખ તો આ-ર્થ નિશેષે ન સાક્ષર નર-નરામ લક્ષ્મીરામનું જીવજીતાત' એ પ્રજ્ઞાવના લેખમાં મુદ્રિત થયો છે એકદરે આ લેખ ચરિત્રનિરૂપણનો છે, તેમ જ ના નર-નરામનું યથાર્થદર્શન ન સહન એમાં મળે છે, એ પણ ગોવર્ધનરામની વિવેચનશક્તિનું નિદર્શન છે. અથ-પરીક્ષ-વિવેચકનો તેમનો આદર્શ પ્રમાણે છે - અથ લખવો એ વધારે કાંઈ કામ છે કે અથની પરીક્ષા કરની એ વધારે કાંઈ કામ છે એ પ્રશ્નનું નિરાશરણ કરવું હોય અને અથ-પરીક્ષા એટલે અથના દોર બતારી આપના એવું જ દોર તો તે અથ-પરીક્ષાનું કામ પ્રમાણમાં થવું સહેલું છે એ ઉત્તરમાં ધમ્મી સત્યતા છે પણ આ દેશના તેમ પરદેશના સર્વે શિક્ષાનોનો મત એવો છે કે અથ-પરીક્ષા એટલે અથમાં સારું શું તે જાણવું અને જાણાવવું અથમાં તો શું પગ સર્વત્ર પરીક્ષાનો એ જ હેતુ છે કે કાંઈકાંઈ શું મામ કંઈ તે જોવું શું કામ કંઈ એવું નહીં સાદું કામ કંઈ કાંઈ એ શું કામ નથી કંઈ તેની પરીક્ષા હોતી નથી. એટલે કેટલું નકારુ મત કંઈ એટલું જ માત્ર જોના જવું એવી પરીક્ષા કાંઈ સુપરીક્ષક માથે લેતો નથી. કૂનની સુવાસના જોનાર હોય છે-દુર્ગ ન ગોધનાર અભાગિના હોતા નથી અથ-પરીક્ષક એ અથ-પ મુખ્યોનો. બોગી જમર છે તે સ્થળે સ્થળેથી પરાગ અને મધુના પરમાણુ-સાધી કદાવી તેનો સચ્ચ મરે છે અને એના રસના મધપુગ્ગઓનું મન તેને પોતાને તેમ અન્ય લોકોને કામે લાગે છે અથના ગુણની

પરીક્ષા કરવી; એ ગુણનો જાતે ઉપયોગ કરી આનંદ અનુભવે, અને એ આનંદ પામવા મંથના વાંચનારાઓને સમર્થ કરવા, પોતે સરસ અન્ન જમવું અને ખીમતે જમાવવા,—આ આનંદની ઉત્તરુષી આપવી, એ જ અથપરીક્ષકનો અભિલાષ હોય છે. એ અભિલાષ જોને ન હોય તે પરીક્ષક જ નથી”^૩ વિવેચનકાર્યને ‘આનંદની ઉત્તરુષી’^૪ ગણે વર્ણવીને ગોવર્ધનરામે પોતાની રમિકતા અને ડાંડી સાહિત્યમુખ પ્રકટ કરી છે. વિવેચક જે સર્જકચેતનાભાથી કળાકૃતિ પ્રત્યે છે એ ચેતના સાથે વધુમાં વધુ તાત્કાલ્ય સાધી કલાના આનંદનો ઉપભોગ કરે છે. એ આનંદને ઔદિક રીતે સમજાવવા જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, વિશાળ જનસમુદાયને પોતાના કલાનુભવના પ્રતીતિકારક કારણે આપે છે,—અને એ રીતે વાચકો પોતે, ગોવર્ધન-રામે યોગ્ય રીતે કહ્યું છે તેમ, એ આનંદ પામવા ‘સમર્થ’ બને એમ જે કરે છે તે વિવેચક છે આ રીતે વિવેચન એક સામાજિક પ્રવૃત્તિ છે એ વાત ગોવર્ધનરામે માર્મિક રીતે કહી છે અથપરીક્ષામાં ગુણદર્શનને તેમણે પ્રધાનતા આપી છે, દોષદર્શન પણ વાચકોની ગુણ વિષેની સમજ પણ પાકી કરે અને એ દષ્ટિએ ઉપકારક થઈ રહે માટે થતું હોય છે ગોવર્ધનરામ કહે છે, “આનો અર્થ એવો નથી કે પરીક્ષક દોષ જુવે પણ નહીં અને દેખાડે પણ નહીં પણ એ તો ગુણને અંગે દોષ જુવે છે, એને સોનાની યાળીમા લોટાની મેખ ગમતી નથી, મુગધ સાથે દુર્ગંધનો અશ હોય તો જાતે જુવે છે અને જોનારનો બનાની આપે છે કે ‘ભાઈ, જુવો આ દુર્ગંધ છે, એને આની રીતે જુદી પાડી નાખી દો, અને એકલી મુગધ દ્યો.’ જ્યાં એકલો દોષ છે તેની પરીક્ષા નથી, જ્યાં ગુણનો અશ અત્ય અથવા છટો પાડી શકાય એમ નથી તેની પરીક્ષા નિષ્ફળ

૩ ‘નવમ્ અથાવનિ’, શાળોપધ્યાગી આદ્યતિ (ઈ સ. ૧૯૨૧).

છે "૪ નવનગ્રથાવનિના આ પ્રતાવનાલેખ પત્રી ૧૮૯૬-૯૭માં લખાયેલા 'આ કાળના આપણા આદિ નાટક' એ લેખમાં પણ ગોવર્ધનનગમે આવુ જ મતન્ય રજૂ કર્યું હતું તાર્કિક બાબતો વિષે ગોવર્ધનનગમના નિચાગે એક વાગ નિયર થઈ ગયા પત્રી સામાન્ય રીતે અનાના દોના નથી એનું આ પત્ર એક ઉદાહરણ છે (જેમ કે, આગળ જોઈશું તેમ નરમિદગમની કવિતા, પ્રાચીન કવિઓ અને નરી પેદીના કવિઓની કવિનાનો મેં, પ્રાચીન કાવ્યપરપરાનું મૂલ્ય વોરે વિષે) ગોવર્ધનરામ લખે છે, "પુસ્તકપરીગ્રન્થામિતી એ વૃત્તિ દોષગોષક નથી પણ ગુણગોષક છે, અને 'મોનાની યાજીમાથી લોખડની મેખ' દર કરાનો જ વૃત્તિથી પુસ્તકપરીક્ષક દોષ બનાવી દે છે [ઉપરની જ કટેવન તેમણે 'નવનગ્રથાવનિ' ના પ્રતાવનાલેખમાં પણ વાપરી હતી] જે પુસ્તકોમાં કેવળ બોલ છે તેની પરીક્ષાનો આદર કરવો જ અપોગ્ય છે જેમાં સુવર્ણ દોષ તેનું સુવર્ણ શોધી સુવર્ણનોદાનિનો બેઠ પાડી દેવો એ પરીગ્રન્થુ કામ છે ."

તે ઉમરે છે કે, “આ સર્વશક્તિ અને સર્વશક્તિ અથવા સર્વ-
સ્તત્ત્વ વિના પરીણતી દૃષ્ટિમાં સદ્ભાવ, સુદૃઢતા અને શક્તિ આનંદ
જ નથી, એ પરીણતી પરીણ-દૃષ્ટિ ઉત્પત્તિ જ નથી” ૭ સાચી
વિવેચના વિવેચકની પાસે સર્વજ્ઞતા માગી લે છે એ નાન ગોવર્ધનરામે
વિધેયાત્મક રીતે નિરૂપી છે અને વિવેચનાને દ્વિત કરતારા તરવોને
ગૌણતા આપી છે એમાં તેમની ઔચિત્યબુદ્ધિ રહેતી હ

નવમનમ શ્રવણપિતૃભક્તિ નાટક, કાન્તા નાટક, અને ભુદ્ધિ અને
કલ્પની કથા ઉપરના વિવેચનોમાં કથાસાર આપે છે એ વિશે ગોવર્ધન-
રામ લખે છે, “આ સર્વ વિવેચનો લાભ છે, પણ એ સર્વેમાં
એક સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે પ્રત્યેક વિવેચનના આરભલાગમાં
વિદ્વાતાની ધમક લખાયાથી ભરે છે, પછી એકદમ એ ધમક લાગી પડે
છે, અને પરીણક પેટ ઉપર હાથ ફેરવતા ફેરવતા કથાલાગનો
સાર આપવા એમ છે કથાનો આર આપવાની કથાનો ગુણ જણાવો
નથી એમ નથી, પણ કથાપ્રમુખ દરેક વાચનાર સમજી શકે એવી
વસ્તુ હોય છે અને એટલે અમુક અમુક એ પરીણક કામ નથી,
અને એ કામમાં ધણ લખાયુ થાય છે ત્યારે પરીણક દઈકે કીની પડી
જાય છે તો પણ આ નબળાની સાથે કથાના અસરોની તપખીના
ગુણોપ જનાવનાના પ્રમગ રોધેના માનમ પડે છે” વિવેચનના એક
અનિવાર્ય ભાગરૂપે વિવેચક કથાના આપનો હોય છે એમ ગોવર્ધન
રામ જુએ છે તે નોંધવાનું છે હા ત આપણા સમયમાં ગમતારાનુ
પાઠ્ય શાસ્ત્ર અદ્યોપાધ્યાયની નવનિર્ધારિત ગુરુત્વાની અનુસારોની
પ્રત્યાવનાઓમાં સાર આપનાનો ઉપક્રમ ગાળીને જે માર્મિક આલેખના
કરે છે તે આ સર્વમાં યાદ આવે છે

બીજો એક મુદ્દો તે વિવેચનના માનસ પર છૂતકાળના અનુભવોની

અમર અગેનો છે જુવાનીના કાળમા ઉત્સાહથી તરવરતા નરવરામને પહેલી ધામી કવિતા અગે અને બીજી રીતે પણ નર્મદ-
જાથેના પ્રમગના તેમના ઉત્સાહ ઉપર ઠકુ પાણી રેડાયુ હોય એવું
લાગ્યું અને આ ઉદ્યોગી પુરુષે પોતાનું જ્ઞાન પોતાની સામિત્ય-
સાધનાથી મિલક્યું એ પૃથ્વીગોવર્ધનરામ કહે છે કે નરવરામને જિગતા
મથકારોને પ્રોત્સાહન આપવાનું વલણ રાખ્યું એની પાછળ અગાઉ
એમના ઉમંગનો ભગ થયેલો એ કારણભૂત હોય પરંતુ એ પત્રી
નવલરામ મુરતીથી અમદાવાદ જ લાતા અમના રિચાગે બદલાય છે
એને માટે તે તે ઘટેરોનું વાતાવરણ જરામ ભર હોય એમ તે સૂચે-
છે રક્ષણ મળવાના કષ્ટ વધાર નાપક બને છે અને વાતના વધવા
સાથે વધતી પશ્ચિમવતતાના પરિણામ ત્રણે વચાર્દ મુલાકાત શક્ય
બને છે અમ જોવર્ધનરામના સૂચવનાનો આશય લાગે છે વીરમતો
નાનક જિગી પત્રિમા મુકાયુ નવા એમા તેની છસો નકનો ખપી
જતા વાર લાગી તે કષ્ટક પ્રમાણ છે એમ જોવર્ધનરામ કહે છે.
જોવર્ધનરામ જરા અત્યંત તેમ જ ૧૮૯૬-૯૭મા પ્રસિદ્ધ થયેલા 'આ
કાળના આપણા આદિ નાટક' એ લેખમા ન્યૂન માન'ડ ઉપર
ભાર મુ ગાનુ વળાયુ દાખવે તે અરોબર નથા

નરવરામના નર્મદ વિષના અભિપ્રાયો ઉત્તરોત્તર પશ્ચિમૃત થતા
ગયા એ રિપ નાર્ધનરામ લખે છે, "શુભમા જે નર્મદનો મોહ
દતા તે અમદાવાદ મા ધીમે ધીમે ખરથો જણાય છે. નર્મદ અરાગુ-
માયા ખસે છે પ્રથમ પ્રેમાનંદ મદોદો ખરા પશુ નર્મદ તેથી મદોદો
લાગેલા હતા—અમદાવાદમા એમ લાગ્યું કે પ્રેમાનંદનો વંદિયો મદો-
દો નથો રાજા ન આના પત્રી ૧૮૭૮મા 'મનસિયાર' જડે છે, 'શુ
તે નર્મદનાં દર અપાં લખતા માણસની પત્રિને જ મોગ્ય છે' -
'નર્મદાગકર નો મા a man of the mass જ છે' " એ જોવર્ધન-

રામ દીક્રા કરતાં ઉમેરે છે કે, “ છેક ૧૮૮૭માં નવચરામે કવિ-નર્મદાગંધર્વની છત્રનકથા લખી તેની પ્રસ્તાવનામાં આ જ તુલ્ય ॥ લખી છે. એમાં માત્ર સમ્પ્રત્તિ છેક આવા ઉધાગ નથી, નર્મદને, ‘mass of the mass’ ને ઠેકાણે ‘સમયમનિ’ કયો અને એના કાવ્યમાં પણ સમયનુ મિત્ર પાણુ ગળુ. નર્મદના છત્રનમા મિત્રવિરોગના શોકની અને કવિ ઉપરની પ્રેમભક્તિની રમણીય જાણ પડેલી છે. એમાં કવિના દાખને ઠેકાણે ગુણની જ પરીક્ષા કરી છે, જ્યાં એ ગુણપરીક્ષામાં અતિશયોક્તિ ન કરતા પોતાના દરેક વિચારો જ લખ્યા છે. એ પરીક્ષામાં-એ તુલ્યમાં-નર્મદની જે તુલ્ય ॥ થઈ છે તેને, નવચરામ યી પ્રીતિના ઉભરાથો ઉભરાની જાપાના ટકા બાંધ કરતાં, ‘કાઈ છેક મધ્યાર્થ નહિ ગળે તો ધણીખરી મધ્યાર્થ તો ગળશે જ.” ॥” ગોવર્ધનરામે ‘કવિછત્રન’ની કરેલી આ માર્મિક ગુણપરીક્ષા એ તે કૃતિનું રિવેચક તરીકે મધ્યાર્થ મૂકાકેન આપવાના પ્રયત્નરૂપ છે.

અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમ ગોવર્ધનરામની રિવેચનપદ્ધતિ વિશાળ સામૂહિક પરિમળોના પ્રકારમાં સાદિત્ય યી પરીક્ષા કરવાની છે ‘કવિ દયારામનો અસ-દેહ’ ‘The Classical Poets of Gujarat and Their Influence on Society and Morals,’ અને ‘ગુજરાતના પ્રાચીન અદિત્યના ઇતિહાસનું દિર્ઘર્ણન’ આદિ કૃતિઓના ગુજરાતના સામાજિક છત્રનનો ઇતિહાસ અને છત્રનમયોને પદાદ્ભૂમિકામાં લખીને કવિઓનો મુનરાણી તેમણે કરી છે ગોવર્ધનરામ પછી આપણા પ્રાચીન અદિત્યનું સંરોધનકાર્ય અનેક અધ્યાસીઓએ લાથ ધર્યું અને એ સંરોધનના પ્રકારમાં જુદી જુદી દષ્ટિએ ગુજરાતના પ્રાચીન કવિઓના મૂકાકેનો થયાં એટલે આજે ‘The Classical Poets’ના નિમંધનુ લખાણ કાઈક અપૂરતુ પાણુ લાચરાનો સભર છે તેમ જના આ નિમંધ

પંડીથી લખનારા સાહિત્યછનિદામોને માળખુ પુરું પાડે છે અને ક્રેટવેક અંગે માલિની પણ ગોવર્ધનગમે પ્રાચીન કવિઓની કવિતાની ઉપરેખા આંકગનો પ્રયામ જે રીતે કર્યો છે તે મદત્વનો છે, કાન્હુ-કે, કોઈ પણ પ્રકારના ઇતિહાસના આનોરૂપાસ જે તત્ત્વચિત્રન હોય તેઈએ એવા ઉચ્ચગ્રાદને ગોવર્ધનગમ અનુસર્યો છે, તેને ગુજરાતી સાહિત્યના તેમની પંડીના છનિદામકાગેએ એ રૂપે ૧ મેશાનગર સમગ્ર ગાખ્યો હોય એવું સાગતુ નથી ઉપગાન, નન્સિદ, મીરા, દયાગમ જેવા કવિઓના કાવ્યોને મુદ્રાનાં ‘અથપગીલક ના ઉત્તમ ગુણો તેમનામા જેવા મળે છે તેમની ગમિત્તા, વિપયની મનજૂન પકડ અને કાવ્યના અર્થઘટનની શક્તિ ગોવર્ધનગમના વિવેચનસ્વરૂપની ગાખી કરાવે છે.

‘કવિ દયારામનો અલગદેદ આ ગોવર્ધનગમ કહે છે, “દયાગમ કવિના મનમમા અનેક માર્ગો અને કવિઓ એવા બરા હતા કે સામાન્ય મનુષ્યના મન વિશ્લેષ ન પામે તો જ નવાઈ જેવું ગણાય. . વેદાન્તી અને યોગી કવિઓ, તેમ સેવ ગાદત વગેરે પછતા કવિઓ અને બોધકા વચ્ચે આ તમયનુ ગુજરાત દોવાપમાન થાય છે, તેમાં જીમેનો રૈ’ નુરકવિ દિદોવાને નિયત નખવા પ્રસ્તુ કરે ને જેનુ સ્વાભાવિક જે તેનુ જ એ પ્રસ્તુદષ્ટિમિદુ તેવું યોગ્ય છે.” ૧૧- આ દૃષ્ટિએ ધ્યાનમ જેવા કવિએ કેરળ આંધ્રાપિકતાથી ભિન્ન રીતે કથાનિર્મિતિ હાના રંજ્યુવખજિને પ્રગજ્જવામાં પ્રનિધિત કરી એ તેમનુ જીવનકાર્ય ધ્યાનમના ન્યૂન જીવનના દોષોમા તજાર્જ નવન એ માટે ગોવર્ધનગમ દયાગમના અલગદેદ ઉપર પોતાની વિવેચનપ્રતિબાને દેનિત કરે છે અને એ કવિપ્રતિબાનુ આંતરૂર્શનકારે છે તે આજે પણ અનુભવ છે

૫૬૭ પ્રાચીન અને નવા પેઢીના કવિઓમાં પડી જતાં તક

ચાલુ ગોવર્ધનરામની ચિંતાનો વિષય બને છે. "સરસ્વતીચંદ્ર'ના પહેલા ભાગમાંના 'જવનિકાનું' હેઠન અને વિશુદ્ધિનું શોધન' એ પ્રકરણમાં કુમુદના મોઢામાં ગોવર્ધનરામે નરસિંહરાવના 'ચંદા' કાવ્યમાંથી ફેટલીકે પંક્તિઓ મૂકી છે. આ કાવ્ય વિષે ગોવર્ધનરામે ત્યાં જ પાદટીપમાં જણાવ્યું છે કે, "આ રમતીયાળ તરોથી ઉભરાતી કવિતા...રા. નરસિંહરાવનો ફરેલી સ. ૧૮૦૩ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયેલી." નરસિંહરાવે તા. ૨૩-૧૧-૮૭ના રોજ 'કુસુમભાળા'ની એક પ્રત 'રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામને સ્નેહપૂર્વક ભેટ' આપી ત્યારે એ પ્રતમાં હાસિયામાં અને ચોપડીનાં હેઠમાં પાનાંમાં ગોવર્ધનરામે અંગ્રેજીમાં ફેટલીકે નોંધો કરી છે. 'ચંદા'ની કવિના 'રમતીયાળ તરોથી ઉભરાતી' લાગેલી અને સમગ્ર કાવ્યપુસ્તક વિષે પણ ગોવર્ધનરામની નોંધો જોનાં તેમનો આવે જ અભિપ્રાય રહ્યો લાગે છે. 'કુસુમભાળા'માં, ગોવર્ધનરામ, "જેને કવિચિત્તના તરતા કલ્પનાતરંગો ઢહી શકાય તે" જુએ છે. ગોવર્ધનરામ આ નવકવિની કવિતાને ઉમળકાભેર વધાવી લેના, પૂરા સમભાવપૂર્વક કાવ્યોનું ગુણદર્શન કરતા દેખાય છે. 'કુસુમભાળા'ની પ્રતમાં હાસિયામાં અને ચોપડીને અંતે ગોવર્ધનરામે જે નોંધો કરી છે એ કવિતાને ત્રીણવટથી વિવેચવાની તેમની શક્તિનો ખ્યાલ આપે છે. કાવ્યપ્રયોનાં વિવેચનો તેમણે લખ્યાં નથી. તે લખ્યા હોત તો તેની પાછળ ફરી વીગતોમાં રાચતી અને સાગે સાથે એક વ્યાપક દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરતી વિવેચન-શક્તિ કામ કરતાં બોલ મળત મેનો અણસારો આ નોંધોમાં સ્પષ્ટ મળે છે.

પણ મુખ્ય વાત તો પ્રાચીન અને નવકવિઓ વચ્ચે પડી જતાં તડતી છે. ૧૮૯૬-૯૭માં લખાયેલા 'આ કાળનાં આપણાં આદિનાટક' એ લેખમાં પ્રસંગોપાત્ત ગોવર્ધનરામ કહે છે, "શેલી કવિનું 'મેઘકાવ્ય' આસાદિક તરોથી ભરેલું છે; તેનું સરસ અને સ્વરસ રુચરાતીમાં

ભાસાનર થયેનું છે. આ મેવ ૧૫૫૧ સુગન્ધા જૂના અને અનુભવી
મહેનાડોનો અમલ ગણતા નથી તેનો આ લખનારને અનુભવ છે.”

૧૨ આ ‘અનુભવની વાત ગોવર્ધનગમે તા ૮ મધ્યે ૧૮૬૬ના
રોજ અમદાવાદમાં ‘ધી મોશિરન એન્ડ લિમ્સરી સંપ્રોપ્રિયેગન’ના
ઉપરમે આનંદશક્તિ ધ્રુવના પ્રમુખપદે આપેના ભારતીય પ્રાકૃતિક
વૈજ્ઞાનિક સી. ઇ. એ. ભારતીય ‘પ્રજ્ઞાપ્રધા પ્રમિદ્ધ થયેલા અદેવાન
—ગોવર્ધનગમના પોતાના સમ્બોધા નર્મિ—માં ૨ વાણ છે કે,
‘જૂનાઓના કા પો નસાએને ક્ષણ નુ. વાગે જે તેગો તેમા કાઈ
જનની નનનના જોઈ શકા નથી તેમને દરેકજના નાધા ગરિનમા
કાન્યમૈદ્ય લાગુ નથી તેમ જ નરીન પ્રિગોના અપરિચિત
છેછ તો અને વામ્બરના તથા રહે રાથે વાપરેલા સન્દર્ભ સમ્બો
તમના ૧. સો મિનટ કરી નાખવાથી જૂનાઓને તે ધુચિર થતા
નથી અને તેગો ભાર તેઓ સમજી ન શકે ૧. વૃત્તિદરાવનુ
‘મેવ (Jolly's Cloud) નામનુ ૧૫૫૧ ૧૨ પમ્થુ ત્યારે
ભારતીયનાં તે ધણ જ પમ પમ્થુ આ તેમણે એ જૂની પદ્ધતિના
કરિઓના સારા અભ્યાસક મહેનાડોને તે વાચના આપ્યું તેમણે તે
વાચી વખાણ પપુ જનાએ તેમને પૂછ્યું કે તેમા એમને શુ
ગમ્યુ ત્યારે તેમણે પ્રજ્ઞા પ્રધા કે તમા એમને નમજ જ પડા નથી.
ભારા તથા વામ્બરનામા તેમને નમજ પી પમ્થુ અપરિચિત છેછ
તો તેમને અગ્રાજ જ રદા પરિણામે ગુજરાતી પ્રિઓમા એ તડ
જેરામા આને છે અને તે અમલ ગવા એ રેડ ગુજરાતી ભાસાના
દિનવિતમ્ની ફજ છે જૂના પ્રતા નસાએને તેમા રિશી ભાગ
લેવાનો છે’ ■■ પ્રાચીન મનોના અભ્યાસ નવી પેઢીના પ્રિઓમા

૧૨. ‘સમાચારક’ પુ ૧ અક ૨, ઉત્તરવ તુઓ ‘સમ્પ્રતિ ૧૪
૧૪, અક ૮

૧૩ ‘પ્રજ્ઞાપ્રધા, પુ ૨, અક ૩, ૫ ૭

વધે એ માટે આગ્રહપૂર્વક ગોવર્ધનરામ કહે છે, “ ઉગ્રેષ્ઠ પ્રજ્ઞામાં પોતપોતાની અભિરુચિ પ્રમાણે દરેક પ્રાચીન કવિઓના અભ્યાસકે. નેમ વેતવામાં આવે છે તેમ ગુજરાતી ભાષામાં પણ થવું જોઈએ. જેવી મગરૂરીથી મોકલે કહેતો કે ‘ પેરેઝાઈઝ હોસ્ટ ’ની સવળી પ્રતિભા નાશ કરે તો પણ તેની સ્મરણસક્તિથી જ તેની લગભગ અગિયાર હજાર લીટીઓ પ્રતિપાદન કરી શકશે, તેવી જ મગરૂરીથી ગુજરાતી ભાષાના ગિતા લેખકો પ્રાચીન કાવ્યોના અભ્યાસ કરશે, ત્યારે જ તેમનો અને નવા વચ્ચેનો ભેદ ઓછો થશે.” ૧૪

કવિતાલિપિતક ગોવર્ધનરામની આ ચિંતા ૧૯૦૫ સુધી લંબાયેલી છે. પોતેની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે આપેલા ભાષણમાં તેઓ કહે છે કે, “ મેંથી અને વર્ણવર્ધના ઉત્કૃષ્ટ હૃદયસ આપણે આર અગ્રેષ્ઠ જાણનારાઓને પ્રિય લાગે તે વ્યાભાવિક છે, અને તેથી આપણા સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સંભવે છે. પરંતુ તે જ સમયે આપણા લોકના ગ્સની બાલસાધામાં કાર્કિક અવતરણ ક્યાં વિના આ ઉત્કર્ષ લોકમાં પ્રસરવાનો નથી.” ૧૫ આ “ અવતરણ ” કેવી કળાથી કરવું એનાં દૃષ્ટાન્ત નરસિંહ મહેતાની અને અખાની વાણીમાંથી જરૂરે એમ કહી તે પ્રાચીન કાવ્યપર પરાનો પ્રજ્ઞા પક્ષપાત કરે છે. સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં પરપતન મુખ્ય મેટલું અને નવા પ્રયોગો કંઠનારાઓએ પગપગ પામેથી ફેટવું પામવાનું છે એ વિશે પણ નવરૂઝ અમદાવાદ, આ જ ભાષણમાં, તેવા મળે છે : “ આપણી અર્વાચીન વારાઈઓ લગ નથી ભૂમિઓમાં પ્રવેશ કરે, પણ તેમનું મૂળ પોપણ તો આ પ્રાચીન જૂનોમાંથી જ સતત આરાઉપે ચાલ્યું આવશે તો જ તે આપણા લોકના જીવનમાં લગી

૧૪. પ્રજ્ઞાપુ પૃ. ૭.

૧૫. ‘ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્યના ઇતિહાસનું ફિગરેશન’ (૧૯૫૮) પૃ. ૨૬.

સકશે. નવા સાહિત્યના પોષકોએ આ વાત જૂલવા જેવી નથી અને તેમાંના કેટલાકના લેખને સામાન્ય વાંચનારાઓ ગમે તો દોષદૃષ્ટિઓ જુએ છે અને ગમે તો જોના જ નથી. તે સાહિત્યરોગનું કારણ એક. એ છે કે આ નવા સાહિત્યકારો આપણા પ્રાચીન વૃદ્ધના રસોનું સેવન યથેષ્ટ કરતા નથી અને એ સેવન વિનાના પાક લોકને પચતા નથી.” ૧૧

ગોવર્ધનરામે પોતાની તરનના પુરોગામીઓ અને સમકાલીનોના સાહિત્યનાં મૂલ્યાંકનો કર્યાં છે એમાં કલાતત્ત્વની પરખ, ઉચ્ચ સાહિત્યના પરિશીલનથી સુસંસ્કૃત રુચિમાંથી જન્મતો ઉચ્ચગ્રાહ અને સ્પષ્ટચક્ષુત્વ જોવા મળે છે. નર્મદદક્ષપનની કવિતાનું મૂલ્યાંકન કરતાં, તે લખે છે, “કવિ નર્મદાગ્રંથકરે ઘણી કવિતા લખી છે; તે સર્વજ-વેગવાળી છે અને તેની ભાષા તથા તેનાં મર્મસ્થાન તીવ્ર છે; કવિ-દક્ષપતરામે પણ ઘણી કવિતા લખી છે, તે ગ્રજભાષાની કવિતાને અનુસરનારી અલસાગ્રંથકારને પૂજ્ય માનનારી અને તાર્કિક છે. પરંતુ નર્મદકવિતાની રસિકતા, સ્વદેગતા અને તીવ્રતા પિત્તપ્રકોપજન્ય છે. તેમાં નીનોગી પ્રસાદ નથી; અને કવિની પૂર્વાવસ્થાની કવિતામાં જેમ અવસોકનનો અને નરંગનો આડંબર છે તેમ ઉત્તરાવસ્થાની કવિતાનાં પંડિતદભ છે. એ ઉત્તરાવસ્થાની કવિતા તો કોઈ રીતે સફળ થઈ જ નથી. પરંતુ તેમની પૂર્વાવસ્થાની કવિતા સમયોચિત હોવાથી સારી રીતે સફળ થઈ છે.” ૧૨ દક્ષપત-કવિતા પણ એનાથી જુદી રીતે સફળ-નિષ્ફળ થઈ છે: “વાદમીડિ, વ્યાસ અને કાશિદાસની ભાષા જેવી પ્રાસાદિક દત્તી તેમ જ રીતે તેમના રસમાં અને તર્કમાં પણ અત્યંત પ્રસાદ દળો. જેમ જેમ દેશકાળની અવનતિ થતી ગઈ

૧૧. અજન્, પ. ૨૫

૧૨. ‘સમાચાર’, પુ. ૧, અંક ૨, ઉપગ્રંથ જુઓ, ‘સરસ્વતી’ ૨૫ ૧૮, અંક ૮.

તેમ તેમ આ સર્વ પ્રસાદનો 'આભાસ' અને અપશ્રવ્ય થતો, ગયો-
અને આખરે 'રાધવપાંડવીયમ્' જેવાં કાવ્ય થયાં, તેમાં ભાવા, રસ,
અને તર્ક સર્વમાં પ્રસાદને ઠેકાણે કલેશ શિષ્ટ ગણાયો. આવા કલેશના
અમત્કાર લખનાર-વાંચનારને મળી ગયા તેવા સમયમાં જન્મેલી
ભાવાવાણીના પરિચયવાળાને એ કલેશના અમત્કાર આનંદ આપે
એમાં નવાઈ નથી. બીજા દેશમાં પણ એવો સમય થઈ ગયો છે.
અને પ્રસાદની અરસા પ્રગ્નની વિદ્વાની ખાત્યાવસ્થામાં આવા
અમત્કાર લોકપ્રિય થાય એ પણ સ્વાભાવિક છે. બાળક અમત્કારથી
જ આનંદ પામે છે. આ અવસ્થા ૯૭ ગુજરાતમાં સારી રીતે
દેખાત છે, અને તેની જ્યાં મુખી લયાતો છે ત્યાં શુધ્ધ અમદાવાદના
કવીશ્વરની અને તેમના શિષ્યોની કવિતા સફળ છે." ૧૮

નવલરામે કવિતા લખી હોત તો તેમની કલ્પમમાંથી જાંચી
જાતની કવિતા લખાત, એની સફળતા લોકપ્રિય નીવડત એનું અનુમાન.
ગોવર્ધનરામે રજૂ કર્યું છે. જેમ ગોલ્ડસ્મિથને ડૉ. નોનસન મળ્યા
હતા તેમ નવલરામને યોગ્ય સમયે અપરીક્ષક મળ્યા હોત તો
તેમના હાથે કેવી કવિતા લખાત એની મુખ્ય કલ્પના તે કરે છે.

સર્જકશક્તિ અને વિવેચકશક્તિ એ બે જિલ્લા શક્તિઓ છે,
અને જેમ સઘળા કવિઓ કાવ્યવિવેચકો ન હોય તેમ સઘળા વિવેચકો
સર્જકો ન હોય એ વાત નર્મદ અને નવલરામના દાખલાથી
ગોવર્ધનરામ ત્કુટ કરે છે. "જેટલા કવિ હોય તે સર્વ કવિ-પરીક્ષક
નથી હોતા, કારણ રસોત્સાહી મન અને વ્યવહાર-અનુભાવક શક્તિ
પરસ્પરને સમજી શકે, એમ ઘણું ખરું નથી હોતું. " શામળ સરખા
કવિ થકી ગામડિયા જન મ્હોલ' એ પદથી નર્મદાશંકરે કરવા
ધારેલી શામળની પરીક્ષા આ જ કારણથી દૂષિત છે... નર્મદાશંકર
કવિ થવા જતા કવિપરીક્ષક થઈ શક્યા નહીં, તેમ નવલરામ.

નાટકકારોની ચતુરતાના આદક થવા નિર્ભેલા હોવા છતાં પોતાની કૃતિમાં નાટક-કળાની ચતુરતાના ઉદ્ગાર ટંકાડી શક્યા નહીં, એમ કહિયે તો ચાલે.”^{૧૯}

ગોવર્ધનરામ આપણા નાટકસાહિત્યના પ્રનાદને અવગોઠે છે. ત્યારે પોતાના કથયિનત્વને અનુરૂપ મુદ્દાઓની ચર્ચા કરતાં અનુપંગે સંસ્કૃત-અંગ્રેજી નાટકોની સમીક્ષા પણ કરે છે. મુગ્ધરાની નાટક-કાળેમાં એ સમયમાં શ્રેષ્ઠ ગાગુતા રણુહોઃભાઈ ઉદયરામની યોગ્ય પ્રશંસા કરવા છતાં સ્પષ્ટપણે ગોવર્ધનરામ જણાવે છે કે, “રા. રણુહોઃભાઈનાં ઉત્તરકાળનાં નાટકોમાં તેમણે નાટક-શાળાની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે, અને નાટકશાળાઓનાં નાટકો ઉપર પોતાના સમર્થ પંજાનો ભાર મૂકવાનો ઉચ્ચ લોભ હોડી નાટકશાળાશ્ચ મોદનીના મુખમોદથી જાને આકર્ષાયા છે.”^{૨૦} સમગ્રનવા નાટકસાહિત્યનું મૂલ્યાંકન કરતાં તે કહે છે, “આપણી ભાષામાં આ પ્રમાણે સર્વ રુચિને અનુકૂળ કોઈ નાટક નથી. પંડિતભોગ્ય છે તે જનભોગ્ય નથી અને જનભોગ્ય છે તે પંડિતભોગ્ય નથી. પંડિતોના પણ પ્રવાદ જુદાજુદા છે અને એક વર્ગના પંડિતોને પ્રિય છે તે બીજા વર્ગનાને નથી. કાલિદાસની કલ્પના પ્રમાણેનું ‘લિન્ન રુચિના અનેક જનનું’ એક જ સમાશવનરૂપ’ નાટક લખાયું નથી.”^{૨૧}

ગોવર્ધનરામે અવગોઠનો પણ લખ્યાં છે. નવસરામકૃત ‘ભટ્ટનું બોપાળું’ એ નાટકને કેન્દ્રમાં રાખીને દાત્યરક્ષની ચર્ચા ગોવર્ધનરામે કરી છે. દાત્યરક્ષ વિશે પોતાનું મંતવ્ય સ્પષ્ટ કરતાં તે કહે છે,

૧૯. એજન,

૨૦. ‘સમાગ્રોચક’, પૃ. ૨. અં. ૩, પૃ. ૧૦૨; ઉપરાંત જુઓ, ‘સંસ્કૃતિ’, વર્ષ ૧૪, અંક ૬, પૃ. ૩૫૦.

૨૧. એજન, પૃ. ૧૦૪, ‘સંસ્કૃતિ’, વર્ષ ૧૪, અંક ૬, પૃ. ૩૫૨.

“ હાસ્યરસ એ રસસમૃદ્ધિ ઉત્તમામ નથી, જેમ મ્હોટો દ્રવિ તેમ તેના કાવ્યોમા હાસ્યરસની પ્રધાનતા ઓછી, એટલું જ નહીં પણ ઉત્તમ કવિઓના ઉત્તમ ગ્રંથોમા હાસ્યરસ વિરલ જ હોય છે ” ૧૨ હાસ્યરસનું નિરૂપણ કરવું એ કાર્ષક મુશ્કેલ છે, એમા નિર્દેશ નીચેનાર બેખક પોતે હાસ્યાખંડ બને છે ગોવર્ધનરામ કહે છે, “ બધી જાતનો હાસ્યરસ આલેખવો એમા બુદ્ધિ, અનુભવ, રસિકતા, અને ચતુરતા, સર્વનો ઉપયોગ છે ” અને પછી તે ઉમેરે છે કે, “ હું કામા પ્રસંગ, પ્રયોજન, સ્વાભાવિકતા, બુદ્ધિ, રસિકતા, ચતુરતા, અનુભવ, અપૂર્વતા, અને અકુશ એ સર્વ વિનાનો હાસ્યરસ એકલા મર્યાના બોજન જેવો છે ” ૧૩ કોઈ કૃતિમા હલકા પાત્ર આવે એથી એ કૃતિ નીચી કાટિની થઈ જતી નથી, જોકે કેટલીક જગ્યાએ તો તેમ કરવું અનિવાર્ય પણ હોય એમ ગોવર્ધનરામ કહે છે નવલરામ આ રૂપાતરમા સફળ થયા છે, છતાં હજુ વિશેષ સિદ્ધિને અવકાશ હતો એવો અભિપ્રાય તે આપે છે નવલરામે નર્મકને કહેલું કે, “ દ્રવિ, તમે હાસ્યરસ સમજતા નથી ’ નવલરામની આ કૃતિમા કાર્ષક અધિક ચતુરતાની આશા ” ગમ્પરી જોઈએ એમ ગોવર્ધનરામ કહે છે ‘ ભટ્ટનું બોપાણું ’ એ નાટકનું સ્થળ સ્વતંત્ર જગત છે અને નાટક હાસ્યરસપ્રધાન છે એ સુલભ સંયોગનું કારણ આપતા ગોવર્ધનરામ ઉત્તર ગુજરાતના બેખકામા હાસ્યરસ-નિરૂપણની ન્યૂનતા છે એમ કહે છે ભાષાતરનું મદદર—અને તે પણ મોટા કવિઓની બાળનમા ખામ કડીને કારકિર્દીના આરભમા—, વિદેશી સમાજ નિરૂપતી કૃતિનું ભાષાતર જ નહિ પણ યથાયિત રૂપાતર કરવાની અગત્ય, શૂળ લેખકના લાઘવને મદને પ્રત્યાર કરામા થતી રસદાનિ આદિ સર્જકકૃતિના અનુવાદ અગેના પ્રયોને પણ ગોવર્ધનરામ આવી

અર્થે છે નરનગમની પાત્રોની લાભમા લીછ આવૃત્તિ રખતે પણ
 રહેની 'અનુન્ન ગ્રન્થના' પ્રતે તે ઇમારે પ્રે છે ઉપાતરકાર
 તરીકે નવનગમ અને મહીપતરામની તુનના રતા ગોવર્ધનરામ કહે
 છે મોશિઘન ઇર્ષિંગનુ ઈપ વાન રિકન અને ગો ડમ્મિથનુ
 'દર્મિટ' એ તેના પાતર ખીજા પ્રેક પ્રખ્યાત ગુજરાતી ગ્રંથકાર
 ના મહીપતરામ રૂપરામના એક ગ્રંથમા છે પરંતુ તે કાનગ એક
 તો નિર્ણય છે કે મોનિરનુ ગુજરાતી ઉપાતર તેના આગળ પ્રે
 ખડુ સજીવ પ્રા રિના નથી આવતુ ૨૪

દક્ષિણ અને ઉત્તર ગજરાત વચ્ચે રામ્યરમ અગે ગોરધનરામે
 જે બે પ્રા છે મેં માટે અના કૃતિ એ લાગે જ પૂરતુ મારણ
 હોય ઉત્તર ગુજરાતના પ્રેમાનદમા લામ્ય છે એ ગ્રંથમાના પાપુ એને
 ગૌણુ નવરે ગોવધનગમ દેમે દેખાડે છે તેમા પણ પ્રેમાનદની
 દ્વા યપ્રતિમાને તે પ્રાથ પૂરી ઓળખી શક્યા નહિ હોય શુ એવો
 પ્રશ્ન થાય છે નિર્ણય ભરખૂતિમા રામ્યરસની ગૌણના તેમજે બેઈ
 તે બગેર છે પણ એકસપિયગમા દ્વાર્ય એ એ પ્રધાન વસ્તુ છે
 કેટલાક ગસનો દોલ્લકને એકસપિયગનુ એ ઉત્તમ લાક્ષણિક પાત્ર
 લેજે છે મોગ કવિઓમા રામ્યની ગૌણના હોય એવુ ગોવર્ધનરામનુ
 મતન્ય જ ચિત્ત છે

૧૭ ગોકુળી જ્ઞાનાના શ્રી મન મુખરામે રમેના છંદનચરિત્રની
 સમાનોચનામા ગોવર્ધનગમ પરિચય આપવાની પદ્ધતિનો વિશેષ
 આશ્રય ને જ અનાત કેવીક નાની વીગતો-જેમ કે પુન ને
 દુગ્ધા જલ પ્રા હોમા રહેયુ બેઠિનુ હતુ બનાવોની આન ઈ
 સમા આપની બર્તની રતી ૧-પ્રતે તેમજે પ્રાન એનુ છે તે
 ગોવપાત છે

ગોવર્ધનગમના આદિત્રવિનેયનવિષયક લખાણોમા ઉત્તરમાન

લેખકોને અધિકૃત અનુવાદો આપવાનો અનુરોધ આપુ કરેનો હોય એમ લેવા મો છે. 'પાશ્ચાત્ય હાસ્યકમ અને તેનું એતદ્દેશીય ઉપાન્તર' માં નરારામ એક ઉપાત્તરકૃતિ વર્ણને શાસ્ત્રદ્વારા પ્રવેગે એને ગોવર્ધનરામ મુચિન્દ્ર વેખે છે અત્રેજી અથકારો આરભમાં ભાષાનને કરે છે અને પોતાની કૃતિનો પાયો પઠનમાંથી આણેવા વળ જેવા દક્ષાઉ અથ ઉપર રહે છે, આ રીતે આશરમણમાં પ્રવેશવામાં "વિનય અને લાજ" છે એમ તે કહે છે. 'ગુજરાતી કવિતાનું ભાવિ પરિણામ' એ વ્યાખ્યાનમાં "મી કૃષ્ણશરો નવરોજી કાળરાજની 'ટૂંક પિછાન'" એ અવલોકનલેખમાં અને 'આશરજીવન' આદિમાં ગોવર્ધનરામ ગણતા લેખકોને માટે ભાષાન્તરની તાલીમ દેતી આપસ્યક છે એના ઉપર ઉચિત ભાર મૂકે છે

સામાન્ય રીતે અથપરીક્ષામાં ગોવર્ધનરામ ગુણપરીક્ષાને પ્રાધાન્ય આપે છે અને દોષપર્શન ગુણદર્શન અર્થે કંપુ એમ જણાવે છે "મી. કૃષ્ણશરો નવરોજી કાળરાજની 'ટૂંક પિછાન'" એ અવલોકન લેખમાં આરભમાં જ ગોવર્ધનરામ "ગુણવત્તાની આસક્તિ" ની મર્યાદા જણાવી કાળરાજના વ્યક્તિજીવનની મર્યાદાઓ વર્ણવે છે અને પાછળથી તેમના ગુણો દર્શાવે છે

ગોવર્ધનરામ પોતાના લેખોમાં લેખોમાં લેખોમાં કોઈ નિશ્ચિત ધ્યાન આપવાનું દાગે છે જે બગેર ન દેવા છતાં, આપના પડતરનો પ્રશ્ન એ વિશેષે દર્શાવે છે અને શાસ્ત્રનો નથી, અને આપના વ્યક્તિજીવન અને આપના ઇતિહાસ એ બે ચીજો જુદી છે-એનો ભેદ ૧૮૯૬માં તે કરે છે એ નોંધપાત્ર છે ઉચ્ચારોના લેખ પ્રતિબિંબનું છેવટનું ૨૨૩૫ નક્કી કરવામાં વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર નિરુપયોગી છે એવી એમની માન્યતા ચિત્ત ગણાય, અને આપની આપુ લેખન વગેરે પ્રવૃત્તિનો પ્રશ્ન એ શાસ્ત્રનો નથી પણ અવકાશનો-

સગ્રહ" કથાને કાવ્યથી જુદી પાડે છે કથા જેમ પદ્યરૂપે હોય છે તેમ કાવ્યરૂપે પણ હોય છે. ગદ્ય અને પદ્ય ગમે તે રૂપે કવિતા આવી શકે એ વિવેક ગોવર્ધનરામ કરે છે, પણ પદ્ય અને કાવ્યનો વિવેક તે દર્શાવે છે તે એમની જાડી કાવ્યસૂત્રોનો ઘોતક છે. કથા જેમ પદ્યરૂપે હોય તેમ કાવ્યરૂપે પણ હોય (જેમ કે, કાદમ્બરી) એમ તે કહે છે જેટલું પદ્ય હોય તે સર્વ કવિતા હોતી નથી અને જેટલી કવિતા હોય તેટલું પદ્ય હોતું નથી એમ તે કહે છે. ઇતિહાસ અને નવનકથા કરતા કવિતામાં જે 'નવીનતા' આવે છે તે બાલ્ય અથવા માનસિક સૃષ્ટિના વર્ણનને લઈને આવે છે. પછી ભલે એ વર્ણન પદ્યરૂપે હોય કે ગદ્યરૂપે હોય આવી કવિતા જન-ભોગ્ય બને છે. આવી જનભોગ્ય કવિતામાંની નવીનતા રસ અથવા કલ્પના અથવા વાણીના ચમત્કારમાં હોય છે ઇતિહાસ અને નવલ-કથાના કોઈ રૂપમાં નવીનતાનો ચમત્કાર ભણે એટલે જનભોગ્યા કવિતાનું હાડપિંજર બિંબુ થાય એમ તે કહે છે. ગોવર્ધનરામ કથા અને કવિતાને શ્રાવ્ય વસ્તુ ગણે છે, અને "એકથી કથા, એકલી કવિતા અથવા બિંબવણી એ ત્રણમાંથી ગમે તેની રચના દૃશ્યવસ્તુને યોગ્ય કરવામાં આવે એટલે તેને નાટક એ નામ આપવામાં આવે છે, દાગળુ નટરચના અથવા નાટ્ય એ તેનું લક્ષણ છે." ૫ કવિતાના તેમણે 'જનભોગ્યા' અને 'પરિતભોગ્યા' એના બે ભાગો પાડ્યા હતા તેઓ સમગ્ર સાહિત્યમાં જનભોગ્યતાના આગ્રહી ભાગે છે. ગ્રન્થકારોનું વલ્લ્ય વેકેને ઉપદેશ આપવાનું છે અને લોકોની મુશ્કેલી પરીક્ષા ગ્રન્થકારને હોય તો જ તે પોતાનું ધ્યેય મિલ્લ કરી શકે છે એવો ગોવર્ધનરામનો ન્પષ્ટ અભિપ્રાય છે. તે કહે છે, "જ્યકુમારીમાં વિદ્વાન વર્ગના લોક દોષ કાઢે છે છતાં સાધારણ લોકને એ પુસ્તક ધણુ ગમી ગયું છે, તે તેની આશ્ચર્યોની સખ્યા

૨૫. 'મહાભોગ્ય', પૃ ૧, અક ૨, 'સંસ્કૃતિ', વર્ષ ૧૪,

અક ૮.

ચૂંચે છે. લોકનું રમેન્દ્રિય સમજના ઈન્દ્રિય આ દેરના કારણની પરીક્ષા કરવી અવશ્યક છે. ગ્રન્થકારોનું હ્રદય લોકને ઉપદેશ કરવાનું છે અને લોકની રમેન્દ્રિયની પરિક્ષા સિવાય એ વાત સાધવું કઠિન છે. નાટકના અર્થ-નિર્ણયનું પૃથક્કરણ કરવું એ પણ નાટકકારોને આ જ લક્ષ્યનું સાધન છે. "૨૧" તેમ છતાં નાટકમાં સૌથી ઉપદેશ ન આવે એ લેખકે એવો ગોવર્ધનરામનો મત છે. વીરમની નાટક વિશે તે કહે છે, "નાટકમાં જ્ઞાનના ઉદ્યાન ઉભરા અરથાને છે, અને દશક્રિયામાં તો એ ઉભરા સચિત્રો દોષદાયી છે." ૧૭ અપરોક્ષ ઉપદેશ આપનારાં પ્રમોદયત્રોદય જેવાં નાટકો દોષ છે એનો ગોવર્ધનરામ નીચાર કરે છે પણ એવાં નાટકનાં અંગ કંઈક જુદાં હોય છે એમ કહે છે.

શ્રવ્ય-કાવ્ય અને દૃશ્ય-કાવ્ય એ બેઢે પારી ગોવર્ધનરામ નાટકને દૃશ્ય-કાવ્ય કહે છે. શ્રાવ્ય-કાવ્યમાં પણ 'પંડિત-શ્રાવ્ય-કાવ્ય' વાચકો વિશે બેઢરકાર હોઈ શકે પણ નાટકે તો બહુજનસમાજનું બહુધા સમાવેશ કરવું જ રહ્યું. પ્રેક્ષકને 'હવે પમાડવાની કળા અને ચતુરતા' નાટકકારના હોવી જોઈએ. એમાં 'કૌતુકકર્મી' દૃશ્યભાગ અને તેની સાધક કથા' હોવાં જોઈએ. તેમાં કવિતા ન હોય તો ચાલે, પણ જો હોય તો તે સર્વભોજ્ય હોવી જોઈએ. જ્ઞાનભાગ સામાન્ય રીતે જનભોજ્ય નહિ હોવાથી નાટકમાં અરથાને છે તેમ છતાં શેક્સપિયર જેવો કવિ જ્ઞાનભાગને પણ સર્વભોજ્ય કરી શકે છે. નાટકકારો નાટકચાળના વ્યવસ્થાપકોને અનુકૂળ નાટકો લખે છે અને વ્યવસ્થાપકો પ્રેક્ષકોની સંખ્યા રાંધે એ રીતે આ જનવર્ગની ચિત્તવિત્તને "અનુસરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. નેપથ્યઆમત્રી કે સંવાદો ઉપરાંત "ગ્રામ્ય-વિનોદવૃત્તિ" મળે એવાં સાવેન અગમ્યવાચમાં આવે છે. ગોવર્ધનરામ

આ વસ્તુથી પૂરા જાગત છે, અને ઉપરનું બાળ્યાન સ્પષ્ટપણે
 નિર્દેશ છે તેમ છતાં નિર્દેશનો સમર્થ નાટકગણાઓને છે, અને
 નાટકગણાનું અર્થ જાન નહિ થાય એવો આશાસ્ત્ર પ્રકટ કરે છે.
 સમગ્ર નાટકોમાં 'અનર્જવનના નાટકો' - 'પ્રવચનના નાટકો'
 ને તે કાવ્ય પ્રકારના બેજો છે "જ્યાં જ્યાં અતર્જન અને તેના
 મર્મસ્થાન છે તે ઉપર દષ્ટિ નાખવાનો અભ્યાસ પડે તો જાણ એક
 પ્રકારની કાવ્ય બીજ નાખાય" એનું કી ગોવર્ધનરામ લેખકોને
 અનુભવોનો અર્થ કવિતાનું ઉદ્દેશ્ય છે, કાવ્ય કે અનર્જવનના
 મર્મસ્થાન નાટક, ત્યારે જ, અર્જવ નાટકમાં 'મર્મસ્થાનનિક સાગ',
 રસવો હોય તો નાટકકારે આત્માનુભવની બધાર નાના અવયોકન
 અને અનુદાનો દ્વારા વિનયો જ છટકો છે એવીના નાટકો કરતાં
 શ્રેષ્ઠપિયર અને કાવિદામના નાટકોની ભિન્નતા આને લઈને છે
 એમ તે કહે છે

અપ્રત્યક્ષ તેમો પણ ત્રિકાળપંચી કવિને અનુભવ થતા માટે છે અને તે સર્વનું અવલોકન તે કરી શકે છે. આ સર્વ અવલોકન એક જાનનો શોધ છે, જ્ઞાન છે, વિચાર છે, બોધ છે અને એ બોધ એટલે જ્ઞાનનું તે અંતર્યામી પ્રસાદ છે.” ૧૮ ‘સ્વ’નું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યા છતાં એને કવિતાના આત્માપદે તે સ્થાપના નથી. કવિતાનો આત્મા તો અવલોકન જ. અવલોકન એટલે વિદ્યા અને વિદ્યા એટલે અવલોકન એમ કહી એનો અર્થવિનાશ તે મોટો કષ્ટ છે. કાલિદાસ, શેક્સપિયર આદિ કવિઓનાં કાવ્યોમાં “સંસારચંત્રના અનુભવનું અવલોકન” છે. એ અવલોકન તેમણે નિર્બંધ રૂપે રજૂ કર્યાં હોવા તોપણ તે કવિઓની પ્રતિષ્ઠા ઓછી ન થાય. કાવ્ય પદ્યમાં તેમ ગદ્યમાં પણ કોઈ શકે એ ગોવર્ધનરામની સમજણ આ લેખમાં તેમ અન્યત્ર પણ દેખાય છે.

તેમ છતાં કાવ્યમાં હંદની અનિવાર્યતા તે સ્વીકારે છે. “કવિતાની વાણીને કૃત્રિમ નિયમવાળા પણ સ્વચ્છન્દ ‘હન્દ’ ભેદિએ” એમ તે કહે છે આ લેખ લખાયા બાદ ત્રણેક વર્ષો આપેલા— ‘શુભરાત્રી કવિતાનું ભાવિ પરિણામ’—એ વ્યાખ્યાનમાં બેન્ડેન્કર્સનો તે પુરસ્કાર કરે છે, “કવિત્વ બન્ધનરહિત જ સારી રીતે ખીલી શકે છે. બંધનમુક્ત કવિ જ રવિ ના પદોને ત્યાં પહોંચી જાય છે. પેરે-ડાઈઝ જોન્સની બેન્ડેન્કર્સને અનુગ્રાસમાં નાખવાની ક્ષાણ્ણિકની મૂલના મિલ્કતને આ જ કારણથી દુષ્કર લાગી નહિ હોય. કદાચ હંદની આજ બેન્ડેન્કર્સ જ છે અને તેનો વધારે ઉપયોગ થાય તો કાવ્યને લાસકર્તા યશે. હંદ ભેદે કાવ્યને બંધનરૂપ છે તોપણ પદ્યને ગદ્યથી જુદાં પાડવા ઉપયોગના છે. અમુક વિચાર અમુક પદ્ધતિમાં જ થઈ શકે છે અને તે, વિચાર કરનારના મન અને અભ્યાસ ઉપર આધાર

રાખે છે...આ જ પ્રમાણે કવિના અર્નમાં પણ જ હમેશાં રમી રહેતું હોવાથી તેના વિચારો પછે દ્વારા જ વિના પ્રયાસે બહાર પડે છે.” ૯

કવિના અને કાવ્યના બેદ અંગે ગોવર્ધનરામ કહે છે, “જે અને એક કવિતા હોવા છતાં તેમાં અનેક કવિતા આવે તે કાવ્ય.” કવિનાના બાહ્યપર કરતાં અંતર્ગત ઉપર તેમણે ભાર મૂક્યો છે. ૧૮૯૯માં આપેલા ઉપર ઉદ્દેશ્યે વ્યાખ્યાનમાં તેમણે ‘સર્વાનુભવ-રસિક (objective) કાવ્યો’ રચવાનો અનુરોધ કર્યો હતો.

ગોવર્ધનરામના લેખ ‘કવિતા, કાવ્ય અને કવિ એ ત્રિપરે ‘મિનાક્ષર’માંના કાવ્યવિચારે જાહેરમાં તો નહિ પણ નરસિંહરાવની ખ્યાનગી રાજનીશીમાં ઉચ્ચ વિરાધ જન્માવ્યો છે. ગોવર્ધનરામ અવલોકનને કાવ્યનો આત્મા ગણે છે એ નરસિંહરાવને સ્વીકાર્ય નથી. નરસિંહરાવ ‘રસ’ને કાવ્યનો આત્મા ગણે છે. રસ તો ન હોય એ કૃતિ કાવ્ય જ ન હોય એ વાન નરસિંહરાવ અને ગોવર્ધનરામ વચ્ચેની અભિમત છે, એટલે રસનું મહત્ત્વ ઓછું આંકવાનો સરાસ રહેતો નથી. માત્ર ગોવર્ધનરામ જેવા કેટલાક એવા છે જેઓ કૃતિની રસવતા કરતાં કંઈક ‘વિશેષ’ ની અપેક્ષા રાખે છે. આ વર્ગ અવલોકનને—‘Philosophical observation’—‘દર્શન’ને એવો ‘વિશેષ’ લેખે છે. “નાનૃપિ કવિરિત્યુક્તઃ ક્ષત્રિયઃ કિલ વર્ણ-નાત્”માંનું કિમિત ‘દર્શન’ એ જ ગોવર્ધનરામને ‘અવલોકન’ શબ્દથી ઇષ્ટ છે. ગોવર્ધનરામનો કાવ્યવિચાર ‘કવિતામાં સત્ય અને જિંદગી ગાંઠીય’ (Truth and high seriousness)ની અપેક્ષા રાખનાર અને કવિનાને જીવનની સમીક્ષા—Criticism of life—કહેનાર મેથ્યુ આર્નલ્ડના કાવ્યવિચારની ઘણો નજીક આવે છે. સર્વાનુભવરસિક કવિતાનો આગ્રહ ગોવર્ધનરામ કરે છે. તેમ જ કવિતા અંગેના વિચારોને સમગ્રપણે જોઈએ તો એમરફોર્મીજને Great Poetry

—મહાન ઈરિના—હે છે એ માટેનો તેમનો પગપાત પ્રશ્ન થયો
 વગર રહેતો નથી દર્શનપદ્ધતિ મહત્તર જ્ઞાનામોમાં વિચારપ્રાપ્તિ
 કવિતાનો આમક દરનાર પ્રેમ જનવતરાન દાનારનું અને ચિંતન
 જીવનના કવિઓ દરતા સનાતન જીવનના કવિઓને બધે આને
 મૂકનાર અને કવિનાને સમગ્ર આત્માની જ્ઞા તરીકે ઓળખાવનાર
 આચાર્ય આનંદદર મુવતુ રમણ થાય છે

ગોવર્ધનગમના નવવક્યા રિપેના રિચારો મુખ્યત્વે ‘સગ્ગતી-
 ચ દ્રવી અગ્રેષ્ઠ ગુજરાતી પ્રસ્તાવનાઓમાં મળે છે લેખક પોતાની
 અગત કેશિયન આપનાના ઉદ્દેશથી જે કાંઈ લખે છે એના
 નવલ થાતો ઉદ્દેશ, એનું હાર્દ અને સ્વરૂપ, નવનક્યામાં
 ક્યાભાગ અને જ્ઞાનભાગ કેને અગ્રે આરી શકે નવનક્યામાં
 પાત્રચિત્રનું વગેરે નવનક્યાના તારિત્વ પ્રશ્નો વિશે ગણા
 વિવેચનમાનગ્રી ઉપનમ્થ થાય છે ગોવર્ધનરામે પોતે જણાવ્યું
 છે કે સગ્ગતીચિત્રના પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં એ અર્થો
 સાધાગુપ્ત ઉદ્દેશ જણાવે છે અને ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં
 કઈ નિગિટ ઉદ્દેશ જણાવવાનો ઉપક્રમ તેમજે રાખ્યો હતો
 પહેલા ભાગની ગુજરાતી પ્રસ્તાવનામાં તે કહે છે, “મુજ્જ ધનુ જે
 રાંધે તમ જ નવનક્યાનું લક્ષ્ય છે, પરંતુ એ લક્ષ્યની સપત્તિ તે
 માત્ર માર્ગ બીજા ગુરુતર લક્ષ્ય પામવાનું પગથીયું છે—એ પગરી
 ચડીને પડી ત્યાં અનુક્રમથી તે ચનુ નામુ થાય છે—તાંનિ રક
 પણ થાય હ એ જ પ્રસ્તાવનામાં ગોવર્ધનગમ કહે છે “ખરી
 વાત છે કે જ્ઞાનાપ્રત્યક્ષ માયાથી અતરૂ તરૂ સ્વાધિષ્ઠી બી માનવીના
 અત્મા વધારે પડે છે માયાની મુદરતા ચિત્તની રચનાને અનિમ્મળ
 ઉન્નતિનારી અને વેગશળી કરી મુકે હ અને તેથી નો અવતાર
 ધરતા મનુષ્ય જીવનનો અને અન્ય પ્રજાઓનો જે વધારે નાજી
 ચેતો જાત છે” પરંતુ નવનક્યામાં જે એટલેથી જ અનુક્રમનું નથી

એનું લક્ષ્ય તો તત્વાવિર્ભાવ કરવાનું છે : “પરંતુ માયાનો લય તત્ત્વમાં થઈ જાય છે-માયા એ માન તત્ત્વની સાધક છે-માયાનો લક્ષ્ય અંત તે જ તત્ત્વનો આરંભ હોવો જોઈએ-માયાનું અંતર્ધાન યતાં તત્ત્વનો આવિર્ભાવ થવો જોઈએ-માયા-અંત કુટતાં, તત્ત્વ-અંત સ્ફુરવો જોઈએ.”

‘ગોવર્ધનરામે ‘સદત્ત્વનીચંદ્ર’ના પહેલા ભાગની અગ્રેષ્ઠ પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ એમના ચિંતમાં જે કંઈ અંકિત થયેલું હતું તેને નિયંત્રિત રૂપમાં રજૂ કરવાની તેમને ઇચ્છા હતી, પરંતુ પ્રજ્ઞના આંતરિક જીવનને પાટ આપવા કથામાલિકા એ સવિશેષ ઉચિત માધ્યમ છે એમ એમને લાગ્યું, અને તેમાં જ પ્રજ્ઞને વાચની કરવાનો છે એને માટે તો ખાસ એમ લાગવાથી તેમજ આ માધ્યમ પસંદ કર્યું હતું નવલકથા વાંચનારી પ્રજ્ઞની રુચિ અનુસાર વર્તણું એના કરતાં નવલકથાના ધર્મો ધણા વધારે, ઉચ્ચ અને પવિત્ર છે એમ તે કહે છે. નવલકથા વાચનાગ જુદા જુદા વર્ગોનું ગોવર્ધનરામનું પૃથક્કરણ તેમના માનમશાસ્ત્રી સજ્જ બનાવે છે. માનવશાસ્ત્રના અભ્યાસ અર્થે નવલકથા વાંચનાને સત્ત્વશોધક વર્ગ, નવલકથામાંથી સુંદરતા વગેરે પોતાને મૂલ્યતા તત્ત્વ શોધી બાકીનો ભાગ પડતો મૂકનારો સારશોધક વર્ગ અને લણેલા અને અભણ માણસોનો સર્વસામાન્ય વર્ગ એમ ત્રણ વર્ગો પાડી છેલ્લા વર્ગની નવલકથા વાંચવાની વૃત્તિના પ્રેરક કાન્તોનો તે નિર્દેશ કરે છે. આ બધા વર્ગનાં મનુષ્યોની રુચિને અનુમતિ થવા દેના જે ઈષ્ટ છે અને જે આપવાથી તેમનું શ્રેય થાય એમ જ તે જ અચકારે આપવું જોઈએ એમ તે કહે છે. “આ સર્વ વિચારો, લિલ્લ લિલ્લ સર્વ આવા વાચનારને જમે ઉધાર કરતા સરનાથે દાનિ ન થાય અને લાભ થાય એવી રચના કરી એ એકેએક કથાકારનો હેતુ હોવો જોઈએ; અને વાંચનારની રુચિ શોધી તેને અનુકૂળ પોતે થવું તેના કરતાં તેની

સાદુચિને જ અનુકૂળ થનાનું રાખી, બીજી રીતે પોતાની અગ્રીષ્ટ સાદુચિ રાયનારમા ઉત્પન્ન કરવામા વીરવાનુ પ્રયત્નકારનું પુરુષત્વ સૂચન થાય છે”

નવનકથાનો હેતુ “નિજામા રમને દ્રવતો કરી નિષ્ઠ વાર્તા બેગો ઉપદેશ પાડી દેશે” એ છે આજન્મ કથાકાર ગોવર્ધનરામ ‘નિષ્ઠ વાર્તા’નું મદસ્ત્ર થયું કરે છે તે પહેલાં લાગતી પ્રતાવનાના ઉપર ટાક્યા તેના વચનોમા જોવા મળે છે નવનકથા એ સૌ પહેલા વાર્તા તો હોતી જ જોઈએ ‘આ કાળના આપણા આત્મનાટક’ એ લેખમા પણ ગોવર્ધનરામ કહે છે, “જ્યારે વિદ્વાનો નવલ કથાઓમા અને નાટકોમા મિન લિઃ અન્ત કરણની પ્રતિજ્ઞાયા ગોધે ઇ, પરિત પુરુષો નીનિગાર નામે છે, રમણ પુરુષો નામા ઇ છે, અને પરીત્રા યત્રારની અનેક યોજનાઓનું” પ્રયત્ન કરના ચાર પાત્ર ચક્ષુ દષ્ટિથી આખો ફેરવે છે, ત્યારે લો વાઈ, તે સર્વનો અનાદર કરી, માત્ર કથારસ પી જતો છે” ૩૦ અને લોકસ્થાપને કરનારો આદ આપણા ઉપરાત તેમના હવનને બે ડાના આનળ પાડી જતાની મનીસા સેવનાર સાર્થકે તો કથારસ ઉપર લક્ષ આપવું જ રહ્યું (‘સમ્બતીચન્દ્ર’ નું એક સનાતન આચાર્ય તે એની ઉત્તરગમ પ્રણયકથા છે એ અમ્યા રીતો જાને જ છે) નવનકથામા જિજ્ઞાસાની આરસ્યકતા સીમારતા છતાં એને વડુ ઉચ્ચ કાર્યનું વાદન બતાવવાનું ગોવર્ધનરામ પસંદ કરે છે નવનકથાએ માત્ર ‘મતદર’ થવું એનું જ પૂરતું નથી એવો ‘મતભગ’ પણ થવું જોઈએ નવનકથાએ કાન્તાની જેમ ઉપદેશ આપશે જોઈએ એ વિદ્વાંત ગોવર્ધનરામની નજર સમક્ષ છે ‘આપણા શાસ્ત્રકાગે તો કહ્યું છે જ કે આરી કથાઓ મિનની પેડે-સ્રીની પેડે-ઉપદેશ કરે છે’

નવલકથાકાર એક સ્થાયી કથાસૃષ્ટિ ખડી કરે છે મનુષ્ય-
જીવનના સદ્-અસદ અંગે, વાસ્તવિક તેમ જ આદર્શગી તત્ત્વોને
તે ચિત્રિત કરે છે કોઈ વાર તત્કાલીન અને ગ્થાનિક અંગે આવી
જતા દેખાય પણ તે કૃતિના રસને ઉપકારક જાનના માટે આવના
રોઈ એમનું ભાવનાત્મક રૂપ જ પ્રગટ થાય છે-વાસ્તવિક અને
ભાવનાત્મક સ્વરૂપ અનિભાજ્ય હોય છે ૭૧

૧૦૬ રમણલાલ જોષી

જેઈએ પોતાના વખો પાગળી છે એના માટે નહિ,
પણ જે અપ્રત્યક્ષ છે તેને મનઃસુખ મળીપ પ્રત્યક્ષ જીને અધિક મા
ફર માતા દેશમન્દુઓને પ્રત્યક્ષ પહોચવામાં મદદ કરવા તેમજ
'મનોગાત્ર્ય' ચિત્રિત થઈ છે ૨૪

આવે છે. એટલે કલાકારની હેસિયતથી ગોવર્ધનરામ ‘કૃતિમ નિયમો’-ને નહિ અનુસરતાં જે હિંમતભરે ફેરફારો કરે છે એમાં કલાકારની સત્વશીલતા ઉપરાંત કળાનાં સૂક્ષ્મ પ્રયોજનની પિછાન અને સાચી વિવેચનશક્તિની સૂઝ જોવા મળે છે.

જીવનપ્રશ્નોના તૈયાર ઉકેલો આપવા એ નવલકથાકારનું કામ નથી. નવલકથાકાર એ કળાકાર છે, અને કળાકાર તરીકે તે એ પ્રશ્નોને સંજ્ઞા અરૂપે રજૂ કરે, જીવનની સંકુચતાને પૂરેપૂરી રીતે જીવનખડોનાં જીવંત ચિત્રો રૂપે આલેખી આપે અને કળાકૃતિના નિર્માણ દ્વારા જીવનના ઉત્કર્ષ-પંથ ઉપર આપણી આંતરિક જાણીને દોરી જાય તો પછી એનું કાર્ય પૂરું થયું ગણાય. આથી વિશેષ તે કરી શકે નહિ. શાસ્ત્રીય અથવા તત્ત્વચિંતક નિબંધકાર એ પ્રશ્નોને ન્યાય કરવા જેટલી મથામણ કરે તેટલી અપેક્ષા નવલકથાકાર પાસે રખાય નહિ. ૭૪ પહેલા ભાગની ગુજરાતી પ્રસ્તાવનામાં “શાસ્ત્રીય દેશોદ્ધારકોને કાંઈ સૂચના મળતો” એ અભિપ્રાય ગોવર્ધનરામે પ્રકટ કર્યો હતો એનો ધ્વનિ આ સદર્શમાં વિશેષ પ્રતીત થાય છે.

પાત્રાલેખન પત્તે ગોવર્ધનરામ કહે છે, “..આ મથના પાત્ર ઉત્કૃષ્ટતમ કર્યા નથી કે વાચનાર તેમને કેવળ કાર્પનિક ગણે અને અનુકરણનો વિચાર જ ન આવે તેમ જ લોકવર્ગના કેળ સાધારણ

૩૪. જુઓ, ત્રીજા ભાગની અંતેષ પ્રસ્તાવનામાં - “An artist and a novelist is no more - can only hope to give that simplicity to problems which the passive reader craves for, to bring out for his gaze the fascinations of their lights and shades so as to recreate and not tax his eyes, and yet to hope that humble as this province of the writer is, he may enable the reader to rise a stage higher than where he was.”

શ્રી મનુભાઈ પચોળી 'દર્શક'

સરસ્વતીચંદ્ર : સ્નેહચક્ષુષો હોમ

આર્ષવાણી પ્રકાશ ને હૃદ બને આપે છે. વસ્તુતઃ અલૌકિક આનંદનો જન્મ આ બનેનો સુયોગ્ય સંવાદ થયે જ થાય છે.

મદાન કલાકૃતિઓ હમેશા આ બને કામ દરતી આવે છે. હોમરનું ઇલિયડ કે ઓડેસી પ્રકાશાચ્છાદિત પ્રદેશમાં લઈ જાય છે તેટલું નથી; તે પ્રકાશની જોડે રાસાયણિક ઢળે પ્રેરણાને વણી લીધી છે. હેક્ટર પોતાના બાળક જોડે જન્મન કરતો કરતો એ ડ્રોમાડીને સાંત્વન આપતો હોમ કે એડીલીઝની જોડે આખરી દ્વંદ્વયુદ્ધમાં પોતાના શબને ઢોળે ન ચડાવવા કે ન ધસડવા વિનતી કરતો હાય ત્યારે આપણને ઉદાત્ત પ્રેરણા જ નથી મળતી, પણ માનવશ્રવનની ગૂઢતા, વિક્ષેપતા કે સફળતા વિષે નવો પ્રકાશ પણ સાપડે છે. માત્ર પ્રકાશ આપનાર મધ્યે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની કૃતિઓ બને છે, માત્ર ઉત્પાદ આપનારા 'રોમાન્સ' રોમાન્સ જિભા કરીને અટકી જાય છે. તેમાથી કલાકૃતિનો લોકોત્તર આનંદ નીપજતો નથી.

ધણી કલાકૃતિઓ મોટે ભાગે પ્રેરણા ને પ્રકાશ માત્ર વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓને આપતી રહી છે, પણ જ્યારે આવી પ્રેરણા ને પ્રકાશ એ વખતના સમગ્ર સમાજને મળે ત્યારે એ કૃતિ મદાગાથા કે મહાનાયક બને છે.

આપણે ત્યાં ધણી નવનકથાઓ લખાઈ છે. તેમાંની કેટલીક

કળાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મજાની બની છે, પણ ગુજરાતે તેમાંથી
 ‘સગ્વતીયદ્ર’ ‘ગુજરાતનો નાથ’ ને ‘માનવીની ભાષા’ નથી
 વ્યાપક થતા જોઈએ આમ શા માટે? ‘મળેના છા’ ‘જનમનીપ,’
 ‘લગનાન પરશગમ,’ ‘નિયયુ’ ‘ભારેનો અગ્નિ’ આ સારી કૃતિઓ
 છે સદાશક્તિ સાતાગ્રસાદ પાત્રાનેખન ચિત્રગમ્ભિ નિધિદ ગને
 ભાષોનુ આનેખન મુગ્ધચિનતા આ જુડુ બહુ અગે આ નરનોમા
 છે છતાં જે અર્થમાં ‘સગ્વતીયદ્ર’ અને ‘ગુજરાતનો નાથ’ ને
 વ્યાપક આવે તે મળે તે બીજાને કેમ નથી મળે? અથવા તો
 ‘મળેના છા’ ને ‘માનવીની ભાષા’ ની રચ્ચે કયા તફાવત છે?
 ‘મળેના છા’ નો કનાગોદ્દ ફીમે કે જૂડો મૂધારો છે તેનું તો નથી

લોકોના મનમાં થયું હતું, ક્યાં ગયા આપણા દેવતા? ક્યાં ગયા આપણા નેતા? આ દેવતાં બગમનભાઈ નહોતી, દયા નહોતી કે કવાકાગીગરી ન હોતા તેવું નહોતું. બિવટ મદાગના ગરનર ગર આદ્ય મનને એ તો હિંદુસ્તાનને સન્ધાગી બનાવવા માટે એના હાથ પર કંપનીએ એક રકમ મૂકી ત્યાં લખેલું કે “અસ્થિરિતાનો અર્થ જો સ્ત્રીસન્માન, સૌ જોડે મુલેદ ને સારી ખેતી એ થતો હોય તો એ ચીજની આપાત તાથી અહીં કરવાની જરૂર નથી પણ અહીંથી ત્યાં નિકાસ કરવાની જરૂર છે.”

‘શુ રોગ હતો તો?’

ગુજરાતના નવજન્મ કાળે મનીષી ગોવર્ધનરામે પડેલી જ વાર એ રોગ પર આખાદ આગળી મૂકી તેમણે સુખાપ્ત ગીતે બનાવ્યું કે અંગ્રેજો અને પશ્ચિમ જોડે રિઆમણા કરવાથી માર્ગ નહીં મળે, તેમ તેમની વાદર નકલ કરવાથી પણ રતો નહીં મળે હિંમતપૂર્વક આપણી ને તેમની નિહાઈક આનોચના કરો ને પછી જ આપણને ખબર પડશે કે આપણી નમજાઈ ક્યાં હતો ને એમની સમજાઈ શેમા હતી

લેખ લીધો અને છોડ્યો.

દવાના પ્રદેશમાં તેમણે આ આનોચનાને નોતરી—ને તેમના વ્યાપકતાનું મળીનૂત કારણ છે તેમના પાત્રો પોતાના સુખદુખની આનોચના જુઝ કરે છે ને કરે છે તારે પણ એ નુખદુખને પેલી આનોચનાની કમોટીએ જ કમે છે ગોવર્ધનરામભાઈએ અસ્વનીચરને કુમુદ સાથે પરણાવવાની હિંમત ન કરી તેમાં તેમની સુચારક વૃત્તિનો અભાવ કેટલાકે જોયો કેટલાકે તેમાં વ્યવહારચાતુર્ય જોયું. ને કાઈકેને તો વળી આખરે જતાં જોયો વાળ્યો તેવું લાગ્યું છે આપણે જો એમ માનીએ કે મનીષી ગોવર્ધનરામ, અસ્વનીચર

અને કુમુને પગલાવવા માટે નીચ્છા દના તો આપણને ઠગ એમ લાગે કે અરે ભાઈ, તમે છેડી ઘડીએ તાવ બગાડ્યો ? આપણે તો એમ માનીએ કે મનીરી ગોવર્ધનનામ તે કાળના સમારણવ-દારનું વાસ્તવિક દર્શન હોવા જ નીચ્છા છે તો કુમુમ જોડે પગલાવવામાં આપણને તેમનું વ્યવસ્થાપન લાગે, કારણ કે વ્યવસ્થા આવી તો તેડથી જ ચાલે છે માથાના ફેરવા પોતે બાવ-દાનમાં નકામાં છે પણ ગોવર્ધનગનભાઈએ આ અથ નધો કાઈ સરસ્વતીચંદ્ર—કુમુનું સમોર્નન શુભાગ્નિ ક્ષેમ કેવાનું કંઠવા મળ્યો કે નથી પોતાનું વ્યવસ્થા ચાતુર્ય ચીનગ્વા વખ્યો નેમણે સરસ્વતીચંદ્રને બેખ લેવાડ્યો છે ને પછી તે બેખ ઉત્તરી કુમુ ને બેખ લેવાયો તે જુદા જ દેખી

સસારમાં રહીને કલ્યાણ કરો.

પરપરના હંથોનું અદ્વેત તો આ પોતે અને સ્વપ્નનોકમાં અર્ધ ચૂંચુ છે પણ બનેને દેખાર છે કે સરસ્વતીચંદ્રની અર્ધોચ્ચ કામના જનન્યાણની છે આ જનન્યાણને તે વિચાર કુમુ ની જોડે પુનર્વિવાદ કર તો શક્ય નથી ને ધારી તો એ છે કે અવિ વારિત રહે તો પણ શય નથી કુમુ ને ચંદ્રનન્ત બનેતો આ મન છે કુમુ દંડ છે કે હંધુ છુ કે આપ સસારમાં પ્રગપણે નેતો ને લોખનું કલ્યાણ કરો પણ મારો સંસાર સ્વીચારામાં એ વાત આપને નિહળ થતો ને માગે સંસાર તજવાથી આપના મનનું સ્વાસ્થ્ય થરાનું નથી ને આપના વિના મારો પોતાની દશાની તો વાત જ શી પૂજી ? ”

ચંદ્રકાન્તનો ઉકેલ

ચંદ્રકાન્તે આજ કાલને પંધારે નૌકિક લાભમાં પણ વધારે સ્વેચ્છ રીતે મૂક્યો છે “તમને વિચારના સમાગમનારી પણાર પણુ દૂર રાખવાને ચંદ્રકાન્તનું હૃદય મ્હુ કરે તેમ નથી તમાગ લગ્ય ને

લોકકલ્યાણે ૨૭૬ અલિવાપો સિદ્ધ ન થાય તો આ દેશમાં નહીં ને રમણીય અને મુખ્યકારક સૃષ્ટિ ઊભી થવાની તેમાં વિલંબ પડે છે તેથી પણ અધીરો થાઉં છું. પણ આપણા હાલના આર્થ સંસારમાં એ સર્વ સુદરતાનું તેજ તમારા 'પુનર્વન્ન' કહેવાતા નવા લગ્નની છાપથી કાળુ પડી જશે. તમે શદ હો તેમ લોક તમારા સસર્ગથી દૂર રહેશે તમારી અપકીર્તિને લીધે પૃથ્વી ઉપર વૃદ્ધિ કરના નીકોગેત્રા વાહણાંની ધારાઓ ખારા સમુદ્રમાં પડી જાય, ને પૃથ્વીને બિન્દુ પણ ન અડકે તે રીતે તમે વરસાવના ધારેલા કલ્યાણભ્રેષ્ઠ લોકને ઉપયોગી ન થતા નકામે રચાને જરો અથવા જાને વેરાઈ જશે..અવિવાહિત સરસ્વતીચંદ્ર સાધનડીન રહેશે અને જો તમારો વિવાહ થશે તો સાધનવાળા થએલા સરસ્વતીચંદ્રના સાધનમાત્ર લોકગાની તવવારવાળાં થશે સૂક્ષ્મ શરીરનો સમાગમ રાખી, શરીરના સબધ માત્રનો ત્યાગ કરો, મનોમનની મિત્રતાથી લોકકલ્યાણમાં પ્રવ્રત થવા ઇચ્છતા હો તો તે પણ વૃથા ક'પના જ સમજવી આપણા લોક કોઈપણ સ્ત્રી અને પુરુષને સાથે ઊભેલા દેખે એટલે સ્થૂળ સમાગમ જ માને છે. તેમની તુલામાં ખીંગ કાટલા નથી એટલે તમે વિવાહિત થાવ તો લોકનું કદનાણું કરવામાં તમારી તાકેતી બદ્ધેકાના બાર ખાતી જવાના, તેની જ રીતે વિવાહ વિના કેવળ સૂક્ષ્મ સમાગમ ગ્રાખી કરવા ધારેલા બાર પણ ખાતી જ જવાના, અને તમારે એને સ્થૂળ શરીરનું નિષ્કુળ પ્રહાર્ય તપ તપ્તુ પડશે તે વધારામાં

જનકલ્યાણ માટે

ગંગાલાળી તે બીજી બધી રીતે સરસ્વતીચંદ્રની દિતિય તક છે, ને ધર બહાર રજળના દર્દને પણ ચંદ્રકાન્તને સરસ્વતીચંદ્રને શોધવા ત્રોત્સાદિત કરે છે તે પણ આ બાળતમા આજ વાત પોતાના કાગળમાં કહે છે.

“એવું સહજાન છે કે કુમુદસુદરી જીવતા ની જ્ઞાતિ છે પણ હવે તો તે વૃથા, નાનરિયા નાત હત તો જુદી વાત હતી તમે સુધારાવાળા નાતરા કગવો તો ના નહી

ગામ ગધેડા બેગા થાય તે માર્ગ મને ગમે નહીં એવી વર્ણુ-સ કર નાત થાય તે તે કાર્ષ સાડુ નહી, માટે એવો કળજુગ બે રેચૂકયે બેસાડરો નહી ”

આને કોઈ અનિરજિત ચિત્ર ન મળે મુખર્ષિ જેવા શહેરમાં પણ પ્રથમ વિનાયક બારે પોનીસ બદોબ્ધન વચ્ચે કરવો પડ્યો હતો ને મહાત્મા ગાંધીજીને પણ વિનાયક જવા માટે જ્ઞાતિએ નાત બકાર મૂક્યા હતા

એને સરસ્વતીચદ્ર પાસે સુધારા માટેની દિ મનતો કે કુમુદને વિનાયક માટે લગ્ન કરવા ન કરાવો પ્રશ્ન છે નહી સરસ્વતીચદ્રને હિ મન પણ છે ને કુમુ નુ અદ્વૈત તો તે સ્વીકૃત કરી ચૂક્યો છે સવાલ એ જેને માટે પોતાનો હોમ કગ્યા નીમ્જો છે તે જનકયાણુનો

સરસ્વતીચદ્રની કીર્તિધ્વજ

સરસ્વતીચદ્રની કીર્તિધ્વજ એ સ્તેદની મ્વાપૂર્ણ કથની છે તે કારણે નથી પણ તેણે સરસ્વતીચદ્ર અને કુમુદ પાસે જોઈ વિચારીને સ્તેદનો હોમ જનકનાથુ માટે કરા યો તેમા છે

યાદ એ કરીએ કે વિલાયતુ પુત્રીને સુખી કગ્યા તે પુનર્વાન કરે તે સ્વીકારવા તૈયાર છે ગુણસુદરી પતિને સુખી કરવા તે સદી વેચા તૈયાર છે, વદ દાદો માનચુર તો કોઈ કુમુદની પડખે ન રહે તો પણ તેો પડખે રહેવા તૈયાર છે ચત્રાવતી ગોદની નૈયા, વિદારધુરી તો કુમુ સરસ્વતીચદ્ર આ દ વચ્ચની પૂર્ણાનિ લખરો ન દરે તે જ અધર્મ ગમે છે ને કુમુ-સરસ્વતીચદ્ર તો યુગયુગના વિજેતા

આતક જેના મિત્રા માટે તત્પર છ અને છતાં તે જ બને જણા
અભિયનને જ માલે ચક્રવે છે, શા સારુ ?

જન પશુ જગ ગાજે-પાણુઆમ રચવા

અનેપાતનો દરી રૂઢને ગમે તેટલી ગાજો દે કે ગમે તેનું લવે
પણુ સાચો વેદ એની સાગ્રાગ્રમાથી પાઠો દરી સજ્જો નથી

ભારતની નવીન નેતાગીરી

ભારતનાં સમાજ જમાનાઓથી એક નવા પ્રકારના નેતાની,
નવા પ્રકારના નિશાનની ને નવા જ પ્રકારના માર્ગની રોધ કરતો
હતો ઝખતો હતો જે એને વિજયના આધનો આપે ને પરાજયના
કારણો સમજાવે જે સાથે રહે ને સાથે સહે યુગપને દાથે પરાજિત
સમાજના આ બોજ હતો

સરન્વતીચક્રે આ નવો આગેવાન કેવો હોય, નવું નિશાન કેવું
હોય, નવો માર્ગ કેવો હોય તેનું સમર્થ, સંપૂર્ણ વિગતોલ્લેખ
ચિત્ર આપ્યું

ભારતની સમાજની પહેલી જશરિયાત એ હતી કે તેના નેતાઓ
લોભાધન કરે-મરજૂનિએ આ લોભરાધન માટે રામચદ્રજી પાસે
પ્રિયનમાનો ત્યાગ કરા થો પણ આ દેશના નેતાઓ તો રખાતો માટે
પણુ લોકારાધનનો ત્યાગ કરતા હતા નસ્ટુન નેતાનું લોકાનુસંધાન
હતું જ નહીં એટલે નેતાઓ લગાઈ જતતા ને નેતાઓ જ
સગાઈ લાગતા નોકો તે દારે ત્યારે ઉભી રહેતા ને જીતે ત્યારે
ચાલ્યાદ બોલતા

મગધ સગદારો મગધ સનાતિઓ, રજપૂત દોકારો બધા
પોતાને માટે જીતા હતા નતોનત પક્ષ બનતા તેમને આચકો
નહોતો આવતો રાજધાનીમાંથી નીખેનો સામત પચાસ ગાઉ જતા
સ્વતંત્ર રાજ બની મેસતો

વેપારીઓ પણ આજ મનોદશા ધરાવતા હતા, તેમને તો જેની છડી તેને સનામ લગવામાં વાધો ન હતો. નીજે વર્ગ પડિને તો શબ્દ ને અથતી બગાર જોવાની એમની ઇચ્છા નહોતી-દિશ્મતે નડોતી.

અંગ્રેજ આગેવાનો

સાને પણ અંગ્રેજ આગેવાનોની નજર મામે પોતાનું અગત્ય હિત ગોણું રહેતું પોતાના દેશથી રાજરો માર્ગ ન દૂર ને મ્યા જ નહોતના અકુશ મિનાના હોવા છતાં અંગ્રેજ ગવર્નરે કે મેનાપતિઓમાં કેટલા મડખોર નીવડ્યા ? મિયાપતથી આપનાજતા હ-આદે જ્યાર મદિનાનો ગાગો મે વખતે જતો, છતાં પોતાના ગળની કે પાર્લામેન્ટની મિરુદ્ધ બળવો જગાડી સ્વતંત્ર ગત્ય ક્રિય કરવાના પ્રયત્નો આ અંગ્રેજ ગવર્નરે ને મેનાપતિઓએ શા સારુ નથી કર્યા ? અધિકાર પોતાના અગત્ય સ્વાર્થ માટે નથી, પણ દેશના લોકોએ નક્કી કરેલ પાર્લામેન્ટ ને પાર્લામેન્ટે નક્કી કરેલ રાજ્યો પોતે વફાદાર છે તે વાત તેમનો દૃઢ સંસ્કાર હતો. અંગ્રેજ ને મનાફા આગેવાનો વચ્ચે જે અતર હતું તે ઇતિહાસકાર સર-હિસાઈએ ન્પદ ને સુરેખ ગીતે બનાવ્યું છે

આ અંગ્રેજ આગેવાનોએ પોતાના જ જાતલાઈઓના જુનમોની મામે પો ૧૨ ઉપવવાનો પણ પોતાનો ધર્મ ગણ્યો છે

સમગ્ર પ્રગતો અતર બીચો આવના બહુ વાર લાગે છે પણ તે છતારે તે સમાજની આગેવાની દીર્ઘદર્શી ને નિઃસ્વાર્થ હોતો પ્રાતિ અમ્મની નથી ને નેતાઓ જ બન્યારે હીન કદાએ બિનરી પડ છે ત્યારે પ્રગત પરાજિત થાય છે તે વાતનો ઇનિદાસે વારે વારે આંદોડી આપી છે

હારતીન સામાન્યજન સમ્મરી હતો જ પણ તેના નેના નહોતા. નિઃસ્વાર્થ કે નહોતા દીર્ઘદર્શી

લેનીને ગ્રોધધિલુ પણ ગળનીતિમા ભાગ લેતી હશે તેવું કંઈ
 છે પણ તેવું થતા પહેલા જરૂર લેનીન જેવા નેતા વર્ગની છે

સરસ્વતીચંદ્રનું મદદર આ કારણે છે કે એણે લોકહિત માટે
 સ્વાર્થત્યાગ કરનાર બુદ્ધિમત આગેવાનની કલ્પના તાત્પર્ય કરી છે
 સરસ્વતીચંદ્ર ધર તજે છે, લક્ષ્મી તજે છે, મિત્રો તજે છે ને છેવટે
 કુમુદે પણ તજે છે, કારણ કે તેને લોકમગ્નહ માટે પોતાની જાતનો
 હોમ જગ્યો છે તેને આ દેશની દયા ગાવે છે દેશની સમક્ષ જે
 બીજો પિકટ પ્રશ્ન હતો તે પશિમ વિજયી થયું છે તો તેનું અનુકરણ
 કેમ ન કરવું ? નવા નવા ભણેના સૌ તે તરફ ખેંચાતા હતા નર્મદનું
 પૂર્વવૃત્ત તેનું ઉદાહરણ છે જ પણ ગાંધીજી જેના પણ નાનપણથી
 આવું નરપ્ત સેવતા હતા - ને તે પણ માત્ર આરામ તેમના
 જેવા બનીને - વિવેકહીન અનુકરણ, એ સ્વાતંત્ર્ય નથી તે માનસિક
 ગુનામીનો જ માર્ગ છે

સુદર્ગિરિનો અસ્કાન્ધ

મનીરી ગોવર્ધનરામે એટલા માટે સરસ્વતીચંદ્ર તથા કુમુદે દ્વારા
 છેલ્લેનો ગાઢ સંક્રાન્ધ સુદર્ગિરિ પર આપેનો છે જ્યાં ભારત
 વર્ષની આધ્યાત્મિક સપ્તાહ ને વર્તમાનયગનું સરસ્વતીનું મિનન ધાય
 છે વિશ્વદામ સરસ્વતીચંદ્રને પોતાના જ્ઞાનનો અધિકારી ગણે છે.
 પણ ચંદ્રમણી ચંદ્રાવતી ન્યા નેને જ રીતે સંબોધે છે તે તો હૃદયને
 ગર્ભ કળીને મેલ માનને ઓગાળી નાખે તેવું છે ' મધુરીની દયા
 કરીને, સમન્ત સાધુમગનું માન રાખી, આને મારા હૃદયના દિગ્ગારને
 સત્ય માનને, કે આપનો ઉદાર દ્વાબુદ્ધિની પ્રેરણાથી મારી રક્ત
 આ વિશ્વ - સીનારા નવીનચંદ્ર : આપના પામે હાથ જેડી ગ્રંથ
 નું આધુનિક વિદ્યાગુરુ રિના બીજા કોઈ પુરુષના ગામ આ
 આખોએ આજ નુપી જન્મ નેવું નથી તે તમારા મુખ્યચંદ્રને

૧૧૮ : મનુભાઈ પ યોળી

ધ્યાર્દતાનો પ્રકાશ જોતી જિભી છુ. મને શી આજ્ઞા છે ?' ચદ્રાવલિ
જે જોતી જિભી છે તે ધ્યાર્દતાનો પ્રકાશ સરસ્વતીચંદ્રની ધ્યાર્દતા
આકર્ષક છે કારણ કે તે માન પાપભીરુ પવિત્ર કુમુદસુહરી નરદ જ
નથી વહેતી, પણ સકુ તરફ વહે છે માટે ચદ્રાવલિ તેને સાધુજન
કહે છે તે તેને જોના સદોચ અનભરતી નથી

(મુળર્થ ખાતે ઓકટોબરની ૬-૭ તારીખોએ મગેના
નવવક્રયાકાર સમેરનના પ્રમુખગ્રાંથાનેથી આપેલા
વ્યાખ્યાનનો આરબિક ખ., ફકરીંગે)

શ્રી રામપ્રસાદ ત્રે બક્ષી

ગોવર્ધનરામનું મનોરાજ્ય

સ્ક્રેપબુક્સનું સંસ્કૃત

ગોવર્ધનરામભાઈની સ્ક્રેપબુક્સ સાધારણ પ્રચલિત પ્રકારની સ્ક્રેપબુક્સ નથી 'સ્ક્રેપબુક્' શબ્દ સામાન્ય રીતે, વાચન દરમ્યાન ઉપયોગી અને અગદયોગ્ય જણાયેના મહત્વના અશોના, વર્તમાન-પત્ર આદિમાંથી કાપીને એક પોથીના પાનાઓ ઉપર ચોડેલા સમૂહનો નિર્દેશ- છ ગોવર્ધનરામભાઈની સ્ક્રેપબુક્સ એ પ્રકારની નથી

ગોવર્ધનરામભાઈની સ્ક્રેપબુક્સ તો એમના વાચનની અને વાચન-માંથી જાપજેના વિચારોની, જીવનક્રમની તથા અભ્યાસક્રમની યોજનાની, જીવનના દૃશ્યની અને આદર્શના, મનનપૂર્ણ નોંધો છે એમાં પોતાની અને પોતાના સંજ્ઞાઓની પ્રકૃતિની પૃથક્ક્રિયા અને મનવણી છે, કૌટુંબિક ઘટનાઓની વિવેચના છે સમજાતીન સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય પ્રશ્નોની વિચારણા અને વિવેચના છે ધાર્મિક અને નૈતિક ભાવનાઓની પર્યાયોચના છે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોની મીમાંસા છે એમાં ઊંડું મનન છે, ન્યાય-અન્યાયનો, સત્યાસત્યનો, કાર્ય-કાર્યનો ઉતારણો નિર્ણય કરવો જેમના સ્વભાવમાં જ નથી એવા નિષ્પક્ષપાત વિચારકનું એ વિરોધ મનોમયન છે, અને એ મનોમયનમાંથી તરી આવતું તત્ત્વજ્ઞાન છે એની ભાષા અંગ્રેજી છે.

'સરસ્વતીચંદ્ર'ના દ્વારા ભાગ માટે ગોવર્ધનરામભાઈએ

“સરસ્વતીચંદ્રનું મનોરાજ્ય” એ ઉપશીર્ષક યોગ્ય છે. આ રોપબુદ્ધ ગોવર્દનગમત્રાપ્તિનું મનોગણ્ય છે.

સંપાદન-પ્રકાશન :

આ મનનનોંડનો પ્રાગંભ એમણે ૧૯૮૫ના જન્યુઆરીની પહેલી તારીખે, એટલે મુંબઈની વરિષ્ઠ અવધનમા વખવાન રાઝ કપી પંડી પાંચ મહિને કંઈ દતો. આ પ્રમાણે નોંધ ગખવાની પદ્ધતિ નવેબજ ૧૯૦૬ સુધી ચાલુ રહી હતી, અને એની જુદીજુદી સાત પોથીઓ બની હતી. ઔરંગઝર ગંગઝર, ગ્લુઝિતગમ વાવાભાઈ, બયવનગય હામર વગેરે મિત્રોએ આ નોંધપોથીઓને વાંચી અને એને પ્રકટ કરવાના મનોગ્યો મેં આ દત્તા, પ્રવલ્નો પણ કંઈ દત્તા એમ જણાય છે. પણ એમની રૂઝ સરળ ન થઈ, અને આ નોંધપોથીઓ લગભગ ૫૦ વર્ષ સુધી અપ્રકટ રહી. છેઃ ૧૯૫૫માં, ગોવર્ધનનામ જન્મશતાબ્દી નિશ્ચિદમાં ગિજ્વાઈ એ અવમરે, આ નોંધપોથીના પ્રકાશનની યોજના ધડવામા આવી. બધી પોથીઓમાંની ૭મી પ્રમાણમા નાની અને વધારે સારી નિયતિમા હતી તેથી અર્ધ-પ્રથમ એતુ પ્રકાશન હાય ધરવામા આવ્યુ. એના સંપાદનનું પત્રિશ્રમ-પૂર્ણ કાર્ય ડૉ. હાનિવાલ છે. પડ્યાએ યોનાના પૂજનીય મામા પ્રવેના ગિજા હાનિમારથી, શ્રી મન્મુખલાલ પડ્યાના જનતાની દૃષ્ટિને અમ્મ મેના પણ મદત્તના અદકાગ્યો, પૂર્ણ કૃત્ત્વ. અને એ સાનમુ પુલક, “Govardhanram Madhavram Tripathi's Scrap Book Vol. VII” ૧૯૫૭મા પ્રકટ થયુ.

બાકીના ૭ પુલકોના સંપાદનનુ કાર્ય હાનિસાઈએ અવિરત શ્રમથી અને અમન્દ ઉસાદથી ચાલુ રાખ્યુ હતુ, અને એમા એના સંપાદકોએ નમ્ર સહકાર આપેલો. હન્નવિખિન પુલકોના કામળ જર્જરિત દત્તા લખાણના પ્રત્યેક શમ્ભો, અકારનો, ઉકેલ કાળજી અને વૈધ માગનો હોય. ઉકેલકાર્ય થયા પછી એની ત્રણ નકલો

શાઈપ કરાવવાની હતી, મૂળ સાથે સરખાવીને સુધારવાની હતી, મૂળમાંના દેવનાગરી લિપિમાં લખાયેલા શબ્દો, વાક્યો અને શ્લોકો એ નકલોમાં હાથે લખીને લિનારવાના હતા. પ્રજાસત્યોગ્ય ભાગોની પસંદગી કરવાની હતી. આવશ્યક હોય ત્યાં વિવરણ-નોંધો લખવાની હતી. અંથના આરભમાં પ્રસ્તાવના અને અંતે વિષયમુચ્ચિ તથા અંથનિર્દિષ્ટ નામોની કક્કાવારી અનુક્રમણી તૈયાર કરીને મૂકવાની હતી. અને પછી, અંથોમાં મૂકવાની જાગીઓ મેળવીને, એના પાત્રો કરાવવાને, અંથોનું મુદ્રણમાર્ગ પાઠ પાડવાનું હતું.

આ કાર્યસર્ગાગ્રમા સૌથી પ્રથમ કરવાનાં, નકલ કરાવવી તથા સુધારવી અને એમાં દેવનાગરી શબ્દોની પૂરણી કરવી એ, પ્રથમાખ્ય કાર્યો એ. દાનિભાર્ષ પડ્યાએ પોતાની નાદુરસ્ત તબિયત છતાં પણ એમની પુત્રી કુ. રજનીબહેનની સહાયતાથી આજુ રાખ્યાં હતા. પણ એમની બિમારી અંતરીર બની, શેષ કાર્ય એઓ જાતે પૂર્ણ કરી શકે એવો સંભવ ન રહ્યો. પરંતુ, એ કાર્ય આ અંથોના બીજા બે સપાદકો ઉપાડી લેશે એમ એમને ખાતરી આપવામાં આવી હતી. પણ કાર્ય પૂર્ણ થયેલું તથા એપેલુક્સ બે અંથમાં પ્રગટ થયેલી એઓ જુએ તે પહેલાં, ૧૪મી ઓક્ટોબર ૧૯૫૮ને દિવસે, એમણે સ્વર્ગવાસ કર્યો. અંથોનું સપાદન અને મુદ્રણ ૧૯૫૯માં સમાપ્ત થયું.

ગોવર્ધનરામભાર્ષની મનનનોંધના સપાદનના આ નિમિષમાં -સંયુક્ત યવાનો અણુધાર્યો અવસર મને આપડો અને નો નિમિષનો સુર્યપ્રભાવ આજની મારી આ તીર્થ-યાત્રામાં પરિણમ્યો આજે, ગોવર્ધનપૂર્ણિમાનિમિત્તે, ન્દાનાલાયે કહેલી ગુજરાતની આ વ્રજભૂમિમાં આવવાનું અને ગોવર્ધન-સ્મૃતિમદિગ્ન દર્શન કરવાનું સદ્ભાગ્ય મને સાંપડ્યું.

* “અર્ધશતાબ્દીના અનુભવમોડ” માં “નરોત્તરનો સુભાષી” એ ખડખડું વચન - “ચરોતર એટલે ગુજરાત મજા.”

સ્ક્રેપ્ચુકસ-મનનનોધો-મા

મનન, મનોભાવ અને મનોરથ :

માનની અને મનોમથનની આ નોધો સરસ્વતીચંદ્રના અમલ-અર્જુનની તત્ત્વગ્રાહિણી પ્રતિભાનુ, સદસદ્વિવેક કરતી ચિત્તત્રની પ્રવૃત્તિનુ, લક્ષ્યભાવની વિભૂતિનુ, વિવિધ છતાં એકરંગી દર્શન કરાવે છે.

દિવસે દિવસે, તારીખ અને વારના નિર્દેશ સાથે, નોધાયેલી હોવા છતાં આ મનનનોધો રોગનીશી નથી અને એ રોગનીશી નથી તેથી મદાન લાભ એ થયો છે કે એમા ભાની વાચકને ઉપયોગી અને અનુપયોગી એની દૈનંદિનિક સર્વ ધન તથાને સમાવેશ નથી થયો. એમા લેખકના જીવનના મહત્ત્વના પ્રસંગોની એમની પવિત્ર નીતિમય અને પ્રભુશ્રદ્ધાપૂર્ણ જીવનભાવનાની પ્રેરણા ધનાર્જનમા જ નિમગ્ન રહેવા પ્રયત્ન એમની અરુચિ પી, અને આ સર્વના મૂળમા રહેલી એમની તત્ત્વદષ્ટિની માન નોન નહિ પણ મીમાસા સમૃદ્ધીત ધર્મ છે ધનસમૃદ્ધ ગોવર્ધનરામભાઈનો પ્રકૃતિને જ અરુચિકર હોવા છતાં કૌટુંબિક અને સામાજિક જવાબદારીને ફગાવી દે એટલી બિનજવાબદારીની હદ સુધી એ અરુચિ પટોચતી નહોતી જેમના જીવનનિર્માદનો અને સુખનો આધાર પોતા ઉપર હતો એવા માતૃપિતાને, પત્નીસત્તાને અને ખાદેન-ભાણેજીને પોતાની આર્થિક અપર્યાપ્તિથી અમરક કે કષ્ટ ભોગવવાનો પ્રમગ્ન ન આવે અને પોતાને જીવનનિર્વાહ પૂરતું તથા આ ફરજને અત્યંત પ્રવા જોડતું મળી રહે એ માટે ગોવર્ધનરામભાઈ સતત સચિત રહ્યા હતા પણ એથી વિશેષ લક્ષ્યીતૃપ્તિ એમને નહોતી. જીવનના ભગ્નોપલ માટે અનિવાર્યત અપેક્ષિત ધનની જોગવાઈ એ અધિકતર ધન પ્રત્યે નિરપેદ-વૃત્તિ એ એમાથી પરિપુર્યુ મોગદોષ વિશનુ મનોમથન તથા (પોતે પૂર્ણત પ્રભુને ભરોસે રહીને સર્વથા નિષ્કિંન અને તેની માજરપ્રપત્તિ સુધી ન પહોંચતી પરંતુ

નિજપ્રયત્નનો અવકાશ રાખતી પ્રપત્તિ સુધી જઈ ને વિરમતી એમની પ્રભુશ્રદ્ધા હતી તેથી) પ્રભુશ્રદ્ધા અને પુરુષાર્થ વચ્ચે પ્રમાણ જળવરણની ચિન્તા, એ આ મનનનોધોમા એક વિસિષ્ટ વાતાવરણ મર્જતાં તરવો છે

નિર્લોભ નિર્મોહ પ્રકૃતિ :

ગોવર્ધનરામ ક્ષુદ્ર સસારી ભાવથી પર હતા, જીવનની તુચ્છ જાળણથી ઘેરાઈ ન જવાની એમની વૃત્તિ હતી, અને પોતે જેને જીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય માનતા હતા એના અવદેશ અને માનવતા પ્રત્યેના ધર્મનું યથાશક્ય આચરણ કરવાની એમની ઉચ્ચ અભિપ્રાય હતી. એ સેવાધર્મ પોતે અર્ધોપાર્જનમા અને તદ્દનુપગી સસાર-વ્યવહારમા સડોવાયેલા રહે તો સિદ્ધ ન થઈ શકે એવું જણાતાં તેઓ વધતી જતી કમાણીનાળી વકીલાત છાંડી દેવાને તપાસ થયા હતા અને, એમ કરવાથી જો દારિદ્ર આવે તો, સેવાધર્મને વિપ્રકર અને તેની વિપુલ લક્ષ્મીના કરતા કર્તવ્યસિદ્ધિની અનુકૂળતા કરી આપે એવી—નિર્ધનતા નહિ પણ—પર્યાપ્તધનતા એઓ વધારે પસંદ કરતા હતા આ કર્તવ્યભાવના અને ધન પ્રત્યે દેવળ સાધનદષ્ટિ એમના આ વચનોમા વ્યક્ત થઈ છે

“Poverty is to me not a nuisance in itself, and as a matter of course, I wish to avoid it as a means to performing my duties to my country and to mankind, and to enjoying the full extent of a literary and philosophical life I court a handsome retirement with this very object in view. If this were not my object, poverty would be a blessing to a man that has no worldly cravings and no admiration for the sight of a full chest that is not to be emptied. So far as my eternal infinite soul goes poverty is rather a blessing-

a retirement from the whole world of nonsenses and self-inflicted labours and pains."—Scrap-Book 4, part 2 p. 16.

આમ એમને નહોતી સાંસારિક તૃષ્ણા અને નહોતી અપ્યુત્ત ધનસંચયની અપેક્ષા. એમના અનંત અમલ આત્માને તો અસાર સંસારમાં મળે વહોરી લીધેલા કટુમય જીવનપ્રયત્નમાંથી મુક્ત કરનારી દક્ષિતા આગીર્ણદાસી લાગતી હતી. તે છતાં જો તેઓ નિવૃત્તિ કાળમાં ધનની કેવળ પર્ણાપ્તિ સાધન તરીકે અધ્યતમ આવશ્યકતા પૂરતી અપેક્ષા રાખતા હતા તો તે એટલા જ માટે કે એમને બીજા સર્વ ચિંતાથી મુક્ત થઈને સ્વદેશ પ્રતિ અને માનવતા પ્રતિ પોતાનો અધર્મ બાળવનો હતો તથા સાક્ષિપરાયણ તંત્રમાનમય જીવનનો સાત્ત્વિક આનંદ માણવો હતો.

વકીલાન સાથેની હતી ત્યાં સુધી આ સમસ્ત ઉપસ્થિતિ નહોતી થઈ; ધનની પર્ણાપ્તિ કે ન્યૂનતા એ પ્રશ્નની વિચારણાનો અવકાશ નહોતો લાવતો. એ પ્રયત્નમય જીવન દરમિયાન એમનું સદ્ય નિશ્ચિન હતું : ક્યે અન્યાયથી ન મેળવવું, મળે તેટલાથી સંતોષ રાખવો, ધનસંચયથી એવાઈને પોતાની પ્રકૃતિને તથા પોતાની નીતિને પ્રતિકુળ હોય એવા પરિશ્રમમાં ન પડવું. એમની નીતિ-વૃત્તિ હોય હતી :
 "To aspire to be rich beyond necessity is meaningless following of the groove of worldlings and involves the conversion of money to the end of life from its position of mere means of life." (S B 4. 2 p. 40).

સંસારી જીવોને ચીતે ચાલીને ધન પાછળ દોડવું, એ ચીત્રામાં દેસાઈને જે ધન માત્ર જીવન સાધન છે તેને જીવનનું એક અંતિમ સદ્ય બનાવવું, એ એમની પ્રકૃતિમાં જ નહોતું : આવશ્યક હોય .

તેથી વધારે ધનનો લોભ ન રાખવો એ એમની પ્રકૃતિઠી નીતિ અને વૃત્તિ હતી

જેટની ધન પરત્વે, તેટની જ સત્તા અને પ્રીતિ પરત્વે એમની નિલોભતા હતી Money ! If God guards me enough to keep body and soul together and to do my duty to my dependants, I do not want more 'Indifference to money' has been my nature I have no longing to be rich I do not possess love of power Fame has no meaning in my eyes Mundane greatness is like the situation of the monkey on a tall tree—those on the nether earth may have to look up to enjoy and admire the monkey'

निरिच्छिरगतापि काकवत्तिर्न हि तुङ्गानुपयाति
राजहसं ।

-S B 4 2 p 52

આની નૈસર્ગિક સ્વભાવસિદ્ધ હતી એમની ધનની અગત્ય અને સતોત્કૃતિ આની દૃઢ હતી તે એમની સત્તાની અરુચિ અને પ્રીતિની તુલ્યતાની પ્રતીતિ

નાજરસવાના અસ્વીકાર અને એમાયો એઓ અને પ્રેમનો હતા મિત્રલિન થયા નહોતા ૬૨૭ જૂનાગઢ વગેરે રાજ્યો તરફથી પણ મોટા પગારના ઉચ્ચ પવી માટે નિમણૂં વારંવાર મળ્યા પ્રેરતા હતા અને ઈર્ષ ઈર્ષ વારંવાર માન સેનાપરાયણ નિવૃત્ત જીવનમાં આદર્શની ધનઠાને પાંજરામાં સ્થળનો દ્રવ્યઅભાવથી કષ્ટ વેળુ ન પડે મેટના ખાતર એના નિવૃત્તજીવનમાં ઝપાનાના પહેના જરૂર પૂરતી બચત કરી લેવાય એવા દેશથી રાજ્યમેના સ્વીકારવાની વૃત્તિ એમની થતી પણ એમા એમનું એ દાંત્રી હતું કે એની તક વગર માગે, સામે ચાલીને આવે, તો જ સ્વીકારવી ગમે તેની

વિષય રિધિનિ વેલી પડે તો પણ કદાપિ પોતે સામે ચાલીને નોકરીની માગણી કરવી નહિ; અને વગર માગી નોકરી મળે તેમાં પણ પોતાના નીતિસિદ્ધાંતોના પૂર્વ પાલનનો અવકાશ રહે તેની ખાતરી હોય તો જ વિચાર કરવો.

આવો વિચાર કરીને તેઓ ચારંવાર એક જ નિર્ણય કરતા કે કોઈ રાત્રીની નોકરી, ગમે તેટલો પગાર મળે તો પણ, કરવી નહિ હા, તેઓ અનેકવાર, મેવામથ-નિરત્તરનને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા ખાતર, વલુમાગી મળે તો નોકરી લેવી એ વિચાર તરફ દળતા. પણ પ્રત્યેક પ્રસંગે યુક્ત વિચાર કરીને અતે અનિશ્ચય જાળાવી દેતા. અને તેઓ આ રીતે સંયોગવશાત્ નોકરી લેવા તરફ કોઈ વાર દળતા જાણતા પરંતુ હેરટે ના કહી દેના એ ધટના પણ એમના સ્વભાવનું જ અનિવાર્ય પરિણામ હતી એમના એ સ્વભાવમાં જ એવાં તરતો દાંતો જે એમને નોકરીનો સ્વીકાર કરવા ન દે એવા એક તત્ત્વનું દર્શન આપણને એમના આ વચનમાં થાય છે :

“ But the judicial function of sitting in judgement , on fellow-creatures and doing the hangman's work on the bench and standing the chance of doing injustice and injury from the Bench-this is the Sword of Damocles, and my conscience has not the presumption nor the audacity to ignore the existence of this sin-coloured sword in order to benefit my worldly interests.”
-- S. B. 4, 2, p. 14.

એ અસ્વીકારનાં સ્વભાવગત કારણો :

ન્યાય કરવાનો અધિકાર ભોગવવા જતાં રખેને કોઈને અન્યાય થઈ જાય એવો ભીતિ જેના અંતઃકરણમાં રહી હોય, નિરપરાધીને

પ્રાણદંડ દેવાઈ જાય એવી આશંકાનું આ ન્યાયાસને બેસનારને મરતકે ધૂમતું જેને દેખાતું હોય, એ ધૂમતા પાપરંબા સકના અગ્નિતત્વને અવગણવાની મૂઢતા જેના માનસમાં ન દેાય, એવો અન્યાયભીરુ અને પાપભીરુ ફક્ત રાજ્યની ન્યાયનિર્ણયના પ્રસંગ આણુનારી નોકરી કદી પણ સ્વીકારી ન શકે. અને એ અન્યાય-ભીરુના તે જ ન્યાયરીરતા છે, માનવપ્રેમ છે; એ પાપભીરુના તે જ પુરુષપરાયણતા છે, અચળ નીતિમત્તા છે.

રાજ્યસેવાના સ્વીકારને અસલાબ્ય બનાવતું એમતુ ખીજું પ્રકૃતિગત તત્ત્વ હતું એમના હૃદયમાં દૃઢ બનેલી, અગિરન ચિંતનનો વિષય બનેલી, દેશ સેવાની ઝખના :

" The pecuniary and other goals to which service may lead cannot equal in momentousness my higher and wider duties to my country or even the goal of my retirement ..It behoves me even to court poverty and obscurity for this purpose in preference to all the advantages of a dependent life whose results to myself I cannot carry with me beyond my death and to others would be less far-reaching than if I resisted the temptation "

S B. 4 2, p. 58.

કેવો અવિચલ નિશ્ચય ! રાજ્યની નોકરી ન સ્વીકારવાથી, એ નોકરીથી થનાર ધનલાભને જતો કરવાથી, જે દારિદ્ર આવતુ હોય તો ભડે આવે ! જીવન અઘાત અધકારાવૃત રહેતુ દોય, તો ભડે રહે ! ધન અને પ્રતિષ્ઠા નશ્વર છે, એનાથી મરણોત્તર ટકી રહે એવું આત્માનું શ્રેય કંઈ જ થવાનુ નથી, અને રાજ્યની ક્યેરીમા હુઆસને એમીને એક ખૂણે લગાઈ રહેવાથી ખીખમોની-દેમજનોની અને

માનવતાની—એવા ચંચળ પથોપ્ત થવાની નથી! ગોવર્ધનરામભાઈની આ સર્વજન-સેવા-પરાયણતા અને એ પુણ્ય મહેન્દાની સિદ્ધિને અર્થે ધનને, પદ્મીને, મતાને, પ્રતિષ્ઠાને લઘુ ગણવાની ભાવના ભારવિના કિરાતાજુંનીય કાવ્યમાંના આ પ્રસિદ્ધ શ્લોકનું સ્મરણ કરાવે છે. —

અમિમાનઘનસ્ય ગત્વરંગ્મુખિઃ સ્થાસ્તુ યદશ્ચિન્તીપતઃ
અચિરાંશુચિલાસચંચલા નનુ લક્ષ્મીઃ ફલમાનુષંગિકમ્ ॥
કિરાતાજુંનીય. સર્ગ ૧. શ્લોક ૧૯.

અર્થાત્ જેણે સ્વમાનને જ મદાસંપત્તિ માની હોય, નશ્વર દેહને તથાને જવાના જ છે એવા અસ્થિર પ્રાણનો ત્યાગ કરીને પણ જે નિશ્ચય યગ મેળવવા નિશ્ચય હોય, એના મદાનુભાવને તો વીજળી જેવી અચલ લક્ષ્મી એ માત્ર આનુષંગિક કૃપા છે.

આ શ્લોકમા વર્ણવેલી મહત્તાથી જુદા પ્રકારની—ઉચ્ચતર પ્રકારની—મદતા ગોવર્ધનરામની હતી. આ શ્લોક રચતી વખતે ગોવર્ધનરામ જેવાની વિશિષ્ટ મદતા ભારવિના લક્ષ્મી હોત, અને એ મદતાને લક્ષ્મી ગર્ભાને એણે આ શ્લોક રચ્યો હોત, તો “સ્થાસ્તુ યદશ્ચિન્તીપત —” નિશ્ચય યથા વાળનાર—એ પદપ્રયોગ દૂર કરીને કોઈ અન્ય જ શબ્દ યોગ્ય હોત યશની પણ પરવા ગોવર્ધનરામભાઈને નહોતી. એમને તો સાહિત્યના પ્રયત્નમાં, સર્વજન-હિતને અનુલક્ષીને રચેલી વાક્યમયકૃતિના આનુષંગિક કૃપા ઉપે, અનન્ય સાધારણ દીર્ઘિર્મણી ચૂકી હતી, અને એઓ એ જાણના હતા, પરંતુ એ દીર્ઘિર્મણે તેઓ ધૂમાડા જેવી તુરંત માનના ટતા એવું એમનું આ વચન દર્શાવે છે —

“Literary fame—smoke—is far greater than of any compeer.”—S B 4 2, p 21.

એમની આવી યશની પણ તિરસ્કિયા લક્ષ્મીમાં રાખીએ તો

ભારતિના ઉક્ત શ્લોકમાં "સ્થાસ્તુ યશસ્વિનોપત . " એને બદલે
" વિચ્છિન્ન વિધિત્સતઃ " શબ્દો મૂકવા પડે.

કુટુંબવત્સલતા :-

સેવામય સ્વર્ધર્મના અનુષ્ઠાનની ખાતર ધનકાલની ઉપેક્ષા કરનાર ગોવર્ધનરામ પોતાને આધારે રહેલા કુટુંબના સુખની ખાતર માત્ર પર્યાપ્ત અને અનાયાસવધ્ય ધનની, સાધન તરીકે જ, આવશ્યકતા સમજતા હતા એ આપણે જોયું. એમની એ સમજના મૂળમાં એમની કુટુંબવત્સલતા હતી. એમનું એ સ્વજન-વાત્સલ્ય અપાર હતું. સ્વજનોની ન્યાય અને ધર્મ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવામાં એમણે પૈમે ખરચતાં પાછું જોયું નહોતું. માતાપિતાની તીર્થયાત્રા કરવાની અભિલાષા તૃપ્ત કરવા માટે એમણે જાતે અગવડ વેડીને, પત્ની લલિતાગૌરીને અગવડ વેદાવીને, હંનરો રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા. ધનના ભોગ ઉપરાંત, કુટુંબની શાન્તિને ખાતર એમણે અને લલિતાગૌરીએ પોતાની શાન્તિનો ભોગ આપ્યો હતો. આ દૃષ્ટીએ ભાણેજાને નિજસંતાનોથી અધિક ગણીને પાળ્યા હતાં. અને આ પ્રકારનો, ધન અને સ્વ સુખ ઉલ્લપનો, ત્યાગ કરવાની તક મળી એથી એઓ પોતાને ધન્ય માનતા હતા .

"To have been called upon by the Great Will to make the sacrifice and to have been enabled to sacrifice : these were the privileges accorded to me, and it is meet that I value my privileges as such. + + + Who else has been allowed such privileges ?"

સ્વજનાર્થે ત્યાગ કરવાનો અવસર સાપડ્યો, એ માટે શક્તિ " મહેન્દ્ર "એ આપી, એને એઓ પોતાનું અહોભાગ્ય માને છે અને એ માટે સાત્ત્વિક સ્વાભિમાનથી, જાણે કે છાતી ફુલાવીને, પૂછે છે " છે કેઈ ખીજે, જેને આવો ત્યાગનો અધિકાર સાપડ્યો હોય ?"

સ્થિતિ હા માનસ :—

ગોવર્ધનરામનુ શ્રવન ત્યાગમય હતું, અને માનસ આવું નેદ-
મય હતું. છતાં એ જ માનસ સદૃશ સ્વચ્છ—એકદને માંસારિક બંધન
માને, એવું એમનું સ્થિતપ્રજ્ઞ માનસ હતું. એ દત્તો એમના તરવ-
રાનનો પ્રભાવ માત્રમન. કામા ર મર્યં મિયં મરતિ એ વેદાન્ત
વાક્યને ન્યાયે, પરમાર્થ દષ્ટિએ, આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ, એઓ એ
સ્નેહની મુખવણી કરતા હતા, અને યસુધૈવ કુટુંબકમ્ એ વચનને
ન્યાયે એઓ એ નેદને માનવતા પર્વન્ત વિસ્તારતા હતા—

"I see my people as being only a part of a large
mankind and no longer distinguishable from that wor-
ld of mankind by any special affection in my heart,
except by the accident of nearness and by the duties
therefrom arising "

S B 4-2, p 64.

શ્રવન-જન્મન તરફ આરુચિ :

એમને સેવાપરાયણ શ્રવનનો ઉત્સાહ હતો, છતાં શ્રવનની
જન્મજનો એમને મોહ નહોતો, પણ એ જન્મન તરફ એમને આરુચિ
હતી. એમના શ્રવનની ઘણેઘણે ત્યાગમય સેવામાં, સેવાપરાયણ સ્વાધ્યાયમાં,
અનીત થતી હતી, અને એ ઘણેઘણે એમણે સ્થિતપ્રજ્ઞની સર્વસમ
ભાવભરી આધ્યાત્મિક ભાવનાથી ભરી હતી, એવું એમની આ-
મનનનોધ વાચના પ્રતીત થાય છે. એઓ ધન કમાતા ત્યારે એ
કમાણીનો માનવકલ્યાણાર્થે ઉપયોગ કરવાની ભાવના સેવના, એઓ
પ્રવૃત્તિમય શ્રવનમાં પડેલા ત્યારે એ પ્રવૃત્તિને આકર્ષિક માનતા
અને એ પ્રવૃત્તિને અતિ આવનારી સેવાપરાયણ નિવૃત્તિને જ પોતાના
શ્રવનનું ચરમ લક્ષ્ય માનતા; એઓ પોતાના શ્રવણક્ષમણી સિદ્ધિ
માટે પ્રવૃત્તિથી દોષ ત્યારે શ્રવનને એ લક્ષ્યગામી યાત્રામાનંદ

અધરયનો મુકામ માનતા અને જીવનને અતે આવનારા મરણને અભિસપ્તીય અર્તમ યાત્રા માનતા, પોતાના મૂળધામ પર્યંત સર્જનારા પ્રયાણુનુ દાન માનતા

"I pass from the thought of retirement to that last hope and relief of life which men call death 'To the passengers of Eternity who stay in this guest-house called life, death is the sailing on the breast of the oceanic vast to reach our Beautiful Home '

સંન્યાસ ધર્મને એમનો મત

એમના તત્ત્વજ્ઞાનની અને એમાથી પરિણમતી જીવનદષ્ટિની વિશિષ્ટતા એ હતી કે તેઓ જીવનના સ્વત પ્રાપ્ત કર્તવ્યોની ઉપેક્ષા કરીને કર્તવ્યશૂન્ય કે નિષ્કર્મ આધુ જેમ માલે એ પ્રકારના સન્યાસને ઉચિત માનતા નહિ એમને મતે સન્યાસ એટલે, કૃત્યક ધનાર્જન-પરાયણ સ્વાર્થમય પ્રવૃત્તિથી પણ થઈને ઉચ્ચતર માનવસેના-પરાયણ સર્વદિતકારક પ્રવૃત્તિમા શેર જીવનની પ્રત્યે-ક્ષણનો મહુપયોગ, મોક્ષ એટલે, અન્ય માનવોથી કે માનવસમાજથી રિશુખ બનેલા એક માનવના આત્માની પ્રપચ્ચમુક્તિ કે જન્મમરણના ફેગમાથી મુક્તિ નહિ પણ, આસક્તિમાથી મુક્તિ, અનાસક્તબાવે સકલ જગતની સેવામાં નિજ શક્તિઓનુ સમર્પણ અને એ સેવામા ખપી જવાથી થતો વૈયક્તિક સત્તાનો, ' અરિમતા 'નો ક્ષય આ ખપી જવુ એટલે સેવા યજમા સમર્પિત થઈ જવુ ગોવર્ધનરામભાઈના તત્ત્વદર્શનનુ ચરમ સાધ છે આ સ્વસમર્પણ એમના પોતાના યજમાન જીવનમા સાકાર થયેલા આ વિશિષ્ટ તત્ત્વદર્શનને ગોવર્ધનરામે The Philosophy of Consumption એવુ અગ્રેજી, અને ઉત્સર્ગસિદ્ધિ એવુ સંસ્કૃત નામ આપ્યુ છે એ તત્ત્વદર્શનના રવરૂપનો પરિચય આપણે મેળવીશુ

સ્કેપ્યુકમનું—મનન નોધોનું—વિશિષ્ટ મહત્ત્વ :

પણ એ તત્ત્વદર્શનનો પરિચય કરીએ તે પહેલાં ગોવર્ધનરામની આ મનન-નોધોની વિશિષ્ટ મહત્તાનો નિર્દેશ કરીશ.

ગોવર્ધનરામજીએ “સરસ્વતીચંદ્ર” માં—વિગ્રેષીત એના ચોથા ભાગમાં—પોતાની જીવનદષ્ટિની મીમાંસા રજૂ કરી છે પણ એ મીમાંસા માત્ર વિચારગત જ નહોતી, માત્ર નવલકથાના પાત્રોમાં આરોપિત થયેલી કલ્પિત મીમાંસા નહોતી, પરંતુ એ મદાનનલકથાના લેખક અને એ પાત્રોના સર્જકના જીવનમાં વણાઈ ગઈ હતી—એ પર્ણાંત પ્રતીતિ તો આ મનનનોધોથી જ થાય છે. એમની ત્યાગ-ભાવના, ન્યદેશના અને દેશજનના ઉદ્ધારની ઉત્કટ અભિલાષા, એ અભિલાષાની સિદ્ધિ માટે ધનપ્રાપ્તિ, સાધન તરીકે આવશ્યક હોય તો આવશ્યકતા પૂરતી જ પરિમિત ધનપ્રાપ્તિ, અને ‘એ સિદ્ધિની ખાતર નિર્ધનતાને સત્કારવી પડે તો નિર્ધનતાની સાનંદ સ્વીકૃતિ, સત્તાના લોભથી અને કીર્તિના મોહથી અસ્પૃશ્ય જીવનપરિપાટી, મત્યાદિ એમની વિશિષ્ટતાઓનો પરિચય એમના જીવનચરિત્રમાંથી થાય, પરંતુ આ મનનનોધોથી થાય છે તેટલો નહિ ગોવર્ધનરામના બાહ્ય જીવનવ્યવહારના અંતરમાં રહેલા એમના આંતર-બૌદ્ધિક અને માનસિક-જીવન ઉપર જેટલો પ્રકાશ આ મનનનોધો નાખે છે તેટલો અન્ય કોઈ લેખે કે કૃતિએ નાખ્યો નથી.

આ મનનનોધ એમના ઉત્સર્ગસિદ્ધિ ના સિદ્ધાંતનું પર્ણાંત દર્શન કરાવે છે અને એમનું પોતાનું જીવન એ સિદ્ધાંતનું પર્ણાંત નિર્દેશન હતું એવી પ્રતીતિ કરાવે છે.

ઉત્સર્ગમિદ્ધિનો સિદ્ધાંત : The Philosophy of Consumption : બાબિનું સમર્પિત દિતાર્થે સ્વસમર્પણ એને ગોવર્ધનરામે ‘ઉત્સર્ગ’ એવું નામ આપ્યું છે ‘ઉત્સર્ગ’ સંજ્ઞા ત્યાગ, દાન

અને વ્યય એના જે અર્થો છે તે ત્રણના તાત્પર્યનો સમગ્ર ગોવર્ધનરામે કરેલા એ શબ્દના પ્રયોગમા અર્થ જાય છે, એમ હું માનું છું. અને સર્વસ્વનો પગથો વ્યય તે ઉત્સર્ગ અને એવા ઉત્સર્ગમા જ વ્યક્તિના અસ્તિત્વની અને જીવનની પરમસિદ્ધિ છે, એ ઉદાત્ત ભાવના ગોવર્ધનરામના ઉત્સર્ગસિદ્ધિના મિદ્ધાતનુ મુખ્ય તત્ત્વ છે.

પરમતત્ત્વની વિશ્વયોજનાને અનુકૂળ બનવાથી, અને એના જ અસાધ્ય કે બિદુરપ આત્માઓનું પારમાર્થિક એકવ્ય અનુભવવાથી, ઉત્સર્ગસિદ્ધિ શક્ય બને છે એ પરમતત્ત્વને ગોવર્ધનરામભાઈ The Great Force (પરમશક્તિ) અને The Great Will (પરમ-ઇ-છા, મહે-જા) રૂપે જુએ છે એ મહે-છા, -જદવા ઈશ્વરની ઇ-છા, આ સૃષ્ટિના મૂલગત કારણમા રહેલી ઇ-છા છે પરમશક્તિ અને પરમ-ઇ-છા અથવા મહે-છા, અને એની સાથે સવાદ સાધના વ્યક્તિમૂલ આત્માનો સમર્પિત અર્થે ઉત્સર્ગ, અને એ ઉત્સર્ગ દ્વારા સાપક્ષી સિદ્ધિ, એ તત્ત્વની ભૂમિકા ઉપર ગોવર્ધનરામે પોતાના તત્ત્વદર્શનની રચના કરી છે. પોતાની એ તત્ત્વદર્શન-પ્રક્રિયાના સિદ્ધાંતોને પોતે નમ-જુમા રાખી શકે તે માટે એમણે એ પ્રક્રિયાનો સારસમ્મલ કરતા ૨૧ સન્મૂલ નોંધો ગ્રન્થા છે, જે નોંધપંક્તિની ત્રીજી પોથીમા તા ૧૦ નવેમ્બર ૧૮૯૨ ને ગૌજ એમણે નોંધ્યા છે અને મુદ્રિત મથને ૨૦૪ મે પૃષ્ઠે પ્રકટ થયા છે એમાથી મહે-છા તત્ત્વ ઉપર પ્રકાશ નાખે એટલા અશા અહીં દેકું છું.

गुणै शक्तिरूपा महेश्वररूपा
क्रियामिर्भवत्यात्मता नैकमासा।
प्रमेयत्वमानेन माया विभाति,
प्रमातृत्वमानेन साक्षिस्वरूपा॥

પ્રમેય એ-વે આ જેવ જગત, પ્રમાણુ એટલે એ જ્ઞાન। માધન,
અને પ્રમાણુ એ-વે પ્રમેયને વ્યભૂતનાં ૧ ચ-ન। આત્મા એ ત્રણે તત્ત્વો મુખ્ય

અને ક્રિયાનો પ્રપચ છે એવું ગોવર્ધનરામ કહે છે આત્મતત્ત્વના એમણે
 બે સ્વરૂપો કાઢ્યા છે શક્તિસ્વરૂપ અને મહેશ્વરસ્વરૂપ શક્તિસ્વરૂપ ગુણો
 રૂપે અને મહેશ્વરસ્વરૂપ ક્રિયારૂપે વ્યક્ત થાય છે અર્થાત્ વિશ્વમા અને
 વિશ્વના સર્વ સત્ત્વોમા નિગૂઢ રહેતી શક્તિ એના ગુણરૂપે વ્યક્ત થાય છે,
 અને એ સત્ત્વોમા નિગૂઢ રહેના મહેશ્વર એની ક્રિયાઓને રૂપે પ્રપચ
 થાય છે પંચમ આત્મતત્ત્વના જે બે સ્વરૂપો શક્તિ અને મહેશ્વર,
 તે ગુણરૂપે અને ક્રિયારૂપે પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે એ એક આત્મતત્ત્વ,
 એ ગુણક્રિયાના બાહ્યને લાધે, અનેકરૂપે લામે છે જગત્તે
 અર્થાત્ પ્રમેય છે, અને આત્મા એનો પ્રમાતા છે પરમતત્ત્વ પ્રમાતા
 તરીકે સાદિત્વરૂપ છે અને પ્રમેયનું અર્થાત્ જોય જગતનું જ્ઞાન તે
 એ પંચમતત્ત્વનું અને એની શક્તિનું માયારૂપે જ્ઞાન છે પંચાત્મની
 જે શક્તિ, તે જ વ્યક્ત જગતમા માયારૂપે લાસે છે

આ શક્તિ અને મહેશ્વર નિગૂઢ છે, અનક્ષય છે, એ માટે કહે છે
 આશ્વર્પણ નામ ઘટત્રયદાણાં ન હૃદયતે કવ્યચતુષ્કદાનો ॥

કાષ્ઠે સુગૂઢત્રિશિલો વિનાતિ શક્તિર્મહેશ્વરઽથ નથા તત્તેયમા ॥

પ્રયોગ અન્યોન્ય પ્રતિ આશ્વર્પણ જે આશ્વર્પણ નામનું બા
 છે, તે પદાર્થનિષ્ઠ છે કવ્યનિષ્ઠ છે, તેથી (પૃથ્વી, પાણી વાયુ અગ્નિ)
 એ ચાર ધ્યોનો અભાવ હોય ત્યારે લક્ષ્ય બનતું નથી અને અગ્નિ
 કાષ્ઠમા નિગૂઢ રૂપે રહ્યો હોય છે, તે પણ લક્ષ્ય નથી તે જ પ્રમાણે
 આ ગુણરૂપ શક્તિ અને ક્રિયાપ્રવર્તક મહેશ્વર અનક્ષયરૂપે સમ્ય
 વિશ્વમા રિખતી રહે છે

હુ, તું તે એવો જે આત્માનો અનેકરૂપ આભસ છે તે સર્વ
 આ મહેશ્વરના પ્રમા છે

મહેશ્વર આ વિશ્વો ઠહિદિવ તનોત્યાત્મધિસરમ
 યદ્યથ તત્ત્વ મર્વે સ્ફુરિતમિવ તસ્યા પરિસર ॥
 કરોમીન્દ્રામ્પસ્મિન્નમૃતિ મવતાદ્ મે દ્યવદતિ
 મહેચ્છેવેચ્છા મે ન કિમપિ ન તસ્યા પરિસરઃ ॥

મહેન્દ્રા વિભુ એટલે વિશ્વવ્યાપક છે, અને વિદ્યુત્તી માફક વ્યાપી-વિસ્તરી રહેતી છે, જેમ એક જ વિદ્યુત્તાં અનેક ઝંકુરણો થાય, તેમ આ એક જ મહેન્દ્રા હું, તું, તે એમ અનેક રૂપે પ્રસરે છે "હું કરું છું," "છમ્મ છું," "છુ" એવો વાણી-વ્યવહાર હું લાને કર્યો કરું, પરંતુ વસ્તુતઃ જો મહેન્દ્રા તે જ મારી છમ્મ છે, વિશ્વમા એવું કંઈ જ નથી જો એ મહેન્દ્રાનો પરિસર અર્થાત્ રિન્તાઃ ન હોય

એ મહેન્દ્રાને હસ વર્તમાના, એની સાથે અકચેશમય સંવાદ સાધવામા, હું ખનો અનુભવ નહિ પણ મુખનો અનુભવ થવો જોઈએ. જો સંવાદ ન હોય તો કચેશ અનુભવાય, મહેન્દ્રા આપણને પ્રખળ પવન પરાણે ખેંચી લાય તેમ પરાણે ખેંચી જતી જણાય, પણ જે વ્યક્તિ પોતાની છમ્મને એ મહેન્દ્રામય જ બનારી દે, એ મહેન્દ્રાને જ પોતાની છમ્મ સમજે, પોતાની છમ્મ અને મહેન્દ્રા વચ્ચે સંવાદ સાધે, તે વ્યક્તિને મહેન્દ્રા પરાણે ખેંચી જનારી કે આઘાત આપનારી નથી લાગતી

મહેન્દ્રાસમીરસ્ય શાન્તા લહ્યો

મત્રેયુર્યદા સા મહેન્દ્રા મદિન્દ્રા ॥

ત્યારે એ મહેન્દ્રા તે જ મારી છમ્મ બની લાય, અર્થાત્ મારી વૈયક્તિક છમ્મ સમષ્ટિનિષ્ઠ મહેન્દ્રાથી ભિન્ન, વિરુદ્ધ કે વિભવાદી ન રહે, ત્યારે એ મહેન્દ્રાના સમીરની લહરીઓ (ખેંચી જતી જણાતી પવન લહરીઓ) શાન્ત બને છે (પરાણે ખેંચી જતી જણાતી નથી). વસ્તુતઃ ખેંચવાની જગર જ રહેતી નથી.

આ સ્વરચિત શ્લોકોમા ગોવર્ધનરામભાઈએ પરમતત્ત્વનો શક્તિ અને છમ્મ એ મેં એના સ્વરૂપનાયક શબ્દોથી નિર્દેશ કર્યો છે સ્કેપ્યુકમાં એને માટે The Great Force અને The Great Will એ

અંગ્રેજી પર્વાયો પ્રયોજ્યા છે. એ પરમતત્ત્વનું—એનો એમણે આ ૨૧ શ્લોકોમાં સદૃશ્યનું એ ચબ્દથી પણ નિર્દેશ કર્યો છે તે પરમતત્ત્વનું, નિગૂઢ, અલક્ષ્ય, શક્તિસ્વરૂપ તે The Great Force, અને એનું ક્રિયાપ્રેરક અલક્ષ્ય સંકલ્પાત્મક સ્વરૂપ તે The Great Will. નિગૂઢશક્તિ Latent Force—ગુપ્તરૂપે, અને નિગૂઢ ઇચ્છા Latent Will—ક્રિયારૂપે લક્ષ્ય જગતમાં લક્ષ્ય બને છે એવું ગોવર્ધનરામભાઈનું મતનું સમગ્રનું છે. પ્રમાતા, પ્રમેય, પ્રમાણ એવાં વિવિધસ્વરૂપે વ્યક્ત થતું જગત આ ગુણોની અને ક્રિયાઓની ગૂંથામેલી જાળ છે : તદ્દ પતદ્ ગુણાનાં ક્રિયાણાં ચ જાલમ્ અને ગુણેભ્યુ તથા ક્રિયાઓનું આ જે અનેકત્વ, અનેકરૂપે ભાસતું લક્ષણ, તે એક સદૃશ્યનું જ બીજું રૂપ છે : ગુણનાં ક્રિયાણામનેકત્વમેતત્ત્વ સદેકસ્ય સદૃશ્યનુનોઽવ્યવસ્થારૂપમ્. આ છે Latent સદૃશ્યનું શક્તિ-ઇચ્છાત્મક પરમતત્ત્વનું, Patent સ્વરૂપ.

સરસ્વતીચંદ્રના ૩ જા ભાગમાં લક્ષ્યાલક્ષ્ય-રહસ્યવિવરણ કરતા ૬૬ પ્રકરણમાં અલક્ષ્ય આત્મતત્ત્વ તથા લક્ષ્યજગત, કાંઈમાં નિગૂઢ અગ્નિના જેવું અલક્ષ્યતત્ત્વનું નિગૂઢત્વ, માયામય જગતનું ગુણક્રમોભાસત્વ વગેરે જે તત્ત્વમીમાસા છે, તેના ઉપર મનનનોંધમાંની આ મીમાસા ઉપકારક પ્રકાશ નાખે છે.

ગોવર્ધનરામભાઈએ પ્રતીષેધી, અને જીવનમાં આચરેલી, સ્થિતપ્રજ્ઞતાના મૂળમાં એમનું આ તત્ત્વદર્શન રહેલું છે. મહેન્દ્રા તે જ વૈયક્તિક ઇચ્છા છે એવી અબેદાનબૂતિ, અને સર્વ જગતમાં આત્મા એક અને અદ્વિત છે એ પ્રતીતિ પરમશક્તિનું એમણે જે સ્વરૂપે દર્શન કર્યું છે : મહાશક્તિ અને મહેન્દ્રા. એ મહેન્દ્રાને જ પોતાની ઇચ્છા બનાવતી, એ મહેન્દ્રાની પોતાને સમગ્રનું તેવી વિશ્વકલ્પાણુકારક, વિશ્વોદ્ધારક યોજનામાં પોતાની શક્તિનું અને ઇચ્છાનું અનુસંધાન કરવું, અને મુખ કે દુઃખ જે આવે તેને એક

સરખી રીતે વધાવી લેતાં, પરમતત્ત્વમાં દેખાતું નહોતું (અન્યાયનો અને નિર્દયતાનો) સંભવ જ ન હતો, એ એમના દર્શનનું તેમ જ આચરણનું સૂત્ર હતું. આત્મા એક છે, આ દેહનાર અને આ દેહાચેતો એવી ભેદદષ્ટિ પારમાર્થિક નથી, એ વેદાન્તે પ્રબોધેલી અને ગીતાએ આપેલી અદ્વૈતદષ્ટિનો જીવનમાં વિનિયોગ સ્થરતાં ગોવર્ધનરામભાઈએ કર્યું છે

"Pleasures and pains are but the waves of feelings as in an ocean * * They are waves from the Great Force and unto itself from itself to itself Justice and Mercy are from one's self to another's self, from self to selfsame self there is neither justice nor injustice, neither mercy nor cruelty. If with my little finger I squeeze another, these notions are inapplicable They are equally inapplicable to the Great Force Deaths and murders slaughters and massacres, deluge, the end of the world itself-be it howsoever cruel in our eyes-how do these differ from the relentless killing of a garden of plants by a frost? In no way The difference is human and not divine, relative and not absolute, real as fixed objectives for ethical sciences or for the Philosophy of Consumption but of no moment to the Consumed-to him who simply consumes himself into himself It is like the migration from the blue bed to the brown-both beds being my own "

Scrap Book 21 ૨૧ June 1891

"ઉત્તમર્થસિદ્ધિ"—સિદ્ધાંતનું વિવરણ

માનવનો અને સાચે તમને રિથનો જે કલ્યાણમય વિગત આહુત્યને અભિમેત છે તે વિગતને અગે પોતાનું કર્તવ્ય ધરવું,

અને મહે-જાના એ અતિમ પ્રયોજનનો પુરસ્કાર કરવો, તેને જોરધનગ મ મુચુ મુખ્ય પરમ કર્તવ્ય માને છે આપણા સર્વ કર્તવ્યોનો નમ્રાગો એ પરમકર્તવ્યમા થાય છે મહે-જાનો દિદેશ પૂર્ણત નિશ્ચયપૂર્વક જાણવાનું આપણુ સામર્થ્ય નથી પણ આપણે વિશ્વમા રહેના એના સ પીનને એના સવાલને એના કા-યને જાણુને એમા નમન્વિત થઈ શકીએ આપા ૥ અને પ્રકૃતિ ૥ (કુદ્ગતની) સર્વ ક્રિયાએ સામાન્યન આ મગીન સાથે આ મગ આને સવાદ માધે છે, અને એ વાળી સાધામા આપણુ કર્તવ્ય શુ છે તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો અને એ સમજીને વિશ્વમા સવાદમા સમન્વિત થવું એ આપણુ અતિમ દ્વદ અને પ્રયોજન છે પ્રત્યે વ્યક્તિ મનાત Fgo નુ એ Fgo point છે, અને જે Fgo point અર્થાત વ્યક્તિ શ્રવ મમાન ૥ આ અન્નિમ પ્રયોજનની સિદ્ધિ અભિમુખ અને અનુગ્રહ બને તે પોતાના વ્યક્તિ-મગીનનો મહે-જાને અનુગ્રહ મહે-જા-ત્રેગિન મમામગીન જોડે મવાદી એવો વિાસ માધે છે આ એ રીતે પોતા ૥ મર્ત્યને સગાન રીતે, સનિષાપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે

પ્રત્યેક વ્યક્તિશ્રવ અન્ય વ્યક્તિ-જીવો જોડે ગૃથારોનો હ અગ્રજારોનો છે આેક રોપાઓવાળા ઉદ્યાનમાનો મેક રોપ છે એ ઉદ્યાન વગી અને ઉદ્યનોના સમદ્વિપ જેવા મમાઉદ્યાનનુ અગ છે વ્યધિ મમગીનુ ઉત્તરોત્તર જુદતર બનતુ આ સમવાયનન અનત કે ઉદ્યામા મોમજુ પામનો રોપ પોતાના પોતજુદાગ ઉદ્યાનને પેાણુ બળ અને સૌદર્ય અર્થે છે અને એ ઉદ્યાનના શ્રવનને માને સ્વામ્યને જાનિમરક હોય એવા વિરામય તત્ત્વનો પ્રતીકાર કરે છે એ વસ્તુ પ નારો આ રીતે ત્રિવિધ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે (૧) પોતા ૥ વિકાસ (૨) ઉદ્યાનના વિકાસ માટે એવાસમર્પણ અને (૩) વિવનો નાશ એ ઉદ્યાનને પણ મમાઉદ્યાન પ્રતિ એવુ ત્રિવિધ મર્ત્ય પ્રાપ્ત થાય છે એ ઉદ્યાનની કોઈ ક્રિયા મદાઉદ્યાનના

વિકાસને હાનિકારક જણાય તો એ અહિતકર ક્રિયાનો નિરોધ અને પ્રતીકાર કરવો એ એ ઉદ્યાનગત વ્યક્તિરૂપ રાષ્ટ્રનો ધર્મ બને છે. આમ મનુષ્યનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે પોતા પ્રત્યે, પોતાનો વિકાસ સાધવાનું.

ખીનું કર્તવ્ય છે પોતે જે ઉદ્યાનનું જુદું છે તે ઉદ્યાન પ્રત્યે. નીનું કર્તવ્ય છે મહાઉદ્યાન પ્રત્યે.

કર્તવ્યક્ષેત્રનો આ વિસ્તાર ક્રમશઃ, સમયાનુક્રમે, થાય છે એ ક્રમને કોઈ અગ્રભાવે કે ઉત્તરભાવે તો વિકાસ કુટિન થાય કર્તવ્યનો વિસ્તારક્રમ આવો છે, વ્યક્તિની સમષ્ટિ પર્યાંત પણ એ કર્તવ્યનો ઉદ્દેશ્ય અને હિતમ સમષ્ટિની ઉચ્ચતમ નિશાંયે કક્ષાભાષી વ્યક્તિ પર્યાંત પહોંચે છે.

શુદ્ધનમા જે પ્રકારના વ્યવહાર જોવામાં આવે છે એક છે અન્યનું આત્મસાત્-કરણ ખીને છે પરાથે રનનું સમર્પણ એક છે પોતાના ગ્વાર્થ માટે અન્ય ઉપર આક્રમણ ખીને છે પરના, સમષ્ટિના, વિશ્વસ માટે નિજનું સમર્પણ “પરાથે સ્વસમર્પણ” જ્યાં અગ્રી પડે ત્યાં “અસિદ્ધયે પગક્ષેપ” શરૂ થાય.

પોતાનો વિકાસ કરવો એ તો પ્રત્યેક વ્યક્તિનો, સમષ્ટિને હિતકારક, ધર્મ છે, કારણ કે જે વ્યક્તિ પોતાનો યોગ્ય અને પૂર્ણ વિકાસ સાધતી નથી તે વ્યક્તિ સમષ્ટિને સમર્પણ માટે શક્તિ-સપત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી વૈયક્તિક વિકાસ ધર્મ છે, પણ એ વ્યક્તિવિકાસ સમષ્ટિના હિતાર્થે હોય તો જ ધર્મ ગણાય.

વ્યક્તિ પોતાનો વિકાસ કરતો એનું સમષ્ટિને સમર્પણ કરે એ સમર્પણનો પ્રથમ ક્રમ છે વ્યક્તિનું નિજ કુટુંબના વિકાસને અર્થે કરેલું સ્વસમર્પણ એ સમર્પણ જેટલું આત્મિક હોય તેટલું જ, જ્યાં જેવું આત્મિક હોય તેવું, પ્રમાણસરનું, હોય જોઈએ એવું ગોવર્ધનરામનાઈ ભાવ ર્ષને કહે છે.

વળી એ સમર્પણ શક્તિના પ્રમાણમા જ દોષો જોઈએ સમર્પણધર્મ પ્રમાણરદિન કે અમર્યાદિત ન દોષ. વગ્નુન એને મર્યાદા છે અને એ મર્યાદા વ્યક્તિની શક્તિના પ્રમાણમાથી ઉદ્ભવે છે. હતા સમર્પણ શક્તિ, સલામત વિકાસની મર્યાદા નથી જેવો જેની શક્તિ વિશે તેવો સમર્પણનો વિમલ કરો શકાય અરણોત્તર વિકાસ

જીવાત્માની, માનવ-વ્યક્તિની, મગ્જોત્તર શી દયા થાય છે, એ પ્રશ્નનો મીમાંસામા પણ મોરાર્ધનરામે એમના આ ઉત્સર્ગસિદ્ધિના સિદ્ધાન્તનો વિનિરોગ કર્યો છે મૃત્યુ પછી જીવન દરો ? એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરીને એનો મીમાંસા એમણે આ પ્રકારે કરી છે

પ્રત્યેક મજુર દેહ અને સજીવ દેહમાથી જન્મે છે, અને જન્મેના એ સજીવ દેહમાથી મન્ય સજીવ દેહ જન્મે છે માતાના ઉદરમા ગર્ભરૂપે રત્યો રત્યો એ દેહ માતાના દેહ સાથે જોડેલ ગર્ભનાનદારા-નાભિનાન દારા-માતા મામ્મન બાજુ જન્મનમાથી પોતાણુ મેળવે છે ગર્ભોદયમા ગેરુ એ શરીર એ અવગ્યા દગ્ધાન એનનતત્ત્વસમેત ત્રાથી નીમ્બીને ઉચ્ચત્તર અસ્થામા પ્રવેશવાની તૈયારી કરતુ દોષ છે એ તૈયારી એમને ગર્ભના, ગર્ભરૂપે ઉગ્મથી નોપની તૈયારી પરતુ વિશ્વસિત રૂપે ઉચ્ચતર જીવનમા પ્રવેશવાની તૈયારી

માતાના ઉદરમાથી નીમ્બેનો મનુષ્ય પ્રકૃતિમાતાના ઉદરમા પ્રવેશે છે અને પ્રકૃતિમાતાના ઉદરમા રત્યો રત્યો એ પન્થેન્તિયરૂપો ગર્ભનાલદારા પોતાણુ મેળવ્યા કરે છે જોમ માતાના ઉદરમા રહેનો ગર્ભ, તેમ જ પ્રકૃતિ માતાના ઉદરમા રહેનો માનવ એ માતાના જીવન સાથે લસવાદ સાથે છે માતાના રુધિરઅભિસરણના લાગે સવાદ સાધીને એના હૃદયની અને મસ્તિષ્કની ગતિ અને ન્દરણા સાથે છે માતાના ઉદરમા બાળમો ભૌતિક દેહ વિકમે છે

ત્યાંથી નીકળીને એ બાલ જગતમાં—પ્રકૃતિમાતાના ઉદરમાં—જન્મ ત્યારે એનું ચૈતન્યતત્ત્વ વિકસે છે. તો પછી, જેમ જનનીના ઉદરમાંથી નીકળેલો બાળક પ્રકૃતિમાતાના ઉદરમાં ચૈતન્યતત્ત્વનો વિકાસ સાધે છે, તેમ પ્રકૃતિમાતાના ઉદરમાં ચૈતન્યવિકાસ સાધીને એ ઉદરમાંથી નીકળ્યા પછી, અર્થાત્ત મરણ પછી, માનવ પોતાના અધિકતર ઉચ્ચતર વિકાસ માટે યોગ્ય અને અનુકૂળ એના ઉચ્ચતર વિશાળતર જીવનમાં પ્રવેશ કરે છે એમ માનવું સમજાતું નથી?

આટલી મનનનોત્તમ તા ૫ ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૮ ને દિને કરીને ગોવર્ધનરામ અટકો ગયા છે. પણ એ જ વિષયની એમણે તા. ૨૨ ઓક્ટોબર ૧૮૮૨ને દિને વિશેષ વિચારણા કરી છે. અગાઉની નોંધમાં એમણે જે મીમાંસા કરી છે તે analogy ને, સાદરપને, આધારે કરી છે. માતાના ઉદરમાં રહેલો ગર્ભ ગર્ભદશામાં નાભિનાથદ્વારા માતાની મારફતે પોપણુ મેળવેલો, વિકાસ સાધીને એ ઉદરમાંથી નીકળ્યા પછીના વિકસિત જીવનની તૈયારી કરે છે, એ પટનાના સાદરપનો વિનિયોગ કરીને ગોવર્ધનરામે ત્યાં અનુમાન કર્યું છે કે ગર્ભ પછીની—જન્મ પછીની અવસ્થામાં માનવ પ્રકૃતિમાતાના ઉદરમાં રહેલો છે, એ દરમ્યાન એ પચ્ચેન્દ્રિયગ્રામ નાથ દ્વારા પ્રકૃતિમાતા પાસેથી પોપણુ મેળવે છે, મરણ થાય ત્યારે માનવ પ્રકૃતિમાતાના ઉદરમાંથી નીકળે છે, તો એ મરણ પછી પ્રકૃતિમાતાના ઉદરમાંથી નીકળ્યા માનવનો ઉચ્ચતર જીવનમાં પ્રવેશ છે, અને મરણપૂર્વના ઐહિક જીવન દરમ્યાન માનવે જે વિકાસ સાધ્યો તે બારી ઉચ્ચતર જીવન માટેની તૈયારી છે ત્યાર પછીની, ઓક્ટોબર ૧૮૮૨ના, નોંધમાં એઓ આ સર્વસાધારણ પ્રશ્ન પોતા પરત્વે જ પુનરુચ્ચારણ કરે છે, અને એની મીમાંસાનો આરંભ પોતાના મરણોત્તર જીવનની વિચારણાથી કરે છે. એમનો પ્રશ્ન છે “ મરણ પછી મારી દશા શી હશે ? ” આ પ્રશ્ન ઉપરિચિત્ત કરીને તરત તેઓ “ હુ ” ની વ્યાખ્યા બાધે

છે અને કહે છે કે “હુ” એટલે (૧) મહેશ્વરનું એક ન્યક્તિબિંદુ, અને (૨) એ વ્યક્તિબિંદુએ રહેતું ચેતન્યનત્ર અને પછી ઉમેરે છે કે આ ચેતન્યનત્ર મૃત્યુ પછી અસ્તિત્વમાં રહે એમાં શકા લાગતી નથી અને મરણોત્તર અસ્તિત્વ હોય, તો એ ભાવિ જીવન માટે પોતાની તૈયારી પૂરતી જ એમ એઓ માને છે, કારણ કે પોતે પોતાના જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપ નાભિનાથ દ્વારા કાવ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન રૂપે પોતાનું મેળવ્યા કહ્યું છે, અને ઉન્નતનત્ર અવસ્થા માટે આનંદક હોય તેવી ઉન્નતિ સાધના જ કરી છે.

આ વિચારકે અન્ય પ્રશ્ન એ ઉપરિધત થાય છે કે જે ચેતન્યનત્ર દિનમાં, વિકાસપ્રાપ્ત, પોતાનું ન મેળવ્યું હોય અને પોતાનું ઉન્નતીકરણ ન કહ્યું હોય એની ની ગતિ શાન? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એઓ કહે છે કે જેણે ઉન્નતીકરણ ન કહ્યું હોય એની એમાંથી એક ગતિ થાય કે તો (૧) એની ગર્ભપાત જેવી દશા થાય અથવા (૨) કાઈ વિકૃત, સડીને બગડી ગયેલી એવી જથ્થાન્ય દશા થાય.

પ્રથમ વિષયમાં કહેતો ચેતન્યનત્રનો ગર્ભપાત, એટલે એ જીવનન્યક્તિનું પ્રકૃતિમાતાના ઉગ્મથી અવિકસિત દશામાં નિષ્ક્રમણ પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનનપ્રાપ્ત મોકોમાં પણ એમણે મનોગર્ભપાત શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે અને કહ્યું છે કે મનોનાશરૂપાં મનો ગર્ભપાત — અર્થાત્ મનના નાશની વાતનો અર્થ મનનો ગર્ભપાત, મનનો અવિકસિત દશામાં નિર્ગમ, એવો એઓ કરે છે એનું તાત્પર્ય એ સમજવાનું છે કે ગર્ભપાત એ વિનાશ-આત્મનિક વિનાશ નથી, મનની કેડીએ અથવા અન્ય માર્ગે નવેસર વિગસતો આનંદ કરવાનો અવસર છે.

અહીં એવર્ધનરામની સમક્ષ અન્ય પ્રશ્ન આવીને પોતે રહે છે પોતે મરણોત્તર ઉચ્ચત જીવન માટે પર્ચાઇન વિષય સાધી શક્યા છે માનવનાર્થે પોતે કરેલા ત્યાગથી ઉત્સર્ગથી, પેનાની સદ્યસિદ્ધિ

ચશે એવો એમને આત્મપ્રત્યક્ષ છે પણ પોતાનો એ ઉત્સર્ગ એટલે પરમા સ્વનુ સમર્પણ અને વિચયન. જો ઉત્સર્ગનિદિધી પણ જીવન-વ્યક્તિનો વિચય હોય, તો ગર્ભપાન અને ઉત્સર્ગ, અથવા સમર્પણ તથા વિચયન, એ જો વચ્ચે, વૈયક્તિક જીવનના મજબૂત અસ્તિત્વ પરત્વે, તક્ષવત ગો રહ્યો ?

આ પ્રશ્નનો, પોતાનું અમાધાન થાય તેવો, ઉત્તર નેઓ આ પ્રકારે આપે છે ઉત્સર્ગ-સિદ્ધિ અને ગર્ભપાન વચ્ચે તક્ષવત તો છે, કારણ કે જે ચેતન્યનિષ્ઠનો ગર્ભપત થાય તે ચેતન્યશૂન્ય દશાને પામીને પોતાની આજીવ્યાજીવના અચેતનતત્ત્વમાભિશ્ચ થાય છે પણ જે ચેતન્યતત્ત્વે ઉત્સર્ગમિદ્ધિ કરી દોષ તેને એની આજીવ્યાજીવના ચેતન તત્ત્વો સૂક્ષ્મ પ્રકારે, પોતાનામા સમાની લે છે

આટલું બેદ-દર્શન ક્યા પગી પણ વૈયક્તિક અસ્તિત્વ પરત્વે તો પ્રશ્ન ઊભો જ રહે છે ઉત્સર્ગસિદ્ધિ અને ગર્ભપાન વચ્ચે ઉપર જણાવેનો તક્ષવત માન્ય રાખીએ તો પણ જોને દશામા જીવ-અક્રિયનુ વૈયક્તિક અસ્તિત્વ રહેતું નથી એ મમાનતા છે તો પગી આ મુદ્દા પરત્વે જેમા તક્ષવત ક્યા રહ્યો ?

ગોવર્ધનરામ આ જો દશા વચ્ચે તક્ષવત છે એમ માને છે અને એ તક્ષવત તેઓ આ પ્રકારનો જણાવે છે જે મહેરજીએ જીવવ્યક્તિનો આરભ ઇચ્છ્યો એણે એ જીવ-અક્રિયની વધારકન ઉત્સર્ગસિદ્ધિ પણ ઇચ્છી છે જીવ-અક્રિયએ અને પોતાનો વિકાસક્રમ પૂર્ણ કરવો જ પડે, અને જ્યાં સુધી એ ઉત્સર્ગસિદ્ધિ અર્થાત્ સમર્પણ દ્વારા સિદ્ધિ ન સાધે ત્યાં સુધી એ વિકાસક્રમ પૂર્ણ ન થાય આ કારણે જે જીવન-અક્રિયની દશા ગર્ભપાનતુ ન થાય, જેનું પોતાનો પૂર્ણ વિકાસ થયા પહેલાં પતન થાય, તેણે મૂન સરણિએ અથવા અન્યમાર્ગે વિકાસક્રમનો પુનરુ આરભ કરવો પડે, અને છેડ ઉત્સર્ગમિદ્ધિ થાય

at my Ego-point; I see it, I feel it, I am it; and what I have willed I shall work out to its end I am propelled by the ordinary and extraordinary Teeth of the Will in some resultant direction. My Sabbath, Day must come; I must ride the Shesha and of my Ego-point I shall say - "न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ।" S. B II p 145

ગોવર્ધનરામના આ વચનમાં પોતાના તરત્તરદર્શનમાં, પોતાના એ અનુસારના જીવનકાર્યમાં, પોતાની ઇચ્છાશક્તિમાં અને પરમતત્ત્વગત મહેશ્વરમાં પૂર્ણ, દૃઢ, અચલ શક્તિ વ્યક્ત થાય છે; સર્ગુલ્લક્ષિત કરનારા ભક્તોના જેવી આર્દ્ર અવિચલ ભક્તિનો તથા પોતાની કૃતિ અને એના ફોલોય માટે પોતાને જ જવાબદાર માનતા કઠોર અક્ષોબ્ય પુરુષાર્થનો સમન્વય પ્રતીત થાય છે; અને એ દ્વારા મુદ્દુલ્લેખ છતાં દર્શિત કર્મયોગીનાં દર્શન થાય છે.

પુનર્જન્મ વિશે :

જીવ-વ્યક્તિના ચૈતન્યમય, મરણોત્તર, અસ્તિત્વની સાથે સબધ રાખનારો પ્રભ છે પુનર્જન્મનો. આપણે જે પ્રમિદ્ધ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત છે-અથવા અભ્યુપગમ છે-એની એમણે પરીક્ષા કરી છે. એ પરીક્ષાને અગે એમણે એ બહુમાન્ય સિદ્ધાંતના અતર્ગત પાંચ અભ્યુપગમો આ પ્રમાણે તારવ્યા છે, અને તપાસ્યા છે.

- (૧) ભૌતિકદેહ અને ચૈતન્યનત્રની ભિન્નતા,
- (૨) એના દેહ અને આત્મા એવા નામ,
- (૩) દેહપ્રાપ્તિ પૂર્વે અને દેહનારા પછી આત્માનું અસ્તિત્વ;
- (૪) પ્રત્યેક જન્મે આત્મા જ દેહનું જીવનદાયક તરુ છે, અને આત્મા પ્રત્યેક પુનર્જન્મે ભિન્ન દેહાકાર ધારે છે એ માન્યતા,
- (૫) મુક્તિ પામ્યા પહેલાં બ્રહ્મથી અલગ રહેતો જીવ મુક્તિ પછી બ્રહ્મમાં એકરૂપ બની જાય છે એવી કલ્પના.

આ અબ્યુપમગો વિગે પોતે કહે છે કે દેહ અને આત્માનો બેદ બરાબર છે પણ એ તપ્ત રીતે નિરૂપાયો નથી આત્માનુ-ચેતન્ય તનુ-દેહની ઉત્પત્તિ પહેલાં અસ્તિત્વ હતુ એ પ્રમાણે થી સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી, એવા આધાર પ્રમાણો નથી ચેતન્યના ભૌતિક દેહમાથી ઉદ્ભવે છે, પ્રકારે આત્મા દેહને છવન અર્થે છે એમ નહિ, ઊવદુ ચેતન્યના ત્રના ચેતનનો ઉદ્ભવ દેહમાથી થાય છે દેહનો નાશ થયા પછી આત્મા હોય એમા સકામરણ નથી, પણ દેહમાથી એ પોતાના ચેતન્યને પ્રાપ્ત કરે તે પછી, દેહ નિમત્તર નિરુપયોગી બની જાત ત્યારે તો આત્મા, ઉત્સર્ગસિદ્ધિ પામ્યો હોત તો, અન્ય પૂર્વ નિરમાન દેહ અને ચેતન્યના ત્રમા જર્જરે રહે. એ ક્રમે જે મુક્ત થાય છે તે મહેન્દ્રાનુ છવ-અભિરૂપ મિદુ કે અણુ ચેતન્યના ત્રાધિષ્ઠાતા આત્મા નહિ. હા, ચેતન્યના ત્રનો અધિષ્ઠાતા-આત્મા વ્યાસનાસના છવ-ચમ્પિત અણુઓમા મગ્ન થશે, પણ જેણે મુખિત મેળવી છે એ છવ-ચમ્પિતને મહેન્દ્રામા નિમગ્ન થનાપણુ ટોતુ નથી, કારણ કે એ એનાથી સિન્ન થી થઈ જ નહોતી, પરંતુ ધ્વજાની અને ચમ્પિતની તાદાત્મચિદ્ધિને વીધે એ છવ-ચમ્પિત મહેન્દ્રાથી અભિન્ન જ હતી

વિગેરમા એઓ મહે છે કે લાત અથવા Patent અવસ્થામા રહેલ પ્રત્યેક છવ-ચમ્પિત આ મમારમા ચારી રહેના લક્ષ્યપદમા પોતાના દેહની અને ચેતન્યના ત્રની આનુનિ અર્પી દે છે, અને ત્યારે એ છવ-ચમ્પિત ફરી Latent અથવા અવલ્ક અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયે છે

પુરુષમ્પના અલ્પતિષ્ઠદ્ દશાગુલ્મ એ વચનમા આ અવલ્કનો નિર્ણયયો છે એમ ગોવર્ધન ભાને છે એમા પુરુષને વિશ્વથી અવિભાગ થયે છે, અને લક્ષ્ય વિશ્વથી અનિચાલી એ અધિકતર અસ એટલે આ અવલ્ક

મને લાગે છે ગોવર્ધનરામની પુનર્જન્મની આ મીમાંસા એમનો પોતાનો નિશ્ચિન મત રજૂ કરનારી ન ગણાય પણ માન-સંકારથાનો અને વિચારણીય તરવો ઉપરિચિત કરનારી ગણાય. એનું મહત્ત્વ એ છે કે એમાં મનુષ્યાન્ય કે સર્વમાન્ય બનીને સિદ્ધાંતની દૃઢ દક્ષાએ પલ્લેએલા મનાતા અબ્યુપગમેની પણ સ્વતંત્રભુદ્ધિથી પરીક્ષા આરંભવા જોઈએ, અંતિમ તરવની અને પારમાર્થિક સત્યની પૂર્વ-અદ્યથી મુક્ત અને વિશુદ્ધ જિજ્ઞાસા ગોવર્ધનરામભાઈ વ્યક્ત કરે છે. ગોવર્ધનરામ અને શોપનહોર:

ગોવર્ધનરામનો Will-Force નો-The Great Will અને The Great Force નો-સિદ્ધાંત ૧૮૯૧-૯૨માં પ્રકાશિત બુકનો હતો એવું એમની તા.૧ જાન્યુઆરી ૧૮૯૨ ના દિનની નોંધથી સ્પષ્ટ જણાય છે. ત્યાર પછી, એટલે છેક આ નોંધને દિવસે, શોપનહોરનો Will Force નો સિદ્ધાંત “વેદાન્તસાર”ની એક આવૃત્તિની ‘સંપાદકલિખિત પ્રસ્તાવનામાં અચાનક, પહેલી જ વાર એમની નજરે પડ્યો. શોપનહોરનો ગ્રંથ પોતે વાંચવા ધારેલા ગ્રંથોની નામાવલિમાં નોંધાયો હતો. પણ ત્યાર સુધી એમના વાંચવામાં આવ્યો ન હતો. એથી પોતાના અને શોપનહોરના અબ્યુપગમે વચ્ચે કેંઈ સામ્ય જણાયું ત્યારે એમને આશ્ચર્ય થયું. એ સામ્ય માત્ર આકસ્મિક યોગ હતો એ જણાવતું ગોવર્ધનરામનું વચન આ છે. “At page x of the preface of the book, I find an account of Schopenhauers theory of Will Force—a theory I learn for the first time to have occurred to any other brain than mine.” અર્થાત્ ગોવર્ધનરામનું પરમતત્ત્વનું આ પ્રકારનું દર્શન સ્વતંત્ર હતું, એ એમને અન્યાય ન થાય એ ખાતર અહીં નોંધું છું. એ જર્મનીનો તત્ત્વચિંતક આપણાં તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક દર્શનોથી પરિચિત હતો એથી એની કલ્પનામાં

આપણા આ ભારતીય તત્ત્વચિંતનપરાયણ મેધાવી બ્રાહ્મણની કલ્પનક સાથે સામ્ય આકસ્મિક રીતે આવે એમાં આશ્ચર્યકારણ કંઈ હોય તેટલું એ જ કે વેદકાલથી આવી આવેલી ઋષિપરંપરામાં જન્મેલો, વેદ-ઉપનિષદદિથી ગુંજતા વાતાવરણમાં જિજ્ઞેષો એક ભારતીય પંડિત પણ, એ પરંપરાથી મુક્ત થઈને સ્વતંત્ર મીમાંસાસરણિએ ચાલ્યો હતો. મનઃસુખરામ જેવા પરંપરાગત સિદ્ધાંતોને સ્વીકારનારા પ્રણલિકાભક્ત વડીલની છાયામાં જિજ્ઞેષા, એ વડીલ પ્રતિ પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખનારા ગોવર્ધનરામ તત્ત્વનિર્ણયના ક્ષેત્રમાં એગના પ્રભાવથી મુક્ત રહ્યા હતા. પોતાની બુદ્ધિની સ્વતંત્રતાને અમૂલ્ય માનીને જળણી રહ્યા હતા, એ તો સર્વવિદિત છે; અને એ બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યે ઉદ્ભવાવેલા એમના વિચારો એમની કૃતિઓમાં સંગ્રહાયેલા પ્રસિદ્ધ છે.

બુદ્ધિયોગ અને સમદર્શિતા

વિચારનિષ્ઠ તેદલી જ આચારનિષ્ઠ:

જેમના તત્ત્વજ્ઞાનનું લક્ષ્ય કેવળ આત્મકલ્યાણ નહોતું પણ—લોકકલ્યાણ હતું, જેઓ ઉત્સર્ગસિદ્ધિને—સ્વસમર્પણ દ્વારા સાંપડી કૃતકૃત્યતાને—પરમ નિઃશ્રેયસ માનનારા હતા, એ ગોવર્ધનરામભાઈ પ્રાપ્ત કર્તવ્યની ઉપેક્ષા કરીને નિષ્ક્રિય સંન્યાસને અપનાવે એવા શુદ્ધ વેદાન્તી નહોતા. ઉત્સર્ગસિદ્ધિના તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી—Philosophy of Consumptionમાંથી—ગ્રિપજેલો એમનો બુદ્ધિયોગ સર્વસ્વસમર્પણમય હતો, રાગદ્વેષથી પર બનેલી સ્થિતપ્રજ્ઞતાપ હતા. મહેન્દ્રાને—પરમાત્માની નિમજ્જાને—અનુકૂળ થનારા, એને સુખદુઃખમાં સરખી શાન્તિથી વધાવી લેનારા ગોવર્ધનરામનું ચિત્ત સંસારને વીંસરીને પ્રબુનિમગ્ન ન બનતું, પણ સ્વજનોના સર્વજનોના દિનના ચિંતન—આચરણમાં નિમગ્ન રહેતું. એમણે વિશિષ્ટ મનોદશા કેળવી હતી, દૃઢ કરી હતી. એ મનોદશામાં કાવ્ય હતું, તત્ત્વજ્ઞાન હતું, સંસારકાર્યનો ઉત્સાહ પણ હતો. એમની મનોદશામાંનાં આ તત્ત્વો અલગ અલગ નહોતાં, સિત્તભિન્ન,

સમયે કે સ્થળે ઉપાસનાનાં નહોતાં, પણ સમન્વય સાધીને, એમના વિચારમાં અને આચારમાં એકરૂપ બનીને, સતત પ્રકાશતાં હતાં.

મુદ્રિત નકોપશુકના બોળા અંચમાં, ૫૪૬ ૮૫ અને ૮૬ ઉપર, તા. ૧૬મી ઓગસ્ટ ૧૮૯૬ને દિને કરેલી એમની આ નોંધ એમના આ માનસને વ્યક્ત કરે છે. એ નોંધ યૌ થાય છે આ પ્રશ્નથી :

“What is the condition of the mind to be striven after? Poetry? Philosophy? ‘World’? or a mixture of all these?” અને એ નોંધ સમાપ્ત થાય છે આ વચનોથી :
“The Strength and Power, the Coolness and Ease, the Beauty and Blessing, the Nobleness and Sweetness, the Greatness and Security, which are aspired to by the highest ideals of Poetry, can only be tested and attained in practice by Philosophy, with an ‘If’ present in either case. This, to my mind, is the point towards which Poetry and Philosophy, Ethics and Religion, must eventually converge, and in Ethics I include the World in all its aspects.

Need I say that my vision of the Philosophy of Consumption, with all its imperfections, reaches this very point? I do not mind if I am partial to this Philosophy which has given me my Heaven on Earth.”

આયો, ૫૪૬ ઉપર સ્વર્ગ માણનારો, કાવ્ય-વિચારના-સંસાર-તજોનેય સમન્વિત કરનારો-એક કરનારો, એમનો બુદ્ધિયોગ હતો.

આ બુદ્ધિયોગને અવગણ કરનારી હતી એમની સમદષ્ટિની અમૂલિકા. દુર્બોધ જલુતી આ નોંધ વાંચ્યો અને એમની વિચાર-

સારણિને અનુસારગો તો એમનાં આ સમદર્શિતાનું દર્શન થશે એ સમદર્શિતાએ-અથવા તો સારદર્શિતાએ-જુદાં જુદાં Isms માં જુદાં જુદાં પદ્યતત્ત્વો પારખ્યા છે ક્રિશ્ચિયાનિટીમાં એને તત્ત્વજ્ઞાનથી વિશેષ પ્રમાણમાં કાબજીય જીવન દેખાયું છે, વેદાન્તમાં પ્રખર તત્ત્વજ્ઞાન પરખાયું છે, મદમ્બ પગબરના જીવનમાં કાબજીય ઉપગત - ઉત્સાહવેગની ઝાખી થઈ છે, જોન મુઅર્ટ મિલના અને Utilitarians ના વ્યવહારનીતિના સિદ્ધાંતોમાં સાધુ સસારદષ્ટિ અને પૈશાનિક તત્ત્વજ્ઞાનના આધારમાં કાબજીય જાણી છે અર્થાત્ માનવના માનસને ધ્યાનકેળવવાને રચાયેલી સર્વ ગોળનામાં કમિતાનો કે તત્ત્વજ્ઞાનનો કે 'અસાર દષ્ટિ'નો કે એમાંથી એ અથવા અધિકનો અતલોવ થયેનો ગોવર્ધનરામની સારમાહિતી દષ્ટિને દેખાયો છે અને આ પ્રયેક તત્ત્વની, પોતપોતાને ગોઠવેલાં અને સમયે, એક અથવા અન્ય પ્રકારની ઉપયોગિતા તથા આવરકતા સ્વીકારી છે- એઓ કહે છે કે સાધન સાધનનો નિર્ણય કરવામાં વેદાન્ત જેવા બુદ્ધિવાની આવશ્યકતા છે સાધનો નિશ્ચય થયા પછી એની સિદ્ધિના વ્યવહારિક માર્ગો સૂચવવામાં Socialism અને એના લૌકિકવાદ ઉપયોગી છે, એ સાધનો સિદ્ધિને અભિમુખ રહે એવી ભાવમયતા, સાધને સિદ્ધ કરવામાં ઉત્સાહિત રહે એવી આદર્શભક્તિ, એ સાધનના સાધનોને રુચિકર બનાવે એવી ભાવપ્રવણ કલામયતા પ્રેરવી અને પોષવી એ કાબજીય ધર્મ છે-કારણ કે પ્રજા બુદ્ધિવાદ જો ન કરી શકે તે કાર્ય, સામાન્ય જનમાનસને ઉચ્ચતલી કરવાનું કાર્ય, કરિતા કરી શકે છે

જો માનસનો સંપૂર્ણ સંદેશીય વિભાસ કરવો હોય, પાંચ સ્થિતિને પારખે અને પહેલી વગે એવી શક્તિ કેળવવા હોય અને પોતાના 'સાધનસુખ' ને સમજે અને મેળવી શકે એવી બુદ્ધિ ખીનવા હોય, તો ઉપર ગતેના તત્ત્વોમાંથી એકેયની ઉપેક્ષા કરવી ન પાલવે

એવું આ નોંધમાં ગોવર્ધનરામભાઈનું વિધાન છે અને એમાં એમણે એતવણી આપી છે કે આવો સર્વોચ્ચ મનોવિકાસ નહિ સમય તો માનવની અવસ્થા થશે, માનવ દુઃખ સામે તથા વિવિધ પરિસ્થિતિના ત્રાસમય પ્રભાવ સામે અસહાય બનશે—પશુ જેવો અધોમુખ અને અસરકારી, રમ્તે ચાલનારના ચરણમાં અટવાના જતુઓ જેવો ક્ષુદ્ર, અતિપશ્ચિમે ભૂમિ ઉપર પેટ ધમડીને યાવતા સાપ જેવો કર્દમપતિત

આ લેખમાં સૂચનાઈ છે તે ઉચ્ચ માનસભૂમિકાએ ગોવર્ધનરામે અનાયાસ આરોગ્ય કર્તુ હતુ લોકહિતવાલુ કર્મપરાયણતા; પરિસ્થિતિથી પરાજિત ન થનારી દૃઢતા અને નિભયતા આદર્શનું નિર્માણ કરનારી સવેદનલીન હૃદયની કાવ્યમય ભાવતા અને પ્રેમનતા; હૃદયના સૂચનોને ઝરી જોનારી, સત્યને પારખીને વ્યવહારમાં આવરનારી, તરત્તનીનો બુદ્ધિયોગ સડજ કરનારી સમત્વયુક્ત સ્થિતપ્રજ્ઞતા, આની હતી ગોવર્ધનરામની બુદ્ધિની અને એમના હૃદયની સરસ પત્તિ એમના, બુદ્ધિના તથા હૃદયના સજ્જારને તથા અન્યોન્યાશ્રાને જળવનારા, માનસને અનુવક્ષીને જ એ રક્ષણુકના પ્રથમ અચની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે

‘The head decides, but is not heedless of the heart's advice. Each question, whether professional, financial, social or domestic, is judged and decided after a remarkably patient weighing of the pros and cons in the scales both of benevolent sentiment and austere reason.’

કાર્યકાર્ય નિર્ણયની નિષ્ણદ્ધ રીત

કાર્ય-અકાર્યના નિર્ણયમાં બુદ્ધિ અને હૃદય ઉભયનો ઉપયોગ કરનારા ગોવર્ધનરામભાઈ એમના અત કરણુથી દોગવાય નહિ, દુષ્પતિ માફક પ્રમાણમન્ત કરણપ્રવૃત્તય કહીને કેવળ

અન્ત મરણની પ્રેરણાને અનુવર્તે નહિ. એઓ તો જે વિષયમાં નિર્ણય કરવો હોય એના pros and cons ને, અનુકૂળ પક્ષના અને પ્રતિકૂળ પક્ષના મુદ્દાઓને તોળે—પ્રખર બુદ્ધિના અને સ્વવેદન-કામન હોયના બેરંગ નાજવાથી તોળે એમની આ તોલન-પદ્ધતિએ એક વિલક્ષણ રીતનું કંઈ લીધું હતું નિર્ણય પ્રશ્નના ઉભયપક્ષીય સર્વ મુદ્દાઓને સીધીવીણીને તેઓ સામગ્રીમાં નોંધતા પછી પોતે નોંધેના એ મુદ્દાઓમાંના પ્રત્યેકને એના મહત્ત્વ પ્રમાણે “મા” આપતા અને લખતા અને પછી ‘તરફ’ના મુદ્દાઓના અને ‘નિરુદ્ધ’ના મુદ્દાઓના માર્કનો સરવાળો કરતા, અને એ બંને બાજુના સરવાળાઓને સરખાવતા એમાં વળી ત્યાર સુધી ન વિચારાયેલી કંઈ બાબત હોય તે ખાતે થોડાક માર્ક ઉમેરના કે બાદ કરના અને એ પ્રમાણે અને-વાર ફરી જોયા પછી, અમા પાછળથી સંજેના વિચાર પ્રમાણે ફેરફાર કરીને ફરીથી એ જ પદ્ધતિએ બંને બાજુના આક કાઢ્યા પછી, એ પ્રમાણે જ્યાં પક્ષમાં માર્કનો સરવાળો વધારે થાય છે એ જોઈને નિર્ણય કરવા નિર્ણય કરવો સહેતો ન હોય, મનનો દ્વિધીભાવ થાય ગંભીરતાનો માર્ગ તરત દેખાય નહિ, એવા પ્રશ્નો એમના જીવનમાં અનેક વાર આવ્યા હતા નોખરી લેરી કે વકીનાતને વળગી ગયેલું, નિવૃત્ત થવું કે નહિ અને થવું તો ક્યારે થવું, લીનાવતીના લગ્ન લેવાય તેની સાવોસાથ જમના લગ્ન પણ કરવા કે ન કરવા—એવા અનેક પ્રશ્નોએ એમના નિર્ણય શોધતા ચિત્તને ચક્રોડોગે ચડાવ્યું હતું. આ આવા પ્રસંગોએ, ધણુ ખરું, તેઓ ઉપર વર્ણવેલી માર્ક પદ્ધતિનો આશ્રય લેતા હતા જમના લગ્નના પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવામાં એમણે આ રીતનો ઉપયોગ કર્યો હતો એવું આ રજૂપત્રકમાં એમણે નોંધ્યું છે.

‘Conscience has asked me to decide by reason and not sentiment I resort for solution to the same method as that by which I decided for profession

against service, by assigning marks to the pros and cons of the matter "

S B II p 90.

આ વિવેચના રીત જાણીને આપણને આશ્ચર્ય થાય માફ મુકના વખતે અગત રુચિ-અરુચિનું તત્ત્વ પ્રવેશ કે નહિ એ શંકાસ્પદ લાગે, આ રીતનો નિર્ણય શુદ્ધિથી કરાયેલો નિર્ણય ગણાય કે નહિ એનો વિચાર કરવો રહે અને જતા, એક વિશ્વવિખ્યાત મહાન વૈજ્ઞાનિક આ રીતે ઉપયોગ કરતો હતો એ જાણીશું તો આપણને જુદા કારણે જુદા પ્રાર્થના આશ્ચર્ય થશે એ વૈજ્ઞાનિક હતો ડાર્વિન ડાર્વિનની આ નિર્ણય પદ્ધતિનું-વર્ણન Newsweek મા આવેલું તે Reader's Digestના ડિસેમ્બર ૧૯૫૮ના અંકમાં "Pros and Cons" એ શીર્ષક સાથે પ્રકટ થયું હતું તે અહીં ઉનારું છું -

PROS and CONS:

When it came to the subject of marriage Charles Darwin attacked the problem in his usual scientific manner-deliberately, carefully marshalling all the facts.

" This is the question " he wrote, and then, under separate headings (' Marry ' and " Not Marry '), listed the pros and cons. Eventually the pros (children, home, charms of female chit chat) outweighed the cons (terrible loss of time, cannot read in evenings at many children, forced to earn one's bread) and he summed up

" Never mind, boy. There is many a happy slave "

ઈંગ્લેન્ડમાં ડાર્વિન અને ભારતમાં ગોવર્ધનરામ બંને એક જ પ્રકારની વિવેચના નિર્ણય-પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરતા હતા એ

મદના-સામ્ય આકરિમક હશે? કે ડાર્વિનની આ પદ્ધતિ ગોવર્ધનરામના જાણવામાં આવી હશે? આ પ્રશ્નનો નિશ્ચય કુધ્કર છે.-એ નિશ્ચય કરવામાં pros and cons ના માર્ક મૂકવા-જાણવાની રીત પણ કામની ન નીવડે. ડાર્વિન ૧૮૦૯માં જન્મ્યો હતો, ૧૮૮૨માં મરણ પામ્યો હતો, અને ૧૮૪૦ના અસ્તામાં પરણ્યો હતો.

નિવૃત્ત યુધ્ધ કે નદિ, નિવૃત્તિ ક્યારે લેવી અને ક્યાં રહીને ગાળવી, એ પ્રશ્નના નિર્ણયમાં ગોવર્ધનરામે માર્ક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો જણાતો નથી. એ પ્રશ્નના તરફ-વિરુદ્ધના અનેક મુદ્દાઓ રૂકેપાત્રકર્ષનાં નોંધીને અનેક મદિનાઓ સુધી એની વિચારણા અને ચર્ચા લંબાવી હતી, અને મન:સુખરામની સલાહ ખાસ પૂછી હતી.

પિતૃસહા અને માતૃમહા પુત્ર: અતિથિપૂજક યજમાન-ગોવર્ધનરામે માનાપિતાના મનોભાવને અનુકૂળ રહેવાનો પુત્ર-ધર્મ આશ્રયન પાળ્યો હતો; એમના તીર્થયાત્રા દેવમંદિરચર્યા આદિ-સર્વ અભિજ્ઞાપ પૂર્ણ કર્યો હતા; મિત્રશતતા લાગ પાડવામાં માતાની ઇચ્છાને સંભાળી હતી.

પત્ની લલિતાગૌરીને એમણે કુટુંબનાં સર્વજનોની સગવડ જાળવવાની, સેવા કરવાની, ઇન્દ્રિયો પૂર્ણ કરવાની, પ્રકૃતિ નસાવી લેવાની, નિંદા સહી લેવાની, ક્ષતિઓ ઉવેખવાની અને સારપતે વધાવી લેવાની તાલીમ આપી હતી. પોતે અને પત્ની એ બે તો યજમાન અને કુટુંબીજનો એમના અનિધિઓ-એવી 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં નિરૂપેક્ષી-આનિરૂપધર્મની લાવના આ દંપતીએ પૂર્ણતઃ પાળી હતી. એ સાથેસાથ પતિ ગોવર્ધનરામ પત્ની લલિતાગૌરીની સગવડ અગવડનો ખ્યાલ રાખતા હતા. એમના સડજ-સ્નેહલ હૃદય માટે ખીટું શબ્દ જ નહોતું. પણ એમના સ્નેહનાં લાગીદાર ઘણાં હતાં અને એ સર્વને એમણે સમાન સ્નેહ આપ્યો હતો, કદી કોઈને કોઈ પ્રકારે પક્ષપાત નહોતો. યવા-લાગવા દીધો, એવી નિઃશંક પ્રતીતિ આ

રહેપણુકસ આપણને કરાવે છે. કેટલાંક સ્વજનો એમના આ નિષ્પક્ષપાત એકની કદર નહોતાં કરી શક્યાં, કાં તો હકીકતના પૂર્ણજ્ઞાનને અભાવે, અથવા તો પોતાની જ સર્વોપરિ અધિકાર ભોગવવાની ઇચ્છા અપૂર્ણ રહી તે કારણે, એ સ્વજનો ગોવર્ધનરામની સમદર્શિતાને ખરા અર્થમાં સમજી શક્યાં નહોતાં, એ પણ એ રહેપણુકસમાંની નોંધો બતાવી આપે છે.

મોટા કુટુંબમાંની ગુણુવાળી અને ગુણુગ્રાહિણી વ્યક્તિઓનાં વાણીવર્તનમાં પણ, પરસ્પર દ્વિતના સંઘર્ષને પ્રસંગે, સૌજન્યનો મમાદર ઓછો થાય એવું બને; સ્વદ્વિતની અતિશય ચિંતા પરદ્વિતની અવગણનામાં પરિણમે એવું બને. પ્રકૃતિનાં અનિષ્ટ તત્ત્વોને દબાવીને તથા સુતત્ત્વોને વિકસાવીને મેળવેલું સૌજન્ય વિષમ સંયોગોમા મન, વાણી અને વ્યવહારમાંથી સરકી જાય એવું પણ બને. પણ સૌજન્યનો આદર સરાને માટે નષ્ટ થતો નથી એવી ગોવર્ધનરામને શ્રદ્ધા હતી. અન્તરતાપને લીધે મનોદોષ ઉપર ફટી નીકળતો રોડાટક ઉપદ્રવ વાતાવરણમાં શીતલતા પ્રસરવાથી અથવા શામક ઉપચાર થવાથી અથવા માનસિક પદ્ધતિ અને સમયનુ સેવન થવાથી શમી જાય છે, મન પુનઃ નિર્વિકાર સ્વાસ્થ્ય મેળવે છે એવું ઉદારહૃદયી ગોવર્ધનરામ માનતા તેથી, વિષમપ્રસંગના ઉપતાપે હિમચાલેથી અજ્ઞાનના ચિત્તની વિકલ્પને તત્કાળપૂત્તી, ઉપચારાર્થે અને વાતાવરણના શોધન ખાતર, એઓ લઢામાં અવસ્થ લેતા, પણ સત્કાળ સ્મરણમા સંધરી રાખતા નહિ.

પણ એઓ માણુસની અને એના સ્વભાવની પરીક્ષા કરતા, અવભાવગત વિવિધ તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરતા, ગુણુદોષની અને નિશિષ્ટતા -વિલક્ષણુતાની તારવણી કરતા અન્યના અને પોતાના સ્વભાવનાં પૃથક્કરણે એમણે રહેપણુકમા નોંધ્યા છે. માનવ પ્રકૃતિની આવી જીડી પરખ એમને હતી, પણ પોતે પારખેલા ગુણુદોષમાંથી એમનું ગુણુગ્રાહી,

કૃતન ઉ ૨ ૧૯૫ ગુણો તાગરી કાઢતુ, ઉત્કારસનાથી મંગલુમા
 રાખતુ, નેદલનાથા સમ્રદી રાખતુ આના નમૂના નેપથુકમા
 નેભિયા, મન સુખરામભાઈના માતમી પૃથક્ક્રિયામા, ઓ પિનારો
 માતાનો તથા સાસુનો મરણ પ્રમગે અર્થેવી રોગ^૧ અજનિઆમા,
 રજા ૭ એ અજનિઓ કેરળ ઔપચારિક નિરાપાત્તનિઓ નથી
 રિપુદ્ધ ૧૫માવની અજનિઓ ૭ પ્રાસનાથે^૨ ચેના પ્રશસ્તિઓ
 નથી મનનપરાયણ ચિત્તનાં મ્વગતોમ્ભિઆ ૧. અતી તે એમાથી
 વાનગી તરીકે છૂટક વચનો ટાકુ છુ

પિના વિ ૧૭૫૫ છે ' A kindliest soul who loved his
 family with anxiety and unrest, and thought or
 dreamed no evil to his enemies nay, aspired to do
 them good

માતા મટે લખ્યુ છે ' A cloudless clear intellect
 + + a prudence and discretion that never failed her in
 the most trying ordeals + + A lion's heart in hours of
 peril a strong and stout will whose power was able
 to make her give up all her best and strongest and
 oldest ૧૧૫૬ and to adopt the newest conclusions of
 her reason

સા ૩ માટે લખ્યુ છે Intellectually child like with
 a child like simplicity + + full of affection for and
 genuine love for the nearest ones and beneficence for
 the remote ones + + + knowing no self + + It is to
 such a mother in law that with deep gratitude I owe
 the greatest and the best virtues of my wife

વિસ્તૃત નોંધોમાથી લઈને ટાકેલા આ અરૂપ વચનોમા પણ
 પ્રેમ વ્યક્તિત્વ વિશદ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ઊપસી આવે છે એ
 લક્ષ્યોગ્ય છે

આત્મનિરીક્ષણ .

ગોવર્ધનરામનું મનન અને પૃથક્કરણ અન્ય વ્યક્તિઓ વિશે જ છે, બાહ્ય ઘટનાઓ વિશે જ છે, એવું નથી એઓ આત્મનિરીક્ષણ પણ કરે છે, અને આત્મનિરીક્ષણની દાણે એઓ જાગે કાંઈ પરનું નિરીક્ષણ કરતા હોય તેની objectivity-વિષયપરતા-અને તટસ્થતા જાળવી રહે છે રકુપણુના ૧૮૮૮થી ૧૮૯૪ના વર્ષોને આવરતા પ્રથમ અથવા ૫ ૧૦૩ ઉપર તા ૨૯ માર્ચ ૧૮૮૨ને રોજ કરેલી નોંધનો વિષય છે " My Temporal " જેમાં એ જણાવે છે કે સાધારણ રીતે શાન્ત અને પ્રસન્ન રહેતી એમની પ્રકૃતિ પ્રસંગે ક્ષુબ્ધ બને છે, એ ક્ષોભ ક્ષણિક હોય છે અને વધારે વખત ટકે તો તેઓ એને પોતાના અસ્વાસ્થ્યનું કે વિષમ સંયોગોનું પરિણામ માને છે આ ક્ષોભશીલતાનું તેઓ દૂર રહીને, તટસ્થ બનીને, પરીક્ષણ કરે છે, અને એને પ્રકૃતિના નખરા ગણીને અનગણીને પોતે એના તટસ્થ, અવિચલિત, સાક્ષી બની રહે એવો નિશ્ચય કરે છે

ખીછ આત્મવક્ષી નોંધ એ જ અથને ૧૮૮૩મે પૃષ્ઠે તા ૨૮ ઓગસ્ટ ૧૮૮૩ને રોજ કરેલી છે એનો વિષય છે " My Own Idiosyncrasy " એમાં એમણે તટસ્થ રીતે પોતાની બુદ્ધિની, પોતાની તર્કસરણિની, પોતાની કલ્પનાશક્તિની વિલક્ષણતાઓ અને મર્યાદાઓ પાઠખી છે પોતાની મનોવૃત્તિઓ અને લાગણીઓ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રભાવે અકુશમાં આવી છે એ નોંધે છે અને કુર્નિની ગૃધ્રા, ધન ખાતર ધનની લિપ્સા આક્ષેપ અને નિદા સામળવાને અવસરે વ્યક્ત કરતી સવેદનશીલતા એ વૃત્તિઓના શમનનો તથા બાળપણના નિયમનનો પોતે મતો ૧ અનુભવે છે અને પોતાની કર્તવ્ય ભાવના જળવાઈ રહે, શાન્તિ અને તટસ્થતા અનુભવવાની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય, ગમે તેના પરિશ્રમ અને પત્ક્ષોભને સહી લેવાની પોતાની તટપરતા અન્યૂન રહે, એવી મન કામના વ્યક્ત કરે છે

કવચિત્ કોમલ, કવચિત્ કોર—પરુ બહુધા ૬૬

ભરૂનિએ પોષાતર મહાનુભાવોના ચિત્તની, કુસુમથી પણ વધારે મૃદુ અને વન્ધી પણ વધારે કોર, એવી સહેનાઈથી ન સમજી શકાય એવી વિરુદ્ધભક્તિનો નિર્દેશ કર્યો છે. ગોવર્ધનરાગમા લોકોત્તર તત્ત્વ હતુ, અને પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા ધર્મોનુ સહઅગ્નિત્વ પણ હતુ એઓની પ્રકૃતિની એક કોટિએ કોમલતા હતી, પણ સામી પ્રાગ્નિએ, સામારણ ગીતે, કોઠાના નહોતી, દહના હતી ત્વન્ સબધમા માનવમાનના સબધમા એમની કોમલતા વ્યક્ત થતી, પણ પ્રતિકુળ પરિસ્થિતિ નામે મૂકવાને અથવા પોતે જેને અનિષ્ટ માન્યુ હોય તેના આક્રમણને અવગેરેવાને પ્રમગે એમની દહના પ્રગટ થતી. પોત ના રંગના આ વિગેધી તત્ત્વોનુ એમણે પોને દર્શન કર્યું છે અને આ વચનોમા નોધ્યું છે.

* Curious part of my disposition this I have studied the secret wishes of individuals and compelled my judgment to yield to the duty of carrying them out So I obeyed mother's secret wishes in partition matters So I abandoned Cutch Commission + + where I was an unwelcome guest in the heart of the Diwan of Cutch There I yielded to the compulsion of other people's wishes But to the compulsion of circumstances I have foolishly or madly, a great disinclination to yield + + That disposition makes unpalatable the idea of being compelled by fear of the plague though, if the interest and wishes of my people forced me I would hail the same retirement Such is the curious part of my disposition,

અન્ય સંબંધીજનોની ઇચ્છાને અનુકૂલ થવામાં જણાતી એમની આ મૃદુતા, અને ત્યાં અન્યજનની ઇચ્છાઅનિચ્છાનો પ્રશ્ન જ ન હોય પરંતુ માત્ર પરિસ્થિતિના અણગમતા દબાણ સામે થવામાં પોતાના જ ચિત્તનો પ્રશ્ન હોય ત્યાં પ્રકટતી આ દૃઢતા, એ બંને તત્ત્વોનો ઉદ્ભવ એક જ પ્રકૃતિગત બીજમાંથી થયેલો આપણે સમજી શકીએ. એ બીજ હતું એમની Philosophy of Consumption, એમની સમર્પણતી અને ત્યાગની ભાવના. અન્યની ઇચ્છાને અનુકૂલ બને તેમાં એમનો પોતાની રુચિનો કે ઇચ્છાનો કે કે દષ્ટિનો પરાધર્મ ત્યાગ હતો; પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિના દબાણની સામે દૃઢ રહે ત્યારે શ્રેયસને અર્થે શ્રેયસનો ત્યાગ કરતા.

આ શ્રેયસના ત્યાગની પાછળ એમની બુદ્ધિની નિયંત્રતા હતી અને એમનો બુદ્ધિવાદ એમનામાં દૃઢતાની સંગોત્રિન કઠોરતાનો અવભૂતિએ કહેલા મૃદુતાના પ્રતિયોગી ગુણનો—ઉપાદક બનતો. આ કઠોરતાનો એમણે પોતે સ્વીકાર કર્યો છે .

“ Harsh hard reason be my only mode of life, and philosophy my goal If the snubbing of frailties mean pain and ordeal, let that be so, if happiness of some kind, or even freedom from pain, be not attainable except by submitting to my frailties, let that happiness and that freedom go to dogs ”

અર્થાત્ એમની અગત જીવનનીકાનુ સુકાન એમણે પ્રખર બુદ્ધિને સોંપ્યું હતું.

સ્વદેશ પ્રત્યેના કર્તવ્યની ભાવના : જ્ઞાનયજ્ઞ

બુદ્ધિનિર્ણીત ધ્યેયને અને એને પહોંચવાના માર્ગને દૃઢતાથી ચળગી રહેવું એવું આ ગોવર્ધનરામભાઈનું સરભાવધક્ષણ એમની

સંદેશ પ્રતેના કર્તવ્યના આજીવન સેવેલી ભાવનાની ઉપાસનામદે
પણ વ્યક્તિ થાય છે

એ અંગે પોતાનું કર્તવ્ય શું એ ગોમળે રહેપણુ પ્રથમા સ્પષ્ટ
નોંધ્યું છે (૫ ૨૪ અને ૫ ૨૬-૨૭) એમણે પોતાનું દ્વિવિધ
કર્તવ્ય આ પ્રમાણે નિશ્ચિન કર્યું હતું (૧) અજ્ઞાત (૨) સામાજિક
સારીરિક બૌદ્ધિક, નૈતિક ક્ષેત્રમાં નવસરકરણ અને બનાધાન
અને એ કર્તવ્યો અંગે પોતાની કાર્યપદ્ધતિ પણ સ્પષ્ટ રીતે નિશ્ચિન
અને મર્યાદિત કરી છે

‘ To produce a particular event—be it a rebellion,
or be it a political agitation or a social reform effe-
vescence—this is too little for my mind and aspira-
tions અને આ સંબંધે પોતાને જ સંબોધીને એમણે મ્હું છે

‘ I have told you Mr Tripathi that it is beyond
your orbit to be a ‘Public’ man or a ‘Citizen,’ which
you would be the moment you attempted to produce
a particular event એમણે કર્તવ્યપ્રદેશ એમણે આવે નક્કી
કર્યો હતો ‘ I wish to produce or see produced not
only this or that event but a people who shall be
higher and stronger than they are who shall be better
able to manage for themselves than is the present
helpless generation of my educated and uneducated
countrymen

આવી પ્રજાને ઘડવી એ લક્ષ્યની સિદ્ધિમાં પ્રયત્ન થવા માટે
એમણે શમ્ભુસચચ કર્યો રાજ્યોની મોટા પમારની નોકરીઓ જતી
કરી ૪૦ વર્ષના વય પછી જેમ બને તેમ જનદી નિવૃત્ત થવાનો
નિશ્ચય કર્યો અને અનેક પ્રતિકૂલતાઓને અગણીને ૧૮૮૮ ના

એકાકોબરમા અમલમા મુક્યો, અને એને પરિણામે આર્થિક મુશીબત વેળી

પ્રગતસરકરણુ માટેના આ જ્ઞાનપદ્ધતી, એ ખાતર કરવાના અભ્યાસની પદ્ધતી આગ્રી ઉપરેખા એમણે ૨૪-૭-૮૮ને દિને નોધી છે અને એનો વિસ્તાર ૨૨-૮-૮૮, ૧૯-૯-૮૯ અને ૧૭-૧૨-૮૯ ના દિનોએ કર્યો છે અને નોધ્યો છે વસ્તુતઃ. પોતે કરવાના અભ્યાસની નોધ તે એમણે ૧-૧-૮૨ને રાજ કરી હતી, આ તે પદ્ધતી ગોજના એમણે દેવોરાની દૃષ્ટિથી વિગતારી છે.

એ યોજનામા એમના અભ્યાસક્ષેત્રની વિવિધતા અને વિશાળતા આપણને આશ્ચર્યચકિત કરે એવી છે અહીં એનું દિગ્દર્શન કરીશું. એમા નીચેના વિષયોનો સમાવેશ થાય છે

વિશ્વનો ઇતિહાસ—અનેક ઇતિહાસ ગ્રંથો

ધર્મ—પૌરુષ્ય અને પાશ્વાત્મ સર્વ ધર્મો

રેદિકસાહિત્ય, રામાયણ-મહાભારત બૌદ્ધદર્શન, ભક્તિમાર્ગ, વિશ્વના ધર્મોનો તુલના વિદેશીય સાહિત્ય—અંગ્રેજી, અમેરિકન, ગ્રીક, પશ્ચિમ યુરોપનું

તત્ત્વદર્શનો—પૂર્વના અને પશ્ચિમના, પ્રાચીન-અર્વાચીન;

ભાષાઓ—સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, એમના કાવ્યો અને સાહિત્ય સાથે

કેળવણી પદ્ધતિ—ગ્રી, પુરુષ, બાળક, યુવાનને ધેગ, નિશાળમા અને વિદ્યાપીઠમા વવારે સારી કેળવણી આપનાની રીત

અને, જેનું તો અહીં િર્દર્શન જ કર્યું તે એ વિસ્તીર્ણ નોન કર્યો પદ્ધતી ગોવર્ધનરામભાઈ ઉમેરે છે “No more after this” આપણને આશ્ચર્ય થાય કે હવે more બાકી રહે ॥ ૧ ગ્રીની, જપાની અરબી, ફારસી વગેરે ભાષાઓ ? શાસ્ત્રોમા જ્યોતિષનો અને આપણી તથા યુરોપીય શારીરવિદ્યાનો (Physiology અને Anatomy નો) અભ્યાસ એમણે કર્યો જ હતો એ તો

સ્કેપ્શન ગ્રન્થ-૨ પૃ ૨૮૧ ઉપર અને ૭ મી સ્કેપ્શનમાં એમણે
નોંધ્યું છે

એમનું તત્ત્વજ્ઞાન નિજ મોક્ષ માર્ગ નહિ પણ હવન-કર્તવ્ય
ક્રમતા કરતા ખપી જવા માટે હતું, તેમ એમનું અધ્યયન વિવાદાય
તો નહિ જ, પરંતુ શ્રવણ જ્ઞાનાય પણ નહોતું, પ્રભતા ઉપર
આધારનું સમગ્ર માનવનાનાં એવા માટે હતું તેનું સ્વચ્છેન મુજબા-
એ તે મોર્ચનગમના પ્રતિભા દાણકુ ડ્રવનમન હતું, તો નિવૃત્તિ
દાણ દરમિયાન એમનું હાલ મૂલ હતું તેનું સ્વચ્છેન યુજીયા
એ યોગમાયના ખાતર, એ જાનના ખાતર એમણે ધર્મો તમ્બો,
ધન તમ્બુ, સુખ તમ્બુ પણ એ સ્વચ્છેન મુજબાએ કુટુંબનો,
સારવાગિષ્ઠિ હવનો, અમારો ત્યાગ ન મ્યો. એમનો ત્યાગ
સામાન્ય નન્યામીના ત્યાગ જેવો માત્રાથે સસારનો ત્યાગ નહોતો,
પણ માનવનાના શ્રમના ખાતર આત્માના પ્રેરના ત્યાગ હતો

સગ્ગ્રંથીયદ્ર માફક અન્યા હોડીને ચાલા જવાનો વિચાર
એમનું નહોતો આપ્યો એમ નહિ પણ એમણે એ નાપસદ કર્યો
હતો એ વિશે એમણે ચોને આ નોત કરી છે

‘ By flying away to asceticism like my hero
I can keep myself from these fleas and mosquitoes
that render the chambers of life sleepless + + But
“No” says my philosophy, ‘Thou shalt wear this
shackle of duty + + + with tears and love and enjoy-
ment all mixed + + Eternal Lgo’ Be consumed into
myself by duty this is the Will, and the Will alone
wills ’

S II I p 172,

અને એમણે સગ્ગ્રંથીયદ્રને પણ ક્યા અગા ત્યાગી અન્યાગી

રહેલ દોરો છે? એને પણ પાઠો દેવાલુઆમની યોજના ખાતર
ચૂંદન-ધર્મમાં, મેણ-ધર્મમાં, પરાઓ છ

મનનનોંડ અને 'સરસ્વતીચદ્ર'નાં પાત્રો

નરપુ-સમા "સરસ્વતીચદ્ર"ના પાત્રોની ગ્રેણી દ્વારા મળી,
નિઃશ્ચિનમાની વ્યક્તિઓમાંથી મળી હતી કે નહિ, એ વિશે બહુ કથન
કે મથન નથી પણ પ્રેયીક ગોંધા એરી છે કે જેમાંની વિચાર-મરણિ
એ નવ-વિચારની પ્રાપ્તિ વગના હિપ્પો થોડોક પ્રકાશના મે "સરસ્વતીચદ્ર"નો
૪ થો ભાગ વખરાનો શરૂઆત ગોવર્ધનરામે ૨૦-૧૦-૧૯૬૬ ને
રોજ કરી હતી અને તા ૨૩-૧૦-૧૯૬૬ને નિ રૂપબુકમાં આ
નોવ-ગી હતી

"We cannot, according to the wisdom of the
experience of ages, exclude convention and politics
from Social matters and, like poor Mr Telang, afford
to be angry at the idea of 'injustice' to our widows
on the basis of institutional Ethics developed by *a priori*
reasoning, Social Ethics, like all human institu-
tions, is *a posteriori*, and the poetical idea of Natural
Ideals as well as this sentiment of childlike justice
must both yield to the lessons of consequence and
experience"

"સરસ્વતીચદ્ર" મા છેવટ કુમુદનુ પુનર્વન ન થયું એ
પટા ગોવર્ધનરામભાઈની આ વિચાર-મરણિનો સાથ ન કરી શકાય

ગોવર્ધનરામના શ્રવણને નિઃશ્ચિન આદરણીય હતી અથવા
જનનો પ્રમાણ વિવિધ હતો એ વ્યક્તિઓના મન-મે "સરસ્વતીચદ્ર" મા
અનિવાર પાના છે એના દાખલા એમણે તા ૮ નવેમ્બર

૧૮૯૩ ની, એટલે કે એ નવલકથાના બે ભાગ પ્રકટ થયા હતા અને ત્રીજો લખવો શરૂ કર્યો હતો એ અંદાજમાં કરેલી, નોંધમાં સાંપડે છે. એમાં એમણે નોંધ્યું છે કે “સરસ્વતીચંદ્ર” માં વેદાન્તનો વિશિષ્ટ આસ્થો એ મનમુખરામના એ પ્રિય વિધવા માટેના પોતાના આદરનું પરિણામ છે, અને એ વિધવાના નિરૂપણને પ્રચલિત વેદાન્તથી એક કમ આગળ વધારીને પોતાની સર્ગક તરીકેની સ્વતંત્રતા, મૌલિકતા પ્રમાણિત કરી છે; અને એ નવલકથામાં વૈષ્ણવ-માર્ગના અનુયાયીઓનાં સુંદર ચિત્રાણેખનો છે તે વિના વૈષ્ણવ-હતા તેથી આગ્યાં છે. આ પ્રમાણે વહીઓના પ્રિય વિધવાનું કથામયમાં અથન કર્યાનો ઉદ્દેશ છે.

શુવનપરિચિત વ્યક્તિ અને નવલકથાના પાત્ર વચ્ચે અંશતઃ બિંબપ્રતિબિંબ ત્રણ હોય, કે કૃતિ-પ્રતિકૃતિ જેવો સમંધ હોય, એવો એક ઉદ્દેશ્ય આ મનનોંધમાં મળે છે. એમના એ શબ્દો જ ટાંકું છું :

“The picture of Gunasundari is a duty to my wife, though I have neither the conceit to think that the latter is equal to the former, nor that narrowness of vision which would have confined the former to the traits of the latter, + + Some of the traits of this heroine are also drawn from my mother. In other and many respects the picture is original.”

નવલકથામાં આલેખેલ વ્યક્તિચિત્રો શુવનગત વ્યક્તિઓનાં તદત્ત પ્રતિબિંબો નો ન હોય; છતાં જનપ્રેમ અન્નપ્રેમ, એ ચિત્રો આલેખનામાં, ગોવર્ધનરામ જેમનાથી પ્રભાવિત થયા હોય તો નવાઈ નહિ એવાં બે સન્નારીઓ દનાં પત્ની લલિતાચૌરી અને પુત્રી લીલાવતી. આ બે સન્નારીઓના સુંખો ગોવર્ધનરામના હૃદયમાં સનન આદરભૂમિ સ્થાને વિરાજતા હતા. એમને તેમણે મૃદુપ્રજ્વલમાં સ્નેહભરી

આ રહી, અનિઓ આઈ છે—વલિનાગૌરી અથ ૧ ને ૨ કમે
મૂઠે અને નીનાસતીને અથ ૨ ના મૂળે ૨૦ થી ૨૦૮ મા—એમાથી
ચોક્કસ વચનો અહીં ઉતારુ છું

લલિનાગૌરી રિશે કહ્યું છે “a woman who has
turned my house into heaven, * * a woman who has
proved in some ways superior to myself,—she to whom
my mother, so very frequently and exultingly, turned
and said ‘Here is my Gunasundari’ + + as long as
she rules in my family,—over me and others, the fami-
ly must be at peace” વાચો! તેઈ નામે કે લલિનાગૌરી
રિશેના ગોવર્ધનનામે ઉચ્ચારેના આ વચનો વિદ્યાચતુરના મધ્યમા,
ગુરુમુની માટે કેના યથાર્થ અને

નીનાસતીની પ્રથમા ગોવર્ધનનામે અને + અને પ્રમાટે મરી છે
એમાથી આટલા જ વચનો ટાંકુ છું

‘That sweetest, wisest, noblest, holiest unhappi-
est soul that has visited and sanctified my home + +
I bow to her soul in humble veneration for the sac-
red power that lived in her’ અથ જીનમા ૨૬૮મે મૂળે
કરેલુ આ વિધાન પણ બલ્યોગર છે The former (my
mother) was immensely great and the latter (mother
-in-law) was intensely good. Lalavan was both,
without the faults of either

જમને છવનમા આરા ઉદાત્ત પામેનો અનુભવ સાપડો હોય
એમની કનાસપ્તિમા એવા ઉદાત્ત અને એથીરે ઉત્તર પાના સર્ગવ
એમા આશ્ચર્ય નથી અને ગોવર્ધનનામના સ્તવન ભરતુ ગીતે ભરી
રહેના લીનાસતીના—અને લલિનાગૌરીના—મહાગુણો એમની નરનક્યાના
પાત્રના મનિદનના રામે એમા પણ માશ્ચર્ય નથી

ઈતિવચન

ગોવર્ધનરામની નિર્લોભતા અને નિર્મોદતા; કુટુંબવત્સલતા; જીવનજંગલ તરફની અરુચિ, છતાં કર્તવ્યો બળવરામાં દડતા; કુટુંબ, દેશ અને માનવતા પ્રત્યેનાં કર્તવ્યોની ઉપેક્ષા કરીને સંન્યાસની કંથા પહેરી શ્રેયનું અશક્ય કરે એવી કર્મયોગનિષ્ઠા; ઉત્કર્ષસિદ્ધિના એમના સિદ્ધાન્તમાં અનુરૂપ થયેલી સમર્પણની અને ત્યાગની ભાવના; હૃદયની કોમલતા અને શુદ્ધિની પ્રખરતામાં પ્રગટ થતી એમની સર્વશ્રેયની ખાતર દ્વ-પ્રેયનો ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ; સ્વદેશભેદની પ્રભાસંકરભૂષણ ભાવના અને નરથે અનિવિશાળ અને વિવિધ અભ્યાસયોગતા; આ સર્વનો આપણને મનનનેધિમાંથી પરિચય થયે.

૬૭ બીજી અનેક મદત્તની બાબનો જેમાં સંપ્રદર્શ છે એવી આ મનનનોંધની—ફેપજુકસની—અમૂલ્ય ઉપયોગિતા એ છે કે એ આપણને ગોવર્ધનરામભાઈના પ્રસિદ્ધ બાળ-જીવનથી અધિકતર પ્રસિદ્ધિને યોગ્ય એના સત્ત્વસપ્ન આન્તર જીવનની જાંખી કરાવે છે. એમની સર્જનાત્મક સાદિત્ય પ્રિયોના સર્જનની પાછળ રહેલી, એ સર્જનમાં સમૃદ્ધિર વડાવતો અદ્ભુત રુચિરવાદિનીઓ જેવી સમમ-સર્જનમાં વ્યાપી રહેલી, એમની સમાજદષ્ટિ, જીવનસાધના, કલ્યાણપરાયણતા અને નત્વજ્ઞાનની વિશિષ્ટતાનો પરિચય કરાવે છે.

અને, વિશેષમાં આ મનનનોંધમાં આપણને આ મદાપુરુષના જીવનનો કદાચ દાગોળ, અને એમાં અગ્ર રહેતી સ્થિતિજનતાનું, હૃદય-સ્પર્શી દર્શન થાય છે. એમને પોતાનું જીવન અનેક આપત્તિઓથી ભરેલું અને આકરી કસોટી કંનારું જણાયું હતું. એ આપત્તિઓને એમણે ક્રિસ્તુદની અદ્યથી દિનકારક માની હતી, શ્રદ્ધાજુકત સ્થિર. પ્રણયી વર્તણૂક લાંબી હતી, હૃદયને અને શુદ્ધિને સંસ્કારનારી તથા ઉજ્જવલ બાલનારી માર્ગને સન્કારી હતી. વડાકી પુત્રી લીલાવતીનું કુમળી વયમાં મૃત્યુ થયું. અને એણે જીવનમાં દુઃખ જ વેઠ્યું, તેના.

અંતરતાપ; તથા પુત્ર રમણીયરામના પોતાના હાથમાં લીધેલા અબ્યાસમાં, પોતાની બિમારી વગેરે વિદ્યો નડવાથી, અભિપ્રેત દક્ષસિદ્ધિ ન થઈ તેનો ખેદ; આં બે એમના કામળ હૃદયમાં સતત સાધ્યા કરતાં અંતઃશત્રુ દતાં. અને એ છતાં એમણે બુદ્ધિની ચિથરતાને અવિચલિત રાખી હતી, મહેઞ્જની ઈચ્છામાં થતા અન્યૂન રાખી હતી.

પોતાની આયુષકલા વહેલી સમાપ્ત થવાની છે એવું પોતે પ્રથમથી જ માનતા હતા. ૪૫ વર્ષની વયે, તા. ૨૨-૨-૧૯૦૧ને રોજ, લખેલી આ નોંધ એનું સાક્ષ્ય આપે છે:

"The book of my life has assumed a different form, and I hope or wish the change may continue, until I pass on to the next and last stage of life itself which men call Death. My life is now a life of thought for those placed under my charge, so far as Duty demands and no further, and for my country and countrymen "

અને તા. ૩ જી નવેમ્બર ૧૯૦૬ની આ નોંધ તો એમના જીવનનો સમાપ્તિનો આગાહી આપે છે અને આખરના દિવસોમાં એમના ચિત્તમાં વ્યાપેલી યોગમય શાન્તિનાં દર્શન કરાવે છે :

" I feel that my vital forces are growing impotent in sustaining the equilibrium of life, which may be shaken into physical ruin any time. + + + My theories about the Great Will etc. have now become solid instincts and beliefs with me, and give me all my blessedness of these hours, and I don't propose to discuss or shake them now. The currents of Yogic

૧૬૮ : રામબ્રમાદ પ્રે બક્ષી

“ Vritti, ’ lulling and hushing all worldly thought and storm, sweep through my brain uninvited at times, and I fondly ask myself then whether it is not “Brahmakara Vritti, filling my ‘Chidakasha with the soft and mellow resonance of something I know not

બ્રહ્માકરવૃત્તિના આ મૃદુનદુર નાદકચુરારનો હું જેમ એ એમની
અતિમ મનનનોંધ છે

શ્રી શાન્તિસાહ દાકર

સરસ્વતીચંદ્રની સ્નેહમીમાંસા

જ્ઞેદ શબ્દ આમાન્ય રીતે બે મિત્રો અથવા મળ ધીઓ વચ્ચેની સાગણીને ઉદ્દેશીને પ્રયોજાય છે, જેની રીતે પત્ની અને પતિ અથવા પ્રિયનમ અને પ્રિયનમા વચ્ચેના કૃત્ય-આપારને પ્રેમનુ નામ આપવામાં આવે છે. પ્રેમ એ માનવહૃદયની એક સ્વાભાવિક અને અદ્ભુત ગુણિત છે. પ્રેમ એ એક અનન્ત વિરાટશક્તિ છે, અને આ જગતમાં પોતાને વ્યક્ત કરવા માટે તે એક પત્ની એક અનેક પાત્રોને પસંદ કરે છે, જે પાત્ર તે પ્રેમની મદાન શક્તિનો સ્વપર્શ પાને છે, તેનામાં તે કાળ માટે કૃત્યની મદાન ઉત્તરના, સમર્પણ કરવાની શક્તિ, મૃદુતા, વીરતા, દુષ્પતાની ઉચ્ચતા-એવા અનેક પ્રકારના ગુણો પ્રગટ થાય છે. પ્રેમની શક્તિનો સાચી રીતે ગ્રીહાર કરવામાં આવે, અને તેની ચોખ્ખી ભૂમિકા માનવીના શરીર-મનમાં રચાઈ દેાય તો પ્રેમ દ્વારા તે ભગવાનની ભક્તિની ચાની દાથ કરે છે, અને અનન્ત જીવનનો પરમાર્થ સિદ્ધ કરી જીવનને કૃતાર્થ કરી જાય છે.

પ્રાણીશાસ્ત્રીઓ પ્રેમનો કેવળ રચૂલ હેતુ લક્ષમાં લે છે, અને તે તો કેવળ પ્રજોત્પત્તિ માટેની કુદરતની એક દિકમત છે, એવો ઉપયોગિતાવાદી સિદ્ધાંત તારવે છે. માનસશાસ્ત્રીઓ પ્રતિપાદન કરે છે કે-પ્રેમના તત્વની ખોજ કરતા કરતા માણસ અનેક માનસશાસ્ત્રી

કન્યાનું હરણ કરવામાં આવે તો તેને ગૃહસ્થવિવાહ કહેવામાં આવતો. ગાંધર્વવિવાદમાં વરકન્યા પરસ્પરની અદાર્પ પ્રીતિ સમજીને લગ્ન કરી લેતાં. જેમાં વર, કન્યાને ધર્મનું આચરણ કરવા માટે પરણે તેને પ્રાણપત્ય વિવાહ કહેવામાં આવતો. એ ગાયો લઈ જદલામાં વરને કન્યા આપવામાં આવતી તેને આર્ધલગ્ન કહેવામાં આવતું. યજ્ઞ કરાવવા બદલ વરને કન્યાદાન થતું તેને દૈવવિવાહ કહેવામાં આવતો અને વરને ગોદાવી, તેને પ્રસન્ન કરી, રાજગુપ્તીથી કન્યાનું દાન જેમાં થતું તેને બ્રાહ્મવિવાદ કહેવામાં આવતો. આ આડેપ પ્રકારના વિવાદમાં આપણે ઉત્તરોત્તર ચંદ્રની શ્રેણી પકડી શકીએ છીએ. પૈશાચ, રાક્ષસ અને આસુર-વિવાદ અધમ કોટિના છે. આર્ધ, દૈવ, અને બ્રહ્મવિવાદ ભારતવર્ષમાં બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિના પશ્ચિમામ ડાળે છે. પણ લગ્ન માત્રનું સાત્યું રદન્ય-મર્મ-તેનો આત્મા તો, આપણને ગાંધર્વવિવાદમાં જ નજરે પડે છે. કન્યા વર-કન્યાને પરસ્પર પ્રેમ નથી, તેને લગ્ને લગ્નના નામથી સંબોધવામાં આવે, પણ તે સાચા અર્થમાં લગ્ન નથી, તે રીતે જ વિચારતા, ગાવર્ધનના સર્વશ્રેષ્ઠતાનું તત્ત્વ આપણને નજરે પડે છે.

પણ સભ્ય છે, કે ગાંધર્વ લગ્નમાં માત્ર વર-કન્યા પરસ્પરની જોડી પ્રીતિને લક્ષ્યમાં લઈને લગ્ન કરી લેતા, તેમાં માતાપિતા કે સાતિજનોની હાજરી ન હોતી, એટલે શકુનજ્ઞાનો જેમ દુષાન્ત રાજ્યએ તિરસ્કાર કર્યો તેમ કેટલીક કન્યાઓનો અનાદર થયો હશે. પરિણામે સમાજ-વિધાયકોએ લગ્નમાં માતા-પિતાની અને સાતિજનોની હાજરીમાં લોકો માંડકર વળગાડવા માંડ્યું હશે. પરિણામે અનેક જાણના સંસાર દુઃખી થયા હશે અને તે સામાજિક નિયમન ગઢિપ બની જઈ વ્યક્તિના પૈવાદિક સુખની છાતી પર ચઢી બેઠી, તેનું જીવનરુચિર ચૂંટી ચેતુ હશે અને તેની વિજયનાએ સ્મૃતિના પ્રાણમાત્ર નિયમનું સ્વરૂપ પડ્યું હશે કે-અષ્ટવર્ષા મહેદ્ ગૌરી ॥

“કન્યા આઠ વર્ષની થાય એટલે તે ગૌરી કહેવાય અને દસ વર્ષની થાય એટલે રોહિણી કહેવાય. ગૌરી અને રોહિણીને જે પિતા ન પરણાવે તે નરકનો અધિકારી થાય, જે પિતા પોતાની કન્યાને રજોદર્શન થાય ત્યાં મુખી અધિવાસિન રાખે તે અત્યંત નીચા નરકમાં પડે છે.” અવાદા રો સમાજનો અધ.પાત અને રૂઢિતું પ્રાચીન !

સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ વચ્ચે જે પ્રકારનું હૃદય-આકર્ષણ હતું તે પ્રકારના પ્રેમમાં આપણને શુદ્ધ તત્ત્વ સાથે સામાજિક રૂઢિના વારસા કે પૂર્વગ્રહોની દાજરી પણ નજરે પડે છે. તે પ્રેમ સ્વયંભુ રીતે પોતાના નૈસર્ગિક બંધથી પ્રગટ થઈ શકતો નથી. તેને અનેક અવરોધો રોકે છે, અને બંનેના હૃદયને કૃત્રિમપણે દબાવવાની ફરજ પાડે છે. જ્યાં વસ્તુસ્થિતિ આવી રહી હોય, ત્યાં પ્રેમતાવ કોઈ દિવસ પોતાની દિવ્યતા દાખલ કરાવી શકતું નથી; તેની ઉચ્ચતા, પ્રગતિપોષકતા, સમાજદિનકારિતા અને આધ્યાત્મિકતા કરમાઈ જાય છે; અને બંને વ્યક્તિઓ મહાન ધંદીના પડ તળે દબાતા પોતાના અનરને અવરિધત કરવામાં જ પોતાના જીવન અને સમયની સર્વ શક્તિઓને વેડી નાખવામાં કરુણતાની પરિસ્થિતિનું પ્રદર્શન કરે છે. પોતાના હૃદયનો ભાર-પ્રવાહ અચૂક રીતે, અગમ્ય રીતે સરસ્વતીચંદ્ર તરફ વહેતો હોવા છતાં, કુમુદ સંપ્રત્યયાત્મિક પ્રીતિને વશ થઈ, પ્રમાદધનનો ફોટો દાથમાં રાખી, રહી આખોએ અને કકળતે દેવે ગાય છે. “પ્રમાદધન મુજ સાચા સ્વામી...” અને પોતાના મનને પોતે પોતાનો ધર્મ બાળવે છે, તેવો સંનોપ માનવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરે છે. સરસ્વતીચંદ્ર પણ ચંદાવથી ગ્રેયા પાસે એવું બોલે છે કે-“મારે કુમુદ જેને પોતાનો ધર્મ માનતી હોય તેમાંથી તેને ચસત કરે તેવું કોઈ પણ બેઠકનું નથી, મારે કુમુદના હૃદયને ધક્કો લાગે તેવું કોઈ પણ આચરણ હજી નથી.” આ રીતે સામાજિક નીતિ-ધોરણોને વશવર્તી રહેવું આ ઉચ્ચ હૃદય, ચતુર, પ્રેમી, રસિક

યુગલ પોતાની અચ્ચેનામાં રહેવા બાંધેને મમજી શક્તું નથી, સમજી શકે છે તો તેને કિયાની ભુમિકા પર મૂકવા જેટલી દિંમત દર્શાવી શકતું નથી, અને પરિણામે તેમની આખ્યાંતર ગુદામા બિનરી, તેમના અબીષ્ટ મનોરથોને સમજવા માટે ચક્રાવલી મેંવા જેવા અને વિદ્યારપુરીજી જેવા વિરક્ત પણુ દસ યુગને પરિશ્રમ થેમો પડે છે, અને તે પરિશ્રમ અદ્ય થાય તેટલા માટે સુંદરગિરિના મુદતમ, વિદ્યાન, યોગી, વ્યવહાર તથા પરમાર્થ-ઉમવમા ચતુર એવા વિધ્વાસજીને ચિંતા કરવી પડે છે.

ઉપર વર્ણવી તેની પગપર ગોળ યુગ્મની વિશ્લેષતા ન જાણે અને તેમના આધ્યાત્મિક વિકાસમાં મોટો અવરોધ ન થાય તેટલા માટે જ તાત્ત્વિક પદ્ધતિમા માધક અને સાધિકાનું યુગ્મ પ્રિદિન છે. નરનારીની પરસ્પર પૂરકતાનું ને સત્ત્વનુ ઔપનિષદિક દર્શન એમ ઉચ્ચારે છે કે — સ વક્રાકિ નારમત ચર્ધેન નારી અમવત્ ॥ ‘તે પરમાત્માને એકલા ન ગમ્યુ, તેથી તે પોતાના અર્ધસ્વરૂપ વડે સ્ત્રી બન્યા’ તે જ સત્ત્વને વ્યાવહારિક રૂપ આપવા અને માધનાના માર્ગમા જાતીય પ્રશ્ન નિકટ બાંધે અવરોધ બિંબો ન કરે, પણ બિલકુલ મોગો યોગાયતે તસ્ય ‘તે યોગી માટે તો ભોગ પણ યોગરૂપ બતા-યોગનુ ફળ આપે છે-’ તે તત્ત્વને સાર્થક કરવા માટે, તાત્ત્વિક માર્ગ સાધક-સાધિકાને પોતાને દિવ્ય માર્ગમા અનુરૂપ સુદેવોગી ગોધી લઈ, સ્ત્રીકારી પટ્યકનેદનમા એક બીજાને સૂક્ષ્મ સદાય કરી, પોતાનો શક્તિપાત ચાલવી રીતિથી બીજામા કરી, સાથે જ અબેદલાવ અનુભવી આત્મશક્તિનો ચિત્તશક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરે તેવુ વિધાન હ કારણુ કે, વિષ્ણુદાસ બાવા કહે છે કે તે પ્રભાણે. તેવા યુગ્મના નાદીયક સમાન ગતિથી પ્રવૃત્ત થાય છે અને તેમનાં શરીર પરમાણુઓ તથા તેમના આદોષનો સમાન રોઈ, તેમનુ સાચા અર્થમાં સૂક્ષ્મઅદૃત-હૃદય-ઐક્ય રચાય છે ચડીસ અને રામી

જરિઆનની ભૂમિકા રહે છે, સવનન કળા યોગ છે માટે જ નારી-વનિતા કહેવાય છે. સવનન સિવાય થતો શરીર અયોગ એક પ્રકારનો અવારકો જ છે. સવનનનો હેતુ ત્રેમી યુગન પગપરને પિછાને, નદયની નિકટતા અનુભવે અને આનંદ એકતા માટે યોગ્ય ભૂમિકા રચાય છે સવનનથી સ્ત્રી પ્રિયતમ માટે ઉન્નુષ્ણ બને છે, તે સિવાય તેનાના પુરુષ માટે વિમુખતા અને પશ્ચિમામે તિન્નકાર આવવાનો ભય છે, માટે સવનન એક મદા જરિલ, મૃદુ, અટપટી પ્રક્રિયા છે. યુગ્મનુ પગપર આ-પશ્ચિ જોમ નીકું અને પ્રમળ, તેમ સવનનની જગા થોડી ટેટવીક વાગ અયોગ કરના રિયોગ જ સવનન માટે વધારે પ્રબળ બને છે, જેમ તે મરગતીયદ્ર અને કુમુના અઅધમા બન્યો નહોતો તેમ

શ્રી ગોવર્ધનરામને મનદર્શની નણુ નિયનિઓ ગણુની છે (૧) કામ-જે ખીજગપ અને મૂળબલ છે, (૨) ભોગ-જે મદનવૃક્ષનુ રસભર નવિકાઓથી શકું શકું થતુ થક છે, (૩) પ્રતિ અથવા રતિ જે ભોગથી પરિપુષ્ટ બનતી હોઈ મદનગતના પન, પુષ્પ અને ફલ અમૃદિને ન્થાને છે મદનવૃક્ષ અનન્ય ન્વરૂપે પ્રગટ થાય છે, પણ તેમા તેના મુખ્ય અવતાર ચાક છે (૧) પાગલ-જેમા ત્રેમી યુગવ ધર્મ કે અધર્મની પ્રકાર કરતા નથી જેમા તેમનામા સકંપસૃષ્ટિનો અમાર હોય જે જેમા માત્ર અક્ષુરાગથી આક્રમણ થાય છે અને ન્ધૂલ પ્રતિમા મચળ પશ્ચિમામ પામે છે, આ થયા પનુઓમા પ્રચલિત છે તેવો કામનો અધમ પ્રકાર (૨) જગકામ-આ પ્રકારના કામમા તાનમેત્ર રચાય છે, થોડા ધણા અશમા મનનો મેળા જામે છે. સદ્મરુપમા મક નૃષ્ટિ પણ રચાય છે, છતા આ કામ ધર્માદિકની ગણુના કન્તો નથી તેથી નિન્દુશ હોય છે, પશ્ચિમામે તે અધર્મ્ય હોય છે, તેનાથી નમાજમા અન્યવધા પ્રગટે છે. ૬૯૫

સઃ પ્રગ્ન પિત્ર થાય છે આ મામનો ભોગ થઈ પડે । પુ, ૬
 કે સ્ત્રી ધર્મ, અર્થ આ મેલ એમ બીજા ગણુ પુત્રધર્મો સાધી
 સમ્પાદા અગમ્ય નીરડે હ સ્ત્રી જાનિના શરીરનુ મારણ થાય છે
 તેના સ્ત્રી નિ ૥૫ માટે પાછળથી ઠાઈ ૫૬ પ્રધાની વ્યવ થા થઈ
 હોતી નથી આ યુગલની પ્રગ્નો માટે પ્રચલિત જાતિયો અને
 ગોળમા ઠાઈ અમક ચાક ૧ બધા પુ ન હોવાથી પાછળથી પોતાના
 લગ્નની તથા ૬ ધા-નોશરીની બામનમા બહુ સોમ્યુ પડ છે-
 આગમન નેવામા અને અલગવામા આરતા લગ્નોત્તો મોટો ભાગ
 આ જનર માં આખારી છે જનર માંની ઉપત્તિ મોદમા ગટેની છે,
 તે મામ આ મા ટ્રે છે અને તે યોગ્યા-યોગ્યનાતો કે ભવિષ્યના
 પશ્ચિમેતો વિચાર ન કના મત્ર તા જાવિઃ મમનૃપ્તિ ઉપર
 જ લદ્દા બવ છે (૨) પશ્ચિમીયઃ મમ-અનનપ્રાણથી તે
 વિવાદ થતા સુધી આ મામ બીજાવામા ગહ છે વિવાદ પડી
 તે ભોગ પ્રાપ્ત કવા તથા ગનિસમૃદ્ધિ મેળવવા પ્રત્યક્ષીન થાય છે
 યુગનમાથી એક જપુ મહ પામે ત્યા સુધી પ્રત્યગવગત વરનો
 ધનતો આ મામ વિસ્તાર પામે ૭ દધનીના અયોગ તેમજ વિયોગમાળમા
 આ મામ જોનાનુ ધૂવ તથા મુલમ કાર્ય ચાનુ રાખે છે
 જો આ ઉચ્ચ આરયવાગો અને ધમમૂનક હોય તો યુગનમા
 હલ્લનુ સ્નેહમય અનખ ન છે અને સ્વચિત્ સ્વચિત્ તે અનખને
 લખ સ્વ પામા પ્રગ્ન ક છે કેવીય વાર તે નિ મામ થઈ હે છે
 તો કેવીય વાર તે બાળખને લાડ નડાવવામા આવે તમ રાગિગિઃ મમનુ
 ૩૫ પકડે છે આમા ૧ રીને આપણા સમા ૮મા મમનુ ૩૬ ભોમા
 મરવામા આવતા નિવાદનો પ્રાગ જો તે ઉચ્ચ નદ્યવાલો હોય તો
 આ જનરનો હોન છે ઉપર વર્ણવનો પશ્ચિમીયઃ મામ વસારેને વસારે
 સૂદમ થતા ઉચ્ચ જની દપતીની ય સ્પગ પ્રેનિનીશુદ્ધિ શ્રી ઉજાના
 મુદ્દમ સ્ત્રીર જોગ તથા નબાળવા નામે અને તમારી આપસમિ-
 ભોગ અને રતિને પામે

આવે પશ્ચિમીનક અને પુનમિનકામ દપતીને બહુ ઊગી આધ્યાત્મિક ગ્રિથિતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે તેના દૃષ્ટાન્તે પાશ્વર'કય અને મેત્રેયી, વસિષ્ઠ અને અરુઘતી (અરુઘની, જે પતિનો આધ્યાત્મિક વિકાસ રૂઘતી નથી તે) વિકારપુરી અને ચક્રાવતી કે તેની જ મુદગિરિ પર વિદારમ (પ્રેમી યુગનો માટે) અને પશ્ચિમીનક મદ (સન્યાસી અવધ્યગેયી માટે)-એમ બને મહોની વ્યવસ્થા હતી અને શ્રીકૃષ્ણ-ચક્રના કામાવતાર શ્રીયુક્ત દનની જ્ય પોકારનામા આવતી હતી

ઉપર જે મદનપ્રેમની નીજી અવસ્થા 'પ્રીતિ અથવા રતિ' ગણાવી, તેના ચાર પ્રકાર છે (૧) રિપયાત્મિકા-શબ્દ રૂપ વગેરે પ્રત્યક્ષ વિષયોનો આમા ભોગ આપનામા આવે છે, અને તે પાશ્વર કામનુ કૃત્ હોય છે આ યદ્ અધમ પ્રનારની પ્રીતિ (૨) સપ્રત્યયાત્મિકા-આમા 'મે અથવા કુટુંબે માન્યો છે તે જ વખતે પતિ અથવા પત્ની' આની પૂર્વે સ્વીકૃત પરિનિયતિ ટોચ છે આ પ્રકારની પ્રીતિમા ન્યય મદનની મૂલ્યનાનો અમાન હોય છે તે કેવળ અધ્યાત્મ રોપમાથી જન્મે છે દા ત કુમુદની પ્રમાલ્લપ પર જે પ્રીતિ-હતી તે સપ્રત્યયાત્મિકા હતી (૩) આલિમાનીકી પ્રીતિ-આમા પુરુષ કે સ્ત્રી સકલપાત્મક મનના અવસ્થા રાકલપથી, રિપયના રિચાર વિના સ્વચ્છ મનના ઉત્કટ બોધના બળથી પણ ચોચ પરિશીનન વિના પરસ્પર પ્રીતિ કરે છે દા ત સ્વયંવરમા એકબીજાને પસંદ કરતા વરુન્યા આલિમાનીકી પ્રીતિ કરે છે આમા માન્ય' લગ્નનુ રહસ્યભૂત પ્રેમનુ તત્વ હોય છે, તે માટે તે ઉત્તમ પ્રકારની પ્રીતિ છે (૪) આભાસિકી પ્રીતિ-આ પ્રકારની પ્રીતિમા કેવલ વિચાર, સકલપ કે અલિમાનનો ભ્રમ કરવાને બદલે તેમના વિના અથવા તેમના સહિત કોઈ કર્મના અભાસથી પ્રીતિ થાય છે દા ત તરત જ જન્મેનુ બાળક માતાના સ્તનપાન પર પ્રીતિ ધરાવે છે તે આ પ્રકારની હોય છે સામાન્ય સસારી જનોમા બાળકોને પરણાવ્યા પછી કાયકમે તેમને પરસ્પર જે પ્રીતિ થાય છે તે આભાસિકી

પ્રીતિ, ને આને પરિણામે જ તેઓ પાછળથી તેમનું સાંસારિક ગાદું ગમનારો રાખે છે.

ઉપર જન્માવેલી આભિમાનિકી પ્રીતિ જ અંતમાં પરિશીલક અને પુનર્મિત્ર કામને સફળ અને ફનાર્થ બનાવે છે, આ પ્રકારનું અસખનું કામચાલ રસિક યુગલોને અપૂર્વદષ્ટિ આપે છે. ભરબ્રૂનિ કવિએ ઉત્તર રામચરિતમાં વર્ણવેલ શ્રી રામચંદ્ર અને શીના માનાના મુદ્દમ કામ અને મુદ્દમ બોગ આવા જ પ્રકારના હતા. આવા જ પ્રકારનો મુદ્દમ પ્રેમનંતુ બાંધીને માથ કવિએ પોતાની ગૃહિણીને ગદિણિ મહાનેા જોયમવિધિ-॥ શ્લે પત્નિ ! જીવનનો વિધિ મદાન મદન છે—એમ કહી યાચકોને દાન આપવાનો અચક્રિતથી દુઃખો ધર્મ, પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો, લોકકથા સાચી હોય તો, મધુર પદાવર્ણવાળા ગીનગોવિંદના રચયિતા કવિઓ જયદેવે ગાયેલી અન્યપદી, તેના મુદ્દમપ્રેમના બળથી તેની પત્ની પદ્માવતીએ પોતાના મુદ્દમદેશથી સાંભળી હતી, મુદ્દમપ્રીતિના જીવનમાં અસખના પરાન હતો બોધ, અસખનું જાન થતાં, જતે જ પ્રગટે છે, અને રમ્ય સરીર વૈધવ્યને પ્રાપ્ત થાય તો પણ મુદ્દમ પ્રીતિ પહેલાંની સંધ્યા અવરથાની પેડે જ મુદ્દમબોગ પામી શકે છે. અહીં જ રમૂનિમાં વિદિત કરેલા વિંધવાજીવનની સાર્થકતા સિદ્ધ થાય છે, અને વિંધવાજીવનદ્વારા પણ અધ્યાત્મજીવનની ઉન્નતિ સાધી શકાય છે.

આવા ઉચ્ચ પ્રકારના પ્રેમના બોગી થઈ શકે અને પોતાનો આધ્યાત્મિક વિશ્વાસ સાધી શકે તેવી શક્યતા સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદમાં હતી, માટે જ વિષ્ણુદાસ બાવા પોતાના યોગ્ય બળથી સરસ્વતીચંદ્રના ચિદ્ધાતુઓ સાથે ઐક્ય સાધી, તેને ચિરંજીવી સિદ્ધ—યોગીઓના સંપર્કમાં મૂકી, તેના આશયને સંસ્કારોના મુદ્દમીકરણદ્વારા, મુદ્દમ, પવિત્ર અને નિર્મળ બનાવી, તેને મુંદરગિરિના અપૂર્વ મહેલ મદાન ચતુર, વિદ્યાવાન, રસિક અને વિરક્ત અધિષ્ઠાના બનાવવાની કલ્પના કરે છે.

યજની પરિભાષામાં કહીએ તો આ મહત્ત્વ સસાર મહાપુન્યનો યજ્ઞ જ છે ઋગ્વેદમાં પુરુષસૂક્તમાં આ જ ન્યતુ કાવ્યમય રીતે વર્ણન કર્યું છે પુરુષ પોતે પોતાની જાનનો સૃષ્ટિના યજ્ઞમાં ભોગ આપે છે, તેથી જ આ સસારગ્રંથ પી વિગટ થઈ હજી મુઠ્ઠી અણુ-ખૂંટ આપા કરે છે સસારગ્રંથની પ્રતિષ્ઠા માટે અને વ્યવસ્થાપિત કાવ્યો તથા નિકાસ માટે પ્રાચીન ઋષિઓએ આર્યગદ્યને માથે પાંચ પ્રકારના ઋણ નાખ્યા છે (૧) પિતૃયજ્ઞ-પ્રત્યેષ્ઠિતિદ્વારા અને શ્રાદ્ધાદિકની ક્રિયાદ્વારા સંપૂર્ણ થાય છે (૨) મનુષ્યયજ્ઞ-અતિથિનું ગૌરવ પૂજન-અર્ચન કરી બોજન કરાવવાથી પૂર્ણ થાય છે. (૩) જાતયજ્ઞ-ગાયો, કુતરા, કાગડા, વગેરે પશુપક્ષીનો બધિમાગ કાઢી, તેમને તૃપ્ત કર્યાથી સંપૂર્ણ થાય છે (૪) દેવયજ્ઞ-વિદ્યાપ્રાપ્તિ કર્યાથી, શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યાથી-આધ્યાત્મથી પૂર્ણ થાય છે, અર્થ દેવ ગર્ગનો અર્થ છે 'સાત્ત્વિક શુદ્ધિ' તેની તૃપ્તિ માટે થતો યજ્ઞ તે દેવયજ્ઞ (૫) અન્નયજ્ઞ-આ જાનયજ્ઞ છે અને તે પરમાત્મનરનો સાક્ષાત્કાર કર્યાથી પરિપૂર્ણ થાય છે આ પાંચ યજ્ઞોમાંથી શ્રી ગોવર્ધન-રામ પિતૃયજ્ઞને બાંહે મરજ' મુકે હ મનુષ્યને તથા જાતયજ્ઞને દયાયજ્ઞ કહે છે અને પાંડવા ત્રણનો અર્થાત્ મનુષ્ય, મનુષ્ય તથા જાતયજ્ઞનો 'લક્ષ્ય યજ્ઞમાં' અન્તર્ભાવ કર છે બાંહે દેવયજ્ઞ અને અન્નયજ્ઞ એ 'અવદનયજ્ઞ' અર્થાત્ અવખની પ્રાપ્તિ માટે કરતો અમરપણની પ્રક્રિયાઓ છે એમ કહે છે આ સવળા પ્રકારના યજ્ઞોમાં સદમ ભારનાઓનું ગુણોક્તિઓ મુખ્ય હતું છે અને અશક્તિઓને-સક્રિય ભારનાઓને-પરમાર્થ અથવા તપશ્ચાના અગ્નિમાં ધરન પે બાળાની છે

ઉપર ગણવેલા યજ્ઞના પ્રનારોનું પૃથક્કણ કરીએ તો માનવ જગતની દરેક ઝીણામાં ઝીણી ક્રિયાઓ પણ આપણે યજ્ઞની શ્રેણીમાં એ ગીતે બેના વચ્ચે પણ એક યજ્ઞ છે તેમાં પાંચ પાત્રો આમનિત

અતિથિ તરફે પોનાવે છે જેમ માતાપિતા આકારમાં બની પુત્રો
આમન્વિત અનિથિ તરીકે બોલાવે છે તેમ આર્મા પતિપત્ની બે
પરસ્પરની પ્રગતિ ॥ શાશ્વતો હોય, તો યત તપસ્યા અગ્રે પરમાર્થના
અગ્નિમા પોતાના અશુદ્ધિઓ ધૃત્યુપે એકમીગ્ન માટે દોમી બાળા
ના ॥ બાળકની વધારે ને વધારે શુદ્ધ બની લખડપ લગ્નક્રિયામાંથી
અનખડપ પરમાત્મચર્ચનો પામી પરમ્પરો ॥ કોઈ અજ્ઞાન ગમણી
અદ્વૈતયોગ રચી જન હ તેના દષ્ટીના સમન્વિત જીવનમાંથી કોઈ
અજ્ઞાન માધુરીના વેણનાદ નીકળે છે અને તેમના જીવનને તથા
સમષ્ટિના જીવનને કોઈ રમણુમાંથી ભરી ર્ષ, અગાધ આનંદના
પૂરમાં તરખોળ કરે છે આ પ્રમાદ ॥ યજ્ઞની દુર્ગાંતિમાંથી તેઓ
સવળ સમર્પણ કરી ર્ષ કોઈ પલ્લુ રીતે દરિદ્ર ન જનતા આત્મભાવે
સપૂર્ણ સચરાચર આપક પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે આ છે આવા
ઉચ્ચ પ્રકારના સુદૃઢ આધ્યાત્મિક લગ્નની પૂર્ણાકૃતિને અજ્ઞાન
કિમિયો તેના દષ્ટીની હાજરીથી નિશ્ચ આનંદ-પુનઃકિં બો ઈ,
દેવો રસર્ગમાં ઉસર મનાવે છે અને દૃષ્ટીના કુસુમ લઈના આશુ
સારે છે ગેવા પ્રકાશુ લગ્ન દૃષ્ટી પર હિતારનાના અભિલાષ દતા
રિષ્ટુ ॥ આવાને વિદ્યારપુરીજીને અને ચત્રાચલી મેયાને આશા છે કે
અત્યાર ॥ લગ્નજીવનમાં પ્રયોગગળને સમયે આપણા વિચાર વર્ગને
આ એકમીમાસામાંથી ઘણું વિચારના જેવું મળી રહેશે

આધ્યાપક તખ્તસિંહ પરમાર

“સરસ્વતીચંદ્ર” અને

સંયુક્ત કુટુંબ

ગોવર્ધનરામે “સરસ્વતીચંદ્ર”માં જીવનની સર્વ બાજુઓની વિચારણા કરી છે. ગૃહ, સમાજ, રાજ્ય અને ધર્મ જીવનનાં આ ચાર પ્રધાનક્ષેત્રો પર પોતાના વિચારો રજૂ કરવાનો અથવા તો તે અંગે બીજા જે જે વિચારદષ્ટિઓ હોય તે રજૂ કરવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. આ લેખમાં સંયુક્ત કુટુંબ વિશેની એમની વિચારણા તપાસીએ.

પ્રણય, રાજ્ય, ધર્મ વગેરે નિયમો પર પ્રસંગો દ્વારા તેમ જ “સરસ્વતીચંદ્ર”ના ચોથા ભાગમાં ચર્ચા દ્વારા એમણે જે કંઈ છે તે એમની પોતાની વિચારણા તરીકે લેખાયુ છે. પણ સંયુક્ત કુટુંબ પ્રથા વિશે એમનું મતન્ય શું હશે એ અંગે મેં પ્રશ્નનાં મતન્યો પ્રસ્તો છે. (૧) “સરસ્વતીચંદ્રનો બીજો ભાગ સંયુક્ત કુટુંબપ્રધાનું બચાવનામું છે.” અને (૨) “સામાજિક પ્રશ્નો સ્થિતિરક્ષક વલણ રાખીને આપણી ઉદ્દિઓના શુદ્ધ ઉપતો બનતો પક્ષવાદ કરવો એ જ પોતાનો પોતાના જમાનામા મુખ્ય ધર્મ છે, એવી દૃઢ પ્રતીનિવાળા કર્નાએ પણ “સરસ્વતીચંદ્ર”ના બીજા ભાગમાં સંયુક્ત કુટુંબસંસ્થાના દોષરચાનો ચીનદાતા માન્ય રાખી નથી.”

કરની અને કોઈને ખોટું ન લાગે એમ બધાના સ્વભાવ સાચવવા એ કામ ગુણગુહરીને માથે આવી પડ્યું પોતાના સુખના ભોગે પ્રસન્ન મને એણે એ સ્વીકારી લીધું એની બાંધાધામિતી વિદ્યાચતુર પણ ચકિત થયો.

આ રીતે સૌથી મેલા કરા છતાં ને સૌને નાજી રાખવા છતાં ગુણગુહરીની પ્રશ્નનો સમજ આપ્યો ત્યાં સુધી એને કામ હતું પડે છે એ થિ. વાસ્તવિક દોષ તો પણ પ્રતીતિજનક નથી હિંદુ સંસારમાં પ્રશ્નનો સમજે ભોગે ભોગે તો સ્ત્રી પિયરમાં દોષ છે, તેમ ન દોષ તો પણ આવે પ્રમદે ગમે તેવી કુખનારદ દોષ છતાં પણ પ્રશ્નની સગવડ થી ની અન્ય સ્ત્રીઓ આવશે , સમુદાય કુટુંબના દ્વારો પૂરેપૂરું દરાપમાં ગ્રહ કરા જતા કે અન્ય પાત્રોની તુલનામાં ગુણગુહરીનું બાધાધામિતી ઉભાવવા જતા રેખા ધર્મતક્ષમી કુખના વગેરેને અન્નાય કરો છ અગે. વિદ્યાચતુરને પણ પાત્ર માસ સુધી પોતાની પત્નીની નિયતિ વિશે દુર્લભ સેરનો દર્શાવે છે, એ પોત્ત લાગતું નથી આના ખુલાખો ગુણગુહરીના પત્ર દાન કે વિદ્યાચતુરના અપ સભાષણ દાન કરાતા થયેનો પ્રયત્ન પ્રતીતિ નથી.

સૂત્ર સત્યા પત્રી પણ ગુણગુહરીને હાથે ગાનચતુર ચકિત, કુખના રંગે પત્ર ઉપનાગ નારી સમુદાય કુટુંબના કેટલાક લાભો

૩ સીમત રમગે સુખગુહરી પિયર કેમ ન ગઈ તેનો ઉદ્દેશ નથી આપી મોમન્ટ પત્રીના પ્રમદ અસ્વાભાવિક લાભ છે એવું આરેખન અતિશયોક્તિમયું છે, વિદ્યાચતુર જેવાના કુટુંબમાં નસલ સાસુ આ કામજ પ્રસંગે એ ના બસ નિષ્ક દોષ એમ ચીતરવામાં સ્ત્રીસમાજ પર આક્ષેપ થતા છે ગુણગુહરીને આર્થ સ્ત્રી આરેખવામાં બિચારી ધર્મતક્ષમીને પણ કેર અને બે રકમ ચીતરવામાં આવી છે ગુણગુહરીનો ઉત્કર્ષ અને તેનું કુખ અતાવવામાં વગાયતું ની પણ ઉત્કર્ષ ચીતરવું છે આમ આ ચિત્રમાં અતિશયોક્તિ અને અનૌપત્ય છે—વિષ્ણુપ્રસાદ નિવેદી, વિવેચના પૃ ૪૭

મ મતિ આપે છે એટલે જ એ જમાનો ઝોળખનાર—માનચતુર પણ ગુણસુદરીનું આ દુષ્કર્મ જોઈ શકે નથી ગુણસુદરી અને વિદ્યાચતુરનું દામ્પત્યસુખ લગાતુ જોઈને, ગુણસુદરીને ડોળી જેરી થતી જોઈને, એને દુષ્કર્મ થાય છે જુઓ આ વાક્ય ‘ હવે એને રખાટ લાગ્યું ’ કે ગુણસુદરીને આ જ જળમાથી છૂટી કર્યાં નિના સલામતુ ખરું સુખ એ ભોગરી શકે નથી ”

ગુણસુદરીને મુખી જગાનો નિશ્ચય કરી પત્ની એ માનચતુરને ભાઈવી જુદો કગલે ૭ દુષ્કર્મને એના પતિ સાદસરાય પાસે મોકલી આપે છે ને ખાત્રી રહેવા ‘દોરો’ને હાકીને મનોદરપુરી લઈ જાય છે પુન ગુણસુદરી અને વિદ્યાચતુર એકલા જ રહે છે

આમ, માનચતુર તો માને છે કે સમુન્ન કુટુંબમાં ખરું સુખ નાઈ બામ્તિ ભોગરી રાત્રી નથી અનુભવે પોતે તારવેલા અનુમાન પ્રમાણે વર્તન કરીને એ પોતાની પુત્રધૃતે મુખી કન્યા જેટલો વ્યવહાર પણ છે માનચતુરે આ પગલું ન લઈ હોત તો ગુણસુદરી પોતાના આદર્શને જાળવી શકી હોત કે કેમ એ વિચાર કરવો અગ્રથાને છે એક રાખા એ રાખી ગયેલી, તો આગળ જતા ન થાત ?

૬ “મસ્તવીયદ્ર” ભાગ ૨ એ ૫ ૧૪૩ આ વાંચતી માગતો આમ પણ લેવા લેવા છે “આત્રી નાની વયમાં વૃદ્ધ રોગી પેઠે તેને સહા જ લગામ જ રાખી ગામ રોગાને કૃત્તન લાડુ. “મે જરાનીતુ સુખ લેતુ છે સોને મુખ બાગરાનુ મન નો થાય, પણ એ મોગ મનની છે તે મન । માત્રે નહિ, એને મારુ ને નિ આત્રી ન મનોદરી નિ ગર્જ, વાંત્રી આત્રી તે દુષ્કર્મને પગલી, પગમ આગ્રા તે ચટિકાના રજ મહેલમાં મરા—કકશાને આગ્રા મોટા હોય । યદા તો ય પગલે જોઈએ ! અને એ રાત્રી કાચની હાકીઓ આત્રી ત્યાં મારી રોસરી દેરમદિમા લઈ ગઈ । બધાને જાતુ જોઈએ—ગુણસુદરી ધર્મી ત અને મઘ જોઈએ નહિ—એને કશાનું મન જ ન થાય ’

સરસ્વતીચદ્રને શોધવા નીકળેલા ચંદ્રકાન્તને પણ માનચતુર
 હીક સહજાવે છે એ ગુણસુદરીનાં વખાણુ તો કંઈ જ છે, પણ એ
 વખાણુ ગુણસુદરીનાં જ છે, સચુના કુટુંબ-સંસ્થાના નહિ !
 સરસ્વતીચદ્રને નાચ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો પડી પણ એ કહે છે :
 “સરસ્વતીચદ્રને ગેજ પાંખનાં આવડ્યો પણ ઔપચ આવડ્યું નહિ
 એમા તો તમે પણ ના નહિ કંઈ એમણે કુટુંબ છોડી વનરાસ
 લીધો એટલી ભુદ્ધિ ઓડી લક્ષ્મીનદનવી જુદા ગેરામા કંઈ ખાખ
 ન હતો ખડુ પૂછા તો મને સાહેમયોડનો ચાવ થયો ડાલો લાગે
 છે કે પછો ડ્યારે કે જુદા ગેરાની તાકાત આવે ત્યારે જ, અને
 પરણે એટલે જુદા જ ગેરેલું ”

માનચતુર પામે આ વાક્યો બોલાવ્યા પડી સચુના કુટુંબના
 ટ્રેચાક ગુણુ માનચતુર દાગ જ વ્યખ કનવરાની ઈ-છાથી લેખક
 એની પામે બોલાવનવે છે ‘આપણો ચાવ પણ ખેડો નથી, પણ
 ક્યા સુધી કે બરાની આખમા અમીદશિ તેવ ને બનામા સપ હોય
 ત્યા સુધી સાહેમયોડને દતો ને દતીનુ સુખ—પણ આપણા
 કુટુંબનુ સુખ તેઓ સમજતા નથી આ માગી આમપામ આ બધો
 વિસ્તા લગઈ બેગ છે ને જે આનદની કેવ આપણને ચાવે જ,
 ને હુ જાણ છું કે માગ ગુણસુદરી ને ગુણસુદરી જાણે છે કે માન
 વડીન, એ સુખનુ સાહેમયોડને સ્વખ પણ નહિ દો ! સાહેમયોડમા

૯. ‘સરસ્વતીચદ્ર બામ રાજે, પ્રુ ૧૫૫ રેખા ચેતાના કોરેજ જન
 દ મિયાન ‘The State of Hindu Society in the Bombay Presi-
 dency એ વિનય પર નિબધ વખેનો, તેમા તેમજે કહેલું કે ‘પરબા પગ
 તમારેતમા । માત પતાથી અઝદ્ય જુદા રહેલું, નહિ તો તમે નમે નેલું કરેલ
 તો ય ધ ની જે ધારિવા મિબો (માગ અને વડુ) વચ્ચેની હરીશત આનુમતા
 અને ઉદ્ધવ પગલાની જેડે તમાગ થરમા ઘૂસી આવશે.’ — નિતિદાદ પડ્યા
 ફત “ગોવર્ધનરામ” પ. ૪૬ (એટલી ‘એક્ષ્પ્રેસ’ અનુસાર સખી છે)

દીધરાને યેં સામુ ને સાળી પોસાય અને ઘડા માયાપ
એકવા પગ ધમે! આપણા કુટુંબમાં તો દટો કે માગે ને આ
મારી અનાથ સુન્દરી બેનો વગર ઉતરે વીમો ઉતરે
છે ' ' પછુ આમ કહેતી રખતે એને પૂરેપૂરુ ભાન છે કે આ
સ્થિતિ ઘેર યેં ન દોષ ' પણ આ વખત આવના સુધી ટકી રહે
એવા ગુણુમુદગી મારા જ ધર્મ છે બીજે કાઈ ઠેકારો નથી ગરી
અને પગ ધસના દીકરાઓ તી કમાઈ ઉપર દણાણ મૂકવું ડાહી અને
મહેનતુ વહુગેને મજૂરી મારી કચડી તેમને જુવાનીનું સુખ અને
જુવાનીનો ઉમંગ જોવા મારો જ ન આવે તેમ એમની પામે રહી
એમને કેદ નાખના—એનાથી વચાગે નિયતા કઈ હશે? માયાપ
અને સામુસસાગોનો ધર્મ છે કે આવા બાળકની દાખ પોતાની મેં
જાણવી અને ન બોને તેને જેવડા માન ન માવો મ તો કેટલાક
સિદ્ધાંત જ મગી મૂકના છે તેમાં એ નો એ એ એ નિ ગોક
ધરમા રહેવા ન દેવા અને મીનુ—મ્યા પુરુ કે મ્યા સ્ત્રી— સૌને
છૂટા રહવા દેવા અને મારે જાતે કેવું પ્રવૃત્તિ કે સૂર પોતે પૂરીથી
દૂર રહી આપણને પ્રમાણ અને તાપ મે વાના આપે કે અરો નો ના
ઢાકેના છાપરા તળે અને ખૂણેખાયરે શુ થાય કે તે જોનો નથી અને
તેની ચિંતા મતો નથી તેમ મારે પછુ કુટુંબમાં મે સૂરની
પેડે રહેવું ૬

૮ સસ્તીયદ્ર ભાગ ૨ ને ૫ ૧૫૫

૬ ૫ ૧૫૬ પછુ આ સદર્શમાં ૧૮ જૂન ૧૮૯૨ની એમની ત્રાધ
જેવા જેવા છે ' If, after my death wife and mother are
made to live seperately, there may be less friction and
more serviceability to each other as each would trust
the other as a guest and friend, and not as a rival.
—Scrap Books પુસ્તક ૧ હુ ૫ ૩૦૧

માનચંદ્ર પાસે આ બાનનું પગલું ભરતી, એની પાસે માતાપિતાનો ફરજો દર્શાવી, ચુલ્લુસુંદરી તો ક્યાંક જ હોય એમ લખાવી લેખક શું ચૂંચવવા માગે છે એ કદી બતાવવાની જરૂર નથી.

ખીજા ભાગમાં સંયુક્ત કુટુંબપ્રથા વિશેના પોતાના વિચારો લેખકે પત્રો દ્વારા, એમનાં વર્નન અને વાણી દ્વારા રજૂ કર્યા છે. તો ચોથા ભાગમાં પત્રો દ્વારા આ જ રિપવર્તી બને બાનુઓ લેખકે આપણી પાસે રજૂ કરે છે, સુંદરગિરિ પરના આશ્રમમાં સરસ્વતીચંદ્રને ચંદ્રકાન્તના પત્રોનું પોરનું મળે છે. એમાં ચંદ્રકાન્ત પર આવેલા સંસારીલાલ, તરંગચંદ્ર, ગંગા, ચંદ્રકાન્તના મોટા ભાઈ વગેરેના પત્રો અને ચંદ્રકાન્તે આપેલા તેમના ઉત્તરોનું ટાંચણ પામ્યું છે. આમ, સંયુક્ત કુટુંબના પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ રજૂ થયા છે. ચોથા ભાગનું “સરસ્વતીચંદ્રની અશ્રુધારા” નામે છું પ્રકરણ આ દષ્ટિએ અભ્યાસયોગ્ય છે.

વિધાયતુર તે ચંદ્રકાન્તના પ્રમાણમાં સુખી હતો. એ વાત બહેન કરી રાક્યો હોય, પણ હતો તો એક જ મકાનમાં. ત્યારે ચંદ્રકાન્તની આર્થિક સ્થિતિ એ બહુ સારી નહિ અને નીકળ્યો હતો મિત્રને શોધવા. પાછળ એની ઘોડુંઘણું વાંચી-લખી, રાકે એટલું ભરોશી પત્ની ગંગાને મેની મા, મોટા ભાઈ વગેરે પગલે છે. એની પુત્રી કીકીને કોઈ વૃદ્ધ જોડે પરણાવવા તૈયાર થાય છે. પણ ગંગા જબરી છે એટલે કોઈને ફાવવા દેતી નથી. પરંતુ પોતાનું આકુષ્ઠ તે ચંદ્રકાન્ત પરના પત્રમાં વ્યક્ત કરે છે. આ પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં સંસારીલાલ તો વૃદ્ધ જ સમજાવે છે; તો તરંગચંદ્ર પત્નીનો પણ લેવા સમજાવે છે. પરંતુ ચંદ્રકાન્ત આદર્શવાદી છે. અંદરગાત્રિક કિંદુ મૃદસંસાર તેને વિશેષ આકર્ષે છે. “માળાપને બદાર કાઠી સાળીને સંઘરે એવો સાહેબયોકનો રિવાજ” તે પાળતો નથી. ૧૦

ઝોટવે " પદસાદ "ની નદિ પણ " પદોત્પાત "ની નીતિની તે દિમાગ
કરે છે ૧૧

દિદુ સહકન કુટુંબના દ્વણોનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ " ગુર્જર
વાર્નિક"ના તત્ત્વી ઉદ્ધતવાવના પત્રમાવી મગે છે એ લખા પત્રના
કેટલાક અગત્યના મુદ્દાઓ બ્લેઈએ સરસ્વતીચંદ્રે કુમુદનો અને ઘનનો
ત્યાગ કર્યો તેનું કારણ પણ ઉદ્ધતનાય આપણી કુટુંબપ્રધાને ગણે
છે " પણ આ તમારો કુટુંબદેવી ગૃહસસાગ, જેને તમે
મિથ્યાસિમાનથી આર્પસ સારનું નામ આપો એ તેનું સત્તાનાશ જાણે !
તમારી એ જ દુષ્ટ અત્યવગ્યા અને મર્જતાના લગાડ જેવી
ગૃહવ્યવસ્થાએ આપણા કાગમા આવેલું મ્લ સમુદમા નાખી
દીધું છે " ૧૨

" I hope at least now you will admit that
our joint family system is the worst plague that
destroys our countrymen all throughout the land

૧૧ નેના મોઝા લાઈને તે લખે છે. " મારું મામળી હું તમને
મ્લકવાનો નથી અને તમારું સાબળી ખીજ માર્દને મ્લકવાનો નથી " પૃ ૧૩૧.
તારાગરાઈને તે લખે છે, " કવિરાજા અમેજોડી રીતને અનુવર્તી આપો
શુદ્ધિ મેં ઉપર પક્ષપાત કરવાનો કાળ આવવાની વાગે જ્યાં મુધી ૫ માથી
આપણે માતાપિતાદિ મરણને કાઢી મૂક્યા કાલ કર્યો નથી ત્યાં મુધી
પક્ષપાતના કરતા પદોત્પાત વધારે હચિત છે તે એવી રીતે કે બે-પક્ષ બે-
પાખો બીચી કરવી એક પાખ ઉપર માતાપિતાદિ સારને વહેવો અને ખીજ
ઉપર સ્ત્રી પુત્રાદિને લેવા, એ બેનું ૫ સ્પર સમ્પટન થાય નહિ માટે એ બેના
મધ્ય લગમા આપણે શરીરપિણ્ડ રાખવો અને પછી બે પાખો વડે ઠાકુ-
એને હું પદોત્પાત ગણું છું "—સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪ થી પૃ ૧૩૬

૧૨. " સરસ્વતીચંદ્ર' ભાગ ચોથો—પૃ ૧૪૫

and eats up all that is fair and faithful in the world of our hopes." ૧૩

ઉક્તવાચ કુટુંબની વ્યાખ્યા આપી વર્ણવે છે : “પુરુષ, સ્ત્રી અને અરિયાદિન બાળકો એટલાં મળીને એક કુટુંબ ગણવું એ પ્રકૃત છે. એવાં અનેક કુટુંબોના સંબુદ્ધિને એક મળી એ મૂર્ખાઈ અને દુષ્ટતાના ખીચાને એક ઘરમાં ભરી ખદબદવા દેવો અને એ સમાજને એક કુટુંબનું નામ આપી તેના ઉપર કુટુંબચત્ર ચલાવો શ્રેષ્ઠ રાખવો એ ચંદ્રકાન્તને ગમતું દર્શે. પણ અને તો એમાં પ્રકૃત શુદ્ધચાર નહિ પણ દેવળ વિઠ્ઠલચારો બ્રહ્મચાર જ લાગે છે. અને પગપૂર્વથી ચાલતો આવે છે માટે એ જળાવવો એવું તો તમે પણ નહિ કહે.” ૧૪

આ સિદ્ધ કરી આપે છે કે સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર અને વ્યવહારશાસ્ત્ર પ્રમાણે સંયુક્ત કુટુંબપ્રથા હાનિકર છે. આના સમર્થનમાં એ ચિંતનની નવલમાંથી દટાંત પણ આપે છે. એ કહે છે :

“My dear Chandrakant! our joint family system has but a blasting influence on the growth of our individuals, on our economic and moral condition and even on our national and political growth. It has kept our beings stunted in intelligence and action. It has turned our best sentiments into cruel mockeries and machines for grinding down the nervous system of our young

૧૩. “સરસ્વતીચંદ્ર” ભાગ ચોથો પૃ. ૧૮૬. આ અંગ્રેજી વાંચેલા પાંચેના આખા પેશમાફ જેવા જેવા છે.

૧૮. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ભાગ ૪થો. પૃ. ૧૪૬

men and women in all ranks of life. Our idea—that the world is misery, is special to India, being born of our special national engine for destroying all warmth of youth, and lo ! we are all only old men or children in India in spite of our ages ! ૧૫

આન એના ૧૧ પૃથ્વી લાખા પત્રમા સચુક્ત કુટુંબપ્રથા સ્થાને ધરાયેલ તદોભવનામાનો ઉત્તર ચદ્રાન્ત સંદેહે આપી શકતો નથી એ દલીલોમા જોડે સત્ય એને નીકળવું પડે છે ૧૧ છતાં એ તેનો બચાવ કરે છે આપમે વીનો ઉતરાવો પડે છે, છતાં દિદુ મૃદમસન્મા વગર નીમો ઉતરાવ્યે વીમો જ ને ૧૭ અનાથો, મિથિરા વગેરેનું પોપણ સચુક્ત કુટુંબ ન હોય તો કેમ થાય ? સ્ત્રીઓની આમરુ પ્રેમ સચરાય પોતાનો આર્થ ન લેતા બીજાનો સ્વાર્થ લેવો એ તો સમાજસાદી વિચારમણી છે ૧૮ પણ એ પોતાનાં મિથિનો સત્ય છે એમ કહેવાનો હિમન એ કરતો નથી એ તો માત્ર નર્સ જ કરે છે, ગોટલ દલીલોની સચોટતા એમા આપી શકતી નથી એ કહે છે. ‘અગ્રેષ્ઠ સ્વતંત્રતાના તાળમળથી જવાનિયાવાળું

૧૫ “નરસીચંદ્ર” ભાગ ૩ થો પૃ ૧૧૩-૫૩

૧૬. “આપણી દુર્ઘર્ષસ્થાનુ તમે પ્રત્યક્ષ કરો છો તે અસત્ય નથી. પણ એ બિન અદુર્ઘ્ન. મુસાગના ઈષ્ટ પ્રસાદો મૂળ આગળ બંધે છે તેનું કારણ તમે આ કૌટુંબિક દુર્ઘર્ષસ્થાને મૂકો છો તે પણ યાન્ય છે.”—
“સત્યતચંદ્ર” ભાગ ૪ થો પૃ. ૧૫-

૧૭ “નરસીચંદ્ર” ભાગ ૪ થો પૃ ૧૬૦

૧૮. , , , , પૃ ૧૬૩-૬૬

એક જનના નામ કોટે કે અને વડીનો દહ જુના રાગ જ કોટે છે કાળક્રમે જુના રાગ કાઢનાર ળાનગ થશે અને નવાઓ જ થશે તે પોતાનો જનઅનુભવ ચલાવી પોતાના માળખેથી જુદા રાગ નહિ કોટે એવો પ્રયત્ન આરે ત્યાં સુધીના સાપ્રત કાળમાં થતા કુટુંબજનને અને સાનિત્ય પશુ અનિન્ય છે તે અનિત્ય પશુ છે "૧૯ એ આના માર્ગે " કે "Perhaps nay probably, we shall agree with our sons in that new generations than our elder do with us in this That's my hope built upon the fact that unlike our elders we have had the same education that our sons are receiving now "૨૦

ગુણમુદરીને સદન ઢરી પડતી વિટબસુઓ, માનચતુરના સ્પષ્ટ વિચાર અને તનુમાન નર્મન અને ઉદ્ધતનાના પત્રમાં બ્યન થતી ઉત્કટતા જોના લેખના અગત મત ચો ગા હોઈ રહે તેની આપણે કંપના ઢરી નાથીએ એમણે પોતે જીવનમાં આ કે કામનો અનુભવ ક્યો છે "Scrap Books"માં સ્થળે ન્થળે કુટુંબજનોશ્રી થતો પગિનાપ એમણે નોધ્યો છે ભવિષ્યે કુટુંબજનો નથી કરી એવો નિર્ણય ક્યો હોવા છતાં ગે કયા એમણે ઢરી કે ૨૧ સ્થળે સધુન કુટુંબજનો વિગત ઉદ્ધારો ગેમગે કાઢ્યા છે

૧૯ "સુસ્વતીચંદ્ર" બાન ઢવો પ ૧૧૨

૨૦. " " " પૃ ૧૬૪-૬૫

૨૧ 'સધુન કુટુંબના કવેરો ગોવર્ધનરામે અને તેમના પત્નીએ અનુભવ્યા છે, અને એના સૌન્દર્ય ન સારપ જોવાનો કલામય આચાર કરતાં છતાં એમની વેદના રાખી નહોતી એમ એમની નિત્ય-નોધમાંથી મળ્યું છે."

—'ગોવર્ધનરામ ચિંતક ને સર્જક —વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી પૃ ૧૦૧-૧૦૩

“ The question is—whether in a joint Hindu family, the drones must not stand in the same class, and though of course not killed, should they not be pushed off, like some beggars ! ” ૧૨

“ My lesson from all this, as a student of Sociology, is a confirmation of my views against a joint family system by one more illustration of present experience ” ૧૩

“ . . The Bombay Gazette leader, a day or two back, was perfectly right in appreciating the nervous strain placed on students by Joint Family complications, as one of the fruitful causes of our bad healths and early deaths ” ૧૪

એ જ ફિસની નોંધ ગોવર્ધનરામ નીચેના વાંચોથી પૂરી કરે છે

“—Our old systems were ‘Protective’, but that protection is now neither needed nor possible, and conservative spirit on the point must now mean only cone and caution and patience in the application of the remedy, viz people must in fact become Progressive instead of Protective, and if ‘progressive’ is a misnomer,

૧૨ પુસ્તક ૧૩ પૃ ૧૨૩ તા ૪-૬-૧૮૯૨ની નોંધ

૧૩ „ „ ૫ ૧૮૬ તા ૧૬ - ૧૮૯૩ની નોંધ.

૧૪ „ „ ૫. ૨૩૩ તા. ૮ ૧-૧૮૯૪ની નોંધ

at least they must change their system and take what doctors would call alternatives."

"Joint Family System and early marriages must go to the wall, and man must be manly and woman must be herself—not the girl—daughter-in-law of the Joint Family, mother-in-law at 25, nor the wife at 12, nor the powerless and clashing fraction of an exclusive unit of worms, but a self-subsisting unit of Society by herself. Bring that day for the country if you can"૧૧

"મુખર્જી નાનામાં કિડુઓની ધિનિ" એ નિબંધ "અરબ-લીયદ" ત્રમ ૨ નામાં નિષ્પેન સસાગચિત્ર, ઉદ્ધતનામનો સંયુક્ત કુટુંબ નિર્દનો અપાદો અને "Scrap Books"ના આ ઉલ્લેખો લેખકનું વચનું કઈ તરફ છે એ સ્પષ્ટ કરી આપે છે. ઉપર અવતારેલ વાક્યોમા જે વિચારો સ્પષ્ટ થયા છે તે જ વિચારો ઉદ્ધતલાલના પત્રમા રિલાજ પાખા છે તે સંદેશે જોઈ શકાયો. "Scrap Books"મા આ નોન થયા પડી જ ચોથો ભાગ લખાયો છે.

પરંતુ લેખકને 'પક્ષનાદ' કહેવો નથી, પશ્ચોત્પાન કરવો છે. સંયુક્ત કુટુંબનો ત્રામ અનુભવવા છતાં ને એ વિશે વારંવાર અળાપો કરવા છતાં તેમણે તમા સન્નિવાર્મીએ ત્યાગપગમ્બુવૃત્તિથી મુખર્જીઓ મદન કરી છે તેમણે પોતાના "Practical asceticism in my sense of the word" નાને નિબંધમા કહ્યું છે કે "The great Bacon has said it is a poor centre of man's action himself, and this is true But I go

some steps beyond him I say it is a poisonous centre, man's action himself"

પોતાનું આ વિધાન પોતાના કાર્પ દ્વારા એમણે મૂર્તિમત ક્યું જ છે ગુણસુદરીના વ્યક્તિત્વનું આયોજન એ જ દષ્ટિએ થયું છે ગુણસુદરી જેવી વ્યક્તિઓ અનિ ચિરં સધર્મ દ્વર થવાની જે સલાવના ચન્દ્રનાન્તે વ્યક્ત કરી છે તે ક્ષણભૂત થઈ નથી, એ આપણે જાણીએ છીએ

ગુણસુદરીને જે બોગસુ પડે છે, પ્રમુખા અવસ્થામાં પણ એની સામે કાર્પ તેનાર નથી, રિધાચતુઃ ભૂખ્યો પડ્યો ગહે છે, એના ખાટવામાં માકળી દાર ચ નો જાર છે, બીજા ધેરાઓ ત્રાગના મારે છે—આ ચિત્ર પ્રત્યક્ષ કરતાં તો એમ જ થાય છે કે “આવુ સયુક્ત કુટુંબ અમારે ન ખરે” સહૃદય વાચકને એમ પણ ચના સભર છે કે “ગાનચતુઃ, દુખમાં વગેરેને ગણ દાખરા ગુણસુદરી જેવી રસિક સ્ત્રીને પતિવિયોગ ના મારે બોગસુ પડે ? પોતાની પ્રિયસતી જાણી સક્રિયો એણે શા માટે રૂધીરો નેઈએ ?” આ જાનની વૃત્તિ પ્રાધ્યાપક અનતનાય ગરળ ગુણસુદરીને પત્ર લખી દર્શાવે છે ૧૧ ગંગાનુ દુખ જારી તત્પ્રતીચદ્રનું હૃદય સ્તીરાઈ જતાર છે ૧૭ કલાચ, ગુણસુદરીનું દુખ સાબળીને ૨૮ એનો

૨૧ ‘ પણ મને અને મારા જેવા અનકોને એવી ચીઝ થડે છે એવી કુટુંબગતરથા પર કે અમારા હાથમાં મળ્યા હોય તો કનમના એ પસરકાથી આખા દેશમાંથી એ નામુદ કરી નાખીએ — સાહિત્યરિદાગ,” પદેની આવૃત્તિ ૫ -૭

૨૭ “મમામાશી” શુ વખે એપ કહો એ કે જે ઘર આર્થ સ્ત્રીઓની દશા તમારા જેવી જ છે ? ને એમ કોય તો તેવી ગાડુ દુખ સાત થવાને અપને મહુસવા પ્રદીપ્ત થાય છે શુ આ દુખ ઘેર ઘેર છે ?” — “સત્તર ન્દીચદ્ર” લાગ ૪ થો ૫ ૧૨૪

૨૮ આવી ત્રિપતિ માત્ર ગુણસુદરી કે ગજાને જ નથી અનુસવવાની,

ત્યાગપ્રધાન શ્વભાવ આવી ઉદાત ત્યાગ વૃત્તિને જોઈ આનંદ પામ્યો-
હોત, પણ એની પાછળ ગહેરી સામાજિક વૃત્તિએ એને જરૂર આપાત
પટોચાડ્યો હોત

લેખકને પરિચય (consumption)ની, જાને નસારાનો
ફિલસૂફી પત્ર છે એ ન્યાયે તેમજ ઐતિહાસિક મનોવૃત્તિએ-સામાજિક
મનોવૃત્તિએ અત્યંતી તે સહુ ન કુટુંબની દીવાનોને તોડી પાડ્યા
એ તૈયાર થયા છે તે ઉત્તેજ આપજો જાશે જ છે—શુભસુદર્શી
અને ચન્દાન દ્વારા તેનો બચાવ દર્શાવ્યો છે જીવનમાં 'સિંચા' ને
બીજા 'સંસાર' સ્થાપનાના આગ્રહી ગોવર્ધન ભ, ત્રિવિધ નૃત્યના
સંધર્ષ અમરે દિદ મટે યો માર્ગ આવશ્યક છે તેનું માર્ગદર્શન
દગવનાર ગોવર્ધનગમ, આવો બચત થોજે એ સમજી શકાય તેમ
છે મનામર ગોવર્ધનગમને જીડે જીડે આપા હતી કે ધરણી દૂર
થશે એ આશા હોવી છતાં સહુન કુટુંબના દૂપણોને તેમની કમરે
ધેગ રંગે આનેખ્યા છે એનો વાચક, જો પોતાના જીવનમાં આવે
કેશ પ્રવર્તતા હોય તો, માનવગુર કે ઉદ્દતનાની સંગઠ મુજબ
જરૂર વર્તન કરવાનો એને આપણે નિર્મ્ય ગણીએ તો ગોવર્ધન ભ
'સરસ્વતીવદ્ર' માં નિબળ કુટુંબનો પુરસ્કાર કર્યો છે એવો ખ્યાલ
જામે થાય પણ એમનો આદર્શ છે બ્રહ્મિશ્વાત અમાર્થી મળતું
સુખ અને સહુ ન કુટુંબની સ્વલોપવૃત્તિના અમન્યવચાર કુટુંબવત-

પણ એ સાર્વત્રિક જીવના જ્યાં તાગરાકરના પત્રમાં પણ મળે છે : “હું
એક કાગે બાલતો હતો કે આ દરમિયાન મારા બે-ત્રણ જુદા અનુભવ
વધતા ઘેર ઘેર એ જ દરમિયાન દીડી.”—“સરસ્વતીવદ્ર” ભાગ ૪૬૫ ૧૩૨-

ઉચ્ચેન્દ્ર પડ્યા

“સરસ્વતીચંદ્ર”માં અવતરણો

‘A little learning is a dangerous thing :
Drink deep or taste not the Pierian spring.’

*

“સ્નેહમુદ્રા”ની એક પકિતનો જેનો શબ્દ બદલીને “સરસ્વતી-ચંદ્ર” માટે પ્રયોજતા, કદાચ કહી શકાય “જોજનભર જોજન ગૂંધયો મુગધજળનો પટ” કેવો ! “સરસ્વતીચંદ્ર”માં આવતાં અવતરણો આમ તો, પ્રમાણમાં કદાચ એનો નાનકડો અંશ ગણાય. પણ “સરસ્વતીચંદ્ર”માં એની એટલી બધી ને અસાધારણ પ્રિયતા છે કે આ અવતરણો પણ એનું લક્ષણ બની રહે છે. નળમરોવરમાં ઋતુએ ઋતુએ જેમ ભાતભાતના પાણીઓ આવે છે, તેમ ‘અગ્ન્યતીચંદ્ર’માં કેટલાય લેખકોની કેટલીયે કૃતિઓમાંથી અવતરણોનો જનરે રમણીય પાણીમેળો જામેયો દેખાય છે ! કાવ્યો, કાવ્યખંડો, શ્લોક-માળા, શ્લોક કે ગોમર્ધ, પકિતઓ કે પકિતખંડો, તેમ જ નાનાંમોટા ગદ્યખંડો ગળાતિ—ગુજગતી, સંસ્કૃત, સિન્દી ને અગ્રેજી એ ચાલ લખાના—એકદરે સાનસો-સરાસાતસો જેટલા અવતરણો “સરસ્વતીચંદ્ર”માં આવે છે પહેલાં ભાગમાં ૬૬, બીજા ભાગમાં ૨૭, ત્રીજા ભાગમાં ૨૨૭ ને ચોથા ભાગમાં ૪૭૫ જેટલા અવતરણો

આવે છે. આ ગણતરી અવગત સિધિય છે, પણ થોડી છટછાટ મૂકતાયે, પોણા અઢારમો પાનાંમા દેખાતાં અવતરણોની આ સખ્યા ૧૧૧૧૧ ગણાય તેવી છે. ગોવર્ધનગમે “સરસ્વતીચંદ્ર”માં આ અવતરણોની બે લીલામુકુવિત સૃષ્ટિ બની કરી છે તે કાંઈ પણ અભ્યાસીનું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના ભાગ્યે જ રહે

આ અવતરણોનું ગ્રેસક કાગળ શુ હશે ? ગોવર્ધનરામની ‘પર્યેષકદષ્ટિપૂર્ણ’ વિદ્વતા તો ખરી જ. પણ એ વિદ્વતાનો અહીં વિનિયોગ કરવામાં એમની દષ્ટિ કાયરિજને કંઈક મળતી જણાય છે. કાલરિજ કહે છે “Why are not more gems from the great authors scattered over the country? Great books are not in everybody's reach, and though it is better to know them thoroughly than to know here and there, yet it is a good work to give a little to those who have neither time nor means to get more. Let every bookworm, when in any fragrant, scarce old tome, he discovers a sentence, a story, an illustration, that does his heart good, hasten to give it” જે જમાનામા લેટે પોતે વાચના હતા તે કરતા તો વિશેષ તેમને વાંચતા કરવાના હતા, ત્યાં આ પ્રકારનો મ્તગાનિ ત્યાં તર મળી ત્યાં છુટે હાથે વેરતા જવાની, પડોરવા જવાની વૃત્તિ ગોવર્ધનરામ જેવા સાક્ષગજનમા દોષ એનાં શુ અસ્વાભાવિક છે ? એટલા જ માટે જોનસન કહે છે “Classical quotation is the parole of literary men all over the world” પણ હમ્સન કહે છે તેય એટલું જ સાચું છે.

૧. “ People who must be made, and not simply left to read.” ‘સર્વેશ્વર’ વા. ૧૬ની અંદર પ્રતાપના

“ By necessity, by precivity and by delight, we all quote.” ગોવર્ધનરામે આ અવતરણે સાક્ષીજનની સ્વાભાવિક વૃત્તિથી આપ્યાં છે તે ખરું; પરંતુ ખોતે જે ઉત્તમ વંચીને આત્મસાત્ કહું છે, ફરી ફરી માણ્યું છે તેનો આનંદ વહેંચાને વધારવાની વૃત્તિ પણ દર્શે જ.

ઋગ્વેદના રબ્દોમાં જાણે ગોવર્ધનરામ પણ કહેતા ન હોય—
 આ નો મધ્વાઃ ક્રત્તથો યન્તુ દિશ્વત્તઃ । આરે બાજુથી ઉન્નત ભાવો વિચારો આપણી પ્રતિ આવ્યાં કરો । આવા ઉન્નત ભાવ—
 વિચારથી ભરેલા રૂણીય ખડો પોતાના સર્જનમાં ગૂથી લેવાની વૃત્તિ ગોવર્ધનરામને થાય જ; ઐમના સમયમાં, ઋગ્વેદના શાસન-કાળમાં તો સ્વિરોપ. કેમકે જે રૂણ પોતાના ગંગાવર અક્ષરવારસાને પ્રીતિ નહિ ને વંસરી જાય તેનું જીવનસ્તવ ટકે શી રીતે ?
 “અધ્યાત્મજનન”ના ઉપોદ્ધાતમાં ગોવર્ધનરામ કંને “અમૃતભોજન” કહે છે તેનો ભયો ભંડાર એરણે “સરસ્વતીચંદ્ર”માં પ્રલો મૂક્યો છે. ઐમનાં એ વચનો આ રૂમાણે પં - “વિદ્યાનેને ઉપદેશ કરવો એ તો શ્રુતિનું કામ છે; તે મહાકાર્ય ઉપાડવાની આ લેખકની યોગ્યતા નથી. પરંતુ પૂજનીય અતિથિને યજમાનની ભોજન-શાળાનો માર્ગ દેખાડવો, એટલો અધિકાર તો યજમાનના કુદ સેવકને પણ હોય છે. તેવો જ પોતાનો અધિકાર જાણી આપણાં પવિત્ર પુરતકોએ સંગ્રહેલાં અમૃતભોજનનો માર્ગ આ લેખક પોતાના વિદ્વાન વાચકરૂપ અતિથિને દર્શાવવાનો ઉપક્રમ કરે છે. અને ભોજનના ભંડાર ભરનાર યજમાનો તો શ્રુતિના દ્રષ્ટાઓ છે.”

૧. ગુચ્છો “ પ્રમથવિતામહિ ” યાર મેદુગુમાચાર્યની કક્તિઃ
 હુપ્રાપ્યેષુ ષહુશ્રુતેષુ ગુણવદ્વૃદ્ધેષુ ઘ પ્રાયશઃ
 શિષ્યાણાં પ્રતિમામિયોગવિગમાદુચ્ચેઃ થુતે સાંદતિ ।
 પ્રાજ્ઞાનામથ માયિનામુપકૃતિં કર્તું પરામિચ્છતા
 ગ્રન્થઃ સત્પુરુષવ્રદન્ધવદનાયકો સુધાસન્નવત્ ॥

“શ્રુતિના દ્રષ્ટા” જેવું—માન ફોનો વીણી ગજરો ગૂંચનાર માણીતુ કે મામાન્ય સચવનારનું નહિ—મહાન કર્તવ્ય ગોવર્ધનરામે ‘સસ્વતીચંદ્ર’માં બજનનું છે, તે લક્ષ્યાલક્ષની ચર્ચા, કુદૃષ્ય મીમંસા, પ્રીતિમીમાસા કે પચ્ચમકાવ્યની ભાવના પથી, “સસ્વતી ચંદ્ર માં દેખાના ગજરર વિચારસાગિ પડ્યો, સહેજે પ્રતીત થશે

અનળત, ‘સસ્વતીચંદ્ર’ માં કેટલેક ગ્યમે અવનરણો આધારરૂપ પણ છે ત્યાં પ્રમાણે પૂરા પાડાનું ગોવર્ધનરામનું વખતી કે ગાઅ-પ્રેમી માનસ પણ હુમૂત હોય “સક્ષગજન”, “નીનારતી-છવનપતા,” “અધ્યાત્મગજન” વગેરે કૃતિઓમાં પણ ગોવર્ધનરામનું આ વનણ વતુઓલું મ્યા નધી દેખાનું ?

ગોવર્ધનરામના યુગમાં, ગુજાનમાં તેમ જ અન્ય પ્રાંતોમાં કે અત્રેજ જેવી ભાગમાં ભોગડીસમી સદીમાં અવન હો આપરાનું એક સાર્વત્રિક લક્ષ્ય પગ હતું મેં ને બર્ક, દાર્ગ વોલર રોકા, બેકન, વગેરેના લખાણમાં પણ આ લખાણ ન્યૂનાધિ અમે દેખામે નરસિ હરાવ, રમણભાઈ મણિપાન દિવેદી આનંદશર બા હકાર વગેરે નેખકોમાં અવન હો કે અવન જોનો નિર્ધાર આપવાની, જે વિષયની ચર્ચા આનતી હોય તત્સબદ્ધ કૃતિ કે મ્તીમાંથી પ્રમાણે આપવાની, સાધાર બજનમજન કરવાની રીતિ દેખાય છે નામૂલ લિચ્ચત્તે કિલિનૂ. એ પતિયુગનું તો સૂત્ર જ દીસે છે પડી નાનપેક્ષિત-મુચ્ચત્તેનું વિમરણ મ્તીક થવાનું હોય તો લને થાઓ ।

‘શ્રીયુત ગોવર્ધનગમ’ માં દર્શાવ્યું છે તેમ આ વિષયમાં તો ગોવર્ધનગમની રમૂતિ ધણી સનેજ ને ગદ્યુલીન હતી એમના વિલાળ વાચનમનનથી બળવાન બનેલા સસ્મરોનો મધુપુટ એમના ચિત્તમાં જનરો સનન રસમય ગુજાર કરનો હોય એમ લાગે છે ગોવર્ધનરામને માટે આ એવું તો સ્વાભાવિક હતું કે પ્રેનેજમાં

અચૂતા યુવકને “ ઉત્તરામનસ્તિ ” કે “ શાકુન્તલ ” જેવી કૃતિઓમાંથી સદર્ભ આપીને અમુક મનોક બોલવાનું એ કહેતા વિદ્યાર્થી એમાં સંકળ થતો તો ખાનદ પામતા પણ આવું કોઈ નહીં તો જ લાપ્તી ગયેતો યુવક જે સમ લુગમિતી કે સરસ્વતી મંત્રાની કયાઈને લીધે મનોક મોત્તમા નિષ્ફળ જતો તો “ Pity, Pity ” જેવા ઉદ્ગારો એમના મોમાંથી નીકળતા વિના રહેતા નહિ “ નવનરામની છંદનમ્યા મા પણ ગોવર્ધનરામે નવનરામને અજનિ આપતા આમ જ લખ્યું છે— અન્નામ અન્યોક્તન અને અનુભવ એ મન્યમાનું” તેનું છે અને તે વિના એની વધવા છૂટ્ટી જીવિ દીવામગીની પેડે સળગી તત્ત હોલાય છે” જડોન્સને ક્યું છે કે “ Before writing one book, one must turn over at least half a library ” જ્યાં નેખકો માટે આ સમ્યક ને ગ્રાહ્યવિક હોય છે નહિ પણ ગોવર્ધનરામના ‘ સરસ્વતીચંદ્ર ’ મટે તો આ સર્વથા આર્થિક છે : નૌજયતે નાત્મનાત્ કૃતમ્ । એમ ગોવર્ધનરામ માટે જગત્ મહી શકાય સાહિત્ય ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, દત્તેશ્વર રાજનીતિ, સમાજશાસ્ત્ર વગેરે શાખાપ્રશાખી વિષયોને લખના અનેક અન્યોના પાપી ગોવર્ધનરામે પીધા છે ને નવજનપ્રસંગ જેવા પરિપુષ્ટ ને પ્રસન્ન થયા છે એ મેધર્થણ સરસ્વતીચંદ્ર મા અવતરણરૂપે ઠેકઠેકાણે દેખાય છે

‘ સરસ્વતીચંદ્ર ’ ના ચારે ભાગના જે ૮૮ પ્રકરણ છે, તેમાંથી પચાસ પ્રકરણમાં એમણે મથાળે જ જાણે મગત તોત્તરરૂપે અવતરણ ચૂનાતા મૂક્યા છે આ અવતરણો પ્રકરણના મથાળાની જેમ જ

૪ એજન, પૃ ૧૪૦

૫ પૃષ્ઠ ૮

૬ ગોવર્ધનરામે “ સરસ્વતીચંદ્ર ” મા જે જે કૃતિ કે કર્તામાંથી અવતરણો લીધી છે તે માટે આ લેખને અતિ મૂકેલી ચાલી જુઓ

અત્યંત સચ્ચક દોષ છે પહેલા ભાગમાં બારમાં પ્રકરણને મથાળે
 “ શાકુતલ ” માથી મૂકેલો શ્લોક શુદ્ધિધન ને શકતાપના ઉદ્યાસ્તનો
 સચ્ચક છે એવા ભાગના ૩૦મા પ્રકરણ— “ સિદ્ધલોકમાં યાત્રા
 ને સિદ્ધાગનાઓનો પ્રસાદ અથવા શુદ્ધ પ્રીતિની સિદ્ધિ સમત
 રવપ્ન ” મા ગોવર્ધનરામે મિટનના ‘ Comus ’ માથી અવતરણ
 ટાકણ છે તે સિદ્ધલોકની યાત્રાને ને કુમુદ-સમ્પત્તીચદ્રને અત્યંત
 અનુરૂપ છે, કેમકે, આ કુમુદ એવું છે જે “ by due
 steps aspire, To lay their just hands on that
 golden key, That opens the palace of eternity ”
 પણ પ્રત્યેક પ્રકરણને મથાળે આત્માની જેમ અવતરણ મોઢવું જ, એવી
 ઈર્ષ યાત્રિક પદ્ધતિને ગોવર્ધનનામ વરા યવા નથી એ નોંધવા જેવું
 છે પ્રકરણને મથાળે અવતરણે ૧૮મી સદીની અંગ્રેજી નવલકથાઓમાં
 પણ કયા નથી મળના ? ૨૧ શ્રી રમણલાલ દેસાઈની નવલકથાઓમાં
 પણ પ્રકરણને મથાળે નાનાલાલ-કલાપી આદિના અવતરણ મૂકવાનું
 વલણ દેખાય છે

“ સરસ્વતીચદ્ર ” એક રીતે સુભાષિતરત્ન—ભાગ્યગાર છે—
 “ સરસ્વતીચદ્ર ” ના કેટલાયે પ્રકરણો પ્રસિદ્ધ-અપ્રસિદ્ધ શ્લોકો ને
 સુભાષિતોની મજરીઓથી મનમને છે ‘ સરસ્વતીચદ્ર ’ ના પહેલા ભાગનું
 ૧૮મું, ત્રીજા ભાગનું ૮મું, ને ૧૩ મું, તથા એવા ભાગનું ૨૩મું—
 ૨૫ મું ને ૨૮ મું પ્રકરણ આના અનુદાન દેખાતો છે આ
 ઉપરાંત એવા ભાગમાં તો પ્રકરણ ૨, ૮, ૧૧ ૧૩, ૧૮ થી ૨૧ ને
 ૩૫—એવા કેટલાયે પ્રકરણો સંસ્કૃત સાહિત્યની શ્રીથી ભરેલા જથ્થાને
 આગળ દર્શાવે છે કેમકે ‘ સરસ્વતીચદ્ર ’ માં જે સાતસો-સવા માત્રમાં
 જેટલા અવતરણો મળે છે, તેમાં ૫૦૦ થીયે વધુ અવતરણો
 સંસ્કૃતમાં જ જોઈ શકાયે નહીં અને અંગ્રેજી સાહિત્ય આવે છે તેમાંથી
 લગભગ ૧૦૦ ઉપરાંત અવતરણો છે ગુજરાતમાંથી લગભગ ૮૫ જેટલા
 ને હિન્દીમાંથી ૨૦ જેટલા અવતરણો જ હિન્દી ભાષાની અસર સંસ્કૃત—

અગ્રેષ્ઠની તુલનામાં એ સમગ્ર ગોવર્ધનરામ પર ઓછી હોય એ સમજી શકાય તેવું છે. પણ સંસ્કૃતમાંથી ગોવર્ધનરામે અતિ વિપુલ પ્રમાણમાં લીધું છે, કારણ, સુભાષિતોની સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ અમર્યાદા છે.^૭ વળી, સંસ્કૃત ગુજરાતીનું ગોચરીમુખ્ય છે, તેમ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની આત્મશ્રી અનુપકરણે સોંપે છે. આપણી સંસ્કૃતિની વિચારધારાને “સરસ્વતીચંદ્ર”માં જીવંત રાખી, પશ્ચિમી સંસ્કૃતિની તુલનામાં એનું શક્ય તેટલું શોધન કરવાનો ગોવર્ધનરામનો ઉપક્રમ છે જ, એટલે આપણી સંસ્કૃતિના મતદાનનો પરિમલ પુનઃપિ મહેકતો કરવાનું કાર્ય પણ ગોવર્ધનરામ સંસ્કૃતના વિવેકપૂર્વક ઉપયોગથી—કવચિત્ નવીન અર્થપટનથી—બળાવે છે. અગ્રેષ્ઠ ભાષાનો ભોળો સામાન્ય વાચકને અંતરાયકર ન લાગે, તેમ જ આપણું સત્ત્વશેષમાં રહેલું છે તે જાણવા વિના અગ્રેષ્ઠ ભાષા ને પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ તરફ આપણે વધુ પડતા એકાદ ન જઈએ, એ કાગળે પણ એમણે અગ્રેષ્ઠ ભાષાસાહિત્યની આટલી પ્રેરકતા પર્ણીત ગણી હોય.

આ અવતરણોમાં ગોવર્ધનરામની મેધા તો છતી થાય છે જ. પણ એ મેધાનો પ્રતિભા સાથે “સરસ્વતીચંદ્ર”માં જે યોગ થયો છે તે ખરે જ અપૂર્વ છે. તે તે પાત્રોના હૃદય સાથે અવતરણોને જોડી દઈ, ગોવર્ધનરામે “સરસ્વતીચંદ્ર”માં કયાકે ગાજરખારી દેખાવ, કયાકે દુર્ગમ વનપરતાગ્નુ કરાવ સૌન્દર્ય, તો કયાકે હોમાગ્નિપુનિત.

૭. સુભાષિતો મટે નાચેના જેવા ધણા સુભાષિતો જાણીયા છે
નાય પ્રયાતિ વિકૃતિ, ચિરસો ન યઃ સ્યાત્
ન ક્ષીયત્ત વહુજનૈઃ નિતરાં નિષીત ।
નાહ્યં નિહન્તિ, રુચિમતિ, કરોતિ વૃન્તિ
નૂનં સુભાષિતરસોન્યરસાતિશાયી ॥

*

સંસારદુઃખસ્ય હે ફલે હૃદયમૃતોયમે ।

સુભાષિતરસાસ્વાદઃ સંગતિઃ સુજને જને ॥

તપોવનમાં પ્રભાત-સન્ધ્યાએ પથરાતું શાન્ત તેજ પ્રગટાવીને, નિરનિરોધ
ભાવસૃષ્ટિઓ ઊભી કરી છે. હેમની દોરીએ મોતીઓ પરાવતા હોય
એ રીતે, અનેક અવતરણોને ગોવર્ધનરામે પોતાની કૃતિમાં એકરૂપ-
રસરૂપ કરી દીધાં છે, એ “ સરસ્વતીચંદ્ર ” કારની ગચ્છનાપાત્ર સિદ્ધિ
છે. આપણને કદાચ માનવું અપરું પડે, પણ સ્વ. રમણભાઈને તો
એકે અવતરણ નથી નિરુપયોગી કે અનુચિત લાગ્યું કે નથી શૈલી
શોભાવવા દાખલ ક્યું લાગ્યું. ધણાં અવતરણો કાવ્યોની જેમ, કાવ્ય
જ બનીને, “ વાર્તાસના કુંડળ ” વચ્ચે આવતાં હોવાથી, તેની
ચુચિરતા ખડકા જળારાઈ રહે છે. સંસ્કૃત નાટકમાં જેમ વચ્ચે વચ્ચે
આવતાં કાવ્યો સ્વતંત્રમુંદર હોવા ઉપરાંત મૂળના ભાવસૌન્દર્યને પોષે
છે, તેવું જ આ અવતરણોનું છે. ગોવર્ધનરામ પણ સમર્થ કવિ છે,
એ જ તો આ અવતરણોની સાર્થવંત રમણીયતાનું કારણ છે. એમની
કવિતાનું ઇતિસરૂપ એટલું અપૂર્વ કે અકિંચકા કાન્તિચળું નીવડ્યું નથી
તે સાચું, પણ ગોવર્ધનરામ ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ ગદ્યકવિ છે—રાજશેખરની
રીતે કહીએ તો ‘હૃદયકવિ’ છે. એટલે જ આ અવતરણોની પસંદગીમાં,
તેમ જ તેના સર્જનકક્ષ સાર્થપ્રયોગમાં, ગોવર્ધનરામની કારયિત્રી પ્રતિભા
સ્વકીય તેજે વિલસતી દેખાય છે.

જ્ઞાનના ત્રિપુલ સ્રોતને, અક્ષીલરૂપે વહેતો રાખવામાં, “ સાક્ષર-
શ્રવન ” માં નો નીચેનો ખંડ લેખકની દૃષ્ટિનો ચોગ્ય ખ્યાલ આપતો
જણાશે. ગોવર્ધનરામ જેવા પર્યેષકદ્રષ્ટા-ચક્ષુદ્રષ્ટાનો ધર્મ—સુયોગ્ય
રીતે “ સરસ્વતીચંદ્ર ” માં બજાવતા જણાશે.

છે ને તે ખોદી જોનારને જડે છે, જેવી રીતે એ નદીપ્રવાહના તટ ઉપરની ભૂમિ આ પ્રવાહની પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ સપત્તિનું ધારણ કરે છે અને સામાન્ય ભૂમિ કરતાં સવિગ્નેષ ક્ષણપ્ત થાય છે; અને જેવી રીતે એ નદી ઉપરનું વાતાવરણ અનેકધા અનેક યોગનાં—તરમાંના વાતાવરણમાં આરોગ્ય અને શીતળતા પ્રસારે છે—અને પોતાની પામે પ્રસારે તેમાં તો નવાઈ શી?—અને તેથી એ વાતાવરણમાં વસનારી સર્વ ચેતનસૃષ્ટિને જીવનવિગેષ આપે છે, તેવી રીતે લક્ષણદ્રષ્ટાઓની દષ્ટિ પણ પોતે ગોચર કરેલા અક્ષરપ્રવાહનું સત્ત્વ, આ ભૂમિના વાતાવરણના જેવા જ પ્રભાવથી, પોતાનામાં ચૂસી લે છે, અન્ય જીવોનું તે જીવન થાય એવી રીતે તેનું પ્રતિફલન કરે છે, અને બાલદ્રષ્ટાઓથી આરબી બીજા લક્ષણદ્રષ્ટાઓ અને લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓની દષ્ટિઓને નવા તેજ આપે છે. ”

“ નદીનો પ્રવાહ તથાભૂમિ ઉપર થઈને આજ્ઞા જાય છે તે કાળે જ તેના સત્ત્વને તથાભૂમિ ચૂસી લે છે, અને જ્યારે દેખીતો જલપ્રવાહ ત્રીખાંત્રિક કારણથી અદૃશ્ય થાય છે ત્યારે આ તથાભૂમિને ખોદી જોનારને એ ચૂસેલા પાણીના ઝરા હાથમાં આવે છે ને તેની તૃપ્તિ ભાગે છે. એક યુગના સાક્ષરો પાસે પરાપૂર્વથી આવેલો વાક્ય—ખોધ એ સાક્ષરોમાંના લક્ષણદ્રષ્ટાઓ એવી રીતે ચૂસી લે છે અને પોતાના મૃત્યુ પછી પણ લોકના ઉપયોગને માટે પોતાના કાળના શુક્રદ્રષ્ટાઓ જેવા અને પુસ્તકો જેવા અક્ષરના મૃત્તિંગ અને રેતીના કણ જેવા—જડ ભાગના હ યમાં ભરી રાખે છે તેથી અનેક યુગવિસ્તૃત પછી પણ એ જડ ભાગ ખોદી જનાર પ્રવાસીને અન્ય યુગમાં પણ એ પાણી અમૃતજીવન થઈ પડે છે ’

“સરસ્વતીચંદ્ર”માં આમ ઉપરોક્ત દષ્ટિએ સકળ જ્ઞાનરાશિ ને તદ્દગમ્ય અવતરણો ઉપયોગમાં લેવાયા છે ને એ રીતે પ્રાપ્ત કર્તવ્યરૂપે ગોવર્ધનરામે ઉચ્ચ સાક્ષ-ધર્મ બજાવ્યો છે. પણ “સરસ્વતી—

અદ મા અવતરણોનો સર્જનાત્મક પ્રયોગ અછતો રહેતો નથી
 પહેના ભાગનું 'વાગમા લીના' એ પ્રશ્ન જ જુઓ. પરણીને
 તરત સસરે આવેની કમુ ગાળ્યેર મહાદેવના દશને આવે છે
 દુષ્ટ્યુકનિગના નિ દુષ્ટ્યુકનોધીએ એને સરસ્વતીચંદ્રના રત્નેદનું સ્મરણ
 થાય છે. મોઘેરા મગિ જેવો અગ્ન્યનીચરે મોનેરી કાઢીથી લખેનો
 પના એને દેરે અળનો છે એ અવસ્થામાં વનનીનાયી ત્રીશુ ગમે
 'ઓખાકરણુ માયી ગરાતી પનિઓ એના આનામગની યાદ
 પુનરપિ તાજી છે એ જ બીવાન અનુભૂતિને મારણે હૃદયથી
 કંઈ ખીજે જ વિદરતી કમ થી પિન્દુઅથાભરી નવી નવી પડીઓ
 રચાઈ જાય. 'ઓખાકરણુની પકિતઓનો લય એ ભાવાવસ્થા,
 અકી પણ જુદી જ રીતે, પ્રેર નીરડે છે આ અવસ્થામાં એને થતું
 અગ્ન્યનીચ તુ હુણાણુ આનન્દર્ચન એની એ અવસ્થામાં વનનીનાયી
 અવનુ ને એ દર્શનને ખડિત હતું. ગીત "ઓખાકરણુ માયી
 ગાનુ—

સરકારો-અધ્યામો સહાયના ચિત્તમાં બગે છે. ઓખા તો અનિરુદ્ધને તેગવી શકી ને એનો તો હૃદયયોગ થયો. કુમુદમુદરીનો અહીં સરસાતીયદ્ર સાથે સાદાત્ દષ્ટિયોગ થયો, પણ તે કેનો ? “હૃદય જ્યાં જોડ્યું” ત્યાં જોડ્યું, શરીર જ્યાં હોમ્યું ત્યાં હોમ્યું” એવો ઓખાનું મુખ કુમુદના તપત્ લલાટે લખેનું નથી જ. અહીં અવનરણો દ્વારા જે વિભાવન મુકુમારરૂપે ભાવક કરે છે, તે એ વિના, આટલું અસરકારક ભાગ્યે જ બન્યું હોત.

વળી, મેં જ રજૂ કરેલા બનેલા “નળાખ્યાન”ના અતિ સુદૃઢ પકિત-ખડનો કેવો કમાવ પ્રયોગ ગોવર્ધનરામે કર્યો છે ! પ્રેમાનંદના “નળાખ્યાન”માં દમયતીની તપાસે નીકળેના મુદેવને દમયતી દેખે છે, બનેલી દષ્ટિ મળે છે ને બનેલા આશાનો સચાર થાય છે. “પણ કુમુ” માટે તો નિરાશા એ જ આશા છે “મજી દષ્ટોદષ્ટ” એ સુદૃઢ પકિતખડનો ગોવર્ધનરામે અહીં કદાચ પહેલવહેલો વિશિષ્ટ પ્રયોગ કર્યો છે—મેં પ્રેમીઓનું મિલન વ્યવિત કરીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં, કદાચ આ પછી, આ જ અર્થમાં આ પકિતખડ યોગ્ય છે પણ જેમ ગોવર્ધનરામ માટે તેમ જ અન્ય લેખકો માટે, આમ થતું ઘણું સ્વાભાવિક છે દૂર રહેના કે મૂકતા અનુભવના પ્રેમીઓ નેમથી વાતો કરે—મૌનની ભાષામાં—એ સહજ છે, ને દષ્ટિનું મિલન તો પ્રેમીઓનું જ હોય ને ? મૂળ સદર્શ નિમરૂઢ ગયો ને તેથી આ પકિતખડ પ્રણયની અભિન્યક્તિ રૂપે જ આમ પાડળથી ધમરગો પણ આ બધા અવનરણો ‘વાગમાલીના’માંથી કાઢી નાખવામાં આવે તો ? તો આ પ્રવરણનો ઉત્તમારા નમ્રો પડ્યા વિના ન રહે એ દેખીતું છે કારિના પાસેથી ગોવર્ધનરામ આમ કેવું ધાર્યું કામ લે છે તે મેધરા જેવું છે થોડીક રસધન કા રાધિકાઓ ભાવને જુના જ સપ્નકમાં લઈ જાય છે.

જેને આ અવતરણોનો કાવ્યરસ વિશેષ તે જ અનુભવી શકે-
જે કાવ્યરસિક હોય, તેમ જ મૂળના સંસ્કારથી, સંદર્ભથી પરિચિત
હોય; તે વિના ઉચ્ચ રસાનુભવ ન થાય. એમ છતાં આ કાવ્ય-
પંક્તિઓની રમણીયતા, સંગીતકલ્પ આધુર્ય, માર્દવ વગેરે એવાં
હોય છે કે મૂળના સંસ્કાર જેવામાં ઉદ્બુદ ન થાય તે પણ
ભાવની આસ્વાદના ને તદન્તર્ગત મનોદારિતા તો કંઈક અંશે
અનુભવી શકે. *

સરસ્વતીચંદ્રના પ્રથમ પરિચયમાં આવીને ચંદ્રોદય જેવો
સ્નેહોદય અનુભવની કુમુદ મઃધ માસમાં યનારાં ચોનાનાં લગ્નને
મંખે છે: 'એણે રે મને મોડની લગાડી—એણે તે મને મોડની
લગાડી।' એ પદ સરસ્વતીચંદ્રને લખે છે એટલું જ નહિ, એની
જીમ પરથી પણ એ પદ ખસતું જ નથી. અહીં મુઘ્ધ બાળાના
ગોપીહૃદયની ઝગૃતા કેવી હૃદયસ્પર્શિનાથી આ પદ દ્વારા વ્યક્ત
થઈ છે! દ્વારામના ગીતનો મર્મસ્પર્શી ઉપયોગ કરતાં મુઘ્ધ કુમુદ
પણ એ જ ને કારુણ્યમૂર્તિ કુમુદ પણ એ જ; અરે! કુમુદ સાથે
સરસ્વતીચંદ્રનો યોગ કરાવની મધુરીનૈયા પણ એ જ!

'જવનિકાનુ છેલ્લ અને વિશુદ્ધિનું શોધન'—“સરસ્વતીચંદ્ર”નાં
એક પ્રકરણોમાનું એક-અવતરણના ઉપયોગની દૃષ્ટિએ પણ તેના
સ્વરખું છે. સાર્થસુંદર અવતરણો વિભાવન્યાપારમાં કેવાં પોષક
નીવડે છે! આ પ્રકરણના આરંભે જ વર્ણવ્યેના રમણીય કાવ્યખંડ
મૂક્યો છે, તે સાથે આ પ્રકરણમાં નરસિંહરાવનું “ચંદા”,
“ઉત્તરામચરિત”નું મણિલાલકૃત ભાષાન્તર, “નૈવધીયચરિત”,
“સાકુન્તલ”, પ્રેમાનંદનું “નળાખ્યાન” “મુક્તમાચરિત” ને “ખમર-

૧૦ “સરસ્વતીચંદ્ર”નો સાદ્ય સદૃષ્ય વાંચનાર કેટલાક સામાન્ય વાચકોએ
ચાપ આ લખનારને કહ્યું હતું કે “સરસ્વતીચંદ્ર”માંથી કાવ્યપંક્તિઓ વધુ છૂટ
દાશે—સડોચ વિના—સંક્ષેપમાં ઉતારવી હતી ને!

પચીસી” તથા દયારામ, નરસિંહ ને સત્કૃતિમાથી ગોવર્ધનગમે અવતરણો પ્રયોજ્યાં છે. આ ઉપરાંત પ્રચલિત લોકસાહિત્યમાંથી પણ ત્રણ અવતરણ લીધાં છે. ને હજી એકું હોય તેમ, આ પ્રકરણની પાઠીપમાં, નવલરામ ને વર્ણવર્ધમાંથી પકિતઓ ઉદ્ધૃત કરી છે. આ અવતરણો ને કુમુદ-સરસ્વતીચંદ્રના મુખમાં મૂકી કાવ્યરચનાઓ મળીને આ એક પ્રકરણમાં જ લગલગ પાંત્રીસ જેટલા કાવ્યખંડો આવે છે. પણ આટલા લાખા પ્રકરણમાં, કાવ્યોની આટલી પ્રચુરતા હોવા છતાં, ગોવર્ધનરામની પ્રતિજ્ઞાનુ ચદ્રઅહણુ થતું હોય એવું ક્યાય લાગ્યે જ લાગશે જિવદું તારાલરી રાતમાં મોટી વાદળીઓ વચ્ચે તરતો તરતો ચદ્ર જેમ મવકી રહે એવું આ સર્ગકથકિતનું છે અવતરણો પ્રકરણનો જીવાતુજૂત અપરિહાર્ય અંશ બની જતા હોય એવો અવધવીજૂત સબધ અહીં જેવા મળે છે. ગોવર્ધનરામની ખીયેથી કંપનાવત્ની પર કેમ જાણે જૂખમાખધ કળીઓ ને કુમુદો ખેસતાં હોય ને તેનો રમણીય આમોદ સર્વત્ર પ્રસરી રહેતો હોય.

નરસિંહરાવના “અદા” કાવ્યમાં આવતી ‘કાળી રાક્ષસી’ પરથી કુમુદને કૃષ્ણકલિકાની યાદ તાજી થઈ, તો ‘મસ્તીખોર મેઘ’ના ચિત્રથી પ્રમાદન પ્રત્યેનો બદ્ધભૂત પ્રેમ અચિત્યો જામરાઈ જાક્યો. અહીં કાવ્યને ખૂબીથી બધખેસતું કરી કુમુદના મથનને લેખક કેવું તીવ્ર બનાવી દે છે? પણ એ રમણીય લાવોદીપન પેલા-કમખામા પડેના સરસ્વતી-ચંદ્રના શ્લોક દ્વારા રનેહેદીપન-કામોદીપન પ્રતિ લઈ જાય છે, કેમકે “પ્રમાદનમય બનેયુ જીવન સરસ્વતીચંદ્રહીન થઈ સકયુ નહિ” આવી તગ નાજુક પરિસ્થિતિમા લખાવે સ્વરે મધરાતે સિપાઈથી ગરાતી “મોરા બીલમા કણુ ધર આવે, આવે, ર આવે, ઓ મારા બીલમા કણુ ધર આવે?—કણુ ધર આવે?” જેવી માદક પન્તિ પુષ્પ-ધન્યાની પગજીને કપુંપર્પન્ત ખેચી જરાનું કાર્ય જ કરે છે. આવી દુ ખટ્ટે-ચુભગી ઉદ્દીપિત અસ્થામાં લેખક બીજું વિરોધચિત્ર

મૂકે છે તે જુઓ. મુખી વનવીનાના સ્નેહસૌભાગ્યનુ. વનવીલાથી
સ્નેહાનુભવેળા સાનદ ગવાતી, રાત્રે વાયુની પાખે ચઢીને આવતી,
અથાતી, વીજાતી, દયારામની રનીની મદીની પકિતઓ કુમુદના
ચિત્રને પગકાપાએ પહોચાડે છે પણ સસ્કારનને ને ઈશ્વરકૃપાએ
કુમુનુ હોમરી જવુ, ને તે પછી નરસિંહના ભજનનો તથા
ભટ્ટકરિના બાસનાનો યતો સમુચિત પ્રયોગ, “ ઓ નારી વનવીનુડી !
આ સુખ તને સનાતન હાજમે ” એવી કુમુના ઉત્તરદ્વયની મગલ
કામના, ને અદ ઉપ સ્વનાદુર્લભ યતુ સસ્વતીચક્રુ એકાન્ત
દર્શન મિત્રન, પત્ર દાગ અનુષ્ઠાન આર્દ્રતાથી પ્રગતી કુમુદના
હ ની મ નમ્ય પ્રાર્થના, સસ્વતીચક્રની ગજન દારા એતુ ને એની
મનોવે નાતુ યતુ પૂર્ણ અભિજન, કુમુની મૂર્છા, ભગૃણિ ને વળી
પછુ એ કામલ અવરથામા ટિપ્પણીઓતુ તથા વારવનિતાનુ સભળાતુ
રંગમર્તુ પ્રોદ્ધોષક જાન, કમોગીમા કઈ બાકી છે ?—આવી પણે,
સાન્વતીચક્રના એમના સાન્નિધ્યમા ધરીક પહેલા કામાપિત બનેલી
કુમુની નિર્વિકારના—નિરિધ આવચક્રના મદાયકનુ એક આવર્તન
પૂરુ થયુ કુમુ નિર્વિકાર જ નહી આ વિરોધાત્મક ચિત્ર કેટલુ
અસમમર્તુ છે ! ધગના પાની ધૂળગેળી ગગા દવે જાણે સ્વર્ગમા બની
ગઈ ! અવનગણેની પસદગી, તેની પૂર્વોપરક્રમમા ઉચિત ગોઠવણી,
તેમ જ હદાનાગારી કીકી કામજુ ગારી જેવી એક પદ્મિ પાસેથી ચાર
પદ્મિના પણ વતુ અત્તરમરક મણાય તેવી રીતે કાકુષી લીધેલુ કામ
—નેખમ્ની ત્રીસી કારી રી ને સ્ક્રમ સમજ—આ પ્રશ્નમા ટોને
પહોંચ્યા હોય તેમ લાગે છે.

પહેના ભામના છેલ્લા પ્રશ્નમા ગાઝવાળાનુ કૃતારમર્તુ
—પીન, કોલીના વૈરાગ્યમયાં મોઝગીન, તેમ એનાથી નવાતાં નરસિંહ,
નિષ્કુળાનદ ને દેવાનદના પહે—આખા પ્રશ્નને કેવો ઉગમ આપે
છે ! ભજનનો લલમર વૈરાગ્યને કેટલો પોતે છે ? તે સથે કૃતાર,

તેમ જ નિર્વેદાન્ધાઓ પણ ગીત ને પદો દ્વારા વ્યંજિત થાય છે ને સરસ્વતીચંદ્રની વિગમ વિપ્રાદલરી ને નિર્વેદ્યુક્ત ચિત્તાવસ્થાનું ચિત્ર-જેમ ડોરીનું તેમ ગાઝવાળાનું-જીજી કચી લપછપ વિના આ ટુંગારી ગીતસંવાદની સામે સ્પષ્ટ વિસંવાદી ચિત્તચિત્તરૂપે સીધું જોપસી આવે છે

ખીજ ભાગમાં અવતરણો છે, પણ ઓછાં છે; એવ કેટલું અચક છે ? શાંત કુટુંબકથામાં ને વેગીલી જરાર-રદિયાની કથામાં જોને અવકાશ ઓછો જ હોય. પણ જાણે ત્યાં ત્યાં એનો ઉચ્ચોગ-ચોગ છે ત્યાં તે ભાવસંવાદો ને સમુચિત છે. ખીજ ભાગ ત્રીજાના પ્રકરણમાં સરસ્વતીચંદ્રનું મંથન વ્યક્ત કરવા ચાર અવતરણ આવે છે. શુશ્રુષુંદરી વિદ્યાચતુર દ્વારા સરકૃત સાહિત્યના સંસ્કાર પામે છે ને દાંપન્યજીવનની રસિકતા અનુભવે છે. તો પાંચમા પ્રકરણમાં વિદ્યાચતુર 'મેઘદૂત'ના સંસ્કારો અનુભવતો, તે પરથી શુજરાતીમાં રચના કરી, શુશ્રુષુંદરી સાથે રસમય વિનિમય કરે છે. પણ ત્રીજા ને ચોથા ભાગમાં તો પાછી જાણે લરતી આવે છે. ચોથા ભાગના ચોવીસમા પ્રકરણમાં કુમુદનો સરસ્વતીચંદ્ર સાથે યોગ કરાવી આપવાનું ફૂલીકૃત્ય કરવાનો કદિન ધર્મ ચંદ્રાવલીને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રસંગે ચંદ્રાવલી ને સરસ્વતીચંદ્ર વચ્ચે થતો સંવાદ, બનેલી તપઃપૂત-વૃત્તિથી ગ્રહણતા પ્રમાણની મગજ છુતિ ધારણ કરે છે. સરસ્વતીચંદ્ર જેવો રનેહસુકુમાર પણ દંડસંકલ્પ અપરિચિત જન, યોગીઓનેય અકળાવતું એકાન્ત, કુમુદ સાથેના વિચિત્ર મિલન માટે સરસ્વતીચંદ્રને પ્રેરવાનું દુષ્કર કાર્યઃ આ અવસ્થામાં ચંદ્રાવલીનું વ્યક્તિત્વ જે અપ્રતિમ પ્રભાવકતા ધારણ કરે છે, તે મગજ કાર્યમાં, મંદારમાળાની જેમ મહેકી જાડની ચંદ્રાવલીની શ્લોકમંડિત ઉક્તિની શુચિતા ને તેજ ન્યારાં જ છે. આ પ્રકરણમાં આવતા ૪૩ શ્લોકમંથી ૩૩ જેટલા શ્લોક ચંદ્રાવલી બોલે છે, સરસ્વતીચંદ્ર તો માત્ર આઠ જ

બોલે છે, પ્રયત્નરૂપે તેમ જ અતનો આદર બતાવ કરવા, એ
 ઘણું માર્મિક છે દુષ્યન્તની જેમ, પણ કશાએ શાપ વિના, પોતે
 કુમુદના કરેલા પ્રતિદેશનું કરુણલાન સરસ્વતીચંદ્રને કાર્ય કરે છે—
 ચંદ્રાવલી સમક્ષ પોતે નરી નિર્વાજતાથી કબૂનેની પોતાની નિર્બળતા,
 ચંદ્રાવલીની ઉદાત્તા ને વસંધતા, કારુણ્યના કાંઠા જેવું બની ગયેલું
 કુમુદ-સરસ્વતીચંદ્રનું જીવન-અનન્યભૂષિત આ આશ્રુયે પ્રકરણ
 સહૃદયને લાવસમૃદ્ધિથી અતિ આર્દ્ર કરી મૂકે તેનું છે તાતાવળ રચવામાં,
 નવીન ભાવપરિવેશ સર્જવામાં, ચંદ્રાવલીના પાત્રને ઉત્તમ ભૂમિકાએ
 સ્થાપવામાં આ શ્વેત્રા-તેના સંસ્કારી સંગકારો-મહત્વનો ભાગ
 ભજવે છે

ત્રીયા ભાગના ૨૮મા પ્રકરણ “હૃદયની વાસનાનું ગાન”માં લાખી
 લેખણે લખનારા ગોવર્ધનરામથી પથગટ વધુ પડતો યર્ષ ગયો છે
 ખરે પથ ગોવર્ધનમિત્રના “વ લર્મિટ” પરથી જોગીરાજરાણા રમણીય
 રૂપાનરને પ્રોજી કુમુદની ખડિન ઉકિતઓ દ્વારા એનું હૃદયન પ્રકટ
 કરવાનો ગર્ભનાટ્યને મળેલો જે પ્રવલ્લ અહીં થયો છે, તે એની
 શક્યતાની દૃષ્ટિએ ઘણો આકર્ષક છે સરસ્વતીચંદ્રની સન્યાસમાવના
 પાલુ અહીં માયાદ મૂલ્યવાર્ધ છે

એમ તો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના હૃદયા પ્રકરણમાં આપના બે જ
 અનન્યો પણ એના કનામય અતમા કેટલી સમર્પક બન્યા છે
 સરસ્વતીચંદ્ર સચે, કુમુદના જ આગ્રહથી, ઉદ્દગોધનથી, સંગેદનથી
 કુમુદ જોગાય છે પણ કુમુદનું લગ્ન હૃદયન છે કે કેમ એ
 જોવાની તાતાવેની કુમુદને તો સૌથી વધુ હોય જ ગોવર્ધનરામે
 હૃદના પ્રશ્નમાં એનું અમૃદ્યમુદ્ગ, લાવસમૃદ્ધ આનેખન ટપું
 છે—એમ જાત્રે જલાની અનેકશિખાળી સુવર્ણ-આરતી સમગ્ર કૃતિ
 પર ફરી રાત્રી દાય ને એની ઝગમગ મગન જ્યોત પાથરતી રાય
 કયા પૂરી થતા કુમુદ આરતી લઈ, ગુમાનની પ્રતી સરસ્વતીચંદ્ર
 પડે ગાય છે જ્વને કરનાની આરતી પતિદેવને જ કરવા હજી

હોય એમ સરસ્વતીચંદ્રના તેજસ્વી મુખને નરી મુગ્ધતાથી ન્યાળી
 ગ્હે છે ને “ મજ વડાપુ રે વેકુઠ નથી જવું, ત્યા મુજ ન દકુર
 ક્યાંથી લાવું ? ” એ દયારામની અમર પંક્તિઓ ગુણ રહે છે
 કુમુદ હવે ધેની વગની ગોપી બની છે એ લાવતું માર્મિક મૂચન
 લેખક કરે છે ને આ અનુપમ કાવ્યરતને સર્જનના સ્વર્ણ
 વ્યધમા બાધે છે શુભાન વહુધેની બની આ દમ્યની વધામણી
 ખાના લક્ષ્મીનદન પ્રતિ દોડે છે, ત્યારે કુસુમને રોધતી
 કુમુદ અચ નક આવી ચડે છે ને આ દસ—પેતાની પૂર્ણાકૃતિનું
 પુણ્યકૃણ—જોઈ, અ જાઈ, વિસ્મયવિમુગ્ધ બની બારણા આગળ લખાઈ
 જાય છે સ્નેહના શિખરે પિરાજતી, કૃષ્ણમેતી ગોપી જેના કુસુમને
 ‘ જયતિ તેઽધિકં લન્મના જગત્ ’ વાળુ લાગનાનું નિવ્યાંજનધુ
 ગોપિકાગીત લનકારતી, સરસ્વતીચંદ્રમા તદ્રૂપ ને તદ્દનીન થતી કુમુદ
 દેમે છે ને નહોતું મોનવું જના બોધી જોડે છે ‘ ધેની મારી કુમુદ ! ’
 અહી ક્યુ વિન વધારે સુન્દર ગણીશું ? સ્નેહભેર પુળતા સરસ્વતી
 ચંદ્રનું, આરતી ઉતારતી ધેની કુસુમનું કે વૈદિક ઋચા જેવી પવિત્ર
 કુમુદનું ? પૃથક દર્શનની સુન્દરતા છે જ, પણ ત્રણે ચિત્રોનું સમન્વિત
 દર્શન સૌથી વધુ પાનનકારી ને પરિતૃપ્તિકર છે કુસુમના ગોપી-
 જ્ઞાનને ધ્રુવિત કરતા આ મે અવતરણુરત્નો વિના આ પ્રકરણનો
 સર્જન—સુનર્ણુરસ ધણો જીણો લાગત, એ કહેવાની લાગ્યે જ
 નરર હોય કુસુમનું ગોપિકાગીત જ આરતી મનીને આખા પ્રકરણને
 પવિત્ર તેજથી ભરી દે છે મેરિડિયની ઉમ્મિત અહી અપત સાર્થ
 અનતી લાગે છે ‘ Genius does what it must and
 valent does what it can ’ ગોવર્ધનરામની ઉપમા લઈને
 મ્હીએ તો વૃક્ષશાખામા જેમ બખમે પ દડા સામસામી ને સાથેસાથે
 જ જાગે છે ને તેની વચ્ચે પુષ્પફલસમૃદ્ધિ આવે છે, તેવું મેધા ને
 પ્રતિભાનું સર્જનમા પરિવર્તિત સુલભ મુગ્ધપદ્ધત્ દર્શન જેમ અહી
 જેમ ધણે રથજે “ સરસ્વતીચંદ્ર ” મા થાય છે

ગોવર્ધનરામે આ અવન જો આપની વેળા રથને રથને નાનક
 મોટા ફેન્સા ક્યો છે, રસાત્મક જાપાનર ક્યો છે, રૂપાન્તરકે અગુમજન
 પલુ ક્યું છે ને એ રીતે ફૂનિને અનુરૂપ ઓચિત્ય ને માધુર્ય સાધ્યું છે
 ગો ક્રિમથના ' ધ દર્મિટ' માથી જોગીરાજને સમોધનનો કુમુ દારક
 કરેનો રૂપાન્તરિન કલામઃ ઉપયોગ " ધર તજી જમુ દુ દૂર સ્વજનનીન
 ઉર ભરાઈ આવે " નેનોના ' પ્રેમિયિયસ અનખાઉ-૩ ' પરથી " મચી
 ગયો કાલાદત આજે દરો દિગ ગાજે એવિન અનોની ના
 ' Light of Asia ' નો અનુવાદ, જગન્નાથના ' ભામિનીવિલાસ '
 પરથી માનસસુરમા ઉઠેવી તુ દિવસ કેમ અહી મટે ? '
 માવમાથી અનુલિત ' સમર એ જ રમે છે બગાબળ બનુદિની
 ગયનાનુ નસમય ભાગાન્તર ' શુભ નવર્ગમા વસનાગી તે ચળી પડી
 દરશિરે તથા હી એધુ વણુ વિરા સકુ જાગે તજી મને ,
 દત્યાદિ ગોવર્ધનગમની આ શક્તિ-શકિતના તરી આવે તેરા ઉત્તરરજો
 ■ ત્રીજા ભાગમા દુષ્યતના પશ્ચાત્તાપને અમત કરના, દાથીના
 દષ્ટાન્તવાળા શાકુતલ ના પ્રોમ્તુ નવીન સદર્ભમા નવુ અર્થધન
 કરીને દેગોદ્ધાગના મનાન પ્રસંગપ દાથી આની મયો તે વિદ્યાઅનુસ્તી
 ઉમ્મિત ■ ૧૮૧૭ મરી મૂળગજને અજનિ આપી, રાધ્વીરતાનો
 ભાવ કેવ જુવદ ગીને મઘમા ધ્વનિન મી ૯ । ચોથા ભાગના રઝમા
 પ્રકરણમા સુદરગિરિ પર એકનો પડેનો સરસ્વનીચદ સાનુઓના
 સસર્ગથી ભાગતની બૂનક લીન ભવ્યતા રમરી ભાગતની સામ્રત
 રિયતિ પ્રત્યે મોક અનુભવના, ચકુન્તલાની વિદાય વખતે તેની
 આળ પમડના મૃગમાન જેવી આ દેશની અવસ્થા જોઈ વ્યગ્રતાર્થક
 જોને છે ચકુતના જેવી આ રૂઢિદેવી જેવી દુ તને ક્ય કરતા
 દેખુ હુ તેવો જ આ દેશને તારા વસ્ત્ર ખેચી પકડી રાખતો
 દેખુ હુ એ દર્શન મારુ હા વનોને છે " અહી શાકુતલ ના
 પ્રોમ્તો મઘમ કેવો ઇવત પ્રોમથયો છે । અસ્વર્નય તુ નવેત્ત
 એથી સટેજે આર્દ ને બેડ જની સમ્યુ છે

આવો કલાત્મક વિનિયોગ અન્યત્ર પણ અનેક રથો જણાશે. સરસ્વતીચંદ્ર સુરમામની યાત્રાએ જાય છે ત્યારે રાધિકેશજીના મંદિરમાં “ એક દિન માટી સે મિલ જાવું, એક દિન પંખી મે જાડ જાવું ” એ જોગ લગતનું લજ્જન સાંભળે છે (ભા. ૪-૫. ૧૪) તે એ સ્વપ્નાર એના વિરકતરંગી ચિત્તને ઘેરી વળે છે. ચિરંજીવ શૃંગે સોમનસ્ય ગ્રુહમાં સરસ્વતીચંદ્ર એકલો પડે છે. (ભા. ૪-૫. ૨૬) તે ત્યારે સુરમામનું દર્શન ફરી તાજું થાય છે. “ એક દિન પંખી સે જાડ જાવું ” એ પકિત પુનઃ સ્મરીને એ જોયે છે : “ પંખી જાડતી એક ડાળથી ખીજીએ ને ખીજીથી ત્રીજીએ જાડીને એમે તેમ જ મેં કયું છે ચિરંજીવ શૃંગ ઉપર હું પંખી થઈ આવ્યો. પરમાત્મા ! મારે અહીંથી ક્યાં જાડાવું છે ? ” લજ્જનનું—કાવ્યનું સરકારખળ ફેટકું માર્મિક હોઈ શકે, સરસ્વતીચંદ્ર જેવો વેદનશીલ સુગન, તેની ફેટકી અસર અનુભવી શકે, તે અહીં કળાથી નિરૂપાયું છે. સરસ્વતીચંદ્રને હવે અહીં તહીં, નીચે, જાડાવું નથી, સુદરગિરિને શૃંગે પહોંચેલાને હવે પડવાનું નથી, એ સૂચન પણ કતાંને અભિપ્રેય દર્શો ? ન ખતે !

આવા નાનાં નાનાં દષ્ટાંત તો ઘણા મળી શકે એમ છે, પણ વિસ્તારભયે એક-એ જ જોઈએ “ સરસ્વતીચંદ્ર ”ના ખીજા ભાગમાં, કુમુદનો પત્ર વાચી, એના લગ્નજીવન વિશે વ્યાકુળના અનુભવની ગુણસુદરી, માનવતરુના કહેવાથી, ગામડાની ગર્જના છોકરી જે ગીત ગાય છે તેથી ફેટકી વ્યથા અનુભવે છે !

“ ઓ વાદળના ઉઝાર ! પંખી જાડતે રે,
મારે પિયર પરવડી ત્યા જ જઈ દાણુ રહેતે રે,

.....

પંખી અખોલડા ! એવું જોઈ તુ ચે રાજે રે ”

એ પકિતઓ જાણે કુમુદની જ ઉકિત હોય એમ ગુણસુદરી

અનુભવે છે વાયકને પણ કુમુ ની જ વ્યાજ એ ગીતમાં છાકાતી જણાય છે, એ આ અવતરણની ખૂબી છે

એ ખીજુ નાનું દષ્ટાન લઈ એ કૃષ્ણકવિન ને પ્રમાદ્યનની સતતસંધી કુમુદના ધીન પર ગભીર આરોપ મુક્ય છે સરસ્વતીચંદ્ર સાથે કુમુદનું સુવર્ણપુરમાનું રાત્રિમિલન, કુમુદનો સદૃશ ગણકાર્યો વિના રક્ષણતા તરંગની જેમ એનું આલ્સુ જવું, પ્રમાદ્યનની બેવકાઈ, આ બધા બનાર કુમુદને શોકના તરંગમાં ડુબાડે છે, તેથી પિયર જતા, સુભદ્રા નદીને કાઠે, ખીવતા પ્રભાતમાં, કુમુ તં વેદના અનુભવે છે ને “નળાખ્યાન”ની પમિઓ ઉચ્ચારે છે

“ઓ રે હરિ ! સત્ય તણા તું સમાતી !

હરિ ! હું તો કંઈ એ નથી સમાતી ”

કુમુદનું મથન આ બે પક્ષિઓથી જે વેધકનાથી પ્રગટ થાય છે તે બીજી કાંઈ રીતે લાગે જ શય હોન લાખી લેખણે લખનારા ગોવર્ધનરામ આવે રથને જે સયમ દાખવે છે તે સમર્થ કલાકારને જાણે તેવો છે

અત્યંત, અવતરણોનો વિનિયોગ “સરસ્વતીચંદ્ર”માં સર્વથા ને સર્વત્ર કલાત્મક છે એવું અભિપ્રેન નથી એમ તો અવતરણો જ્યાં સમર્થનાથે પ્રમાણરૂપે આધાર કે અવનબન માટે જ હિદ્ધત કરવા જરૂરી લાગ્યા ત્યાં લેખકે બહુધા પાદટીપમાં જ તે આપ્યાં છે, એ પરથી ગોવર્ધનરામની સૂત્ર કેનીક બિડી હતી તે જણાશે ઇતિહાસનું સમર્થન સોધવા જ્યાં એમને આધાર આપવા જરૂરી લાગ્યા ત્યાં ત્યાં એમણે બહુ ખડુ એમ જ કહ્યું છે ત્રીજા ભાગમાં આ જ રીતિ એમણે અપનની છે ચોથા ભાગના ચોથા પ્રકરણમાં જ્યાં આધારરૂપે અવતરણ ટાંચ્યા છે ત્યાં તે બધા પાદટીપમાં છે પોતાના વિચાર-ચક્રની ગતિ આવા આધારોને કારણે મદ ન પડે ને વાયકને એ નિરર્થક બોળરૂપ ન થાય માટે પણ ગોવર્ધનરામ આમ કરતા જણાય છે ચોથા ભાગમાં પચમદ્વાયકા રિશે સમર્થ ચર્ચા કરતા,

ગોવર્ધનરામ જ્ઞાનસૂત્રના ચાંકર ભાષ્યમાંથી જ્યાં સમર્થન શોધે છે, ત્યાં તેમણે પાદટીપ પાસેથી જ એ કામ કઢાવ્યું છે. ચોથા ભાગના ૨૯ મા પ્રકરણમાં સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદને એકાન્તમાં મળે છે ને પોતાનો અતર્મર્મ પ્રકટ કરે છે, તે વેળા લેખક એને જ્ઞાનકમાળાનો આધાર લેનો દર્શાવે છે, પણ જ્ઞાનકમાળામાંથી અહીં ઉદ્ધૂન થયેલા ૨૧ શ્લોક તથા એમાંનો ગદ્યખંડ કથારસમાં, ભાવપ્રસાદમાં કે ચિત્તનપ્રસાદમાં ચોક્કસ વ્યવધાનરૂપ નીવડે. તેથી આ બધું પ્રકરણાન્તર્ગત ન રાખનાં પાદટીપમાં કર્તા મૂકે છે. આનું વિશેષ ઉદાહરણ “જલનિકાનુ છેલ્લ અને વિશુદ્ધિનુ મોક્ષન”નામના પહેલા ભાગના ૧૯મા પ્રકરણમાં પણ મળશે અનુસરણોનો એ પ્રકરણમાં તોટો જ નથી, તો એ વધારે આવે તેથી લખા, શું બગડી ગયું ? પણ નહિ. અવનરણ કંઈ તોરણ નથી એ ગોવર્ધનરામ બરાબર સમજે છે આર્ય સ્ત્રીના આર્ય હૃદયને એમણે આ પ્રકરણમાં ભવ્ય અજનિ આપી છે ને પાદટીપમાં નીચે નવલરામમાંથી અવતરણ આપી એ અવનરણની પ્રતિકૂળતા પણ દરી વીધી છે । પણ આવો સ્નેહ આર્યહૃદયમાં જ સંભવે, અન્યત્ર નહિ, એવું બાપિ નિબંધન રૂપે થાય, કરીને પાદટીપમાં લેખક વર્ણવ્યેના “Idiot Boy”નો. ઉત્તેજ કરી, અગ્રેજ માતાના વાતસલ્યનું પણ સુખદ સ્મરણ કરાવે છે ।

શ્લોકોની પ્રચુરતા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં સારી પેઢે હોવા છતાં, એમાં પણ ગોવર્ધનરામે વિવેક સારા પ્રમાણમાં જાળવ્યો છે ત્રીજા ભાગના છમા પ્રકરણમાં “પચનત્ર”માંથી ૨૬ શ્લોક જરારાકર બોલે છે. જરારાકર આટલા યના શ્લોક બોલે ને મ પરાજ મૂગો મૂગો સ્તામળ્યા કરે એમ જાને તે કંઈ ઠીક નહિ, તેથી તે ૨૫ શ્લોક તો નેવગત જ બોલે છે ને મત્તરાજને તો એક જ શ્લોક સંભળાવે છે.

રાગાદપિ હિ મત્તવ્ય મર્તવ્ય રાવણાદપિ ।

રામરાવણયોર્મધ્યે વરં રામો ન રાવણઃ ॥

ને આમ કહીને પતિત, વિલાકન, સંકુચિત દષ્ટિવાળા દેશી રાજાઓ કરતાં અગ્રેજો સારા, એમ સમજાવે છે. મલ્લરાજ જેવો મલ્લરાજ આ શ્લોક સંલગ્નો, દેશની પરિચિત પારખી, ચૂપ થઈ જાય છે. આ એક જ શ્લોકની પસંદગીમાં દેખાતું ઔચિત્ય ને સંયમ શુભ છે.

એ જ પ્રમાણે ત્રીજા ભાગના પાંચમા પ્રકરણમાં મહાત્મા વિષ્ણુનાથ, વિહારપુરી તથા અલખપુરી જે શ્લોકો બોલે છે તેમાં ઔચિત્ય રહેલું છે જ પણ સરસ્વતીચંદ્ર તો વિનીત પુરુષની દશામાં છે ને તેથી તત્વાવબેધની આડે એ જગણે આવતો નથી કે પોતે થઈ ને શ્લોક લખકારતો નથી. માત્ર ચર્ચાના આરંભે પોતે એક શ્લોક “હસ્તામલ્લકાસ્તોત્ર” માથી બોલે છે, પણ તે તો વિષ્ણુનાથ પ્રજ્ઞના પ્રયુક્તરૂપે જ. હા, ત્રીજા ભાગના તેરમા પ્રકરણમાં અમાત્ય જરાશંકર ‘રઘુવશ’ માથી પદર શ્લોકોનું ધારાવાહી પકડ કરે છે, પણ તે થયું છે મલ્લગમના કહેવાથી. રઘુના વાનપ્રસ્થને લગતા એ શ્લોક મત્તરાજને અતિપ્રિય હતા ને તેથી એના અતકાળે થના આ મગલ પદનથી મલ્લરાજનું પાત્ર થઈ જાવનારાણી ને હૃદયપરીક્ષા બને છે.

ચોથા ભાગના પૂર્વાર્ધમાં મોહની, બિન્દુમતી, લક્ષ્મીબેના, બમરી વગેરે સાધ્વીઓ કુમુદનું સખીકૃત્ય કરે છે તે વેળા એની હૃદયચિહ્નિત્વા કરતાં આ સાધ્વીઓ શ્લોકોનો ઉપયોગ કરે છે, તેથી એમની વાણી ગુલસીદલ જેવી પવિત્ર બની રહે છે ને એ શ્લોકબદ્ધ વાણીથી આ સાધ્વીઓની સસ્કારિતા, રસજ્ઞતા ને શાલીનતાની સઘપ્રતીતિ ચાપ છે કુમુદના સદ્ગમ કામનું સધુક્ષણ કરવામાં, કવચિત્ કવચિત્ “ગીતગોવિંદ”ના કેટલાક અંકોનો આ તપસ્વિનીઓથી થતો પ્રયોગ પણ ઘણું સુઝબળો છે.

તો, આ બધા અવતરણોની સાર્થકતા તેના સંદર્ભમાં જુદી

જુદી રીતે છે જેમ બધાં જ અવતરણ સર્જનને ઉપકારક નથી, તેમ કઈ બધા જ અવતરણ રસોજ્જવલ કે કાન્તમય નથી અવનત ગોવર્ધનરામ આનાથી અજ્ઞાત નથી જ ઉચ્ચાવય કક્ષાના અસખ્ય પાત્રોનું મનોગત એમણે જુદી જુદી તરેહથી પ્રગટ કર્યું છે ને તેમાં અનતરણો પણ ધણા સફાયક બન્યા છે એ દેખીતું જ છે કે કનાવતી, મનોહરી ગુમાન નરભેરામ પુથની, આનમેન પુખરતો સિપાઈ, ટિપ્પણીઓ, કમનારાણી વગેરેના મુખમાં મૂકેલી પદ્ધતિઓ તે તે પાત્રોના સસ્કારને અનુરૂપ છે સ્વયમેન ગુણવતી દર્શેશા નથી કનાવતી ને મનોહરીના મુખમાં મૂકેલી પદ્ધતિઓ તો કઈ નિર્નજનતામતી પણ છે કનાવતી કઈ ભૂસિન્ને જ વફાદાર નથી એ જાણતા, કલાવતીએ માયેની હોરીની તરેહન જે બેઢગ જોડાણ રમીને મૂગા મરડતો મરડતો રાણો કનાવતી ઉદ્દેશીને મનમાં બોલે છે તે હાલ વ્યક્ત થતો તિરસ્કાર ને એની વિનામી વૃત્તિમાં રહેતું જાણ્યું ગોવર્ધનરામ આખા સૂચવે છે (ભા ૧ પ્ર ૧૨)

ગોવર્ધનરામે કેટલી પ્રચલિત પદ્ધતિઓ કથાજ્ઞતાન્તમાં નવા સદર્ભમાં ચોછા કટાક્ષ કે આછું હાસ્ય પણ જન્માવ્યા છે દરબાર ભરાવાને દિવસે મનમાં કુનાતો શરણાચ અરીસામાં મો જોઈ મૂંઝો આમગે છે ત્યારે નરભેરામ કટાક્ષથી મનમાં બોલે છે

“મુખમાં કથા દેખો દર્પનમે ?

નહી કહ્યું દયાધર્મ હૈ દિતમે ?”

(ભા ૧ પ્ર ૧૧)

દુષ્પ્રચારને કલાવતી માટે ઉશ્કેરી નરભેરામ સ્વગત બોલે છે ‘અડચણ પડે તો મને કહેજો હું હાથીને શિયાગે મ્હુ દત્ત તેમ કહીશ— ભગવન્ મમ પુચ્છમાવલબ્ધન કુરુ’ (ભા ૧ પ્ર ૧૧) શુદ્ધિધનના વિજય વખતે જોળખીતા અણજોળખીતા સૌ વણમોલા યા વધામણી ખાના દોડી આવે છે ત્યારે દયારા કર ગાય છે

“બને પધાર્યાં સદ્દા ધર્માર્થ! સનાંસજધો આવે ધર્મ!”

કેઈ કહે મારે મેળાઈ ભાઈ, કોઈ કહે મારે મળીઆઈ જઈ!”

(ભા. ૧ પ્ર. ૧૪)

શ્રાવણના મર્ડ નાથન સસ્ત્રનીયદને નિઃપ્રયોજન થતા ભાઈ, ને
શુદ્ધેધનનો વિનય કંઈ એ બોલી ગયા

“આતો છે કહે, પણ નગ માથે બોડે,

ધિમાર હટ એના નામને રે।” (ભા. ૧ પ્ર. ૧૨)

પણ આવું સમ્બનીયદ જેવો મળીગ વૃત્તિવાળો બોને ર નો અલી
ગોવર્ધનનગની મુખમતા જુઓ-કુમુદ પાસે વન-ગીનાએ “કુકિમણી-
દંબુ” માધી પાળે દિવસે જે મારેજુ તેના સરમરજો પોતે
આવું બોલ્યો-પોતાના મગધવિરુદ્ધ જઈ બોલ્યો, ને એ વિચિત્ર
ભાઆધી સમ્બનીયદ પોતે જ પોતાને દમે છે!

સદ્દમીનદને સસ્ત્રનીયદ વિરુદ્ધ બહેતલી ગુમાન પોતાની
ને પોતાના દીગ્ગની ભાવિ સિધ્ધિ કંઈ બોને છે “કાણુ જાણે
કયથી વેગો જુહુ જુદા ગાય છે કે ‘બીજવગની પરણી મદાસુખ
પામશે’।” (ભા. ૧ પ્ર. ૧૫)

દુનગ માથેની ચર્માના અનુસંધાનમા કુસુમ સસારના
ન્યાર્થનિર્મિત સુખધા વિગે નમનગન વિને-વિચારતા ગાન છે

‘પડેલા તે બાઈજી એમ કહેતા જે-વડું! તુ મારી સાકર રે,
દવે તે બાઈજી એમ શુ બોલો-વડું! તુ મારી આમર રે।”

(ભા. ૪-પ્ર. ૧૦)

પ્રીત્વનાસ અત્રેજી વિદ્યાના પ્રભાવને કમ્પક રમૂજ રીતે, બાહ્યજુના
જ્ઞાન સાથે મરખાલીને કહેવન ટાકે ઈ

“બટ બદલજુ લાખુ વધુ પેસાડ્યુ પેમે,

મ્હુ દોલ કે ચોરે આવજો, તો ધરમા આલીને બેસે”

(ભા. ૪-પ્ર. ૪)

ગોવર્ધનરામના અક્ષરમદિરમા ધૂપદીપ ને ગધમાવ્ય જેવાં આ અવતરણોની પ્રચુરતા બીજી રીતે પણ તપામવા જેવી છે "સન્સ્વતીયદ્ર" માં ધણાં પાત્રો શિક્ષિત, વિનયી, સન્કારસંપન્ન છે, કેટલાક વિદ્વાન પણ છે આવા પાત્રો શ્લોકો, કહેવતો, લોકપ્રચલિત રચનાઓ, પદો, આખ્યાનાદિની પશ્ચિમી એમની ઉન્નિતતા ગૂંથી લે તે અસ્વાભાવિક નથી એ જમાનામાં તો, દુઃખીઓ, દુષ્કારીઓ, શ્લોકો, સૂત્રોક્તિઓ, કાવ્યપશ્ચિમી પોતાના વાર્તાવાહીમાં સહેજે-સ્વાભાવિક અનુમધ્યે—ગુલાલી આવે, એ સરકારિતાનું, ગસિકતાનું, બહુશ્રુતતાનું, વિદ્વતાનું, લક્ષણ ગણાતું. તો આ દૃષ્ટિએ, જરાશકર, વિદ્યામતુર, સન્સ્વતીયદ્ર, ચન્દ્રકાન્ત, તરંગકર, ઉદ્ધતવાચ, શાન્તિશર્મા, વિધ્યુત્ સ, વિહારપુરી ને ચંદ્રારની જેવા સુદ-ગિરિના સાધુ-સાધ્વીઓ, કુસુમ, કુસુમ, ગુણસુદરી, શ્લોકોદિ રમણીય ગ્રેગ ઉન્નિતઓનો છુદ્દે હાથે ઉપયોગ કરે તેમાં કશું અજૂગતું ન ગણાય આ બધા પાત્રો પર સરકારિતાનો પટ વત્તો ઓછો મેરેનો જ છે બુદ્ધિધનમાં પણ કુટુંબગત આ સંસ્કાર છે વૃદ્ધ કાન્તસાહેબ પાસેથી બુદ્ધિધન નાનપણમાં ફારસી એનો શીખ્યો હતો વૃદ્ધ માતા તથા વૃદ્ધજનો પાસેથી એણે કથાઓ ને શ્લોકોના સરકાર અડધું કર્યા છે ને તેની એના ચિત્ત પર "નદી ઉરના પ્રભાતના કમળરપર્ણા પવન જેવી" રમણીય ગુપ્ત પાત્રક અસર થાય છે નાનપણમાં પોતે પડોશી ગાંઝી મહારાજ પાસેથી શ્લોક સાંભળેના તેની એને યાદ આવે છે ને તેથી દરબારમાં વિજયી બની રાણુનું શ્રદ્ધાભાજન બનેતો બુદ્ધિધન બૂપસિંહના સમાપ્તમાં એકબે શ્લોક બોલે છે, પડી મકાર નીકળી રાણાને મળતાની વાટ જોતો, બાગમાં એકાન્તમાં ફુવારા પામે જેસી શ્લોક બોલે છે એટલું જ નહિ, એનામાં જે ચારિત્ર્યમળ ને આધ્યાત્મિકતા વૈનૃપ્તિ પડી વિચી રહે છે તેમાં આ જૂના કુટુંબસર રોતો ફાળો જરાયે ગાંઝા નહીં શ્લોક ચિત્તશાંતિ માટે આમ કેટલા અનિવાર્ય બની રહે ન!

એમ તો સૌભાગ્યદેવીને પણ મણા સ્ત્રી-ગીત મોંઝે છે. સુદ્ધિધનની માંદગી વખતે તે “દુખી દારા દુનિયામાંથી કંઈ વિદેશ ગયે” વેદનાથી ગાય છે. પ્રૌઢાવસ્થામાં “મેરી ગર્ભ રે મથનિયાં...” એ કંપીરનું ભજન, કંઈક એક સાથે સંન્યાસટ્ટિથી તે ગાય છે. તે ધરમાં કંઈ કહેવાય છે ને “આવિત્રી આખ્યાન” ચાલે છે. (ભા. ૧-૩ ૧૬) “સુદમાચરિત” તો તેને મોંઝે છે। તે અને વનવીલા “સુદમાચરિત” ગાય છે ત્યારે તેની એક કડી-“જુની સરખી જુપડી ને ભૂટી સરખી નાર, મગ્યા સરખા હોકારાં મને ન મળ્યાં ખીજ વાર,” એક વાર સુદ્ધિધનને કાને પડે છે ને તેથી સદરાયની ખટપટના સર્જનમાં આ પશ્ચિત સાબળનાં, એના સંતાનો સાથે દવે એનો યોગ થયો કે કેમ એ વિચારે એનું દેહું ભરાઈ આવે છે (ભા. ૧ ૩ ૧૦)

“વાગમા લીલા” ને “જ્વનિકાનુ હેલન અને વિશુદ્ધિનું ગોધન”માં દર્શાવાયું છે તેમ વનવીલા “ઓખાકરણ”માંથી ગાય છે, એને દવારામની પસંદ પડી ગેરચયનાઓ કંઈક છે વનવીલા શુશ્રુષ્ઠી, કુમુની જેમ ગરખી પણ ભેડી શકે છે. (ભા. ૧. ૩ ૧૫)

“ચદા” નામનું એક નવું કાવ્ય વનવીલાને ને અવકાશ નથી મળતું, તે કુમુદ પામે સમજે છે અવકાશી શાણી થયા પછી, કુમુદ સાથેની વાતોમાં, ‘લલિતા-દુખદર્શક’ યાદ કરીને, તેમાંથી લલિતાએ ઉચ્ચારેલી પંક્તિઓ અવળસરળ બોલે છે! કુમુદ અગ્રેજ-અરજીમાંથી રમણીય ભાગેનું ભાષાન્તર અસકાશી શાણી કરે છે, તેથી જ એ ‘લીન ને દીન’ ગને છે. કુમુદ તો વિદુષી છે જ, કવિ પણ છે. એ “મેનદૂત” વગેરેમાં માંથી ભાષાન્તર કરે છે ને “અવની પરથી નલ ચડયુ વારિ” જેવી સ્વનત્ર સુદર રચના પણ કરે છે. જમાલરાણા બનાવ પગીની સરારે, સરસ્વતીચંદ્રનું શુભ પ્રાર્થતી કુમુદ “ગજેન્દ્રમોહ” ગાતી ગાતી બેઠે છે.

૧૧ દવારામનો કાવ્યસુગંધ ત્યારે અવકાશ દેવાથી ગોધનનામે એ “વર્તમાન સ્ત્રી-નીલ” જ ચળે છે.

ગુણમુદરી પણ દયારામની અનુકૃતિ કરી પ્રસૂતિ સમયે, વિદ્યાચતુરને સંબોધીને, જોડકણુ રચે છે. “અપારસ સાર સમુદ્ર મધ્યે નિમજ્જતીના શરણું કિમરિત” જેના અનેક શ્લોક એને મેળ્યે છે. ધર્મલક્ષ્મીમા કથાપુરાણના સસ્કારો લખ્યાં લખ્યાં છે. જ્યારે બધાં ગરબે ગાય છે કે “મારા સ્વામીનું બાવન વીર રે” ત્યારે એનો ખરો સ્વામી તો તેને એકનીને જ છે, એમ આ ધર્મપ્રવણ હંપ માને છે ને માન્યતુરને સવળે માર્ગે લાવે છે.

એમ તો નરભેરામ પણ કવિતાનો વધિક શોખીન છે, તે “મુખડા કયા દેખો દર્પનમે ” પરથી જણાય છે. એ જમાનામા આખાનની, સજનની, ભાઈની, નાટકની, બેન્યાજીની, કથાની અસર, આજના કરતાં ઘણી વ્યાપક તેમ જ ઊંડી હતી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’મા લોકસાહિત્યનો પણ કેટલી કુશળતાથી ઉપયોગ થયો છે? ગુજરાતી સાહિત્ય આજે છે તેવું કશું તે વખતે તો ઉપલબ્ધ ન હતું છતાં અખા જેવા કેટલાક કવિઓને બાદ મગતા, ગોવર્ધનરામે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી પણ ઠીક ઠીક લીધું છે. એમ તો પારસી નાટકની પદ્ધતિનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે—“ગુલ પ્રીત કરવી તો સહેલ ઘણી, પણ નિભાવ બહુ મુશ્કેલ.” એ લીટી કુસુમ યાદ કરે છે (ભા. ૪ પ્ર ૮) આ બધું જોતા, કાઠિયા વિશેની કરુણપ્રચરિતમા ડેનહામ કહે છે, તે (અ યુક્તિ હોવા છતાં) ગોવર્ધનરામને પણ સારી પેડે લાગુ પડે છે.

“To him no author was unknown,
Yet what he writ was all his own.”

આમ આ અવનરણો આપવામા, એ દારા જુદા જુદા સરકાર જાગ્રત કરવામા, ગોવર્ધનરામની દષ્ટિ કેવો ઊંડો છે તે જણાશે કોઈ અણુનક કે રેદિયાળ વેપારીની વખારમા ઉપગઉપરી જો તે ન્યા ત્તા ખડકી દીધું હોય, એવું તો અહીં કશાયે નહિ દેખાય.

ધૂમવતો રસજ્ઞો મહાનદ, પોતાના જ પ્રસાદમા નાના મોર્ગ
અનેક ઝરણાંને, વહેણિયાને, નદીઓને ને નિર્જરને ખેંચતો આવે
એવું ગોવર્ધનરામની પ્રતિભાતુ છે આની સઘન નિષ્ઠતા, પર્યેષક
ચિત્તનશીનતા ને શાસ્ત્રીયતાથી, અસામાન્ય પ્રતિભાથી, સામાન્ય
વાચક નિમુખ થાય ને “નીચનો રસ દળી ગયો” એવું પણ બને
આર્થા classics ને તો એ અફગી વેઠવાની જ છે મોમ કહે છે
તેમ ‘Classics are discussed, not read’ અને ટા ટોપ
જેવા માટે પણ મોમ જેવાએ કંઈક સકુચિત કલાદ્રષ્ટિયા, કંઈક
અનુદારતાથી, કહ્યું છે “He was the prisoner of his
masses.” તો ગોવર્ધનરામ જેવા સાદારજન એમથી બચી શી રીતે
શકે ? પત્ર ગિયા ખરે જ સુન્દર છે પણ ગમનચારી ગરુડગળ કંઈ ઓછા
ભવ્ય નથી ને ગિરિશૃંગો પર સૌથી ન પહોંચાય તેથી ગિરિઓતુ
મહત્વ ઠી પટી જતું નથી બાકે એટલે જ વધે છે ગોવર્ધનરામનું
હામાણ દીર્ઘસૂત્રી ને વિદ્વદ્ભોગ છે તે સાચું હતા તેમ
શિથિલતા પણ ઘણી વાર સામર્થ્યનું ૨૫ લઈને આવે છે “All
are parts of a stupendous whole” એમ એથી જ
લાગે છે અને ગોવર્ધનરામે સામાય વાચ જનનેય નજરમા તો
રાખ્યો જ છે, ૧૨ પણ જે મુકુમ્ભજિને સ્થાને છે, જેમનું ધ્વજવર્ચસુ
સર્વમાન્ય છે તેમને જ ગોવર્ધનરામે તો શિરોધાર્ય ગણ્યા છે ને
“સરસ્વતીચંદ્ર” જેની મજાન કૃતિના અધ્યયનથી-અનેક મહાન
કૃતિઓના ને તેથી અનેક ગજગર ચિત્તોના મહામનાઓના-પ્રેરક
સપર્કમા વાચક મુગ્ધ છે, એ લદાવો જેવો તેવો નથી જ

છેત્રે એક મુદો સ્પષ્ટ કરવો જોઈએ ગોવર્ધનરામે અજે
‘સરસ્વતીચંદ્ર’ લખ્યો હોત તો ? તો એની ભાવ-શ્રી આરી ભવ્ય
હોત ખરી, પણ એની નિરૂપણરીતિ આનો જ હોત એમ માનવું
અધર્મિત છે કાળગણ પિછાનીને જેમ એમણે નવવક્ત્યા લખી, નિબધ

ન લખ્યો, તેમ જ કાળગળને અનુસરી, એમણે એમની નિરૂપણરીતે પણ બદલી હોત, કેઈ નદિ તોયે અનિસ્તિનાર વાળ્યો હોત. જો કે એમની ચૈત્રીની સઘનતા-જે સામર્થ્યનું પ્રતીક છે—નો રહી હોત. પણ ગોવર્ધનરામે જ આમ કયું હોત એમ શા માટે? ધણા ધણા સાહિત્ય-સ્વામીઓએ યુગાનુરૂપ ફેરફાર વતાઓના કર્યા હોત. છતાં “સરસ્વતીચંદ્ર”ની મદત્તા તો એમાં છે કે એનું અદિરંગ ફેટતેક અંશે બદલવા સરખું લાગે છતાં એનું આંતરિક સૌંદર્ય તો એવું જ અવિકલ છે. જિંઝા પર્વતીય પ્રદેશ પર આવેલું, પાસે થઈને વહી જતી નદીના કદીક ચાન્ત કલ-કલ પ્રવાહમાં પ્રતિબિંબિત થતું કલાતુ આરસઘડ્યું મંદિર શું ઓછું રમણીય છે? એની દેરીએ કેવા દીવા બળે છે? ને રજતભરી રાતે કે સૂર્યમણિના અંબારમાં કેવું તો સોહે છે?

ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં, નીચે જણાવ્યા મુજબ, ગોવર્ધનરામે કાલપ્રાપ્ત સાક્ષરધર્મ જ બખાવ્યો છે, “સરસ્વતીચંદ્ર”માં વિપુલ જ્ઞાનરાશિનો વિનિયોગ કરવામાં. એ પ્રસ્તાવનામાં લેખક કહે છે :—

“સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષાઓના મહાન અને સમર્થ મન્યકારોની જ્વાલાઓ આ દેશની પ્રગ્ળને અનેકધા લાલકારક છે. પણ એ જ્વાલાઓમાં આધુનિક પ્રગ્ળનું સર્વ પ્રકારે તાદાત્મ્ય થવું સુલભ નથી. કારણ અંગ્રેજો અને દેશીઓ વચ્ચે વિચાર-આચારમાં જેમ અનેકધા ભેદ છે તેમ સંસ્કૃત વિદ્યાના અને આજના આપણા કાળ વચ્ચે પણ વિચાર-આચારમાં અનેકધા ભેદ છે. અને એવા ભેદ-માથી ગાળી કાઢી એ ભાષાઓના સર્વનો કેવળ અનુકૂળ રસ આપવો એ સર્વથી બનતું નથી.” આમ સર્વથી જે બનતું નથી છતાં યુગ-દૃષ્ટિએ જે કર્તવ્ય છે, તે કરી છૂટવાનો સાક્ષરધર્મ ગોવર્ધનરામે અહીં બખાવ્યો છે.

ગોવર્ધનરામ જેવા અવનરણ્યોએ સર્જકની ઘૂંટાયેલી શૈલી અવનરણ્યોગ ન હોય તો જ નસાઈ ગોવર્ધનરામની તારાટીપકીવાળી શૈલીનો વિશિષ્ટ ગુણ અવનરણ્યક્રમતા (Quotability), છે. મુજરાતી.

૨૨૬ : ઉપેન્દ્ર પંડ્યા

સાહિયમાથી હિતમ ગઘખડાની પમદમી કરનારને ભારે મૂઝવણ
થાય એટલે બધો વૈભવ " સરસ્વતીચંદ્ર "માં છે

જેને કાંઈકે કાંઈકે મહિમય રત્ન જડેલા છે, તેના ગોવર્ધનરામને
ઉત્તમ અને લાલ્ય પ્રમા-પ્રાસાદ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનન્ય છે

કુમારસભ્ય, રઘુરાય, નૈપધીચરિત, શિશુપાલવધ, કિરાતાશૂનીય, બલનૃંદરિનાં શતકવય, ગીનગોવિન્દ, ભામિનીરિલાસ, કાદબરી, દિતોપદેશ, પચત્ર, ગોમગ્રમથ, સુશાપિતરત્નભાંગગાર, કામગ્રન્થ, કામત્રય, રામાયણ, મહાભારત (ગીતા, બીષ્મપર્વ, શાન્તિપર્વ, અનુશામનપર્વ, આદિ પર્વ, સૌપ્તિકપર્વ, વનપર્વ, મૌસલપર્વ) ભાગવત (ગજેન્દ્ર મોક્ષ, ગોપિકાગીત, શુરભાસનાદ) પુરુષમૂર્તિ, રામવધ આહલય, કૈતરેન આહલય, કેતોપનિષદ, હાદોગ ઉપનિષદ મૃદદારબ્રજક ઉપનિષદ, મુડક ઉપનિષદ, ઇશ્વારાય ઉપનિષદ અપનાયનોય મૃદસૂત્ર, પારસ્કર મૃદસૂત્ર, જામાય સુત્રિ, મનુસ્મૃતિ, બ્રહ્મસૂત્ર પરતુ સાકર-ભાષ્ય, શારીરક ભાષ્ય પરતી આનંદગિરિની દીક્ષા, ગૌડપાદચાર્યનું વેદાન્ન, યોગરાસિક, પચતી ચક્રોશિક, સંસ્કાર-ભારત, જાતકમાલા, ચક્રીયતક, હસ્તામનકસ્તોત્ર.

કર્તા કાવિતાસ, ભવમૂર્તિ, બાલ્ય, હર્ષ, ભરવિ, માવ, બનૃંદરિ, અશ્વિનાય, ચન્દ્રકવિ, જન્મનાય

નોંધ—આ ઉપરાંત “ પ્રકીર્ણ ” ને ‘ પ્રાચીન ’ કહીને પણ ગોવર્ધનરામે સંસ્કૃતમાંથી પણ સુશાપિતો વગેરે ટાકણ છે

હિન્દી

કર્તા તુલસી, સુર, કમીર, મીંગ, દયારામ

અંગ્રેજી :

કૃતિ

રોકસ્પીઅર : Hamlet, Tempest, Measure for Measure

ગોલ્ડસ્મિથ : The Hermit

વર્ડઝ્વર્થ Ode to Duty, The Forsaken, The Idiot Boy, Evening Voluntaries,

એમસન . To a young Lady.

મોરિસ, ટોલ્સન, Talboys Wheeler, ગિરમાર્ક, આન્ડ ડી, કે. જે.
પેઈન, જે. એચ. પેઈન, ઇ. જે. પેઈન.

ઇતિહાસાદિગ્રંથો

1. John Malcolm—Political History of India
2. Lee Warner—Protected Princes of India
3. Spencer—Political Institutions
4. Sir Edmund Creasy—Rise and Progress of
the British Constitution
5. Col. G.B Malleson—Native States of India
6. The Statesman's year book—1896
7. Prof. Max Muller—Ancient History of India
(Translated by Abbot
from German)
8. Nineteenth Century December 1898
9. „ „ February 1899
10. Review of Reviews—15th July 1901
11. Baron Ven Habner—Through the British
Empire
12. Murivale—Aurelius
13. Erskine—History of India
14. W.C Banerjee—Indian Politics.
15. Elphinstone—History of India on the results
of the Battle of Panipat

- 16 Extracts from the correspondence of the British Representatives to H.H. the Maharaja Nagraja
17. Benjamin-Social Evolution
- 18 G M Tripathi-Private Notes
- 19 Max Muller-Origin and Growth of Religion
- 20 Suryanarayan Rao-Astrological Self-Instructor

અ બાતાત પુરાણી

ગો. મા. ત્રિ. કૃત 'અધ્યાત્મજીવન'

[શ્રી અણુભાઈ પુરાણીએ મને જણાવેલું કે નડિયાદની 'ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી વ્યાખ્યાનમાળા'માં વ્યાખ્યાન આપવા તેમને નિમત્રણ મળેતું રાજેશ્વરશાસ્ત્ર વ્યાખ્યાન આપી શકેના નહિ 'સંસ્કૃતિ ના માર્ગ' ૧૮૬૪ ના અકમા તેમણે 'અધ્યાત્મજીવન' અંગેનું જે લખેલું પ્રગટ થયું છે તેને વ્યાખ્યાન ગણી લેવાનું છે. રમણવાન જોડી]

શ્રી અરવિંદ આશ્રમ

૮-૧-૧૮૬૪

પ્રિય ભાઈ રમણનાન જોડી

ભાઈ સુ વ્રત સાથે મોકેલું પુસ્તક 'ગોવર્ધનરામ એક અધ્યયન' મળ્યું વહેનો પહોંચ ન લખી શક્યો તેનું મુખ્ય કારણ મારી સારીગિરિ ગિરિ છે તથા પુસ્તક જોવાનો પણ અવકાશ મેળવવાનું બાકી હતું

પુસ્તક ગ્રીણવચ્ચી તો નહિ પણ ઠીકઠીક પ્રમાણમાં વાંચી ગયો છું ભાઈ વિષ્ણુપ્રસાદ સાથે સમન થઈને કહી શકું છું કે તમે 'ઉસાદ ખત ચીવટ ધીરજ અને મર્મગામી દૃષ્ટિથી વિચરેના સંગોપ મ અભ્યાસ કર્યો છે " ગોવર્ધનરામ પોતે ધન્યતા અનુભવે-જીવતા હોય તો-એવો પ્રયત્ન છે

ગોર્ધનરામ પી સારસ્વત સેના અને એની મદત્તા રિશે મારા મામા બી બહિત ૧૬-૧૭ વર્ગો દનો ત્યાગી છે અગે વડે દરાના મરિયા એક મેના કાતરિયામા લગભગ આખો 'સરસ્વતીયદ્ર' વાગ્યો ત્યાગી એમની પ્રોફગબીર શેતી, બિડુ ચિતન, સોદર્ની બાવના વોરે ખૂબ આર્થિક લાગેના

તેનજી મુદ્દાઓમા મારો અભિપ્રાય ઘણા વિવેચકોના અભિપ્રાય કરતા જુદો પડે છે સુખ એટલું છે કે દુ વિવેચક નથી એટલે તમને રિચારણામા સદાય થાય એ ઉદેશથી એ મુદ્દા તો જણાવું છું. મૂળ તો, રકેપણુમાં અને શતાબ્દીમયમાં મે પુષ્પજ નોધો મી રાખેની છે કારણ કે સોમામાઈને આચદ દનો કે મારે ગોર્ધનરામ પર વ્યાખ્યાન આપવું પણ લગભગ વર્ષની મુસાફરીમાં અતિશ્રમને દારણે મરી પથ્થર જેની તદુરસ્તી ભાગી પડી એને બરા મર્જકો દરી જાડ એ પણ રસભાનિક જે મુદ્દાઓમા શાંતિનાન દાકરનાં વિધાન રિશે મારો મતજો છે એ આ પ્રત્તકમાં ભાઈ રિષ્ટપ્રસાદે જણાવેના અભિપ્રાય સાથે પણ મળે છે ગોવધનરામને શ્રી અરવિંદના પુરોગામી હુ ગણુનો નથી આખી ભારતની સારકારિક જાગૃતિનો ક્રમ બનાવસ કિંદુ યુનિવર્સિટીમા મે છે વ્યાખ્યાનો શ્રી અરવિંદ ઉપર આપ્યા તેમા Sri Aurobindo Indian Cultural Renaissance ' એમા આપ્યો છે

શ્રી અરવિંદ કેવળ ગીતાનિર્દિષ્ટ કર્મ, જ્ઞાનશક્તિનો સમન્વય નથી આપતા આત્મસિદ્ધિ અને ' વિદ્યાનયોગ ઉપાનય યોગ ઉપાનય વિદ્યાજ પત્રસાવિત્ર એ એમની આગવી દેણુમી છે જેનો ઉ નેખ શાંતિનાવ કે રિષ્ટપ્રસાદના વિદ્યાનમા નથી વળી ગીતામાં જ એ ત્રણેનો સમ નાં ચિરક્ષિત છે તો એ દૃષ્ટિએ ગીતા ગોર્ધનરામનો પુરોગામી યોગમપન્થ આે છે એમ મહેરામા હામ્યાત્પદતા આવે છે.

એર એ તો નેગસાહિતની વાત થઈ. દર્શનમા શ્રી અરવિંદ

માનવગતિ માટે નવું પ્રસ્થાન થયેલો નિર્ણય જુદીની યુક્તિપૂર્વક આપે છે એવું સમગ્ર માનવગતિને આવરી લેતું પ્રસ્થાન અન્ય કોઈ ચિંતનમાં મળતું મુશ્કેલ છે

હા, સારકાગિક સઘદમાં વિદ્વાની મરુતિનીનાં ઉત્તમ તત્ત્વોમાંનાં થયેલા જેમ ગોવર્ધનરામ પોતાની કૃતિમાં વણે છે તેના કરતા જુદી જ રીતે પણ અજમ સમગ્રતાપૂર્વક શ્રી અરવિંદ “ The Foundations of Indian Culture ” માં આપણને આપે છે એ વિષય, આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, મમત્ત લારતના સમકાલીન નેતાઓના ચિંતનનો વિષય બન્યો હતો

ખીન્ને મુદ્દો રાજકીય દૃષ્ટિની વિશદતા વિશેનો છે એમાં સમકાલીનોમાં મ ન દ્વિ વધારે સ્પષ્ટતાપૂર્વક દૃષ્ટિ કરી શકના લાગે છે, અને હું માનું છું કે કોઈ ઠેકાણે મેં હું નેખ પણ કર્યો છે કે અકિમચદ્ર જેના તે સમયના સાહિત્યના નેના જેમ વિદ્વત્ રાજકીય ભારિ સ્પષ્ટપણે જોઈ શક્યા અને ‘ આનંદમઠ ’માં એને સ્વરૂપ આપી શક્યા એમાં જે ત્રીજા દેશભક્તિ, ભાગતના આત્માની મુક્તિની તમજા, તથા ભારિ સ્વાતંત્ર્યનું દર્શન છે તે ગોવર્ધનરામમાં— (સમકાલીનોમાંથી) દેખાતું નથી એથી ગોવર્ધનરામની મહત્તા ઓછી થતી નથી એ મારે તમને જણાવવું જોઈએ તેમ, શ્રી અરવિંદનો રાજકીયક્ષેત્રમાં જે ફાળો છે તે એમને ગોવર્ધનરામથી નિરાળા વર્ગમાં મૂકે છે એમ કહેવામાં હકીકતનો હું નેખ છે એમ મને લાગે છે

ત્રીજો મુદ્દો યુરોપના તે વખતના કેનાક લેખકોના ‘ જીવન ’ કે ‘ એનના ’ વિષેના વિચારોને ગેરિષ્ટનરમો, મારી દૃષ્ટિએ, જોઈએ તે કરતા વધારે મહત્ત્વ આપેતું એટલે ઉપનિવદના કેટલાક ભાગે નુ અર્થવટન એમણે એ નેખ ના વિચારો અંગે નિર્ણય લેકે સરખાપણુ અનાવના માટે કર્યો છે એના સકંતના—મતિમાં હું જોઈ શકું છું—પરંતુ એનો પ્રાત્ન લાગે સફળ થાય છે એમ મને લાગે છે

૨૩૪ : અંગાલાલ પુરાણી

આ તે કાઈ પુત્રક જેવા વિના જે વિચારો તમારુ સુદર
અધ્યયન વર્ણને ફરીને મનમાં તાજાં થયા તે તમને મિત્રલાવે જણાવુ
છુ. મારી તબિયત એવી છે કે ધારેલા ધણા કાર્યો બાંધ્યા તમાર
જેવા જુવાનો દરે એવી આશા સાથે મારે અધુર મુખવા પડશે એમ
લાગે છે, અને એનો મોક પણ નથી. સિત્તર વર્ષ મુધી જગતને
જે શારીરિક તદુરસ્તીનુ દાન કર્યું હતું તેનો થયેલ સેવામાં
ઉપયોગ કરના થન દરેનો છે એટલે વધારે કાર્ય થય ન થાય તેનો
ભયાન નથી.

તમે સ્વસ્થ દમો નૂતન વર્ષમાં વિશેષ પ્રાપ્તિ સાધો એવી
શુભામંદા કુરુ છુ

નિ રતેનાધીન

અબાલાલ પુનાળીના આશીર્વા

*

આશ્રમ

૧૩-૧-૧૯૬૪

પોડિયેરી

પ્રિય બાઈ રમણુવ વ

તમારા કાગળ મળ્યો તે અગાઉ મેં ગો મા ત્રિ વિશે તમારુ
પુત્રક વાંચીને જે બીજા મુદ્દાઓ મુખ્યતા તે વિશે પત્ર લખ્યો જે તમને
ધણુ ખડુ મળ્યો હશે. આમ એ રીતે મનોમન સાક્ષી જેવુ થયુ.
પણ તમારો કાગળ વાંચીને થયુ કે તમે વધારે જવાબદારીવાળુ
કાર્ય હુ હતુ એવી આશા રાખો હે. ખડુ જેવા ગો મા ત્રિ
વિશે સમકલીન અને અનુકાલીન અને લેખકો અને વિવેચકોએ
એટલુ બધુ લખ્યુ કે, એટલા પસાઓથી લખ્યુ છે કે એમને
ઉપયોગી હોશે હુ દરી ચક્ર એમ મને લાગતુ નથી.

જતા, તમારો પત્ર આવ્યા પછી હું ફરીને Scrapbook, 'અધ્યાત્મજીવન' વગેરે જોઈ ગયો બ ક હા સપક્ષિત 'સાક્ષરજીવન' હાય ન આવ્યું પણ એ વાત ઉપયોગની નથી

ગો મા ત્રિ ના 'અધ્યાત્મજીવન' વિષે તું લખ્યું તે પહેલાં એમની જે વિશિષ્ટતા મને લાગી છે તે વિષે થોડુંક લખવું ઉચિત ધારું છું, જેથી ગેરસમજૂતી ન થાય

૧ ગો મા ત્રિ પૈસા વિષે, કીર્તિ વિષે, અગલ વિષે નિરક્ત હતા—સંપૂર્ણપણે એમ કહેવામાં અતિશયોકિત નથી

૨ એમનું સ્વત્વ, મારી નજરે, ઈશ્વરમાં એમની જનસત શ્રદ્ધા હતી તે છે શ્રદ્ધા તો આપણા આસ્તિક અને આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિના જાણેશમાં બધામાંય હોય છે પણ જનસત શ્રદ્ધા જે જીવનના અધિકારન પણ કોરીને પેલી તરફ દિવ્યતાના પ્રભુની સન્નિધિનો, પ્રગણ લાવે છે તે પ્રકારની શ્રદ્ધા એમને હતી અ અમનુ કેન્દ્રસ્થ સત્ત્વ કહો સત્ય

૩ એ શ્રદ્ધાની સાથે જ જોડાયેલી વિશ્વમાં કાર્ય કરતી કોઈ મહેત્વજાની એમની દૃઢ શ્રદ્ધા એ બીજું સક્રિય આધ્યાત્મિક તત્ત્વ એમના જીવનમાં જોવા મળે છે

આ મારા મુદ્દાએના પુગલા એમની રૂપેણકમાંથી તથા “સરસ્વતીચંદ્ર માયી (પાત્રો દ્વારા) એકથી વધારે મળી આવે તેમ છે અહીં એ જ નોંધું છું

'દયાવેલા આમુ પ્રભાસમય શાના અભિમૂલ કરે એવી નમ્રતા અને સમાધાનવૃત્તિ સાથે હું એમ મુ છું (નિવૃત્તિનો સંપ)

અો છતાં તે મહાન ઇચ્છા મારા હૃદયને આ મહાન અને ભયાનક કૂંદો મારવા પ્રેરે છે મહાન પ્રભુ! મારી દહતા તારામાંથી આવે છે અને મુર્ખતાનું જોખમ મારું છે નાથ! આ ગરીબ જીવો દેના કરને

અહીં આપણે પડિન ગો મા ત્રિને જોતા નથી, અહીં
 “મહત્સાકાશાનો આભસ પણ નથી, શ્રદ્ધાઝન્ય આત્મવિશ્વાસ કેટલી
 “અભિમૂલક ડરે એવી નમ્રતા”થી ભરેલો છે કે તે છે એમ પણ
 આપણે પૈવી નજરે જોઈ શકતા નથી આ છે ગો મા ત્રિ ના
 અતરાત્માનુ સ્વરૂપ, જે એમના બુદ્ધિભાવ અને હૃદયની પ્રિણતાથી
 જુદું પડે છે અને છતાં એમની પ્રકૃતિની સર્વે પ્રવૃત્તિઓને પોષે છે
 આપણે એ પણ જોઈ શકીએ છીએ કે ગો મા ત્રિ જીવનમાં
 એ અતર્કેન્દ્રની પ્રેરણા વડે જ પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરાતા ઓ એમની
 પ્રકૃતિના બધારણમાં પણ એ સમાન્ય પુરુષ તો હતા જ નહિ
 આપણે જોને પ્રતિભાવાન કહીએ છીએ તે પ્રતિભા હતા (નહિ તો
 ૧૮ વર્ષની ઉંમરે જીવનની મુખ્ય દેખાઓને સ્પષ્ટ ન રો કેટલા
 જોઈ શકે ? અને જોનારામાંથી કેટલા તો વક્ષાદારી દુર્લભ પાર પાડી
 શકે છે ?)

પોતાની નિવૃત્તિ દેશ પ્રત્યેની ફરજ અથવા નરવામાં મને સમર્થ
 બનાવે તો એ બરોબર એ ન આપે તો મારી મારા પ્રભુ પ્રત્યેની
 અને મારા આત્મા પ્રત્યેના ફરજ બજારવામાં એ મને શક્તિમાન
 બનાવશે —એમ તેઓ નોંધે છે પેની મહાન ઇચ્છા જ આ
 એમાં એક મર્થ કરવાની શક્તિ એમને નિવૃત્તિ દરમિયાન આપશે
 જ એવી દૃઢ શ્રદ્ધા અહીં દેખાય છે અને દેશ પ્રત્યેની એમની ફરજ
 અથવા નરવાની શક્તિ એ મહાન ઇચ્છાએ એમને આપી અત એ દ્વારા
 પ્રભુ પ્રત્યેની ફરજ પણ બળવાન કાર્ય થયું તે આ રહે જાણીએ
 છીએ આમ એક રીતે એમનું સાસ્વત સર્જન એ મહાન ઇચ્છાની
 ગો મા ત્રિની પ્રકૃતિ દ્વારા (—એમની સર્જક—સક્રિય દેશભક્તિ સરકૃતિ
 અભ્યાસન રંગે દાગ) ગુજગતો દેખાઈ છે એમ કહેવામાં અસંભ
 નથી એવી દિવ્ય મહાન ઇચ્છાની સરજત પૂર્ણ હોય એવી આશા
 —સજાગ્યુ રાખીએ છીએ, પણ મારાની અભાર અદ્યુ છે એવી

પ્રકૃતિ દ્વારા એ મદાન-દષ્ટાને કાર્ય કરવું પડે છે તેથી સર્જનની પૂર્ણતામાં ખામીઓ આવે છે ગો. મા. ત્રિ.ની મદત્તા એ છે કે એમણે એ પ્રેરણાને એના અખિવાઈલનાં દર્શનમાં મૂર્ત કરી છે કે એમાં અપૂર્ણતાના થોડા જ અંશો એમની પ્રકૃતિમાંથી કે આશુ-આશુના વાતાવરણમાંથી પ્રવેશ પામી શકતા છે

કેવા શાંત ઉત્સાહલનાં શબ્દોમાં પોતાનો મંકરૂપ ગો. મા. ત્રિ. મૂકે છે । "તો, એમ જ યાઓ, નાથ! હું મારી નહિ પણ તારી આજ્ઞાને આધીન થાઉં છું અને મારી કિસ્તી કઈ તરફ ખેંચાશે એ જોવાનું કામ પણ તારું જ છે"

એ જ્વલંત શ્રદ્ધા અને સંનિષ્ઠ આત્મમર્ષણની શક્તિને લઈને મદાન દષ્ટા એમને જીવનનું દર્શન આપી શકી ને માટે આગર તરીકે એમના અંતરમાં તગવરતી દેશબક્તિ અને સારસ્વત દોરણી આપવાની તમન્ના હતી ક્ષપિઃ દર્શનાત્ એ સાચું હોય તો ગો. મા. ત્રિ. સપિત્વના અધિકારી છે નિઃસંદેહ

એમના જીવનદર્શન વિશે હું વીગતમાં જિતરીસ નહિ, કારણ મેં દર્શાવ્યું જ છે એકબે કુદાઓ અહીં વિચારણા માટે ગૂંચ કડું છું સમગ્ર દર્શનમાં ઉચ્ચ સ્થાને જેમનું નિરૂપણ થાય છે તે વિધ્યુદાસ, ચંદ્રાવતી વગેરેના સાધુસમુદાય કેવળ કાલ્પનિક નથી એ વસ્તુ, કદાચ, આજકાલના વિવેચકોના ધ્યાનમાં ન આવે એ બનતાભેગ છે ધણી વિવેચકો ચમત્કારી કે દિન્ય તરતના નિરૂપણને મર્જક માટે સમગ્રઉપા ઉપાય જેવું ગણે છે નિદાન, આપણી સંસ્કૃતિને એનાથી ભારે અન્યાય ખીન્ને ભાગે દોઈ શકે સાહિત્ય એ જીવનમાંથી વિજ્ઞાસ પામતી સારી પ્રકૃતિ હોય તો તે જીવનના મૂળ તત્ત્વો વફાતર પણ હોય એ સ્વાભાવિક છે તિપ્પુલસ જેવા પાત્રમાં ગો. મા. ત્રિ. ને અસાધ્યારણ્ય શક્તિઓ તિપ્પે છે તે આપણા દેશના વારતનિદ છે (સ ગ્રંથીચંદ્રા માનરના ઉપર એમનો તત્ત્વમ રંગે) અને

નણિયાદમાં સંતરામનું મંદિર અને સંસ્થા હોય, પ્રો. કાશીરામ ત્રેવરકરામ
દ્વે જેવા સ્વામીનારયણના અનુયાયી હોય, તથા કાશી ૮ ભારકરાવંદ,
રામકૃષ્ણ-પવદારી બાવા જેવી ઇનર પ્રાંતની ખ્યાત આધ્યાત્મિક
વ્યક્તિઓ હોય તે સમયમાં ગો. મા. ત્રિની શ્રદ્ધા એ વસ્તુઓમાં ન
હોય એ ધનવાન્નેમ નથી. કાલિદાસના શાકુન્તલ, રઘુવંશ અને
કુમારસંભવથી માંડીને ગો. મા. ત્રિના સુંદરગિરિમાં આપણી સંસ્કૃતિના
આધ્યાત્મિક તરની સક્રિયતાનો અને જીવનમાં તેની અસરનો ઉદ્દેશ્ય
જેવા મળે છે તે યોગ્ય જ છે. એ તરનો કાલ્પનિક નથી, નવલકથાને
માંડે ઉપયોગમાં લીધેલ સમગ્રિયા યોજના નથી.

જે એક મુદ્દામાં ગો. મા. ત્રિનું દર્શન પાંખું લાગે છે તે
એમનું ભારતના રાજકીય ભાવિનું દર્શન છે. એમાં ઘણું તરનોએ
ભાગ ભજવ્યો છે એમ મને લાગે છે; મૂળ તો ગો. મા. ત્રિની પોતાની
દ્રષ્ટા તરીકે અનાસક્ત રહેવાની અતિ ચીવટ છે. એક જગોએ લખે
છે : “હું તો મારે તટસ્થ રહીશ, શું શું થાય છે તે જોવા કરીશ,
તેનો અને આગુઆગુનો અભ્યાસ કરતો રહીશ. કાર્યક્ષેત્રમાં બિનરવાનું
ભવિષ્યમાં બની આવે ત્યારે, તેટલી લામણી અને તેવા સંભોગો પાકે
ત્યારે: ત્યાં લગી તટસ્થતા.” (‘ગોવર્ધનરામ-એક અધ્યયન’-
પૃ. ૧૪૬) આમ પ્રગટ થતી વૃત્તિ તે જમાનાના ધણા આમળ
પડતા જીવિવાનોમાં હતી. સંસારસુધારાના કાર્યક્ષેત્રમાં ગો. મા. ત્રિ.
ખૂબ સમગ્ર હતા.^૧

૧. એક દે બે જ અવનરો પૂર્વાં છે : ૧ “She with three
children at the age of 20 !” ૨. “I am frozen by the
social system that has done, and threatens to do, a
lot of mischief to my poor family.” (‘સ્કેપચુક’-૩, ૫. ૨૬)
પાંદડ દેવેન્દ્રા પ્રામ્નેઃ કરવાનું જવું પોતાનું કાર્ક નથી એમ જાંઠ વાળી દોષ
એવું જમાય છે, અને ધેવાના કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદાનો સ્વીકાર કરવાની
સ્વતંત્રતા એમને, અલબત્ત, જ.

‘સાક્ષરશ્રવન’ માં પણ એ જ પ્રકારની તટસ્થતાનો આગ્રહ દેવાનો વડે કરેલો જણાય છે એટલે તે જમાનાના નાગરોમાં અને નેત્રોમાં પણ નડિયાદના નાગરોમાં સ્વતંત્ર ભાગ્ય કલ્પવા જેટલું માનસિક સાદસ કે દર્શન ન હતું એમ કહેવામાં અનિશ્ચયોક્તિ નથી. એ વાતાવરણ તોડ્યું ત્રીજી પેઢીએ (મન મુખરામ પટ્ટી તનમુખરામ અને એમની પુત્રી જોડે લગ્નથી જોડાયના) ઈન્દુલાલ યાસિદે, અને ઈન્દુલાલને આરમ્ભમાં નડિયાદના નાગરો તરફથી ખામ સંકાનુભૂતિ મળતી કે એમના કાર્યમાં તેઓ ગૌરવ લેતા એવું ન હતું હું મહિનાઓ મુંઝી અવગિયા પાણમાં ઈન્દુલાલ સાથે ૧૯૧૬માં રહેલો એટલે એ વાત જાણુ છું દામત્તમાં પડેલી પ્રજાની સુખી સમૃદ્ધિ-ચેતના કેવી સમર્થ હોઈ શકે છે તેનો ખાલ ખાલ સામાજિક, આર્થિક કે રાજકીય પરિસ્થિતિ ઉપરથી લાગે અવી શકે.

એટલે બંધિમયદે ‘સુગ્રના સુર્યા’ ભારતમાતાને “૧ દેમાતરમ્” સૂચવી નવાજી અને એને જાગ્રત કરીને રાજત્રા સર કરાવેના મત્ર ભારતને અપેા એ પ્રકારની પ્રેરણા એ મા ત્રિ પામી શક્યા નહિ.

‘પુરોગામી’-રિયે ધોડુક થી અરરિદના પુરોગામી ગણુલા હોય તો રામકૃષ્ણ—નિવેશનદો ગણી શકાય આપણા નૂતન ભારતમાં આધ્યાત્મિક શ્રવનમાં રામકૃષ્ણના સ્થાન રિયે કેવો મનોદ એક વાર હતો તે મારા એક અનુભવ ઉપરથી તમને જણાવું છું પણ ખરું ૧૯૦૬ (સન) મા પ્રેમાભાઈ હોદ્દામાં ‘રામકૃષ્ણજયંતી’ ઉજવાઈ હતી નર્મદાશકર મહેતા પ્રમુખ હતા એવું યાદ છે રમણભાઈ, જ્ઞાનદાસ કર વગેરે પણ આના હતા. પ્રેરણા દરમિયાન મે એની મનલખતુ સિધાન કરું કે રામકૃષ્ણમાં આપણી આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિ એક નવું જ પ્રસ્થાન કરે છે અને પ્રાચીન ધાર્મિક અને દર્શનિક વાદોથી તે આગળ નીકળી જાય છે. રમણભાઈ રામકૃષ્ણને એ પ્રકારનું સ્થાન આપવાને બિયકુલ તૈયાર

ન હતા. શંકરાચાર્યે ભાષ્ય આપ્યું એ એમને મન સનાતન વળું છે; એના દાર્શનિક સાહિત્યનું સર્જન નદિ કરનાર રામકૃષ્ણ એમને મન એક સાધારણ 'મદ્દાત્મા' - 'સાધુ' - દના એ ન જોઈ શક્યા કે પશ્ચિમના જડ્યાદ-કાંઈ નદિ તો ઐહિકવાદ-પર એક વાળી, પ્રાચીનાસ્તિક ગણાય એવી સંસ્કૃતિના આક્રમણ સામે આ નિરક્ષર ગામડિયો. પડકાર ઝોંટે છે એટલું જ નહિ, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના જુવાળને. પાછો વાળે છે એ હકીકત પોતે જ ભાવિ માટે કેટલી બધી અર્થ-પૂર્ણ છે? ભાષ્યો અને શાસ્ત્રોને જીવનની જેમનાણુમાં વટાવી શકાતાં નથી, અનુમૂલિતું-સાક્ષાત્કારનું-સ્થાન તે લઈ શકતાં નથી.

સર્વધર્મના સાચા અનુસરણને અંતે એક જ સાક્ષાત્કાર રહેશે છે એ મહાન સત્ય રામકૃષ્ણે વર્તમાન જગતને આપ્યું તે આપણા સાહિત્યકારોની નજરે ચડેલું જ નહિ. (મદ્દાત્માજીએ સાહિત્યની સીધી કૃતિ આપ્યા સિવાય જે મહાન કાળો આપ્યો છે તેના જેવું આ છે). માનવજાતિની આવી રહેલી એકતામાં એ સર્વધર્મના અનુસરણને અંતે રહેલા સાક્ષાત્કારની ઘટના કેટલો મોટો ભાગ ભજવશે એ ભાવિ જોઈ શકશે.

આધ્યાત્મિક જીવનના સીધેસીધા સ્વીકારમાં-એટલે કે ઈશ્વરપ્રાપ્તિને માનવજીવનનો પરમ પુરુષાર્થ ગણીને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાની આખતમાં -શ્રી રામકૃષ્ણને શ્રી અરવિંદના પુરોગામી ગણવા વધારે યોગ્ય લાગે છે.

યોગસાધનના પદ્ધતિના નિરૂપણમાં ગો. મા. ત્રિ. ગીનાની પેઠે કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનો સમન્વિત યોગ સ્વીકારતા જણાય છે. એમાં પણ પૂરો સમન્વય એમના પોતાના જીવનમાં તેઓ સાધી શક્યા ન હતા એમ મને લાગે છે. વળી શ્રી અરવિંદે જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિના સમન્વિત અભ્યાસના સ્પષ્ટીકરણ ઉપરાંત 'આત્મસિદ્ધિયોગ'

yoga of self perfection અને 'વિજ્ઞાનયોગ'—Supra mental yoga—એ બે રૂપે આગવો ક્ષણો પણ આપ્યો છે.

આટલી પ્રસ્તાવના પછી મૂળ 'અધ્યાત્મજીવન' વિષે થોડુંક જણાવું છું : ગો. મા. ત્રિ.ની એક ચરતચક્ર એ લાગે છે કે ભારતની સંસ્કૃતિને તેઓ "philosophic" તત્ત્વજ્ઞાનપ્રધાન ગણે છે. અને ભૌતિક વિદ્યાઓને "practical" —વ્યવહારુ માને છે આપણી સંસ્કૃતિમાં માનસિક તત્ત્વદર્શન મુખ્ય મનાયું નથી. 'શ્રુતિ'—પ્રેરણા-જન્ય જ્ઞાન એનાથી હમેશાં ઉચ્ચ પ્રકારનું ગણાતું આવ્યું છે.

મધ્યયુગમાં અને વર્તમાનમાં પણ ધણા લોકો એકતા, અદ્વૈત, વિશ્વમયતા, વિશ્વએતના આત્મા વગેરે પ્રત્યે—એક તત્ત્વ પ્રત્યે દૃષ્ટિ નાખતાં જણાશે, અને એક લેએ અદ્વૈત મૌલિક છે એટલે એમાં થોડુંક શુ નથી તે વક્ત્રું સન્ સાચું, પરંતુ વિષાં વહુધા વચ્ચે—એનો ખુલાસો કરવામાં આવતો નથી પરંતુ સૂર્ય, ઇન્દ્ર, અગ્નિ, ઉષા વગેરે એ એકમાં રહેલા વિવિધરૂપ ઐશ્વર્યને પ્રગટ કરવા માટે આવશ્યક છે એ સત્ય જગતના પ્રાણદર્શનમાં સહેસાઈથી થતું નથી, અને એ અનત અદ્વૈતની અલિપ્તિમાં વ્યક્તિત્વનો ઉપ દેવળ એકતાની અનુભૂતિથી અટકી જવા માટે માય છે એમ માનવું પણ મુશ્કેલ છે. છારની-ખાસ કરીને માનવજીવનની-વિવિધતામાં માર્ગ આધ્યાત્મિક સકારણ્યતા રહેલી છે એવું આપણી સંસ્કૃતિના મૂળમાં તો જરૂર સ્વીકાગયું છે. એ જ સત્યના ઉપર ગીનાએ, કહી ચકાવ કે પ્રથમ વાર, છાર મૂક્યો : વ્યક્તિએ વિશ્વઆત્માના સક્રિય સ્વરૂપ સાથે એકતા કરીને તેનો હિંદેશ પાર પાડ્યો નેત્રિએ ગો. મા. ત્રિ. મદાન ઇચ્છા સાથે પોતાની ઇચ્છા ચક્ર-એક કરવાની પ્રાર્થના કરે છે તેમાં આપણે નેત્રિ ચક્રીએ છીએ કે એમણે એ સત્ય અપનાવ્યું છે

પરંતુ એમની જ્ઞાનવિષયક જે વિચારણા છે તેમાં વ્યક્તિ,

૨૪૨ : અંબાલાલ પુરાણી

સમષ્ટિ અને અનત-કહો કે શ્રલ કે સમિચાનદ-એમના પરસ્પર સબધ વિશે તથા બકિન અને સમષ્ટિની આધ્યાત્મિક ચરિનાર્થતા વિશે સ્પષ્ટતા બેવા મળતી નથી. વકમેવની-સત એની અનુભૂતિ ઉદારાન વ્યક્તિ તથા સમષ્ટિની સાર્થમ્ના તેમની સકારણતા છે કે નહિ એ પ્રશ્નનો અપ્પ ઉત્તર એમના જ્ઞાનના નિરૂપણમા મળતો નથી. એમના બારક રમા ૪૨૨ ઉત્તર મને તેમ છે એમના જ્ઞાનના માનસિક દર્શન સાથે પૂરેપૂરો બધમેષનો મને લાગતો નથી. ને એક યાજન છે, અવિકારી, અ રૂ છે એને એના જે આરિભાવો છે-જે 'કેતુઓ' છે તેમનો કળો ઉદ્દેશ- એકનાની અનુભૂતિ ઉપગત, અનપ્પત-દિવ્ય પૂર્ણતાની શક્યતા, છે કે નહિ એ માનવના અપૂર્ણ છરન માટે ધર્યો ઉભોગી પ્રશ્ન છે તે વક્ત્ર પોને દિ ૧ છે-અને તેથી પૂર્ણ પથ છે-નો એની ભૌતિક દિ ૧ના સિદ્ધા આરિભૌતી દિ ૧ના શક્ય જ નથી ?

હું માનું છું કે આપણી સરૂનિએ તથા આ રણી સાધના-પ્રશ્નાનીમોએ એ દષ્ટિ સ્વીકારી નથી. કારણ કે તેમ હોત તો અવ તારતુ પ્રોજન લગે રૂં કે પ્રસાદપનિન ગતિ' સ પૂર્ણ તાટસ્થ અનામકિત કેવા નિાગન પુરા નેનાતો દ્વ સાક્ષાત્કાર એ બધા મો મા ત્રિ ના જ્ઞાનમા સમાવિષ્ટ અને એમની અનુભૂતિમાં પશુ ખૂન આગળ પડતા તત્વો છે પરંતુ એમની લકિન અને બદ્ધ સાથે અને મહાન ઈજાના અસ્તિત્વ તથા તેના કારણ અને ઉદ્દેશ સાથે એ કેવી રીતે મેળમા મેમે છે એ પ્રશ્ન અનુત્તર રહે છે મહાન ઈજા યા માટે વિરિધ તરબો ધારણ કરે છે ? વિચની અભિન્યેનમા એનો કાર્ષ (માનસીય નહિ પરંતુ) દિવ્ય ઉદ્દેશ છે ખરો ? જો મા ત્રિ એ દિવ્ય મહાન ઈજા અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે એવું જ નહિ પરંતુ એની સાથે અદ્વેત જ એ છે, અને એમાં પોતાની સાર્થકતા જુએ છે

મને લાગે છે કે માનવજાતિની અંતરની અબીધ્સાની ગતિ
એને દિવ્યતાની માત્રા વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં જીવનમાં પ્રગટ
કરવાને પ્રેરે છે, અને એ પ્રમાણે બ્યવહારમાં-લગ્ને, ધીમેધીમે પંથુ-
-યતી આવે તો જ સર્વ ધર્મોના પ્રવર્તક તથા મહાન આધ્યાત્મિક
વ્યક્તિઓએ જાદિમાં અને સમષ્ટિમાં દિવ્યતા પ્રગટ થશે અને પૃથ્વી
-ઉપર સત્યયુગ-સુવર્ણયુગ-આવશે એવી જે આગાહી કરી છે તેમાં
વિશ્વરૂપી આ આદિકોવની-અંતિમ સકારણના તથા જડતત્ત્વની
અથેલા આ આરંભની દિવ્યતામાં ચોગ્ય ચરમ અવસ્થા આપણને
જાણાય છે.

૨. પ્રસ્તાવના (લેખક સાંતિશાસ્ત્ર કારક એને હું મહત્તર આપતો નથી,
-કારણ કે એમાં સુદ્ધિમ વિવેચકશક્તિનો તથા વિશદ અભ્યાસનો અભાવ છે.
લેખક વિચાર કરતાં, અભ્યાસ કરતાં, લાગણીથી વધારે દોરાર્થ જાય છે. વધારે
વિશ્લેષ કર્યા વિના ચોટાં સ્ખલનો અથવા બેદરકારીનાં વિધાનો રજૂ
કરું છું :-

૧. (પૃ. ૧૩) રુદ્ર એટલે મનની અનેક પ્રકારની શક્તિઓ શ્રુતિ, સ્મૃતિ,
દષ્ટિ, પ્રેરણા, તપસ્યા, જોષાગતિ, સંયમ. આ વિધાન બરાબર નથી.
રુદ્ર એટલે ત્ર્યંબકમાં જે દેવ આવે છે તેની આ શક્તિઓ એમ
કહેવું બરાબર નથી.
૨. "વદુઃકુદેવ વિશાળતાનો દેવ છે" આ અર્થઘટન શ્રી આચાર્યના
વેદઃકુદસ્વમાંથી લઇને ગો. મા. ત્રિ. ના કૃપાનિરૂપતા અભ્યાસમાં બેસાડવાનો
પ્રયત્ન બરાબર નથી.
૩. ૩. (પૃ. ૧૪) અયં નિજ પતેવેતિ-એનો અર્થ પડેથી લીટીમાં
વર્ણવાય છે તે "દૈત્યો"-અને જીજ્ઞાસીમાં વર્ણુસાથે તે "આદિત્યો"
-એતુ જે વિધાન છે તે બરાબર નથી. 'લધુયેત્યુ' નો ઘટ્ટાથે માણુએ
હોય છે-દૈત્યો નહિ.

૪. પિતૃઓ હજી મનુષ્યમાંથી પૂરા દેવ મન્વા નથી વગેરે વિશદ પક્ષ
અને અભિપ્રાય લાગે છે. અહ્યાકં પિતૃતૃ દિવ્ય એસ કહેવું ત્ર્યંબકમાં

‘અધ્યાત્મજીવન’ એ વિશે કાઈ લખુ તે પહેલાં ઉપનું દૃષ્ટિબિંદુ તેવું ઉપયોગી છે એમને અપ્રત્યુત વાગે એવો ભાવ બતાવે એ પ્રયત્ન કર્યો છે.

છે તે અરી આગે... અર્થ... ૧. જાણવું... નર્મ... ‘પિતૃધાતૃ’નો માર્ગ પિતૃધાતૃ પુરૂષ ઉપર જન્મના પાછા આવવાને માર્ગ ગણાય છે એમના મોટે કે ત્યાં વસતા અને પુરૂષ ઉપર માનવજાતિના માર્ગ કાંઈ રહેલા પિતૃધાતૃ પુરૂષના પ્રાપ્ત કર્યા પૂર્વે વિદ્યુત્ત યથા અથવા પૂર્ણતાના મેઘ આદર્શનું દર્શન કરીને મૃત્યુ પામ્યા હોય તેવા પુરૂષ ઉપર પૂર્ણતા પ્રતિભાવને ઉત્તુર દોષ છે અને પિતૃધાતૃના માર્ગે સંગીરતામાં પછી જન્મને નેચા જન્મ પ્રત્યે પ્રેરે છે અને જીવનમાં દિવ્યતાની પ્રાપ્તિ કરવામાં મદદ કરે છે. વળી દેવતાન્યાયી નિર્વર્તન નજરમાં એવો નિમિષ નથી દેવકોટિ પણ રહેતો—એવો કે ઉચ્ચસહસ્ર પ્રમાણે—જીવનમાં જન્મધારણ કરી શકે છે આમ પિતૃધાતૃ અસ્તિત્વ વિશે સાદે સબધમાં છે અને પિતૃધાતૃ અધરેવ તો ગણાય જ છે, નહિ તો એમને આદૃષ્ટિ અને બલિ કેવી રીતે અપાય ?

પૃ. ૧૪ ૧૫માં મનુનોનો ઉલ્લેખ પણ જરાગર નથી મનુનો નાદિઓની પ્રાણીજાતિ તથા ૧૫માં પાનાનો પહેલો ક્રોરો કરી પણ વનુર-અલ્પામિક વનુર-વિનાનો છે વળી પૃ. ૧૬માં ઉપર મનુવિધાનો ઉલ્લેખ તો માનવના વિવરણ સાથે કર્યો એમના છે તે ભવાનું છે વળી હિન્દ ‘સદ્ગ્રામ’ બને છે, ‘પ્રયત્ન’ થાય છે એ વસ્તુઓ ધારિત્ર્યમાં આવે છે કે જેનું તે આત્મક દુઃખનો નથી.

પૃ. ૧૬ “કેવલિયોમાં કહેલું અવશ્ય તે આ પાશ્વત્ય વૈજ્ઞાનિકોનું મનિષ્ય” એ વિધાન તો એકાદમીની હદ જેવું લાગે છે અત્યંતજીવન સ્થાન હવે છે—‘હૃદયે ગુહાગમ—હૃદિ એવ આત્મા. ક્યા મસ્તિષ્ઠ અને ક્યા હૃદય.’ ગ્રા. મા. ત્રિજે પણ એ જૂન કાઠી છે.

પૃ. ૧૭ ઉપર ‘કા મુજા’ નો ઉલ્લેખ કરતા જ મૂળના પાઠથી—કેવલિયના અને કાવેદના પાઠથી—વેનજો જ અર્થ રહે છે.

જ્યોતને જાળ, અવ જાળે તેને રહાય કરવાની વખતે કોઈમાર્ગે એક જી જોતમણુદ્ધ બેઠી, એકથે ૨૫૦૦ વર્ષ જુની તો છે જ એમાં નવનનદ એવાની જરૂર નથી.

‘અધ્યાત્મજીવન’—ગો. મા. ત્રિ. નું ગુજરાતની પ્રાચીન
-વાચનમંત્રિનું માપ પણ જોવા જેવું છે. આજે એમાં ઘણું મુદ્દા
-યર્ષ ગયો છે એમ માનવાને કારણ નથી. “having...come to
the conclusion that things of this kind written
in Gujarati would not be intelligible or useful
either to Gujarat or outside.”

ઉપોદ્ધાન અને પ્રપંચમર્દન :- પ્રથમ પ્રશ્ન—“આપણા જ્ઞાની
‘વિરક્ત પુરુષોને માટે આ સંસારમાં કંઈ કાર્યપદ્ધતિ ખરી કે નહીં?”
—આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ગો. મા. ત્રિ. પહેલી નજરે જ દેખીતી દલીલોમાં
મૂંઝવણ જતા લાગે છે.

‘જ્ઞાની વિરક્ત’ થયું એ વસ્તુ જ એ કાર્ય નથી? આ
આખા પ્રશ્નમાં આધ્યાત્મિક સ્થિતિ સંસાર પરત્વે અક્રિય જ છે,
પરિણામશૂન્ય છે, નિરુપયોગી છે એવી સ્વીકૃત દલીલ કામમાં લેવામાં
આવે છે પણ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ કશું જ કાર્ય નથી કરતી—
સંસાર પરત્વે પણ એનો શો પૂરાવો છે? શમકૃષ્ણે કશું જ કાર્ય
“સંસારમાં” કર્યું નથી એમ કહી શકાશે? બધાં જ કાર્યો માલ-
સૂત્ર સ્વરૂપમાં હોવા જોઈએ એ મામળા પર બરાબર નથી.

ગો. મા. ત્રિ. જીવનને “અધ્યાત્મિક માનસ” જ્ઞાનીઓની
-વાન કરે છે. અને ઉત્તરમાં પચદશીકારની “નટન” રૂપે વ્યવહાર
કરવાની દલીલ આપે છે. પરંતુ એ નટન માટેની સામગ્રી એવા
જ્ઞાની વિરક્તમાં ક્યાંથી આવે છે? શા માટે આવે છે? અને કાંઈ
પણ રીતે ‘આવે છે’ એમ માનીએ તો પણ એનો સ્વેચ્છા નટન
-તીકે શા માટે એણે સ્વીકાર કરવો જોઈએ?—એ પ્રશ્નો અનુસાર
-હે છે અન્ય લોકો જ્ઞાની અને જ્ઞાની-પાસેથી મુક્તાત્માની અંદર
-વૃત્તિઓ આવે છે એવી દલીલ ગો. મા. ત્રિ. કરે છે ને સંતોષકારણ
-પણ એની નિશ્ચિત ઉત્તરોત્તર તો ન જ ગણી શકાય જ્ઞાની વિરક્ત

આત્માની દૃષ્ટિ કા તો એના અતરાતમાના બિડાણુમા અથવા
છિન્નમા પ્રત્યે પ્રત્યે વગેરી હોય એ વધારે ઉપયુક્ત છે

વળી આ ઉકેલ ગીતાના ઉકેલ કરતાં જુદા પડે છે ત્યાં કેવળ
‘નટન’ કરવાનું અર્જુનને કહેવામા નથી આવતું. ત્યાં તો વિશ્વરૂપે
પરાતપર પુરુષોત્તમના સંકલ્પને પાર પાડીને આધ્યાત્મિક સાર્થકતા
પ્રાપ્ત કરવાનું કહેવામા આવે છે ત્યાં આત્મસમર્પણ કરીને પ્રત્યુના
સંકલ્પને પાર પાડવાની આગ્ર આપી છે

વળી આગળ જતા જે દનીન ગો મા ત્રિ કરે છે તે પવ
ખાનરી કરાવે એવી વાતની નથી જ્ઞાની પુરુષ એક પ્રસંગે એક
વર્ણન કરે, બીજા પ્રસંગે બીજું કરે વગેરે-એમા આપણા મધ્યયુગના
વેદાનનો જ્ઞાનીનો આદર્શ-બ્રાહ્મ, પિશાચ, ઉન્મત્ત અને જડ-તેઓ
સ્વીકારના લાગે છે મુક્ત આત્મા માટે એ પ્રકારનું વ્યવહાર-
ધોરણુ ભાગે ઉચિત ગણી શકાય. જ્ઞાન કે પિતાય જેવું વર્ણન કે
ઉન્મત્ત જડ જેવી હવનગ્રામા આપણી સંસ્કૃતિના ઉત્તમોત્તમ દર્શનમા
સૌથી ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક અવસ્થા મનાઈ નથી નહિ તો, ‘અવનાર’
આગ્રીને ‘ધર્મસંસ્થાપન’ તા મટે કરે-જે જરા જ માણુમેએ
પૂર્ણતાની સ્થિતિમા જ્ઞાન કે ઉન્મત્ત જેવા થવાનું હોય તો ?
(અને પૂર્ણતાનો આર્શ દેવ તો તેની પ્રાપ્તિ જરા જ માણુમેનો
જન્મસિદ્ધ અધિકાર દેવો જોઈએ) અને માધુઓનું પરિગ્રાહ-
શા માટે ?

શ્રીકૃષ્ણ પોતાને વાકિનરૂપે કર્મ કે કર્તવ્ય નથી તે જ્ઞાતા હોઈ
કર્મમા પ્રવૃત્ત થાકે છુ એના કારણમા ‘વેકતમકની આવસ્યમતાને
આગળ ધરે છે અન્તત્ત મોકની ઊર્ધ્વગતિ, માનવચેતનાની ઊર્ધ્વગતિ,
કામ રાખવાને નકલ પ્રભુનો સંકલ્પ છે તેથી જ્ઞાની કર્મમા
પ્રવૃત્ત થાય એ સમજી શકાય તેવું છે ગો મા ત્રિ પોતે (૧૪૫)

ઉપર) આ દર્શક આપે છે. પણ તેનો મર્મ જોતા લાગતા નથી-
 પ્રભુનો પોતાનો સંકલ્પ એ અનદિતતા માટે છે, લોકસંગ્રહ માટે છે
 એ વાત એમના વિચરણમાં સ્વીકાર પામતી નથી. શ્રીકૃષ્ણ એવું નથી
 વિધાન કરના કે હું માત્ર દષ્ટા છું અને આ બધું નટન માત્ર
 છે, એમના અંતરમાં કર્મની પ્રેરણા તરીકે આજુબાજુના લોકોની
 સારી ખરાબ વૃત્તિઓ આવે છે તે પ્રભાણે પોતે વર્તે છે એવું પણ
 તે કહેતા નથી પોતાના, એટલે કે પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ પ્રભુના, દિવ્ય
 સંકલ્પ પ્રભાણે પોતે વર્તે છે અને સમષ્ટિમાં પણ એ સંકલ્પને
 ભૂતિ કરવા પ્રયત્ન કરે છે એમ જણાવે છે. એ કાર્યમાં વ્યક્તિ દ્વારા
 તે પોતાનું કાર્ય કરે છે; વ્યક્તિ કઈ બાજુ દબે છે તેના ઉપર તે
 પ્રભુના સંકલ્પની સહાયક કે બાધક બને છે અને તદ્દનુસાર ફળ
 પામે છે.

૧૧મી 'અર્થ', 'સ્તનધય' વગેરે શબ્દો સામાન્ય માનવની
 અજ્ઞાનમય સ્થિતિ માટે વાપર્યા છે તે એક નજરે બરાબર છે. પણ
 આખરે એ 'અર્થ' કે 'સ્તનધય' કોણ છે? તે વક્ત્રમેવ સમિચ્છાનદ
 જ છે ને? તો ૫૬મી એની એ મૌલિક દિવ્યનાનો જ સ્વીકાર શા
 માટે મુક્તાત્મા ન કરે?

ગો. મા. ત્રિ. સ્વીકારે છે કે "યોગશાસ્ત્ર પાશ્ચાત્ય દષ્ટિની
 શ્રદ્ધાને અનુકૂળ નથી" (પૃ. ૫) કથા નારા પામતુ નથી એ સિદ્ધાંત
 પ્રભાણે "કર્મ સમરૂપથી બનેલા ઘટ્ટાંડની સમષ્ટિ અમર છે"
 "પોતાનાં તત્ત્વમાત્રને અમર જોઈ લેનાર" વિદ્વાન અમરતાનો
 આનંદ લે છે એ સાચુ, પરંતુ એ તત્ત્વના-અસલ સત્ સ્વરૂપના
 આવિર્ભાવમાં પણ તે એ પરમ જ્ઞાનની અને આનંદની અમરતાની
 અનુભૂતિ કરી એ પણ આધ્યાત્મિક જીવનની જિંદગીમાં જીવી સ્થિતિ
 ગણી શકાય.

એ કાર્ય માનવ એની અત્યારની ચેતનાના બધારણમાં

પૂજારીને જ રહે તો વચ થ' પણે ખી શકો નહિ એવું શ્રી અગવિદ્યુ-
દર્શન છે માનવ એ આત્મગર થ માથી પમાર સનુ પ્રાણી છે,
પાપાપુમા જે જનનુ જન્મરુ છે તેની પેઠે તેની વર્તમાન મર્્યામાં
રહેવાને બધાપનુ પ્રાણી નથી આ વસ્તુ આપણે માનવના વ્યક્તિ
અને સમર્થિ તરીકેના રિખસમા જોઈ શકીએ છીએ વિદ્યાસથીલતા,
સમુદ્ધાનિ, સચેતન વિભાસ અને પ્રમનિ કરવાની રૂકિત માનવમા
રહેલી છે અત્યારના એના ચંનસિદ્ધ બધારલુગી નિર્ધારમા પણ તે
આરોદણુ કમી શકે છે, અને તો, જે એના વ્યક્તિગત અને
સમર્થિજીવનમા એના અતતતરની અભિ પકિતમા પણ પૂર્ણતા
અને આનંદને લાવી શકે છે આ મુદ્દો “અધ્યાત્મજીવન” મા
નજર ચડેગે જોવામાં આવતો નથી.

મારી તો આત્મી છે કે “અકિમૂત કરે એવી નમ્રતા” વાળા
ગો મા ત્રિ એ ‘અધ્યાત્મજીવન’ દ્વારા કઈ ખાસ રિસિષ્ટ
આપવાનું જેમ ‘સત્યનીચન્દ્ર’ ના મર્જનમા હતુ-ધારેનું નિષ્ક-
પોતેજ લખે છે જુનિ અને ઉપનિષદમા જીવનમુખિનું વ્યાખ્યાન
છે અને ‘વ્યવહારને તેમ લાભસદ્ગતને દેદીને” એ વિષય જાણવા
ચોગ્ય છે તેથી આ લેખની અત્યથુદ્ધિમા ઉચિત થયેશે આ
વિષયને જુનિમોલ અન્ય વિદ્વાનોની મેરામા મૂકવાનો આ પ્રસંગ
ચોગ્ય મરડો છે ‘વિદ્વાનોને ઉપદેશ કરવો એ તો અનિતુ કામ
છે તે મદાકામ ઉસાહ આ નેખની મેગના નથી” એ પ્રમાણે
જનસાધારણ માટે પણ નહિ ‘વિદ્વાનો” માટે પોતાનો ‘સુચનારપે”
મૂકવાનો પ્રણ છે એમ સ્પષ્ટ જણાવે છે ગો મા ત્રિ જુનિમા
ઉપનિષદને અધ્યાત્મ લે છે ઉપનિષદો માનસિદ્ધ એને કે જુદિપ્રધાન
દિવસુદ્ધી નથી ઉપનિષદો અધ્યાત્મ દર્શનનો, અનુભૂતિઓને, પ્રતિપાત્મક
પ્રેરણાપ્રેરિત મનોને એ જ વિષયને સલાતકારી પ્રતિજ્ઞાઓથી
ગૂઢ કર્તો સદ્ગત છે એમા એ પ્રેની વિદ્યાઓ’ (મુનિવ વોર)

શુરુઆત સતી ઉપનિષદનો અર્થ જ " પાસે મેં મને ' સખાગરાની વિષા થાય છે એ તો દાહગસ્ત થઈ ગઈ પરંતુ જે શ્રુતિ છે તેના વિરિત પ્રકાશના અર્થધન સકાર છે ગો મા ત્રિ નુ અર્થધન અનુભૂતિ કરતા બુદ્ધિપ્રાપ્ત (અબ્યામવૃત્તિના કારણ હોઈ એવું જ હોય) વધારે છે અને એની સમીક્ષા એ દૃષ્ટિએ થાય એ જ મને યોગ્ય લાગે છે

પ્રશ્ન પીગતમા " દેવ' શબ્દ મનુષ્યના બુદ્ધિમત્વનો વાચક છે' એ વિધનને ઉપનિષદના અને ખામ કરીને તો સ્વવેદમા થયેલા એના પ્રયોગનો ટેકો નથી. આર્થમાગના પ્રયોગ દ્વારા મસ્તલી પણ દેવા વિદ્યામ એવો અર્થ કરે છે અને વિશ્વમાં કાર્ય કરતી શક્તિઓના વિરાટ સ્વરૂપને દેવ કહી પણ શકાય પરંતુ એ કેવળ ' Energies ' છે એવો અર્થ કરવો બરાબ નથી ' દેવો અમૃત બોગવે છે ' એો અર્થ " Energies બને અમૃત છે ' એ પણ સાચું નથી અમૃત બોગરનાર સત્ છે, તે સચેતન છે, Energies સચેતનપણે અમરત્વનો ભોગ લે છે એવું ભૌતિકશાસ્ત્ર માનવું નથી.

પ્રશ્ન તો એ છે કે વિધમા કાર્ય કરી રહેની શક્તિઓ સર્વ પ્રકારની જ-સ્થૂત વગેરે-સચેતન છે કે અચેતન ? ઉપનિષદ અને ખાસ કરીને સ્વવેદ અનુસાર તો તે સચેતન છે વળી, આગળ ' મૂર્ત ' અને ' અમૂર્ત ' એવો જે ભેદ ગો મા ત્રિ ઉપનિષદમાં સ્વીકારે છે તેમાં ' અમૃત ' એને ? કોને માટે અમૂર્ત ? અમૂર્ત અસ્તિત્વમાં તો છે-દ્રવિય ગત્યક્ષ કે મન પ્રત્યક્ષ ન હોય તો પણ મીઠાસે અથવા તો વર્તમાન પ્રાકૃતિક બધારશુદ્ધ અઆશરે એ અમૂર્ત હોવું તો જોઈએ

વળી " આપણા શાસ્ત્રોમાં આમ અમૂર્ત રજુ abstraction-
onsનું મોધન ખાશ્વત્ય શસ્ત્રના મૂર્તિકાણુ Objectificationsના

કરતાં આ યુગમાં વધારે દુર્ધટ અને દુર્મોહ નીવડે છે” એ વિધાનમંડળે અમૂર્તીકરણ એ દટાવું આપણાં ચાલોને લાગુ પડે છે કે નહિ એ જ મંત્ર છે, કારણ કે એ ચાલોનો ખરું જોનાં શ્રુતિઓનો, દાવો તો એ છે કે એના અત્યો અનુભવગમ્ય છે, સાદાસર કરી યજ્ઞ તેવાં છે જ્ઞાન મેળવવાની પદ્ધતિમાં પણ-પૂર્વપશ્ચિમની સરકૃતિમાં-એક રહેવો છે. શ્રુતિમાં અને ભૌતિકશાસ્ત્રના મૂર્તીકરણ વચ્ચે સમીકરણ સ્થાપન કરવું મુશ્કેલ છે એનું એક કારણ તો એ છે કે ભૌતિક વિદ્યાની જ્ઞાન મેળવવાની પદ્ધતિ એવી છે કે એમાં એનું મૂર્તીકરણ હમેશા બદલાય જ કરે-વાસ્તવમાં “એ બદલાવુ જોઈએ” એવા લગભગ હવે તો ભૌતિકશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત થયો છે-એટલે જો મા ત્રિ. નો પ્રવલન interesting-ગ્રસપૂર્વક જોવા જેવો બને છે, પ્રતીતિ-જનક સાગ્રે થાય છે પૂર્વેના દૃષ્ટાંતો ‘અમૂર્તીકરણ’ કરતા નથી પરંતુ ‘કાતદર્શન’ પામે છે-(Vision)-અને એ દર્શન વાસ્તવિકતાનું હોય છે, શુદ્ધિએ એના અમૂર્તીકરણનું નહિ.

અને પૂર્વ અને પશ્ચિમની સરકૃતિનો ‘સ ગમ’ (૫ હ) આવશ્યક હોય તો એમાં ભાગ્યની સરકૃતિએ જ નવા તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરવાનો છે, પાશ્ચાત્યજીવનને કાર્ષ્ઠ પૂર્વની સરકૃતિમાંથી મેળવવાનું, ‘યેવાનું’ નથી જ

પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર “આ વિશ્વસપશ્ચિમાં સર્વ તત્ત્વનાં અ તે એ તત્ત્વો જુએ છે ૧ વસ્તુ(Matter) અને ૨. શક્તિ(Power)-આ બન્ને, ભૌતિકવિદ્યાની માન્યતા પ્રમાણે, અચેતન છે, જડ છે. આપણા દર્શનોમાં “સાખ્ય” એ દૃષ્ટિબિંદુની વધારેમાં વધારે સમીપ છે. જડતત્ત્વ પણ એના અસલ સ્વરૂપમાં ‘મૂર્ત’ નથી એ વાત જો મા ત્રિ. તેમ જ આજની ભૌતિકવિદ્યા પણ સ્વીકારે છે પરંતુ હવે “પરમાણુઓના પશ્ચિમી નિત્ય છે, સખ્યા નિત્ય છે, અને વિશેષ નિત્ય છે”-એ વાત ભૌતિકવિદ્યા આજે સ્વીકારતી નથી એના બધા નિવાનો, “hypothesis,” ક્રિયા અને પ્રક્રિયા તથા પશ્ચિમ મં સમગ્રવચ્ચ.

માટેની માનસિક યોજના માત્ર હોય છે એટલે, આજે તો ૨૬ પ્રકારના સુક્ષ્મ અણુઓ ગણિતની ગણુનરી પ્રમાણે જડતત્ત્વના બધારણના પાયામા છે 'ભાર' અથવા 'ગુરુત્વ' પણ આજે પહેવાની પેડે સ્વીકૃત નથી આઈ-રટાઈને અને ઠેકાણે Relativity-સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત ગણિતની મદદથી સ્થાપન કર્યો છે 'ભાર' છે નહિ ફક્ત લાગે છે વળી પરમાણુ અણુ વગેરે આખરી પૃથક્કરણમા એક જ વસ્તુની રહે છે-જડ વિશ્વના મૂળમા જડતુ વૈદ્યુતિક અદ્વૈત પ્રવર્તે છે ફક્ત, ભૌતિકવિદ્યાની માન્યતા પ્રમાણે એ અદ્વૈત અચેતન છે, આપણી સંસ્કૃતિમા એ સચેતન છે " Science has or believes in the morism of Inconscient, ours is monism of Consciousness' ભૌતિકવિદ્યાને આશ્રયે જે જીવનદર્શન પશ્ચિમ માથી સર્વત્ર પ્રસાર પામી રહ્યું છે તેમા જડતા જ-Inconscient વિશ્વના મૂળમા છે ત્યાંથી આરબીને Vitalism પ્રાણવાદ-ત્યાંથી આગળ અનસિકવાદ બુદ્ધિવાદ અને છેવટે અજ્ઞેયવાદ આવે છે

ગો મા ત્રિ ની નજર બકાર સમુદાયતિવાદ રહી ગયો લાગે છે અને જડમાથી કે અચિત્તમાથી ક્રમે ક્રમે વતરપાતની, જાતુની, પ્રાણીઓની પ્રાણમય સૃષ્ટિ અને તેમાથી ક્રમે માનસિક ચેતનાવાળી માનવસૃષ્ટિ આવે છે એ રીતે જોના સમસ્ત ચેતના અચિત્તની પાઞ્જા, એના હાથે નચે તિરોબૂત હોવી જોઈએ-જ અસત્તો વિચલે આવે-શું જ ન હોય એમાથી અસ્તિત્વ પ્રગ્ન થાય નહિ એટલે દેખીતા જડ તત્ત્વમા-અચિત્તમા-સમગ્ર ચિત્ત તિરોબૂત (inverted) -હોવું જોઈએ પશ્ચિમ તો એના કોઈ ચેતન તત્ત્વમા ગઈ કાલ સુધી માનતું ન હતું પરંતુ ભરિબમા ધીમે ધીમે માનતું થાય એ અસભરિત નથી એ સંસ્કૃતિ સાથે સમન્વય કરવામા ધણી બાધડોડ કરવી પડે તેમ છે ગો મા ત્રિ એ પ્રથલ કરતા બાધડોડમા આપણી સંસ્કૃતિની વ્યવહાર ઉપયોગિતાને દૂર મૂકીએ છીએ એ ભૂતી-

જાય છે એમ તો ભૌતિકવિદ્યાના નિષ્ણાતોમાં સર આર્યર એડી ન્ટન અને એરા બીજા વિદ્વાનો જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું સાધન કેવળ ધ્યાન પ્રત્યક્ષ પૂરાવા, કે પ્રયોગો માત્ર નથી એમ તો સ્વીકારે છે અને એ રીતે આપણી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની યોગની સતતની શક્યતાનો સ્વીકાર પણ કરે છે પણ ભૌતિકવિદ્યામાં થયેલી પ્રગતિનો પ્રયોગ સામૂહિક જીવનમાં થતા સમગ્ર પૃથ્વી ઉપરની સંસ્કૃતિઓમાં આર્થિક મૂલ્ય આગળ પડતું થઈ રહ્યું છે અને અર્થ-કેન્દ્રિત વ્યક્તિગત અને સામૂહિક જીવન માનવસંસ્કૃતિના બીજા ઉચ્ચ મૂલ્યોને દૂર ને દૂર સેરી રહ્યું છે એટલે જો આ ત્રિ ના જમાનામાં હતો તેના કરતાં અજનો અસંકલિત વધારે કરે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી

(૫ ૩૦) “પ્રાણ આત્મામાંથી જન્મ પામે છે-” આપણી સંસ્કૃતિમાં અર્થ આમાં બ્રહ્મ-સત્ય જ્ઞાન ઇત્યદ બ્રહ્મ-મન્નમ્બ્રહ્મ વિજ્ઞાન માનવ બ્રહ્મ એ પ્રભાણે સર્વવ્યાપી અનંત સત્ ચિત્, જ્ઞાનદનો સ્વીકાર છે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં એનો સ્વીકાર નથી-એટલે, તત્ત્વજ્ઞાનના નિર્ણયરૂપે ચિત્તનના ફળરૂપે અને Infinity અને Eternity ના દર્શનનું જે વર્ણન જો આ ત્રિ કરે છે તે એક માનસિક, બૌદ્ધિક વનસ્તુ-mental attitude લાગે છે, અનુભૂતિ નહિ જ્ઞાન કે એકાગ્રતા કરવામાં આવે તો તે માનસિક સાક્ષાત્કાર મુખી જઈ શકે વળી બુદ્ધિસત્ત્વ ના કગતા વધારે દૃઢપણે અતરાતનાની પ્રતિષ્ઠા ઉપનિષદોમાં જણાય છે (૫ ૩૨) જો આ ત્રિ સાક્ષીત્વ મુખીની અનુભૂતિનો ઉત્તેજ કરે છે આ એ પણ આજે નોંધવું જોઈએ કે એ સાક્ષીત્વ નહિ ખરું માનસિક ભૂમિકા પ્રત્યેનું સામાન્ય-મનોમય પુરુષનું સાક્ષીત્વ છે ગીતામાં જે સાક્ષીત્વની સરણી આપણે જોઈ રહીએ છીએ સદા અનુમના લાગી, ભોક્તા ઉપર

૫ ૩૬ ઉપર જન આ સત્નો બેદ મરેનો છે તે જરામર નથી જન’ એટલે મનિનું ક્રિયાનું સત્ત્વ સત્ય એવે સત્-નાનું

અસ્તિત્વનું સત્ય ઝડપે ઉપરથી ઝડપે શબ્દ આવ્યો છે—જડ વિધના પરિશ્રમણુમા એક પછી આવતા વાયુમંડળના પરિસ્તંભને ‘ઝડપ’ કહે છે ઝડપ ધાતુ ગતૌમાથી ઝડપ આવે છે “gradual advance towards harmony,”—સવાદ પ્રત્યે, સુમેળ પ્રત્યે ધીમી પ્રગતિ કરતાં પણ greatest perfection and the most complete happiness” (૫ ૩૪) સ્થાપન યશે એમ માનવાને કારણ નથી ઝડપના સમુદ્ધારિની તેમ જ બીજી બધી ગતિનો સમાવેશ થાય છે ખરું જોતાં અતિમ વારતરિકતાની ક્રિયાત્મક બાજુ ઝડપ છે વારતરિકતામાથી શક્તિને, ક્રિયાને બાતલ કરવું યોગ્ય લાગતું નથી પ્રશ્ન તો એ છે કે ઝડપની ગતિ ઉત્પન્ન કરનાર કોણ છે, શું છે?

૫ ૩૬ ઉપર ઈશાવાસ્યમા ‘વારયનો અર્થ’ ‘આચ્છાદન’ કયો છે તે નિર્વારણીય છે—“રહેવાને યોગ્ય” “યોગ્ય નિકેતન”, ઈશાવાસ્ય—“ધમિરને રહેવાને યોગ્ય” એવો અર્થ વધારે ઉપયુક્ત લાગે છે

૫ ૩૬ ઉપર—“આના નાસ્તિકોમા અને આગ્નિકોમા ફેર માત્ર આ શક્તિનું ત્વચ્છ જડ કે ચેતન કહેવું એટલી નાતના મતનો જ છે—” મને લાગે છે કે એ ફેર મૌલિક છે એનો જીદનેખ મેં કરેલો જ છે

આગળના લખાણનું વીગતનાર વિવેચન મને જરૂરી જણાતું નથી જો મા ત્રિનુ આ લખાણ એમની પ્રતિભા કેટલી સર્વતોમુખી હતી અને પ્રયેક ત્રિપથ જેમાં એમને રસ પડતો તેમા પોતે કેટલી મહેનત લઈને વીગતવાર ચર્ચાપૂર્વક અભ્યાસ કરતા એ જોવા મળે છે ભૌતિકવિદ્યામા અને પાશ્ચાત્ય દ્વિનસ્યીમા ત્યાર પછી ધણા વાગફેરા આવી ગયા છે એટલે આ લખાણ જો મા ત્રિના દષ્ટિબિંદુને—ભૌતિકવિદ્યા અને શ્રુતિ વચ્ચે સમન્વય કરવાના પ્રયત્નરૂપે—રજૂ કરનાર તરીકે ઉપયોગી છે

શ્રી રઘુનાથ પ્રદભટ્ટ

ગો. મા. ત્રિ. ની મનોભૂમિમાં ડાકિયું

નવનકથા ત્રિહોણા ગુજરાતમાં 'સરસ્વતીચન્દ્ર' જેવા મહાત્મ ધનુ સર્જન કરનાર નવનકથા ગોવર્ધનરામ ચિરસસ્મરણીય છે અને ગદ્યે મહાત્મા ગાવીજના સંબોધના કદુ તો ગુજરાતને એમણે એમનાં પાસે જે કંઈ હતું તે બધું જ આપી દીધું છે 'સદેવત સાવળીગા, અને 'બત્રીસ પૂતળીઓ' નો યુગ આચર્યો હતો કરણનેના જેવી ઐતિહાસિક નવનકથાનું માત્ર સર્જન થયું હતું એ સમયે 'સરસ્વતીચન્દ્ર' જેવું યુગનક્ષી સર્જન એ સૃષ્ટાની મહાન સિદ્ધિ છે એમના અભ્યાસકાળમાં એમિન ઝોના, બાઈબલ, વિક્ટરહ્યુગો અને વિથો ટોલ્સ્ટોય જેવા મહાન નવનકથાકારો મુબઈના કોનેન્સિયનોમાં ખૂબ વચાતા આમાં બાઈબલનું Guest of the Absolute અને એમિન ઝોનાનું Parad એમના સર્જનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવી ગયા છે

એમણે ચાર ભાગમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારેય પાસાની જે તનરપર્શી છણાવટ કરી છે એવી વિચારના કોઈ નવનકથાકારે કરી હોય એમ લાગતું નથી આદિ કવિ વાલ્મીકિના સર્જન રામાયણમાં રામે વૃદ્ધ પિતા અને અપર માતાના સતોષ અને પિતૃ-વચનના પાલન માટે રાજ્યત્યાગ કર્યો સરસ્વતીચન્દ્રે પણ વૃદ્ધ પિતાની શાન્તિ જાળવવા અને અપર માતાને સતોષ આપવા મૃત્યુ ગ કર્યો

આદિ કવિના મહાકાવ્ય સાથે સરસ્વતીચન્દ્રનું આ સામ્ય જોવા
તોવું નથી.

‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ના સર્જન વખતે એમની દૃષ્ટિએ પ્રેરણા નડિયાદમાંથી
જ લીધી છે. નડિયાદનો નાગરવાડો નાગરવાડાની પાછળનું મહાવ તળાવ,
મહાવ તળાવને પશ્ચિમ કઠિનું મહાદેવનું મંદિર આ એમના પ્રથમ
પ્રકરણની કલ્પના મૂમિ. સરસ્વતીચન્દ્રના સર્જન સમયે નડિયાદમાં
બાલિસાહેબ દેસાઈનું કુટુંબ સૌરાષ્ટ્રમાંનાં ઘણાં રજવાડાંમાં અનેરું
વર્ચસ્વ બોગવતું. ભાવનગર, લાડી, જુનાગઢ, પોરબંદર છતાંદિ
રજવાડાંઓમાં દિવાનો તો નડિયાદના, જેમનાં નામો માન સાહેબ, તાત્યા
સાહેબ, નાના સાહેબ, ઘા સાહેબ, રાવ સાહેબ, માનચતુર, ગાનચતુર,
વિદ્યાચતુરની કલ્પનામૂર્તિ એમાંથી જડી. સંતરામ મહારાજ એ
ચતુર્યમના મૂર્તિમત વિષ્ણુસ.

એમની સર્વદેશીય પ્રતિભા એટલી મનોવેગી છે કે ધડીકમાં
નડિયાદ, ધડીકમાં મુંગઈ તો ધડીકમાં સૌરાષ્ટ્ર પહોંચી જાય છે.
અંગીય સાહિત્યમાં નવલકથાકાર તરીકે અપૂર્વ પ્રતિષ્ઠા પામનાર
શરદ્દ્યાબુતુ નામ સમસ્ત દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે. સરસ્વતીચન્દ્રને એ
સદ્ભાગ્ય હજુ સાપાત્ય નથી શરદ્દ્યાબુતો દેવદાસ અને ગોવર્ધનરામનો
સરસ્વતીચન્દ્ર બને હૃદયમગ્ન નાથકો. સરસ્વતીચન્દ્રના હૃદયના
પ્રણુ રૂઝવા ગોવર્ધનરામ સરસ્વતીચન્દ્રને સુદરગિરિના સાધુ સંઘમાં
મોકલે છે. જ્યારે શરદ્દ્યાબુતો દેવદાસ કવકતાની મજીઓમાં શરાબ-
ખાનાં અને વેસ્યાગૃહો ખોળે છે. શરદ્દ્યાબુતો દેવદાસ કરતાં
સરસ્વતીચન્દ્ર સુદરગિરિનાં ઉન્નત શૃંગો જોટ્યો ઉન્નત છે. મુંગઈ
પાસેથી કેનેરીની ગુફાઓ જોશે જોઈ હશે તેને સુદરગિરિની કલ્પના
સહેજે આવશે.

પાશ્ચિમાત્ય રથૂળ સાહચર્ય ભાવના ઊગતાં કિશોર કિશોરીઓને

ઉનાગે ન દેરી જ્ય એલા માટે સુ દરગિરિનો પથ દાખવામાં
 એમણે અપૂર્વ આઈદિટ નાપરી ૮ આવતા મુગના એધાણ પારખનાર
 આવેા મુગદષ્ટા નવવક્યાખર વિષસાહિત્યમા કવચિત્ સાંપડશે
 સરસ્વતીચન્દ્રના ચોથા બાગમા પૌર્ણીત અને પાશ્વિમાત્ય સાહિત્યને
 જ્ય મુગેળ એમણે સાધેા છે મેકસ મેડીના પેરેડોકમીસ કોન્વેન્શનલ
 લાઈઝ ઓફ અવર ઇરિનિએશન અને ડિગ્રનરેશન તેમજ
 મુગેપિયા એ લવિષના રાજનીય પ્રશ્નો અને નાયક નાનકતાવિધના
 મનોમથનોના ન્ય ૨ પ્રનીત યાદ ૯ ઉમનની સ્વપ્નસૃષ્ટિમા ડિનરતા
 વડીનોના અશીવતા એ પશુ નવવક્યામા લાગે ૪ સાપડે તેણુ
 અતિ વિલસન છે મુદરિરિની સાધ્યીઓ અને કુમુદના પ્રસંગમા
 ઉત્તમ ગમચરિત અને માનતીમાધવ છૂટી વળાયા છે ૨ નાનકી
 મૈયા કુમુને પ્રમાદધન તારે જર છે અને સરસ્વતીચન્દ્ર તારે સામે
 પત ■ અમ મ્હી અલિમારને ઉપદેશ આપે છે ત્યા જવભૂતિએ
 માલના મુમમા મૂનો મ્નોક ગોવર્ધનરામ કુમુના મુખમા સકળમા
 મૂકે છે ૭ આકાશવાસી ચન્દ્ર મન અને મૂધુ એ ત્રિપુટી મળી
 મારાં રોમેશનને બળી મૂકે તો પશુ મારા વિમળ કૂળના જનકજનનીને
 લાઈન લાગે એણુ કાર્ય કુ નદિ મુ લખ અનખ પ્રશ્નમા લક્ષ
 અને અનક્ષત્રી મીમાસા એની વિશ્વ રીતે કરવામા આવી છે કે
 એમને આચાર્ય ૧૦ આપવાનુ મન થાય.

જવનિકાનુ છેલ્લ એ પ્રસંગ સરદન જુના દેવસમા અને
 એમિન જોવાના પેરિસમા અને ગોવર્ધનરામના સરસ્વતીચન્દ્રમા લગભગ
 સરખેા છે હના ગોવર્ધનગમની રૈની અનોખી છે ચન્દનજ્વળ પર
 છેલ્લા પ્રવાર આ પ્રક જુમા ગોવર્ધનરામ પ્રમાનનના મૃત્યુના મમાચાર
 સરસ્વતીચન્દ્રો મુખે ૪ કહેવતવા માગે છે અને સરસ્વતીચન્દ્રો
 કહેવા ૪ પડે ૯ આ પ્રકરણને મથાગે ગોવર્ધનરામ અંગેજ કરિતી
 ચ્વર સુ ૨ કાન્ય પકાઓ દાંડે છે

Woodman, spare that tree !
Touch not a single bough !
So long it sheltered me,
And I'll protect it now.

આજની કુમારિકાઓના મનોરથ એમણે કુસુમના પાત્ર દ્વારા એટલી તો સરસ રીતે વ્યક્ત કર્યા છે કે જાણે એ વર્તમાન યુગમાં જ જીવતા હોય. મહાકવિ નાનાલાલે સરસ્વતીચન્દ્રને જગત્કાદંબરીઓમાં સ્થાન આપ્યું છે એ ચોખ્ખું જ છે. ચોખ્ખા ભાગના ઉત્સંહારમાં એ પોતે વાચકને ઉદ્બોધન કરે છે કે તું પુરુષ હો કે સ્ત્રી હો, સાક્ષર હો કે પ્રાકૃત હો, રાજાઓ હો કે પ્રજા હો...સર્વથા તું જ હો તેને માટે યથાશક્તિ યથામતિ થોડી થોડી સામગ્રી આ ગ્રંથમાં મળી આવશે તો હું મારા સર્જનની સ્મર્યક્તા માનીશ.

ગુજરાતના આ સંસ્કારસ્વામીના આદર્શો આજના નવલકથાકારો સર્વોંશે ભૂલી ગયા છે. ભૂલે ભૂલ્યા ! ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ ચિરંજીવ છે અને રહેશે.

શ્રી ધર્મેન્દ્ર મ માન્તર (મધુરમ) પંડિતપ્રવરના પ્રેરક પ્રસંગો

‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ જેવી સરસ્વતી ગુજરાતી નવલકથાના લેખક ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનો જન્મ ઈ સ ૧૮૫૫ માં વિજ્યાદશમીએ નડિયાદમાં થયો હતો તેમનું જીવનકાળ અરોનર મુબઈ અને ભાવનગરમાં થયું હતું અરોતરના ધરસસારનો મુબઈના મલ્લરાઠાકો આદર્શનો અને ભાવનગરની અટપટી રાજ્યસ્થિતિનો પદ એમને બેઠો હતો તેમની તબિયત નાનપણથી જ નરમ રહ્યા કરતી. આખો પણ કાચી હતી મુબઈમાં જ્યારે એમની વકીલાત ધૂમ ચાલતી હતી ત્યારે પોતે અમાઉ કરેના સક્ષ્પ મુશ્કળ તેતાળીસમે વર્ષે અર્થોપાસનાનો ત્યાગ કરીને સાકિત્યદ્વારા લોકકલ્યાણની ઉપાસનાનું કાર્ય એમણે આરંભ્યું ૧૮૮૪-૮૫ની આસપાસ એમણે ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ નો પહેલો ભાગ લખવો શરૂ કરેલો એના ચાર ભાગ લખતા પછર વર્ષે લાગેલા ત્રીસ વરસની ઉંમરે લખવાની શરૂ કરેલી એ મહાનવલકથા એમણે પિસ્તાળીસ વર્ષની વયે પૂરી લખી કાઢી હતી એમાં સરકાર વિરુદ્ધની ઘણી વાતો હોવાનું માનીને એને છાપવા માટે એક છાપખાનાવાળાએ પણ વાધો બિલો કરેલો અને એ અડધી છાપ્યા બાદ વધુ છાપવા માટે સાફ ના પાડેલી. એણે થોડા ફેરફાર અને સુધારાવધારા સચન્યા અને એમ કરવામાં

આવે તો જ છાપવાની હા પાડી. પણ આ વાત ગોવર્ધનરામે માન્ય ન કરી એમણે તો સાફ જણાવી દીધું : ‘ના. એમ તો ન જ થાય. હું કંઈ જ સુધારાવધારા કે ફેરફાર ન કરું. તમારે નવલકથા છાપવી હોય તો છાપો અને ન છાપવી હોય તો કંઈ નહિ. એ નવલકથા નહિ છપાય તો ભયે, પણ લખાણ તો નહિ જ ખદબુ.’ આમ થવાથી મજાગાહ પડી લેખક અને છાપખાનાવાળામાયી કાંઈએ નમતું ન આપ્યું. આમ ને આમ ત્રણ વર્ષ પસાર થઈ ગયાં. છેવટે ખીજા છાપખાનામા એને છપાવવાની ગોઠવણ થઈ અને કામ પાર પડ્યું. ગોવર્ધનરામની સિદ્ધાંતપ્રીતિ અને સ્વમાનપ્રીતિ આવી હતી. સ્વમત માટેનો આગ્રહ પણ એમનો એટલો જ પ્રખળ હતો.

ગોવર્ધનરામ બી. એ. થયા હતા એ અરસામા એમના પિતાની ચેઢી લાગી અને તે દેવાદર ખન્યા. એ પછી ખીજા અનેક વિપત્તિઓમાં એ સપડાયા. આથી ભાવનગરના તત્કાલીન દીવાન સામળદાસ પાસે એમણે રહેવા મંડિલું. તેમના તરફથી રૂ. ૧૫૦ જેટલી રકમની શિખવૃત્તિ મળતી. આવી સ્થિતિમા તેઓ ત્રણ વાર વકીલાતની પરીક્ષામા નાપાસ થયા પણ નાઈમેદ થયા વિના ચોથી વાર પરીક્ષામાં એ ખેડા અને ઉત્તીર્ણ થયા એ પછી ભાવનગર છોડી એમણે વકીલાતમા ઝપલાવ્યું કિસ્મતે એમને ચારી આપી. તેમના નાના ભાઈ નરહરિરામની આખ કાચી હોવાથી તેનો અભ્યાસ એમણે છોડાવ્યો અને રૂપિયા પાચમોની રકમ આપી તેને પુસ્તકવિક્રેતાની દુકાન ખોલાવી આપી આજે તે એન. એમ. ત્રિપારીની કંપનીને નામે પ્રખ્યાત છે. આ વટનામા એમનો કુટુંબપ્રેમ પ્રગટ થાય છે.

ગોવર્ધનરામની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ઈસ ૧૮૮૭મા ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ નો પહેલો ભાગ પ્રગટ થયો ત્યારથી શરૂ થયેલી લેખાય એ પ્રવૃત્તિ કેદ ઈસ ૧૯૦૫મા ‘લીલાવતી જીવનકલા’ પુસ્તક પ્રગટ થયું ત્યાં સુધી સતત ચાલુ રહી હતી. મુખર્મિ પ્રારભના સમયમાં તેઓ

પોતાના કાકા મનસુખરામ ત્રિપાડીને ત્યાં રહેતા. એમણે 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો પહેલો ભાગ મનસુખરામ ત્રિપાડીને જ અર્પણ કર્યો છે, ત્યારે ત્રીજો ભાગ પોતની બહેન સમર્થલક્ષ્મીને અર્પણ કર્યો છે તેમના આ મર્મમા તેમની કુલશાષ્ટિ જોઈ શકાય છે

પૂર્વનિર્ણયાનુસાર એમણે લોભમેવા મારે બેતાળીસ રૂપની વચે સક્રિય વ્યવસાયમાંથી ક્ષેત્રસન્યાસ લીધો અને કીર્તિ તથા વૈભવ પ્રતિ જે રાગભાવ દર્શાવે એમાં જ એમના જીવનની હિતમત રહી છે ક્ષેત્રસન્યાસ લીધા પછી મોટા મોટા ઘરા તેમની સમક્ષ આ પા અને વડોદરા રાજ્યના વિદ્યાધિારીની રૂ. ૫૦૦૦ના પગારની અને કન્યા દીવાનની રૂ. ૧૫૦૦૦ના પગારની કે એવી બીજી ધીકતી કમાણીરાખી સરસ માનવતી નોકરીઓનું કહેણ પણ આગળ આપેલ છે. આવી આવી લાનઓ આગળ પણ પોતાના ટેકમાંથી તેઓ ન ડગા આપતા ટેખીના તેઓ હતા તેઓ માનતા હતા “એવું કાઈ પણ કૃત્ય ગુને ન કરવું કે જે આપણે બીજાઓની સમક્ષ ના કહી શકીએ કે કબૂલ કરી શકીએ”

ગોવર્ધનરામના પોતાના જ સંદેશમાં કહીએ તો તેમનું શરીર “માત્ર દવાના પોપણથી જ ટકે નહીં હતું” તેઓ પોતાના કુટુંબના સુમે સુખી અને કુટુંબના જ કુખે કુખી હતા તેમને નોકરી પ્રત્યે નફરત હતી પોતાના પુત્ર રમણીયરાવને તેઓ કહેતા “રમણીય તારા વડવાઓએ નોકરી નથી કરી તારા મોટા કાકાને નોકરી પ્રત્યે અત્યંત તિરસ્કાર હતો તારા નાના કાકાએ પણ બાપાર કરી મદોનગીનું કાર્વ કર્યું છે તો તું પણ નોકરી ન કરે એવી ભારી હાર્દિક ઇચ્છા છે” એમની પ્રકૃતિને નોકરી કરતા સ્વતંત્ર વ્યવસાય જ પ્રિય હતો તેનું પ્રતિબિંબ અહીં જોવા મળે છે

ગોવર્ધનરામ તેમના જમાનાના ધારાસાઓ તરીકે પ્રખ્યાત હતા એક વાર એમની કને એક આદીઘૂડીસાજો ખર્ચો આવેલો

તેમણે રાતદિવસ ભારે પરિશ્રમ કરીને અનેક દાખલા દલીલોવાળી એક
કેસની 'બીફ' તૈયાર કરી અને પોતે એ કેસમાં સફળ થશે એવી.
તેમને પાકી ખાતરી થઈ. એ પગી સફળતાના આનંદ સાથે તેઓ
નાહવા માટે ગયા અને પછી બહાર ફરવા ગયા. તેમની ગેરહાજરીમાં
તેમની આઠ-દશ વર્ષની એક છોકરી એમના ઝોરડામાં આવી અને
કેસના તૈયાર કરેલા કાગળોનો મકરસંક્રાંતિના આવી રહેલા તહેવાર
માટે સરસ મળનો પતંગ બનાવવા લાગી. તેણે એવા કાગળ બગાડ્યા
પણ પતંગ ન બન્યો. પણ છુટે કેટલાય કાગળો બગાડીને એણે
એક પતંગ તૈયાર કર્યો. પછી તે ઝોરડામાં આનંદથી ફરવા લાગી.
એટલામાં ગોવર્ધનરામ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. પુત્રીએ આનંદપૂર્વક
પોતે બનાવેલો પતંગ શાબાશી મળશે એ આશાએ પિતાને બતાવ્યો.
પરિશ્રમપૂર્વક તૈયાર કરેલા કેસના કોમની કાગળોની આવી દશા યથેચી
બેઠે પિતાને ઘણો આઘાત થયો. પણ એમણે ન તો પુત્રી પર ક્રોધ
કર્યો, ન તો ઘાટા ખાધા કે ન તો તમાચા માર્યા. તેમણે તો ક્રોધ કર્યો
વિના પોતાની પુત્રીને એટલું જ કહ્યું. "બહેન! જ્યારે તને કાગળની
જરૂર પડે ત્યારે મને કહેજે. હું તને આપીશ. પણ હવેથી ટેબલ
પરથી પૂઠ્યા વિના કશું ન લઈશ. મારા કાગળોને ન અડકાય, હો."
તેમનામા જે અનેક સમય અને શાંતિ હતી તેની અહીં પ્રતીતિ
થાય છે.

ગોવર્ધનરામ જ્યારે એમ એની પરીક્ષા અંગે મુજબ ગયા હતા
ત્યારે તેમના ભાણેજ કાતિયાલ પડ્યા અને તેમના મશિવાઈ ભાઈ
જ્ઞાનુશ કર યામિક મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવા મુજબ ગયા હતા. તે
વેળા ચદ્રશ ૨૨ ન. પડ્યા એલ્ફિસ્ટન કોલેજમાં પ્રિન્સિપલના વર્ગમાં
હતા કાનિલાઈ અને જ્ઞાનુશ કર પરીક્ષા આપવા જવા માટે નીકળ્યા
ત્યારે ચદ્રશ ૨૩ પડ્યાએ ગોવર્ધનરામને કહ્યું "આ તમારા ભાણેજને
પરીક્ષા આપવા જાય છે. તેમને અહીં રોક આપો" એના ઉત્તરે

ગોવર્ધનરામે ત્યારે લાક્ષણિક હમે જણાવ્યું હતું “એ બને પાસઃ
થવા યોગ્ય હોય તો પાસ થાય એવા મારા આશીર્વાદ છે” પાત્રતા
હોય તો જ ઉત્તીર્ણ થાય એવા પ્રકારના તેમના આ આશીર્વાદમાં
તેમની નીતિમતાનું દર્શન થાય છે એક વા વિદાય પ્રસંગે તેમણે
સદેશો આપ્યો હતો “સત્ય અને સ્વાસ્થ્યને । ચરજો” તેમનો
જીવનમંત્ર બની ગયેલા આ સૂત્રમાં તેમની સત્યભક્તિ અને જીવનદષ્ટિ
દૃષ્ટિગોચર થાય છે

એક વાર ધન આગળ એકાદ વાવરી પિજરામાં પોપટ લઈ
પોપટ વેચવા આગ્યો. ધરના બાળકો તો પોપટ જોઈને રાજી રાજી થઈ
ગયા અને તેમણે તો પોપટ વેચાતો લઈને પાળવા માટેની જીદ લીધી.
ગોવર્ધનરામને તો પક્ષીને પાળવામાં પૂરવાનું ગમે જ નહિ તેમણે
બાળકોને સમજાવ્યું કે જેવી રીતે તમને દોરીથી બાંધવામાં આવે
તો ન રુચે તેમ પક્ષીને પણ બાંધાઈને રહેવાનું ન જ ગમે. બાળકો
આ વાત સમજી ગયા પણ ગોવર્ધનરામનો દયાભાવ ન દબાયો.
તેમણે તો વાધગી પાસેથી પોપટ ખરીદ્યો તેને ખોરાક આપ્યો અને
પંજી છોડી મૂક્યો. આવી દત્તી તેમની દયાવૃત્તિ પોતાના રહેઠાણ પામે
જાન કે એવા બીજા પ્રાણીને પજવતા બાળકોને એટલે જ તેઓ
વારતા હતા.

ગોવર્ધનરામ મુમર્ષિ યુનિ ની ગુજરાતી વિષયની અધ્યાસ
સમિતિના સભ્ય હતા એક વાર એમ એની પરીક્ષામાં બીજા સભ્યો
તરફથી સરસ્વતીચંદ્રને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે નિયત ગ્રંથની દરખાસ્ત
આપી. એ વેળા ગોવર્ધનરામ તે સભામાં હાજર હતા તેમણે એ
દરખાત તરફ પોતાની નાપસદગી બતાવી, પણ બીજા સભ્યોએ ન
માયુ ત્યારે તેમણે દોષ દયાત લેખનું પુસ્તક પાઠ્યપુસ્તક તરીકે
પસંદ ન કરવાની નીતિ મજબૂત કરાવી પોતાનું જ પુસ્તક નિયત
થવું અન્યથા કેટલી નિરપેક્ષતા! કેટલી તપસ્યતા!

ગોવર્ધનરામ વિદ્યાર્થી દત્તા અને મેટ્રિકના વર્ગમાં દત્તા ત્યારે તેમનું સંસ્કૃત પાકું હતું પણ તેના વ્યાકરણમાં તેઓ ખૂબ કાચા હતા. એક વાર લેખિત પરીક્ષામાં તેમણે વ્યાકરણના સવાલોના જવાબોમાં ઉકાળ્યું. એમાં કશું સંગીન ન હતું, એટલે એમને ભારે નિરાશા થઈ, પણ કિંમત હાર્યા વિના એક મહિના બાદ થનારી સંસ્કૃતની મૌખિક પરીક્ષા તરફ તેમણે દૃષ્ટિ રાખી. બધી શક્તિ કેન્દ્રિત કરીને તેમણે ત્યારે એવી તનતોડ મહેનત કરી કે પરીક્ષાને દિવસે પરીક્ષાખંડની બહાર જ ઉભાગરાને કારણે તેઓ તો ધસધસાટ ઊઠી ગયા. પરીક્ષાના ઉમેદવાર તરીકે તેમનો ક્રમ છેલ્લો હતો. તેમનું નામ 'ખોલાયું' છતાં તેમણે ન સાંભળ્યું ત્યારે ખુદ પરીક્ષકે બહાર આવીને તેમને ઠંડેલ્યા. અને જણાવ્યા. પરીક્ષક થોડા ચીડાયા પણ વિદ્યાર્થી ગોવર્ધનરામે ચિત્તની શાંતિ ન ગુમાવી અને બધા પ્રશ્નોના જવાબ ગલરાયા વિના એવા તો દૃઢ આપ્યા કે પરીક્ષકો તો મુગ્ધ જ થઈ ગયા. તેમની ચીડ જતી રહી અને લેખિત પરીક્ષા પછીના મહિનાનાં માળામાં જે રીતે સંસ્કૃત વ્યાકરણનું જ્ઞાન ગોવર્ધનરામે પાકું કરેલું તેમાં દેખાતી તેમની ચીવટ અને લગની જોઈને ચક્રિત થઈને તેમને ભારે શાખાશી તેઓએ આપી હતી. એ પછી તો ગોવર્ધનરામ આગળ ઉપર સંસ્કૃતમાં એટલા પારંગત થયા કે સંસ્કૃતમાં તેઓ નિબંધો અને શ્લોકો લખતા અને વિદ્વાનો તરફથી તેનાં વખાણુ પણ થતાં. પ્રો. કાથવટેએ કહ્યું છે : “મેં અનેક વિદ્યાર્થીઓ જોયા છે, પણ અભ્યાસ કરવાની ગોવર્ધનરામના જેવી ઉત્તમ પદ્ધતિ ઠાઈતી દોડી નથી.”

ગોવર્ધનરામના વખતમાં સ્નાતકની ઉપાધિ મેળવ્યા પછી નવલકથા વાચનમાં સ્નાતકો વખતનો જે દુર્બલ્ય કરતા હતા તે તેમને રુચતું નહોતું બી. એ. થયા એટલે ભણી પરવાર્યા એવી લોકપ્રચલિત આન્યતા તેમને ગમતી નહોતી. આ બંને વૃત્તિઓ દૂર કરવા

તેઓ અચરમચર કહેતા હતા “સ્નાતક થયાથી વ્યક્તિ ગમે તે ધર્મે શીખવાને માત્ર યોગ્ય થાય છે અને વિદ્યામંદિરમાં માત્ર તેણે પ્રવેશ મેળો છે એમ સમજીને તેણે હરકોઈ વિષયનો ખાસ અભ્યાસ, શરૂ કરવો જોઈએ અને તેમાં પ્રતિભુ યર્ષ આજીવિકાના સાધન, મેળવવાની સાથે દેશસેવામાં પોતાનો ફેદનોક ગમન અર્પણ કરવો જોઈએ પોતપોતાના આજીવિમના વ્યવસાય ઉપર ત કોઈ પણ એક બાબત અભ્યાસ માટે નખવી જોઈએ અને આજીમાં ઓડો અર્ધો એક કનાક તેના અભ્યાસમાં ગાળી બૌદ્ધિક જીવનને માટે તૈયારી રાખવી જોઈએ આ પોતાને તથા દેશને માટે ખાસ જરૂરનું છે” અતઃમળના દિવસોમાં તેમના સ્નેહી શ્રી દોલતરામ કૃપાતામ પડ્યા તેમને મળવા ગયા હતા તે વેળા ગોવર્ધનરામને થતી અસહ્ય વેદના જોઈ તેમણે તેમને પૂછ્યું “કઈ સકલ્પ થાય છે?” જવાબમાં ત્યારે ગોવર્ધનરામે જણાવ્યું હતું “My mind is perfectly blessed these are only physical tears (મારું મન સંપૂર્ણ પ્રસન્ન છે, આ અશ્રુપાત માત્ર દેદના જ છે) આપણું કહી વેદના હોવા છતાં તેઓ વિવિધ વિષયો પર વાતચીત કરવા મંડી પડ્યા હતા, ત્યારે તેમની શારીરિક ખીડ તો જાણે જતી જ રહી અને મુખમુખ પર પ્રસન્નતા જ્વાઈ ગઈ હતી જાણે બાલ્યુશય્યા ઉપર સૂત્રોના છતાં યુધિષ્ઠિરના મનનું સમાધાન કરતા શીખમ્પિતામહ ન હોય એવી કલ્પના ત્યારે મુલાકાતીના મનમાં ઉદ્ભવતી હતી

તેમનું જીવન નિયમમદ્દ હતું અને જ્યાં નિધ્યો મુજબ જ જીવન નિર્ગમન પ્રતા એમાં અપવાદ તેઓ જાગે જ કરતા પોતાના પુસ્તકો ધરતી બહાર સચવા કોઈને ન આપવા એવો તેમનો સ્વીકૃત નિયમ હતો એક વાર નિયા મા ગેના એમના મિત્રે એમની પામેથી કાઈ ચોપડી વાચના ને જોઈ લેવા માટે મગાવી હતી એના જરામમાં ગોવર્ધનરામે તપ્પી જણાવ્યું હતું “મારા કેવન પુસ્તકો મુ મર્મમાં

આમ જોવામાં છે. વેથી મેં નિયમ કયો છે કે મારા ઘરની બહાર કોઈને પુસ્તક આપવું નહિ. એ નિયમમાં મારા મિત્રના લાભમાં અપવાદ કરતા હું છડ્છો નથી.” આયું ચુસ્ત હતું તેમનું નિયમપાલન.

કદાચ પોતાના અભિપ્રાયથી સામાના મન ઉપર અસર કરવાની વાત ગોવર્ધનરામને પસંદ નહોતી એટલે કે અન્ય કોઈ કારણે પણ તેઓ સલાહ લેતા આત્મા સમક્ષ પોતાનો સ્પષ્ટ મન બાજ્યે જ ઉચ્ચારતા. અમુક ખાસ મુદ્દા કે વિષય ઉપર એમનું ચોક્કસ દષ્ટિબિંદુ પૂછવા જનારને તેઓ તો વિષયના બંને પક્ષમાં તપાસવાની સકીકત જ પોતાના અખૂટ જ્ઞાનલંકારમાંથી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં રજૂ કરી દેતા. એ પછી તેઓ કહી દેતા : “ મારે કહેવાનું હતું તે હું કહી, રહ્યો. તમે તમારો માર્ગ આમાંથી પસંદ કરી લ્યો. મારે પણ જે વર્તન કરવું હોય તો હું ગમે તે માર્ગ પ્રસંગાનુસાર લઈ લઉં.” અમુક રીતે જ વર્તન કરે એમ સ્પષ્ટપણે તેઓ કદાચ ન કહેતા. પોતાના પક્ષની તમામ વાત રજૂ કરી જેમ વકીલ નિર્ણયનું કાર્ય ત્યાંયાધીય પર છોડી દે છે તેમ જ ગોવર્ધનરામ સલાહ આપતી વખતે કરતા. તેમની આ પદ્ધતિમાં ધારાશાસ્ત્રી ગોવર્ધનરામની અસર વરતાય છે તે તો કીક, પણ સામાની નિર્ણયશુદ્ધિ અને સ્વતંત્રતા પર તરા ન મારવાની તેમની વૃત્તિ પણ અહીં જોઈ શકાય છે.

ગોવર્ધનરામની નિર્ણય કરવાની આગવી પદ્ધતિ હતી. એ વિશે ‘સંત’ ના ગોવર્ધનરામ સ્મારક અકમા નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ લેખે મ કયો છે અને તે નોંધપાત્ર છે. એલ. એલ.બી થયા પછી નોકરી કરવી કે સ્વતંત્ર વ્યવસાય કરવો તે અંગે નિર્ણય કરવાનો અશ્ન જ્યારે તેમની સમક્ષ આવ્યો ત્યારે તેમણે નોકરી અને સ્વતંત્ર વકીનાતનાં કાર્યોને યોગે કુટુંબના માણસોની સુખસમરક, બાળકોનું શિક્ષણ, પ્રાસાદિનો ચાલવ અને પરાધીનતા વગેરે જુદા જુદા

સુદાઓના અદગ અલગ મથાળા મૂકી દરેક મથાળા નીચે એ બંને વિકલ્પ-ધધાઓને યાદ આપ્યા અને છેવટે તેનો કુલ સરવાળો કર્યો આમ કરતા સ્વતંત્ર વકીલાતના ધધાને વધારે માર્ક મળવાથી તેમણે એ વ્યવસાય પસંદ કર્યો બહુ વર્ષો અગાઉ જૂની મુબઈ સરકારે પોતાનું કેન્દ્રમાન મુબઈ, નાસિક કે પૂના રાખવું તે અંગે નિર્ણય કરવા માટે પણ આ માર્ક આપવની પદ્ધતિ અપનાવી હતી અને તે મુજબ નિર્ણય લીધો હતો.

મણીપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી સાથે ગોવર્ધનરામ જુનાગઢ મુકામે ચોઠા દિવસ માટે ગયા હતા તેઓ બંને શહેરની બહાર અર્ધા કાશ જોટલે અતરે આવેલ 'પકાડ-ખાણ' જોવા ગયા હતા. એ ખાણ ગિનારની તોળી પામે છે ગાડી ઝપાટાબધ પસાર થતી હતી ત્યાં બંને બાજુએ પથ્થરના ઢમલા જોઈને ગોવર્ધનરામ મુગ્ધ થઈ બોલી ઊઠ્યા 'હું આ પથ્થરોને જીવવાળા જોઉં છું અને જાણે વાતો કરતા સામગ્રી છું' આ રખતે સફળતાથી તરિકે રહેલા શ્રી-ત્રવાડીને કરિ વફાવર્યું સ્મરણ થઈ આવ્યું આવું હતું તેમનું કવિહૃદય.

વકીલાતના વ્યવમાયમા ઝપવાવતા અગાઉ એક યા બીજા પ્રસંગે ગોવર્ધનરામ જૂના જામેલા અને પ્રતિષ્ઠિત વકીલોને મળી જતા, પણ તેમની વ્યર્થ ખુશામત કે કાવાવાના કર્યા વિના સામાન્ય વિનતી કરતા "કામ આપણો તો કરીશ, પણ આગ્રહ કરતો નથી, કેમ જે તમારે જૂના વકીલો સાથે આડતો બધાઈ ગયેલી છે તે જાણુ છું, અને વળી છેલ્લી અદાવત આગળ કામ ચવાવના માટે નવા માણસને કામ સોંપતાં સ્વાભાવિક રીતે અરેમો થાય, એ સમજુ છું. માટે કામ આપણો તો કરીશ એ ઉપરાંત એક અક્ષર પણ વધારે કરેવાનો મારો દક્ક નથી"

સરસ્વતીચન્દ્રમાં કોઈ પણ રથને કોઈ પશિચમાં આવેત.

સ્ત્રીપુરુષનું કે કોઈ દહીકેતનું કે કોઈ ગામ, જંગલ કે નદીનું પણ ઓળખાય એવું ચિત્ર ન આવે તે માટે ગોવર્ધનગમભાઈએ ખાસ સંભાળ રાખી છે. પહેલો ભાગ હપાતો હતો તે વખતે ધૂધ વાંચનારાઓને પોતપોતાના અનુભવ પ્રમાણે લાગેનું કે આમાં લેખકે કાઠિયાવાડ કે રેવાકાંઠા કે ખંભાત કે મહીકાંઠાની રાજખટપટોનું ચિત્ર હોવાનું છે ખંભાતનો તો તે વખતે એક કેસ જ ચાલતો હતો અને ગોવર્ધનરામભાઈ તેમાં વકીલ હતા. ખંભાતના એ કેસના અરીયે તો અસ્તુત નવલકથાનાં ધૂધ વાંચી ગોવર્ધનરામ ઉપર વાતચીતમાં ખાનગી અને અધિકૃત માહિતીનો ગેરઉપયોગ ક્યાં બાબતનો આરોપ પણ મૂક્યો હતો. પણ તરત જ ગોવર્ધનરામે નવલકથાનાં એ પ્રકરણો લખાયાની તારીખ અને કેસની તારીખો બતાવી તો તરત જ પ્રતીતિ થઈ કે કેસની માહિતી મળી તે અગાઉ નવલકથાનાં એ પ્રકરણો લખાયાં હતાં. આ ઉપરાંત ખીછ ખીના પણ નોંધપાત્ર છે. જૂના મુખર્ષી ઈલાકાના ઘણા ભાગોનાં ગોવર્ધનરામ ફરેલા હતા અને ખટપટો, બનાવો, જનમ્બલાવ, ગૃહસંસાર તેમજ જંગલ, ગિરિ નદી, મામડા વગેરે કુદરતની અનેક જગ્યાએથી જાણેલી માહિતીમાંથી તેના આગવા અશ સ્વીકારી તથા તેમાંના આકર્ષિતક અશ છોડી દઈને એમણે પોતાની વાર્તાની ગૂંથણી કરેલી છે. અને તેથી કરીને જ ભાવનગર, ખંભાત, મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, એમ જુદા જુદા પ્રદેશના લોકો ઉપર હાથ પડવા પામી કે લેખક અમારા પોતાના અનુભવમાં આવેલી વાતોનો જાણકાર અને અમારી પોતાની ઓળખાણનાં સ્ત્રીપુરુષોને જાણુતો હોવો જોઈએ. આ મુદ્દા અંગે 'વસંત'ના ગોવર્ધનરામ સ્મારક અકાબા બ. ક. હકોરે સારી સ્પષ્ટતા કરી છે.

કોઈ એક વાર ગોવર્ધનરામે કુશળ જ્યોતિષીને પોતાના જન્મશકર બનાવ્યા જોશીએ કહ્યું “તમારા ૪૨-૪૩ માં વર્ષમાં તમને બહુ દ્રવ્ય મળશે” જોશીના આ કથનથી ગોવર્ધનરામને

સકા ઉપનન થઈ, કેમ કે પોતે પોતાના જીવનસકલ મુશળ તો જે
 વર્ષા જ્યોતિર્મિ બહુ દ્રવ્ય તેમને મળશે એવું અવિધ્યકથન કહ્યું
 હતું તે જ વર્ષામાં દ્રવ્યોપાર્જનના સાધનરૂપ તેમનો વક્રીતાતનો
 વ્યવસાય છોડીને વાનપ્રસ્થ થવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો !
 પોતે વક્રીન હોવાથી તેમણે તો જોતીને વિવિધ પ્રશ્નો પૂછ્યા ને જાણવા
 ઇચ્છ્યું કે આમ કહેવાનું શું કારણ છે પરિણામે જોશી તમ્મથી
 તેઓ જાણી શક્યા કે તેમને જન્મકુળનો ગુરુ તે સમયે અમુક
 ઘિતિમા આવી તેમને તેમનું ઇષ્ટ ફળ આપશે હવે ગુરુ ઇષ્ટ ફળ
 આપશે એવો જ્યોતિષશાસ્ત્રનો અભિપ્રાય જોશીએ આપ્યો અને
 ઇષ્ટ ફળ એટલે લોકો મન મુશળ દ્રવ્યસાલ એમ સમજીને તેણે
 તો એવું કહી દીધું આથી પ્રારભમા ગોવર્ધનરામ તો વ્યાકુળ
 બન્યા ને માની બેગ કે પોતાનો વાનપ્રસ્થ થવાનો નિશ્ચય ગ્રહોને
 અનુકૂળ નથી પણ જોશીની સ્પષ્ટતા પત્રી તેમના મનમા પ્રસન્નતા
 જ્વાઈ મઈ અને તેમને થયું “આયો, ગુરુ ઇષ્ટ ફળ આપશે અને
 માનુ ઇષ્ટ ફળ તો વાનપ્રસ્થ સર્વ શાસ્ત્રાદિનું મનન અભ્યાસ કરવું
 એ છે તેમ મારા વિચારો અને ગ્રહોના ફળ મળતા આવે છે.”
 આમ થવાથી તેમને અત્યંત સતોષ ને આનંદ મળ્યા જ્યોતિષ
 વિદ્યામા તેઓ કેટલેક અંશે માનતા હતા અને અગાઉ તેમણે એને
 અભ્યાસ પણ શોખ ખાતર થોડો કર્યો હતો

ગોવર્ધનરામે વિવિધ વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કરેનો તેઓ એક વાર
 ઉપનિષદ વચના હતા, તેમા એક મ્થળે જીવને ‘સ પ્રસાદ’ કહેવામા
 આવેનો, એટલે તેમને થયું જીવને સ પ્રસાદ શા માટે કલ્પો અને
 મનના રુમાધાન માટે તેમણે વૈદકશાસ્ત્ર ચરક મુશ્રુન આિ સમ્પૂર્ણ
 ગ્રંથો વગેરે વાંચીને સ્થૂળમાથી મુદ્દમ અને સૂક્ષ્મમાથી સ્થૂળ કેમ
 થાય છે તથા સ્થૂળ મુદ્દમાવધાને અધ્યયન તરતોનું આશ્રયશૂન તથા
 તેમા એ તપોન અદ્વૈત શુ એ સર્વ મદન વિરોધી ઉપર તેમણે શોધ

ચક્રાવી. એક શબ્દને માટે આટલું બધું વાંચનાર અને વિચારનાર ગોવર્ધનરામને વિદ્યાભિનિવેશ મેળો ઉત્કટ થશે તેનું અનુમાન થઈ શકે છે

ગોવર્ધનરામના અધ્યાપક શ્રી પેસ્લનશ કા. સમણાએ ઈ સ. ૧૯૦૨ માં ગોવર્ધનરામના પુત્ર શ્રી રમણીયરાયને પોતાના વર્ગમાં જોઈને અનુમાન કરીને પૂછ્યું. Mr Tripathi, are you related to that young but intelligent and well-bred Mr Govardhanram Tripathi? જવાબમાં રમણીયરાયે પોતે ગોવર્ધનરામના પુત્ર હોવાનું જ્યારે જણાવ્યું ત્યારે શ્રી સમણાએ ફરી કહ્યું “Whenever you drop lines to him, convey my best cherished wishes to him, my dear Govardhan and always let me know how his health and learned mind progress. આવી ઉત્તમ છાપ એમના ગુરુઓને ગોવર્ધનરામ વિશે હતી

ગોવર્ધનરામ સ્વાસ્થ્યની ઘણી કાળજી રાખતા અને ખોરાકમાં પણ સચમ રાખતા. લાનનગરમાં દિવાળીના મામલિક પ્રસંગે તેમની જન્મ માતાએ સારું સારું ખાનાનું કર્યું અને પુત્ર ગોવર્ધનરામને કહ્યું “મોટા! કેઈ વખત તો આવી ભારે વસ્તુઓ ખાવા આગ્રહ કરતી નથી, પરંતુ આજે દિવાળી છે અને આજે આવું સારું ખાનાનું છે તો જરાક ખા” પુત્રે જવાબ આપ્યો “બ તારી આજ્ઞા કબૂલ છે પરંતુ મારું શરીર બગડશે પણ તું કહેશે તો મારે ના નથી. પાહળથી તારે ને મારે ઉપાધિ થાય એવો પ્રસંગ આવેો જોઈએ નહિ” આવેો ઉત્તર મળ્યા છતાં માતાએ પોતાનો આગ્રહ ન છોડેો. એટલે પુત્રે માતાની આજ્ઞા માથે ચઢાવી પણ રાતના જ ગોવર્ધનરામની વાત સાચી ફરી. તેમના પેટમાં દુઃખાવેો થઈ આવેો અને ઉપચાર કરવા પડ્યા માતા ચિતાગ્રસ્ત થઈ ગઈ—

તરત જ તેણે પછી તો કહ્યું “ મોટા, હવે હું તને કોઈ પ્રસંગે આગ્રહ કરીશ નહિ તારી ઇચ્છાનુસાર વર્તજે ! ”

પ્રાચીનસની પરીક્ષામાં ગોવર્ધનનામના પુત્ર રમણીયરાય ન્યારે નિષ્ફળ મળ્યા ત્યાગ્યાઃ બે ત્રણ દિવસ પછી તેમણે રમણીયરાય પાસે કેટલાક પુત્રો-બેલા ત્યારે એ પુત્રો ક્યા હેનાની જાન પૂરી જવાનમા રમણીયરાયે જણાવ્યું “ શ્રી ઇનિલાસ સાથે મે વાચના પસંદ કરેલું પુનઃ Social life in Greece આ છે ” આ જવાબ સાંભળીને તેમણે જણાવ્યું “ Well, Ramaniya I washed you fair આ સાંભળી પુત્ર આશ્ચર્યકેન થયો અને તેણે પૂછ્યું “ મોગ કાકા, પુત્રની નિષ્ફળતાથી સાધારણ રીતે વડીલને ગ્વાનિ થાય ત્યારે તમે આનંદ પામે છો તેનું શું કાણુ ? ” ઉત્તરમાં ત્યારે ગોવર્ધનરામે જણાવ્યું “ “ For now you shall learn how great were the Greeks, there you shall learn the spirit of true patriotism ”

એક પ્રસંગે બે ત્રણ સુરોડો ગોવર્ધનરામ પાસે આવ્યા અને તેમણે તેમની સલાહ પૂછી “ નોકરી કરી કે વ્યાપાર ? ” આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સમજ અને મદદામ્ય કરતા હોયો “ નોકરી કરી એ મને તો અઘોનું કામ નામે છે મહાનગી અને માલોશપણ મેળવતું હોય તો કોય વ્યાપાર અને હું ખેતો અનુભવ પ્રાપ્ત કરો ! ”

નિજત્વ ભાષા તરફ ગોવર્ધનરામને બારે મુઠ દની. એક વાર ન્યારે તેઓ અધ્યયનમાં ન જીન થઈ પોતાના મકાનમાં બેઠા હતા ત્યારે પોતાની માતિના ઈંગોર વધના પાનોક જળકો જણાર-જોવાનમાં જાળ-જોવાઓ કરતા હતા એકમેકને “ સાળા ” શબ્દ વડે સંબોધતા હતા. સાક્ષરશ્રીએ એ સામ્રાજ્ય અને તે જવા ખિન્ન થયા તેમણે એ કિશોરો પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને કહ્યું “ બાઈ, તે પેલાને માળ દીધી ને સારું કરું ? કોઈને માળ ન દેવાય એવું તું શું નથી વિખેલો ?

અનુ ચિત્તએ ત્યારે 'સાળા' ને ઠેકાણે 'વદાલા' કહીએ, પણ
ગાળ ન દર્ષએ આપણે લોક નાગર કહેવાઈએ, આપણે ઉચ્ચ
અને ખાનગી કુટુંબમાં જન્મ થયો છે માટે એવું બોલવું નહિ !”
છોકરો મિત્રારો શરમાઈને જતો રહ્યો.

આમ, ગોવર્ધનરામનું જીવનકમળ સુંદરતા અને સદ્ગુણોથી
સમર છે. તેમના જીવનકમળની એક પાંદડી પૂર્ણ વિકસિત છે.
તેમના સાહિત્યના જોટાનું જ સ્મૃદ્ધ તેમનું જીવન છે. ખીજી રીતે કહી
શકાય કે તેમના જીવનની સમૃદ્ધિ ને લગ્યતા જ તેમના કવનમાં
પ્રગટ થઈ છે. તેમની સવમખંડિત રસિકતા, ચિત્તનદીપતા, સંસ્કારિતા,
નીતિપ્રીતિ, નીકરતા અને તટસ્થતા ન્યાયપરાયણતા આદિ સર્વે તત્ત્વો
તેમના સાહિત્યમાં સારી રીતે પ્રગટ થયાં છે. તેમના સાહિત્યના જોટાનું
જ પ્રેરક તેમનું જીવન છે અને સર્વને માટે રહેશે એમાં નથી
અતિશયોક્તિ ને નથી સંશય.

શ્રી ધર્મેન્દ્ર મ માન્તર (મધુરમ)

સાક્ષર ત્રિપુટીની

ગઝલો

(૧) ગઝલ-મકાર અને સ્વરૂપ

ગઝલ આપણે ત્યાં સોનેટની જેમ જ પરભાષાના સંપર્કથી આવેલો મધ્યપ્રકાર છે, પણ સમયની દૃષ્ટિએ સોનેટ કરતાં એ વહેલો ખેલ્યો અને પ્રચલિત બન્યો હતો. મોનેટ તો અર્વાચીન યુગનો પેદાશ છે, પણ ગઝલ તો દ્વારામ અને દ્વારામની પૂર્વ નયસુદર, કવિ ખેના દીપવિજય અને કવિ વિદ્યાવ જેવા જૈન મુનિઓએ પણ એક યા બીજા હિંદુસ્થાની ખેડી છે કવિ ખેનાએ સ ૧૭૪૮ના અસ્સામ સ્થળ વલ્કુનની કેટલીક ગઝલો લખી છે તો નયસુદર રેખતામા એક પ્યવગમ લખ્યો છે એ અગાઉ લગભગ સોળમા સત્તરમા સદ્કામા લવાઈના જુના જુદા વેગોમા રેખતાના સ્વરૂપમા આ પ્રકાર ખેડાયેલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ પ્રકાર દ્વારામના અસ્સામા એટલો પ્રચલિત બન્યો હતો કે સ ૧૮૭૦ માં કવિ કૃષ્ણરામે 'ખેના કલિકાળના ગર્યામા ત્રિપુટી વાર્ણમા ગઝલ રેખતા જેવા સ્વરૂપોમા વમેલા અને ગાનમા ગમતા દીરેના ફાગણિયેના દરક વિરે નિર્દેશ પણ કર્યો છે આ રીતે આપણે ત્યાં પ્રચલિત બનેલા પરદેશી સાહિત્યપ્રકારોમા ગઝલ સૌથી જૂનું અને સૌથી અધિક લોકપ્રિય કારવરૂપ છે

આમ ગઝલ સરિતાનો પ્રભાવ નવસુંદર અને કવિ ખેતના સમયમાં નાના ઝરણાં રૂપે થયો, પણ દ્વારારમે હિંદી અને ગુજરાતીમાં ભકતહૃદયની આરઝૂ વ્યક્ત કરીને એમાં વિશેષ ચારિસિંચન કર્યું છે. મધ્યકાલીન યુગમાં ફોરેણું આ ઝરણું અર્વાચીન યુગમાં વધુ વિસ્તૃત અને વ્યાપક બન્યું. નર્મદયુગમાં એનો પટ પહોળો અને ગહન બન્યો. ત્યારે 'જય જય ગરવી ગુજરાત'ના ગાયક નર્મદના સૂરતમાં ફારસીનો ઉગ્મસ અને પ્રચાર ઝાઝો હતો. પણ સાચો પ્રભાવ તો તેણે પશ્ચિમયુગમાં પ્રાપ્ત કર્યો. ત્યારે ગઝલસરિતાને અપૂર્વ સમૃદ્ધિ લાધી. એ પછી મુનશી-ગાધી યુગથી માંડી અઘાપિ સ્વરાજ્ય યુગ પર્વતના અરસામા ગઝલકાર 'નસીમ' ના શબ્દોમાં કહીએ તો ગઝલની રસકુંજોમાં ધણા કવિ કોકિલોનાં રસિક ફૂજનો સંભળાવા માંડ્યા અને પરિણામે ગુજરાતમાં એ ગઝલસરિતા વધુ વ્યાપક, સમૃદ્ધ અને ગહન બની. આમ નવસુંદરથી નસીમ સુધી વિસ્તરેલી ગઝલસરિતાના પટ પર દૃષ્ટિપાત કરતાં રામનારાયણ પાઠકનું કથન સર્વોચ્ચ યોગ્ય લાગે છે. "ગુજરાતમાં ગઝલ જિતરી એમાં કર્યું ખોટું નથી થયું, એમાં ગુજરાતી પ્રતિભાનો વિજય છે. ગઝલ આપણે એક છવતો પ્રવાહ છે."^૧ એને લોકપ્રિયતા મળતી જતી હતી ત્યારે આરંભના તખ્તમાં આપણે ત્યાંની તત્કાલીન ગઝલોને નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ "સફીવાંની ઘોષણા કરનારાં ફારસી કાબ્યોની કૃત્રિમ નકલ અને ગુજરાતના પ્રમજ્જવનથી વિચ્છિન્ન"^૨ ગણી હતી. પણ ગઝલસરિતાનો વેગ ન ઘટ્યો. એટલું જ નહિ પણ એક વિવેચકના શબ્દોમાં કહીએ તો "આપણા કવિઓએ ગઝલનાં મૂળ બધેના છોડી તેને માત્રામેળ રચના-તરીકે વિકસાવી છે તે યોગ્ય કર્યું છે. અને ગઝલના હરેક જાતના લાવેને વ્યક્ત કર્યો છે. ગઝલને જાંડા

૧ 'નભાવિહાર' પૃ ૧૯૪

૨ 'વાર્ષિક વ્યાખ્યાનો' પૃ. ૧૧૮

અને માન હિદામ નહિ પણ સચ્ચી બાવોનુ પણ વાદન
કર્તુ છે" ૩

મૂળ અરણી બાપામાં લખાતી મજન ફાગ્મી બાપામાં પ્રચલિત
બની અને ત્યાંથી ઉત્તર બાપામાં ધર્મ તેના પ્રભાવપે આપણે ત્યા
આરી 'મુગાજેન' શબ્દ પરથી મજન શબ્દ આગ્યો છે અને તેનો
અર્થ છે 'પ્રેમ વિશે સ્ત્રીઓ સાથે પ્રેમયુક્ત બાપામાં કાન્યપે
વાનચીત કરી વળી એવું પણ માનવામાં આવે છે કે આખી
નિદાહી સ્ત્રીઓ સાથે મોજમજા માણવામાં જોણે ગુનરેની એવા
મજન નામના માણસના નામ ઉપરથી એવી મોજમજા વર્ણવનાર
કા ને મજન નામ આપવામાં આ પુ છે ૪ એ ગમે તેમ હોય,
પણ એ વાત સાચી છે કે મજન નામના પદ્યમગર્મ પ્રેમ મોહ,
રૂપ સુદ ના, મોજ, આશા, ખુશી મૂખી પાનખર, ફૂલ પતંગિયુ,
મજનુ લખના સનમ સાચી માણક, વેળા, રિતોમ, બેચેની,
નિશ્વાસ, વસ્ત્ર-મિલન આદિ મધ્યે વડે માનવપ્રેમ (છરકે મિત્રાજી)
અને ઈશ્વરીપ્રેમ (છરકે દમીદી અને 'છરકે ઈનાહી')નું એક ને કે
એક ને આધ્યાત્મિક પ્રેમનું આરોપન થાય છે એક ફારસી
લેખક મટે છે છ ના ગદમાં નડતી પારાવાર વેળા એ જ
મજનની પદ્ધતિઓ મજનમાં ખાત કરીને પ્રિયમાના વિરહથી થયેલી
પ્રેમીની દદી દદાનું નિરપણુ તેના વિરહાકન્ઠ પ્રેમમૂર્તિના સ્વરૂપનું
સતત સ્મરણ અને તેનું બનાવ તેના દર્શનની ઉત્કટ આતુરતા,
તેના વમગની તેની અસ્વસ્થતા, પ્રેમી નિગરની મનરાના બિભરા-
દુખલયુક્ત મન વગેરે અવસ્થા હોય છે અને જેમાં એ ન હોય તે
મજન મજન' નામને પાત્ર નથી પ્રિયમાના વિરહથી થયેલી દુખદ
દશા ઉપરાંત પ્રેમી હૃદયના વખતોવખતના નર કાલાવાના પ્રિયમત
તરફથી તેની સુતક્ષી અને તેના જુદા જુદા પરિણામોનો અનુભવ

પણ ગઝનના આવેખાએનો હોય છે. ગ્રેમજકિતના મધુવાનમાં મત થયેના
 લુહ્યની મસ્તી અને ગ્રેમને અનુકુળ વસત ઋતુના બકારતું વર્ણન
 પણ ગઝનોમા આવે છે" વળી એમા માથકની ખૂમસરતીનું બધાન,
 મહોખતમા કમાયના આશકની દુર્દશા, દુનિયા પ્રતે વેરાગ્ય, માથકના
 વિરદથી ઉપજતી વેદના અને વલવવાટ, માથકને મળતાની ઉમેદ
 અને તેના મુખ પરના તનનો તારીફ પણ દોય છે આ દૃષ્ટિએ
 સમગ્રય છે કે ગઝનનું શરીર તે ગઝન નથી, પણ તેનો પ્રાણ કે
 આત્મા તે જ ગઝન છે 'ગઝન' તે હદોગદ્ ગ્યતાનું નામ નથી,
 પણ અમુક રચનાના સૂક્ષ્મભાવ શરીરનું નામ છે, ૫ ગઝન તો
 કવિ 'મસ્તમાલ' કહે છે તેમ કવિતાના વિષય સમધી સામાન્ય
 નામ છે અને હદનું નામ 'હઝઝઝ મુસમન' છે ૫ 'મ-શ-ઈ-
 હુન-મ-શ-ઈ-હુન, માપની રચનાના હદને આમ છતાં, આપણે
 ગઝન તરીકે ઓળખીએ છીએ ગઝન તો લાગણીની લીના છે.
 એમાં દર્દની મધુરતા અને મધુરતાનું દર્દ છે. મુગ્ય પ્રશુભગાન સાથે
 એમા આછરું જીવનદર્શન ઝળકે છે એમા શાયરનું હૃદય દૃશ્ય
 હોય છે એમા સવેદનની સરસાણીને પકડે જીવનના સત્યો
 માર્મિક છટા અને રમણીયતાથી વાચા પામે છે શ્રી 'મરીઝ' એક
 શેરમા કહે છે તેમ 'હૃદયનું રક્ત, નયનના સાર, જીવનનો નિચોડ,
 ભગે તો ગઝલોમા આવે છે તરબતર બામન' એમા જીવન ને જમાનાનું
 દર્દ કનનરૂપ પામે છે, ભિર્મિનું કપૂતર બોલી જાડે છે, રસાનદની રમણ
 છે, મનગમતી સમરના ઉદ્ગાર પામે છે, અને તૈયાના મધુરા દર્દગાન
 બને છે શ્રી મકુદ દેવે 'મારી ગઝન'મા જે આવેખે છે તે સર્વે ગઝનો
 માટે સામાન્ય રીતે કહી શકાય કે ગઝનમા છે અનાદિ મયામણ, નશીબું
 વાતાવરણ, ફાગણની અગન-ગાળ, દીવાનાનું ડહાપણ, ધરતીનું
 ધારણ, નદવાયેલી માસુમ નજરના કામણ, દિલની પાખોનો ફફડાટ,
 ખીતર ખિરાજેલા ભવોની ભલામણ, અનાખીની થાપણ, ને અલાખીનું

અને માન ઉદામ નવિ પણ સવમી ભાવેનુ પણ વાહન
કયું છે” ૩

મૂળ અરગી ભાષામાં લખાતી ગઝલ ફારસી ભાષામાં પ્રચલિત
બની અને તાથી ઉર્દૂ ભાષામાં થઈ તેના પ્રભાવરૂપે આપણે ત્યા
આરી ‘મુગાલોના’ શબ્દ પરથી ગઝલ શબ્દ આવ્યો છે અને તેનો
અર્થ છે “ પ્રેમ વિષે સ્ત્રીઓ સાથે પ્રેમયુક્ત ભાષામાં કાવ્યરૂપે
વાનચીત કરતી” વળી એવું પણ માનવામાં આવે છે કે આખી
જિંદગી સ્ત્રીઓ સાથે મોજમજા માણવામાં રહે છે ગુજરેની એવા
ગઝલ નામના માણસના નામ ઉપરથી એવી મોજમજા વર્ણવનારા
કાવ્યને ગઝલ નામ આપવામાં આ પુ છે ૪ એ ગમે તેમ હોય,
પણ એક વાત સાચી છે કે ગઝલ નામના પદ્યપ્રકારમાં પ્રેમ, મોહ,
રૂપ, સુદગતા, મોજ, આશા, ખુશી, ખમી, પાનખર, ફન, પતંગિયુ,
મળતુ લયના, સનમ, સાળી, માચક, વેદના, રિયોમ, બેચેની,
નિશ્વાસ, વચ-મિલન, આદિ શબ્દો વડે માનવપ્રેમ (‘દુસ્કે મિઝાજી’)
અને ઇશ્વરીપ્રેમ (‘દરકે દરીયા’ અને ‘દરકે ઇનાલી’)નું એટલે કે
એકિક ને આધ્યાત્મિક પ્રેમનું આનેખન સાચ છે એક ફારસી
લેખક કહે છે “દરના શદમાં નક્કી પારાવાર વેદના એ જ
ગઝલની પદ્ધતિઓ ગઝલમાં ખાસ કરીને પ્રિયતમાના વિરદથી થયેલી
પ્રેમીની દહીં દેશનું નિરૂપણ, તેનો વિરહાકન્દ પ્રેમમૂર્તિના સ્વરૂપનું
સતત સમગ્ર અંશ અને તેનું બધાન, તેના દર્શનની ઉત્કટ આતુરતા,
તેના વગરની તેની અસ્વસ્થતા, પ્રેમી જિંદગી બળતરાના ઊભરા-
દુખખુશી રુદન વગેરે અસ્થ ટોચ છે અને જેમાં એ ન હોય તે
ગઝલ ‘ગઝલ’ નામને પાત્ર નથી પ્રિયતમાના વિરદથી થયેલી દુખદ
દશા ઉપરાંત પ્રેમી હૃદયના વખતોવખતના નર કાવાવાના, પ્રિયતમ
તરફથી તેની સુનવણી અને તેના જુદા જુદા પરિણામોનો અનુભવ

પણ ગજનમાં આનેખામેનો હોય છે પ્રેમમહિતના મધુપાનમાં મત્ત થયેલા
 વહનની મસ્તી અને પ્રેમને અનુકુળ વસતી જનુના બદારનું વર્ણન
 પણ ગજનોમાં આવે છે " વળી એમાં માથુકની ખૂંચમૂરતીનું બપાન,
 મહોત્તમાં ફનાવના આશકની દુર્દશા, દુનિયા પ્રતે વેરાગ, માથુકના
 વિરદથી ઉપમતી વેદના અને વલ્લરનાટ, માથુકને મળવાની ઉમેદ
 અને તેના મુખ પરના તનની તારીફ પણ તોય છે આ દૃષ્ટિએ
 સમગ્રપણ છે કે ગજનનું શરીર તે ગજન નથી, પણ તેનો પ્રાણ કે
 આત્મા તે જ ગજન છે 'ગજન' તે જોદાનદ ગચનાનું નામ નથી,
 પણ અમુક રચનાના સ્વભાવ શરીરનું નામ છે પણ ગજન તો
 કવિ 'મસ્તનાય' કહે છે તેમ કવિતાના વિષય મધ્યમાં આમાન્ય
 નામ છે અને જોડનું નામ 'હજ્જગ મુસમન' છે પણ 'મ-શ-ઈ-
 પુન-મ-શ-ઈ-પુન', માપનો રચનાના જોડને આમ જોડા, આપણે
 ગજન તરીકે જોળખીએ છીએ ગજન તો લાગણીની લીના છે.
 એમાં દર્શની મધુરતા અને મધુરતાનું દર્દ છે મુગ્ધ પ્રણયગાન સાથે
 એમાં આજેડુ જીવનદર્શન જોડે છે એમાં શાપરનું હૃદય દનરાય
 તોય છે એમાં સવેદનની સરનાલીને પડે જીવનના સત્યો
 માર્મિક જડા અને રમણીયતાથી વાચ્યા પામે છે શ્રી 'મરીઝ' એક
 શેરમાં કહે છે તેમ 'હૃદયનું રમન, નયનના શર જીવનનો નિયોડ,
 ભગે તો ગજલોમાં આવે છે તત્પતર પામત' એમાં જીવનને જમાનાનું
 દર્દ કનકપ પામે છે ભિંમિનું કબૂતર ખોલી જોડે છે રસાનની રમણી
 છે, મનગમતી સમસ્યા ઉદ્ધાર પામે છે, અને જવાના મધુરા દર્દગાન
 બને છે શ્રી મકરદ દવે મારી ગજનમાં જે આલેખે છે તે સર્વે ગજનો
 માટે સામાન્ય રીતે કહી શકાય કે ગજનમાં છે અનાદિ મધામણ, નશીનું
 વાતાવરણ ફાગણની અગન-જાળ, દીવાનાનું કહાપણ, ધરતીનું
 ધાન્ય નદવાયેલી માસુમ નજરના કામણ, દિલની પાખોતો ફરગટ,
 ખીતર બિરાળેલા ભવોની ભલામણ, અનાખીની ચાપણ, ને અભાગીનું

ખાપણ પ્રણયની મીઠાશ કે મૂઝવણ એમાં એટલી વ્યાપક રીતે રજૂઆત પામે છે કે ‘આદિષ’ પોતાની એક ગજનના શેરમા કદવના કરે છે : “જ્યારે પ્રણયની જગમા શરૂઆત થઈ દમે, ત્યારે પ્રથમ ગજલની રજૂઆત સર્ષ દમે.” પણ આને કદવના જ મળતી રહી, એમાં બળમળના દેવાં ને મનગમતા નવનોની વાત હોય છે. શ્રી અમૃત ‘ધાયલ’ની એક પકિતનો ઉપયોગ કરી કહી શકાય કે ગજવ તો ‘ગીત છે જખમી કઠોતુ’ અને તેનો લેખક છે ‘કદ જખમી ગીતોને.’ શ્રીમતી કવલનો એક શેર ગજવમાં મવાતા દદની સરસ રજૂઆત કરે છે.

કયસી મજવ ઓર શએર કહાકે ?

શાયદ કોઈ જખમ રિસા હે.

(‘અરે! મજવ અને શએર સાના? એ તો હૈયે થયેલે કોઈ ધા દૂઝયો છે’) શ્રી. ‘શવ’ પાલનપુરીના શબ્દોમા કહી શકાય કે કવિ ‘મજવરૂપે જીવનની દદબાની ને બધા સમજી શકે એવી કલાની લઈને’ આવે છે એ તો છે હ મ રખતી જેનુ સિયન થયું છે એવા જીવન ચમતના સુમન

ગુપ્તારે મજવ શાયરીના નામાકિત શાયર ‘સપદા’ પણ ‘હૃદય-અગત મારો’ ગજનના એક શેરમા મજનને ‘હૃદયના છે દુકગા’ કહે છે

ગિરા-ગુજરી, આ નથી શેર મારા,

હૃદયના છે દુકગા, હુ ચરણે ધરુ છુ.

શ્રી મરીઝ કહે છે “જીવનની વેદના છે મજવની કલાની” સાથે” મજન એટલે ‘પ્યારનો કીર્તિસ્તભ’ મજવમા દિલની દિવરુખા વાગી રહે છે અને સારી મજવમા ખુમારી ને ખામોશી, ભાવપ્રતીકોનો સૂક્ષ્મતા ને હૃદયસ્પર્શિતા, તરંગિત લયબદ્ધતા, આળેહૂળ અભિવ્યક્તિ, જીવનની રિપમતા અને પ્રસન્નતા, કથનની સરળતા અને સચોટતા,

વેદનાનું દર્દ અને દર્દની વેદના, જુવાનીની મજા અને સમ, ઊર્મિની સમ્યક્ અને સચોટતા, ભાવની વેધકતા અને પ્રેરકતા, જમાનાની ઝનક અને ઝાંખી, જીવનનું ઝેર અને અમૃત, જગત બગીચાના ફૂલ અને કાંટા, જીવનની શાન અને ગુલામી મનમોજી તાન, જીવનપુષ્પના વિવિધ રંગ ને સુગંધ, બેતમા મિળજની ખુશી ને ગમી, પ્રણયની કથા અને વ્યથા, આગા અને નિરાશા સૌન્દર્ય અને પ્રેમ, લાગણીના નૂલ અને પૂર, અશક્યનો પ્રાપ્તિ માટેની વિપાત્રા અને પ્રાપ્તિનો ઉત્નાસ, અનુભૂતિની ગહનતા અને ગભીરતા, વિચારના ચમકાગ અને કલ્પનાના કનકવાનું ઉજુન સવેદનની સૌરભ અને મહોબ્બનની મસ્તી ને મીઠાશ મધુરા મયનની માદકતા જીવનના આવાત અત્યધાતોની વાણી, કથનની રમિકતા, વગેરે તરવો બહુધા ચમકી જાય છે શ્રી કલ્પ મહેતા તો ગજનને 'જીવનનું મ્હન' કહે છે 'કોણ કહેશે આ કવન હ? જીવનનું આ તો કંઈ છે' શ્રી વેણીભાઈ પુરોહિતની પકિત વાપરીએ તો કવિ 'ગુમાનીને ગજનમા ગાઈ' નાખે છે એમા કથેની દર્દની દાસ્તાન વિરે એક શાયર જે કહે છે તેમા સારી ગજનની શકિત પરખાય છે

ચૂંકિયા સી દિલમે યક લેના હે કોન?

શેર તો જાહિરમે હે તેરે સપાહ.

(તારા શેર તો દેખાનમા સાત સીધા ને સરન છે જના દિલમા તો ચૂંકી ખણુના લાગે છે)

એ પછી તો વિવિધની દૃષ્ટિએ આરભમા પ્રણુને કેન્દ્રમા રાખીને સખાતી ગજન પ્રકૃતિ, દેશભક્તિ વ્યક્તિ કે વિમૂતિ-મક્તિ ને અનુદક્ષીને પણ લખાવા લાગી 'ઠરકે ઇનાહીની ગજનોમા ઠરકે મિળજની જેમ શબ્દોના લોકેક અર્થ ન લેતાં સદી ગોળે સુનો સાયદો, શરાબ એટને લકિતની મસ્તી, સનમ એટને સદ્ગુરુ

મયખાના એટલે તપની જગ્યા અને ચુંબનાદિ એ:લે પ્રજુપ્રેમનાં ચિદ્નેહ એવા અલોકિક અર્થ લેવાના હોય છે.

વિષયની દૃષ્ટિએ ગજલને જોયા બાદ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ તેને વિચારીએ તો ગજલ એટલે એક જ છંદ ને પ્રાસવાળી પંક્તિઓનું કાવ્ય. તેની પહેલી કડીની બંને પંક્તિઓ સપ્રાસ અને તે પછીની કડીઓની પહેલી પંક્તિમાં કોઈ પણ શબ્દો અને બીજી પંક્તિ સપ્રાસ દોષ છે એવી ગમે તેટલી કડીઓ લખી શકાય છે. તેની પ્રથમ કડી પૂર્વ કડી (મત્સ્ય) કહેવાય છે અને અંતિમ કડી પૂર્ણ કડી (મહતા) કહેવાય છે. પૂર્વ કડી પછીની પહેલી કડી સુદર પૂર્વ કડી. (હરને મત્સ્ય) કહેવાય છે. એ પછી સાદી કડીઓ આવ્યા બાદ જે અનિમ પૂર્ણ કડી આવે છે તેમાં કવિ પોતાનું નામ વા ઉપનામ યોગે છે ગજલની દરેક કડી અલગ સ્વતંત્ર એકમ હોય છે અને પ્રત્યેક કડીએ વિષય અને ભાવ બદલાય છે અરબી ભાષામાં કડીને શેર, છંદને બાદ અને પંક્તિને મિસ્ર-એ-તદ્દ કહે છે સર વિલિખમ જોન્સ ગજલને “અસગત પરોવેલા પૂર્વનાં મોતી” કહે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ગજલ એટલે સિન્દુર-વિચાર ધરાવતા શેર-રંગી મૌકિતકોનાં માળા. ઉર્દૂ કહેવત ‘બિગળા શાઈર મસિંવડગો’ મુજબ ગજલમાં મરશિયાના ભાવ ન ગૂંથાવા જોઈએ. એમાં વળી કદાની કે કોમી જુદાના વિષય ન યોગ્ય શકાય, એ સર્વ તો રૂબારૂ મુસ્લિમ કે કલ્મ જેવા કાસ્તી પ્રકારમાં યોગ્ય શકાય વળી કાસ્તીના આપણે ત્યાં મુરખમ, રૂબારૂ, મુસલ્લસ, ગજલ, મુખમ્મસ, મુસદ્દસ, મરનવી, કમીદદ, મુસ્તઝાદ, અને કલ્મ, આદિ જે દસ જેટલા લઘુ કાવ્યપ્રકારો પ્રચલિત જન્યા છે તે પૈકી ગજલ સૌથી વધુ ખેડાયેલા અને લોકપ્રિય કાવ્યપ્રકાર છે એની પ્રત્યેક પંક્તિમાં ચોદ માત્રા અને ચાર તાવ દોષ છે એમાં રદિક (પ્રાસ) અને કાદિયા (અનુપ્રાસ) અપ્રાપ્ત જળવવાના હોય છે. પૂર્વ કડી (મત્સ્ય) ની પ્રથમ બંને

પંક્તિઓ ને અંતના શબ્દોમાં એના રદિફ (પ્રાસ) જળવાયેલા હોવા જોઈએ અને એના ઉપાન્ત્ય શબ્દોમાં એના કાફિયા (અનુપ્રાસ) જળવાયેલા હોવા જોઈએ. એ પછીની દરેક કડીની ખીજ પંક્તિમાં આ કાફિયા-રદિફની જળવણી થવી જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે કહીએ તો ગઝલની પૂર્વ કડીની પ્રથમ એ પંક્તિઓના અંત્ય શબ્દોમાં 'હોય છે' રદિફ હોય તો એ પછીની પ્રત્યેક કડીની ખીજ પંક્તિમાં અંતિમ શબ્દ તરીકે 'હોય છે' નો પ્રાસ જળવાવો જોઈએ. વળી એ જ રીતે પૂર્વ કડીની પંક્તિઓમાં 'આભાર' અને 'સમજદાર' શબ્દો કમર્યા: કાફિયા (અનુપ્રાસ) તરીકે હોય તો એ પછીની પ્રત્યેક કડીની ખીજ પંક્તિમાં એ શબ્દોના અનુપ્રાસ તરીકે 'અધિકાર', 'ભાર', 'પ્રકાર', 'અપાર', 'સાર', પ્રચાર', 'સારવાર', 'આવકાર', 'બેકાર', 'શિકાર', 'વિકાર', દરકાર', 'યાદગાર', 'રોજગાર', 'વિસ્તાર', 'વણુમાર', 'વફાદાર', 'રોજગાર', 'બેકાર', 'ઉમેદવાર', 'ગિરફતાર', 'વિગતનાર', 'જયજયકાર', 'ગુનેગાર', દોસ્તદાર', 'અણુસાર', 'સહાર', 'સરકાર, અને 'હાહાકાર' જેવા શબ્દો યોગ્યતા જોઈએ.

શ્રી. રણુજીડભાઈ ઉદયરામ દ્વે યોગ્ય રીતે કહે છે તેમ દુદાની પેઠે ગઝલની કડીના બે ચરણ રચાય છે. મતલબ એટલે પૂર્વ કડીની પહેલી પંક્તિનો અત્યાદાર ધ્રુવપદ કે ટેક કહેવાય છે. ગઝલની રચનામાં રૂબારૂ પ્રકાર બહાર (રાગિણી) નો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. તેની ઇખ્બારત સાદી, રસિક લહેજતદાર, કર્ણપ્રિય જોઈએ, અને હીન ગામઠી કે રૂઢિપ્રસન્ન ન જોઈએ, કેમ કે એ તો છે આશિક માશુકની ગુફતેગો. એટલે કર્ણકંઠ એવું કશું એમાં ન જોઈએ. સર્વોત્તમ શેર શાહબેત કહેવાય છે.^૬ ગઝલનું બંધારણ આપણી દૃષ્ટિએ કહીએ તો 'લલગાલગા લલગાલગા લલગાલગા જુ લગલગ લલગાનગા' હોવાનું રા વિ. પાટક જણાવે છે^૭ બપારે 'મસ્તખાલ' ગઝલમાં

૬ 'ગુજરાતી મઝલિસ્તાન' માનો 'ફારસી કાવ્યતત્વના' લેખ, પૃ. ૪૯.

૭ 'નમોવિહાર' પૃ ૧૮૦-૧૮૦ 'ગુજરાતી મઝલિસ્તાન' (સાગર) પૃ. ૪૭.

હજ્જત્ત હંદ હોવાનો મત ધરાવે છે અને તે મુજબ તેની રચનામાં ફારસી પ્રમાણે ચાર ચાર અક્ષરી ચાર ગણ દરેક ચરણમાં આવવા જોઈએ. એનું ગણ પ્રમાણ લગુગુગુ છે. આપણી ચક્ષરી રીત લાગુ કરતાં આ હંદનું પ્રમાણ 'ચરગુગુ ચરગુગુ' છે. પ્રથમ બે પાદ અંત્યાનુપ્રાસવાળાં હોવાં જોઈએ; વળી બે પાદનો એક શ્લોક ગણાય છે તે પ્રમાણે દરેક શ્લોકનું બીજું ચરણ પ્રથમ શ્લોકની સાથે અંત્યાનુપ્રાસવાળું હોવું જોઈએ. આવા પંદર શ્લોક (બેસત) અગર તેથી ઓછાવતા લખવાનો રિવાજ છે. ચરણમાં આઠ અક્ષરે યતિ હોય છે, જે કે યતિ વિષે ફારસી હંદ શાસ્ત્રમાં નિર્દેશ નથી. પણ યતિ હોય તો વધારે સારું. પણ આપણે ત્યાં 'ગાગાલગા ગાગાલગા ગાગાલગા'ના માપવાળી સપ્તકલ સંધિની ગઝલો વધારે લખાઈ છે. આ રીતે પણ શ્રી. 'સગીર' કહે છે તેમ "સર્વ ભાષાઓની ઓઢી ઓઢણી, દેહથી નિજના ગઈ દીપી ગઝલ" અને "આ અરબ, ઈરાન ને ઉર્દુ તણી, યે ગઈ ગુજરાતને પ્યારી ગઝલ." ગઝલ ફારસી કાવ્ય પ્રકારોમાં લઘુતમ કાવ્ય પ્રકાર હોવાનું મંતવ્ય રણછોડભાઈ જી. દવે ધરાવે છે. કે ગઝલ એટલે એક રીતે બે પંક્તિની કડીવાળા મુક્તકોની જ માળા.

ઈરાન અરબસ્તાનમાં પ્રભુને પ્રેમસ્વરૂપ પ્રિયતમા માનીને તેની હૃદયની લગનીથી પૂર્ણ પ્રેમથી ભક્તિ કરનાર લોકો 'સૂફી' કહેવાય છે અને એમની ભક્તિપ્રણાલી સૂફીવાદના નામે ઓળખાય છે. એમાં ભક્ત તે આરાધક અને પ્રભુ તે આરાધ્ય હોય છે. સૂફ એટલે જીનનો જામો અને તે પહેરીને ફરનાર સૂફી એટલે પવિત્ર મનુષ્ય. આ સૂફીવાદ ઈસ્લામનો રહસ્યવાદ (mysticism) છે અને તે ગઝલના આત્મારૂપ અને ભૂષણરૂપ છે. પ્રેમને સૂફીઓની પરિભાષામાં 'શરાબ, અને સૂફ'ની આવી ભક્તિદશાને 'તસવ્વર' કે 'તફકકર' કહે છે તથા એ પ્રેમભક્તિને 'તરિકત' કહે છે. આપણે ત્યાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની પ્રેમસંદાયના ભક્તિમાં આનાથી જિવદી રીતે ભક્તવ્રતિ પોતાની જાતને ગોપી એટલે કે પ્રિયતમા (માથક) માને છે અને પ્રભુને પ્રિયતમ (આરાધક) માને છે. મીરાં અને

દયારામની ભક્તિ આ પ્રકારની છે દયારામનો ઇસ્ક એટલે જ દર્દરૂપે ગઝલમાં પુકારી બેઠે છે “મદનમોહન પ્યારે મહેબૂબ મેરા હે” મીરાબાઈએ ગઝલ લખી નથી પણ ‘ગોવિંદો પ્રાણ અમારો રે,’ ‘હા રે કોઈ માધર હો,’ મેરે જનમ મરણ કે સાથો,’ ‘તમ રે પિતા હુ જનમ નેગણ છુ’ અને ‘મૈ તો હરિચરણથી ઘમી’ જેવા પદોમાં તેણે આ પ્રકારની પ્રેમભક્તિ વહાવી છે

ગઝલરૂપી રાજકુમારીની નમણી નાજુક સરારી આપણે ત્યાં આવી અને જે વાતાવરણ બદલાયુ અને નવી વસ્તુનો ઉમેરો થયો તેનું આયેખન કરતા એક વિવેચક સરસ રીતે જણાવે છે “આપણાં કા યો અને કવિઓની કદનામાં સાકી અને સનમ નહોતા, સમરકદ-શુખારા નહોતા સૌન્દર્યના આવરણ માટે આપણે ત્યાં ધૂધટ હતો, ધુરખો નહોતો હવે ધીમે ધીમે ગઝલમાં રસમાધુર્યની સાથે સુરાહી અને જામનો ખણખણાટ સંભળાવા લાગ્યો ખજર અને સમશેરની ધારો સરાણ પર ચઢી અને તેમાંથી ચિનગારીઓ ઝડવા લાગી સંધ્યાપૂર્ણના ધટારવની સાથે નમાઝની બાગો સંભળાના લાગી આપણા કવિઓ એકલદોકલ લખતા અને ધરતે ખૂણે પોતાનું ગન્ય પોતે વાચી મનોરંજન કરતા તેને બદલે કવિસંમેનન અને શેરોસુખનની અનુમન યોજના લાગી શુન શુનશુન અને શમા પરવાનાના વણુન સામાન્ય શ્રોતાઓને પ્રથમ વાર રસિક લાગના માડ્યા આપણા વાચકો અને શ્રોતાઓએ પ્રથમ વાર નરગિસના ફન અને ચુરેયાના નક્ષત્રની કઢાણી મુઘ્ધભાવે રસ દૂરકે અદણુ કરી વાતાવરણ રંગીન અને રસમય બન્યું શાયરીનું રાજનમ ટપકી રહ્યું સર્વત્ર એક મોહક મધુર માદકતા મ્હોરી રહી હત્યોનો ધડાર વખો અને વિઓને વાચા ફૂટી ગઝલનું આગમન થયું પછી તેની આપણે ત્યાં પ્રણાલિકાઓ બધાવા માડી

* ‘જ્યહિદ્દ ફૈનિકના વા ૧૩ ૮ ૧૨ના અંકમાં મુજરાની સાહિયમ્મ ગઝલ ત્રિપચક રેખમાં લેખકનો નામોદ્દેશ થતા નથી

(૨) સાક્ષર ત્રિપુટીની ગઝલો

ગઝલનું આગમન યશુ આપણા મધ્યકાલીન યુગમાં, પણ તેનેદઃ સમાન અને સાચો આરંભ થયો નર્મદ યુગમાં અને આપણાં બીજાં સાહિત્યસ્વરૂપોની જેમ તેને પણ સમૃદ્ધિ લાધી પડિત યુગમાં. તેમાં જ નડિયાદની સાક્ષર ત્રિપુટીનો ફાળો અનન્ય છે. ગોવર્ધનરામે (ઈ. સ. ૧૮૫૫-૧૯૦૭) ઉત્તમ નવલકથા આપી મણિલાલ દ્વિવેદીએ (ઈ. સ. ૧૮૫૮-૧૮૯૮) ઉત્તમ નિબંધો આપ્યા, અને “મસ્ત બાલ” બાલાગકર કથારિયાએ (ઈ. સ. ૧૮૫૮-૧૮૯૮) ‘સૌન્દર્ય લક્ષરી’ની અનુકૃતિરૂપે મસ્ત વિરલસુંગારની ઉત્તમ રચના ‘ક્લાન્ત કવિ’ આપી. પણ આ સાક્ષરત્રયીએ ગઝલની આરાધના પણ સારી એવી કરી છે. કથાપીએ લગ્ને ગઝલને લોકપ્રિય કરી અને લોકોને ગઝલપ્રિય બનાવ્યા, પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગઝલની સાચી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા તો બાલાગકરે જ કરી. ગુજરાતને ગઝલનું પેયુ એમણે જ લગાડ્યું અને મણિલાલે બાલાગકર કરેલી ગઝલ‘તિ’દાને સુદૃઢતા આપી. પડિત યુગના અન્ય કવિઓને મુકાબલે ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ ગુજરાતી ગઝલના ક્ષેત્રે આ ત્રયીએ જે અર્પણ કયું છે તે ચંદિયાનું છે.

ગોવર્ધનરામની ગઝલો

આ સાક્ષરત્રયી પૈકીના પ્રથમ તે પડિત યુગના પ્રવર્તક ગોવર્ધનરામ તેમની નવલકથા ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ યોગ્ય રીતે જ વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી જેવા અભ્યાસી વિવેચક દ્વારા ‘પડિત યુગનું મહાકાવ્ય’ નું જિરુદ પામી છે.^{૧૦} જીવનનું માધુર્ય સારામાં સારી રીતે સમજાવનાર^{૧૧} આ કથાકૃતિમાં કલ્પનાનું બળ અને અનુભવની કિતકટતા એટલી માત્રામાં છે કે જેથી તેની શૈલી કાવ્ય જેવી બને છે એટલું જ નહિ

૧૦ ‘નિઝમીયા’ પૃ ૮૧, ૧૧ આનંદશંકર મુવ : ‘સાહિત્યવિચાર’

પણ તેમા નિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના દમ્પ્તીમાં કહીએ તો નર્થ કરિત્વ જ નીતરે છે અને તેથી તેઓ જણાવે છે તે યોગ્ય છે "

‘ ગોવર્ધનરામ માત્ર વાતીકાર નથી કરિ છે, દબ્દા છે ગોવર્ધનરામ મદાન કરિ છે કલ્પનાને જમાડી, ઉત્તેજ, પાંખો આપી ઉન્નત લાગણીનું પ્રવળ પૂર તે વહેવરાવે છે તેવું બીજા કોઈ ગુજરાતી કરિમા નથી સરસ્વતીચન્દ્રની અદ્ભુત કાવ્યમથના, તેનું કાન્થોચિન વાતાવચ્ચ સૌ કોઈ સ્વીકારે છે ગોવર્ધનરામ કવિની, ચિત્તની, સાધકની તદ્દુપના સાધી શકે છે " ૧૨ ‘ સરસ્વતીચન્દ્ર’ ના બીજા ભાગના સાતમા મંકલુખાના અધારી રાતના બીપણ વર્ણનમા તેમની અદ્ભુત કરિત્વશક્તિ પ્રગટ થઈ છે આવું ઉત્તમ કવિહૃદય ધરાવનાર ગોવર્ધનરામે કોણ જાણે કેમ પણ સ્વતંત્ર ગજનો ભૂખી નથી કદાચ એમની સયમમગ્નિ આર્થપ્રકૃતિને ગજનનું ઉન્નત પ્રગ્લાગાન રુચિકર નદિ બન્યું હોય નરસિંહરાવ દિવેદિયાને તેમની માતલા ‘ કાલરિજ, અને કાઈક આઉનિગની પેઠે, હમેશા સાગરનું સ્મરણ આપે છે તોફાની, પ્રચડ તરંગ ઉછાળનારો સાગર નદિ પણ શાન્ત ગાન ગાતો પ્રભાતના અધકારમા ઘેરા પ્રભાતિના ગાતો રાત્રિના અમકતા અધારામા ઊડા ભાવ ઉદ્દીપતો, સાગર " ૧૩ આની પ્રતિભાની લગ્નતાને લીધે ગોવર્ધનરામને નરસિંહરાવ દિવેદીવાની જેમ જ ગજન બહુ આપ્તો ન શકી હોય એ સ્વાભાવિક લાગે છે આમ છતાં નરસિંહરાવના હાથે થઈ છે તેવી ગજનની સદતર અવગણના ગોવર્ધનરામના હાથે નથી થઈ ફારસી ગજનોના સપર્કની અસર એમની ‘ સરસ્વતીચન્દ્ર’ નવનકથામા સારી રીતે પ્રતિબિંબિત થઈ છે અને એ રીતે નવનકથાના ઉત્તમ પાત્ર સરસ્વતીચન્દ્રના દુખના ઉદ્ધારો રૂપે આપણને કેટલીક ગજનો મળે છે ‘ સરસ્વતીચન્દ્રના પહેલા ભાગમા આવી સુખી દુ-

તેથી કાને શું? દુઃખી હું તેથી કાને શું?' (પૃ. ૨૪૮) 'દીર્ઘા જોડા પિતામાતા, ત્વ વદાલી મુખી દારા' (પૃ. ૨૪૯), તેના ત્રીજા ભાગમાં 'ગુજર વાર્નિક'માં કવિ તરજશંકરના નામે આવેલી 'દુઃખી તું તે પિતાને શું? ઝૂરે થેનો, બાગું તે શું?' (પૃ. ૭૭) અને ચોથા ભાગમાં 'મુખી કાને નહીં પિતા? હવે ચાની કરો ચિંતા,' (પૃ. ૧૨૭) 'હવે આ બેખ મેં ધાયો, નવો રસધર્મ છે જાયો,' (પૃ. ૧૧૨). 'તપ્યા તપ તોય દરિ કર્યાથો? જપ્યા જપ તોય દરિ કર્યાથો?' (પૃ. ૧૦૦) અને 'પ્રિયા! તું મોકા છોડી દે! જમતના બધ નોડી દે!' (પૃ. ૭૨૯) વગેરે ગજવો મળે છે. આમાંની ઉત્તમ તો છે 'મુખી હું તેથી કાને શું?' અને 'દીર્ઘા છોડી પિતામાતા' ગજવો. આમાં રસ અને હૃદયનું ધેરું દર્દ સધન રીતે અંકિત થયાં છે. એમની ગજવોની પ્રિયિષ્ઠતા એ છે કે એમાં શરમી-ઉદ્ભૂત લાપાના કિલ્લિય રાખે નથી, પણ ભાવનો ઉત્કટ વેગ, લાગણીનો ઉજ્જનો પ્રવાહ, હૃદયનાલાલિત, અસંકારોનું સૌન્દર્ય, માધુર્ય અને વ્યાકુલતા ઉપજાવે તેવી હૃદયરર્પણતાનાં તરવો એમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. શ્રી. 'સાગર'ના સમુચ્ચિન મન મુજમ એ ગજવો મનોરંજક અને મુશ્કિલ છે અને કલાની દેની કેટલી સમર્થ છે, તેનો અચ્છો નમૂનો એ છે. આ ઉપરાંત ગોવર્ધનગમે 'મુખમ્મસ' ના મિત્રાન પર ગજવો રચવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ એમણે વધારે ગજવો લખેલી જણાતી નથી. ૧૪ આમ છતાં ગજવોમા સરસ્વતીચન્દ્રનું તીવ્ર જીકું મનોમંથન મર્તિમંત થયું છે-ખાસ કરીને મૂર્છિત કુમુદને જોઈને કહેલી ગજનમાં એમની ગજવોની 'જલાંગીરી ફફીરી એ લજાટે છે લખાવી મેં, છૂટે ના તે નીલાચી લે, પડ્યુ પાનું સુધારી લે,' 'મુખી હું તેથી કાને શું? દુઃખી હું તેથી કાને શું?' 'ન જુલાતું તું જુઓ જા! વિધિનુ પાણું તે પી જા,' 'કૃતધીને વિમારો ને! જનારાને જરા દો ને!' અને 'હંય આ જોડ્યું ત્યાં જોડ્યું; શરીર ત્યાં હોમ્યું ત્યાં હોમ્યું,' એવી પંક્તિઓ તો લોકકંઠે રમી રહી છે. એની અવનરણ્યમના

પશુ સારી એવી છે. એમની 'દીધાં છોડી પિતામાતા' ગજલ તે દર્દની અભિવ્યક્તિ અને કલ્પનાની દૃષ્ટિએ એમની ગજલોમાં સર્વોત્તમ છે અને ગુજરાતી સાહિત્યના ગજનગુલજારમાં પશુ ઉત્તમ સ્થાન પામી શકે તેવી છે. એનો હૃદયો ભાગ ધણો સરસ છે. અહીં રા. વિ. પાઠક કહે છે તેમ ગોવર્ધનરામની કલ્પના ઉત્તુંગ છે, લગભગ લઘુ છે. સરસ્વતીચન્દ્ર પોતાને ભસ્મથી છાયેલા ગિરિ સાથે યોગ્ય રીતે સરખાવે છે, પશુ ખાસ ખૂબી એ છે કે કુમુદ એ ગિરિ સાથે સંકળાએલી નદી બને છે, અને એવી દશામાં એને અખિંધમાં સમાવું પડે છે. આકાશમાં ઉદ્દમીવ થઈ ગિરિ જોવા કરે છે અને નદીને અખિંધમાં જઈ શવું પડે છે. આ સળગ રૂપક તથા કડીમાં સુધક રીતે લખાયું છે; એવું કદાચ ગજલસાહિત્યમાં બીજો જગજો જ મળશે ૧૫ વર્ણી સન્યાસને જરાળામુખીની, સ્વચ્છંદાચારને પતંગોડુનની, સરસ્વતીચન્દ્રની તત્કાલીન જીવનદશાને અરણ્યના એકલા વાયુની તથા તેની ત્યારની ગતિને પર્શ્વગણના ઉડુન અને સમુદ્રમાના મોજની ગતિની, પ્રીતિ વિનાના જીવનને રબની, તથા સરસ્વતીચન્દ્રના ખોળાની શિયા કર્તાંય અધિક કઠોરનાની સાથે આલકારિક સરખામણી કરે છે અને ઉપમા, રૂપક તથા વ્યતિરેકનો વિનિયોગ સુપેરે કરે છે. ફારમી માપ મુજબ જોવા જઈ એ તો તેમની ગજલોમાં રદિક્ષ-કાદિયા ધણી વાગ જળવાયેલા હોતા નથી.

મણિલાલની ગઝલો

ગોવર્ધનરામ કરતા સંખ્યા અને ગુણવત્તામાં મણિલાલ દિવેદીની ગજલો ચઢિયાતી છે. તેમણે ઈ.સ. ૧૮૮૭માં પ્રગટ કરેલા 'પ્રેમજીવન' માં, ઈ.સ. ૧૮૯૪માં પ્રગટ કરેલા 'અબેદોમિ'માં, અને ઈ.સ. ૧૮૯૫માં પ્રસિદ્ધ કરેલા 'આત્મનિમજ્જન'માં મળીને કુલ ચૌદ જેટલી ગજલો આપી છે ઈ. ૧૮૮૦ થી ૧૮૯૮ સુધીના ૧૮ વર્ષના સમયમાં-

—લભેલા પપ જોટવા કા-ગોમાં આ પ્રમાણુ ઓણુ ન ગણાય તે પેનાની આ રચનાઓને 'ત્રિભિન્નિસોત્તમજન્ય કાવ્યો' કહે છે અને હૃદયરસના સાગ સમા પોતાના તરજાનના નિર્વિવાદ પ્રમાણુનો અનુભવ કરવા કરાવવાના સાદગ્રિક સાધનરૂપે તે લખાણેથી દોરાનુ જાણીને તેમાં આત્મવિભાસના ક્રમનો અને આત્માનુભવનો દર્શિદાન રહેનો. દોરાનો નિર્દેશ કરે છે એ જ પ અમલકાગના સૂચક દે રાનો પણ ઇમારે તેમજે કયો છે ૧૧

ગાનની અધીકિક શબ્દિનમાં તેઓ માનના તોવ થી સ મીનશાખનો અનુભવ અને અપરિચય દોરા છનાં તેમજે પોતાના 'ક નરસ'ને અનુસરીને એ રચનાઓને 'હૃદયને દ્રાવન' એવા લાગેલા વિરિષ ગગોની સરખિ ઉપર ઉતારી છે યોગેના ગમના બધારજ અને તાલની પદ્ધતિની દષ્ટિએ રચિતર ધર્ષ પડે તે માટે તેમજે ઉડું' શબ્દોનો ઉપયોગ કયો છે એ માટે તેમજે 'અનેદોર્મિ' ની પ્રસ્તાવનામાં પોતાનો મન સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે "સમૂદન સમ્બો ગજનોમા જરા પણ મોખના નથી, ઉડું ગજનોની મીઠાશ ગુજરાતીમાં આવતી નથી. કારમી હદ શાખનુ મને જ્ઞાન નથી તેથી ગજનોના બધારજમા ઠેકાણે ઠેકાણે હોય હોવાનો સભન છે, રહિ અને કારિયા હ કવચિત્ત નદિ પણ હોય, પરતુ મારી ઉકિત સાથેની મારી તન્મયતા એ જ અને પણ મારે બચાવ છે" ૧૭ તેમની આ સ્પષ્ટતા છના 'અમર આગા' અને 'હુ એકનો જાટકુ' જેવી ગજનોમા ગજનતુ શુદ્ધરપ સચરાયુ છે

પ્રેમ, ધર્મ, અને તત્વજ્ઞાન એતેમના પ્રિય કાવ્યવિષયો છે અને 'અનેદોર્મિ' ની રચનાઓ તો અનેદોર્મિ ઉપરનો ઊર્મિપ્રવાપ જ છે. 'શિક્ષાશન' ની દૃષપત સૈનીમા રાચના મલિવાત અલી ગજનોમાં દેખાતા નથી. સફીઓનો જેમ મલિવાત પણ એદિક પ્રેમને આધ્યાત્મિક

પ્રેમના સોપાનરૂપ માનતા હોવાથી તેમની અલિખત વિચારસરણીના પ્રતિપાદન માટે તેમને ગઝલોનું વાદન હીક અનુકૂળ બન્યું છે. પણ 'અબેદોર્મિ' ના બીજા ગુચ્છની 'વૈરાગ્યોર્મિ', 'કપાળોર્મિ', 'વિદ્યેર્મિ' આદિ ગઝલોને અમુક ક્રમમાં ગોઠીને તેમણે અદ્વૈત સાક્ષાત્કાર માટે વાસનાક્ષયનો ક્રમ દોરી આપવાનો જે યત્ન કર્યો છે તેમાં, 'કપાળોર્મિ' ગઝલમાં 'દર્દોદિલ' નો અર્થ આશય કે પ્રેમને બાંધે 'વાસના' કરવામાં, 'વિદ્યેર્મિ' માં સૂફી કવિના મુખમાં ચૂકેલા તેમની પ્રેમ ભાવનાની વિરુદ્ધતા 'કહે તું સાચું થઈ છું ધન ધન' ના હિદ્દગારમાં, કેા ધીરુભાઈ દાકરે કહે છે તેમ અનોચિત્ત અને દૂરાકૃષ્ટતા છે ૧૮ 'હું એકલો ભટકું' 'કિસ્મતની દગાબાજી' 'આન દોર્મિ' અને 'સિદ્ધાન્તોર્મિ'ની ગઝલોમાં તો અબેદમાં શરીરસબંધ નિર્વાણ અને અપાપમય હોવાનું તેઓ પ્રતિપાદન કરે છે 'સનમ', 'દર્દ', 'લિખર', 'ઈસ્કે હકીકી', 'જામે ઇસ્ક', 'ખુદાઈ' 'મસ્તી' 'ઈસ્કેશરામ', 'મિત્તજે ઇસ્ક', 'મઝા મીનોઈ', 'વસ્ત્રપ્રહસાન', 'ઈસ્કયખમાન' વગેરે સૂફી પરિભાષાના શબ્દો તેમની ગઝલોમાં જોવા મળે છે, પણ સદૈવ કંઈ એમાંથી અનિર્વાય રીતે એવો ફલિતાર્થ નીકળતો નથી માત્ર 'આન દોર્મિ', 'અમર આશા' ને 'સ્વરૂપોર્મિ'ની ગઝલો સદૈવ રીતે સૂફી અર્થ સ્ફુટ કરે છે

એ સિવાયની રચનાઓમાં બહુધા તો તેમણે આવી પરિભાષા દ્વારા વેદાન્તનો ઉપદેશ જ આપ્યો છે ઇસ્કની ખૂબી, મસ્તી અને દર્દ તેમની ગઝલોમાં સારી પેઢે છટાયા છે અને સચોટ બન્યા છે 'હું એકલો ભટકું'માં પ્રેમની ઝખના અને તત્ત્વગ્રન્થ નિરાશાનું હૃદયસ્પર્શી આવેશન છે 'કિસ્મતની દગાબાજી'માં કલ્પનાને કડુતાનો અનુભવ કરાવના કિસ્મતની કરામતની બનિહારીનું ગાન છે 'સિદ્ધાન્તોર્મિ'માં ઇસ્કની ખૂબી અને ખુમારીનું વર્ણન છે

‘આનંદોર્મિ’મા હૃન્ની પરમ પવિત્ર વેદી પર કુરબાની કરતા અને તેમા મળ માણુના મગ્તોની મસ્ત ખુમારીનુ ગૌરવ ગ્વાન છે ‘અમર આશા’મા લાખો નિરાશામા છુપાયેલી આશાની અમરતાનુ મહિમાકથન થયુ છે આ બધી તેમની ઉત્તમ રચનાઓ છે, પણ તે સર્વેમા ‘અમર આશા’ સર્વોત્તમ છે, એટલુ જ નહિ પણ ગુજરાતી ગઝલમદાનયનુ તે ઉન્નત સિખર છે ગુજરાતી ગઝલિસ્તાનમા મણિલાલનુ નામ સુરસૌકશરે લખનાર ને અમર કરનાર એ રચના ગુજરાતી ભાષા બોલામે ત્યાં સુધી ચિત્રિત રહેમે એમા કોઈ શકા નથી ગાંધીજીને પણ લાગ્યુ હતુ કે એને અહીં શકે એવા ધણા કાવ્યો હાલના લખનારા કવિઓના નથી અને તેથી નમામા ગાયનોને બંને આવા કાવ્યનુ સેવન તેમણે ઇષ્ટ ગણ્યુ હતુ ૧૬

સરળતા રસિજ્ઞતા અર્થસમરતા અને સ્મૃતિમયતા એ મણિલાલની ગઝલોની વિશિષ્ટતાઓ છે મગ્તી અને ‘દર્દ’ એમા પ્રધાનરથાને છે તેમણે મહદંશે મહાર્ષિનુન (લગાગામા)ના આગ આવર્તનરાળા હમ્દગ્ન હોમા ચોતાની ગઝલો લખી છે અમર આશા ‘હુ એકનો ભાગુ’ કિસ્મતની દગાબાજી, ‘અનુભવોર્મિ’, ‘કપાઓર્મિ’, ‘નિરાશા’ અને બેદમા અબેદને સાક્ષાત્કાર’ રચનાઓ આ પ્રમાણની છે ‘એ મૂરતિ કે’ કોણુ છે ?’ અને માયાનો પ્રેમરૂપે શબ્દભાર’ જેવી ગઝલકૃતિઓ મહાર્ષિનુન (લગાગામા)ના તથા આવર્તનસદ્ગિન મહાર્ષિનુન (લગાગા) ના અત્યમાપરાળી છે આ સિવાયની ગઝલો આવા નિમ્નિત માપરાળી નથી ‘જનમ્યુ ધરમ’ રમ્યુ આદમ’ નિઘાય સનમ અને ‘વસ્ત્રવદ્ સાન’ આદિ ફારસી વ્યાખરણની દ્રષ્ટિએ યરેના કાલિકર પ્રયોગો અર્થમા યરેના ‘ખાન સારી’ છે નો ફારસી પ્રયોગ પણ વર્ણુસકર સ્થો લાગે ૧૭ ‘એ મૂરતિ કે’ કોણુ છે ? ની બીજી પંક્તિમા માપની અનિયમિતતા છે રદ્દિ-કાફિયાના માપરાળા ફારસી ગઝલના

અધારણીની દૃષ્ટિએ ‘અમર આસા,’ ‘આનંદોર્મિ,’ ‘સ્વરૂપોર્મિ,’ અને ‘સિદ્ધાન્તોર્મિ’ ગઝલો અણીશુદ્ધ ને ખામી વિનાની છે. એ સિવાયની ગઝલોમાં માત્ર રદિફ જ સચવાયા છે. ‘હું એકલો છાટકું’માં એક જ સળંગ ઊર્મિનું નિરૂપણ અને પ્રત્યેક કડીએ સ્વતંત્ર પ્રાસની યોજના છે અને તેથી ફારસી પદ્ધતિ મુજબ ખામીરૂપ છે. ફારસી શબ્દોના વધુ પડતા વિનિયોગથી ક્યાંક દુર્બોધતા દેખાય છે. આમ છતાં, પ્રસાદ કંઈ સર્વત્ર જોખમાતો નથી અને ડૉ. ધીરુભાઈ દાકર કહે છે તેમ “તેમની ભાષા સચોટ, બળકટ, અનુભવના રણકાવાળી તેમ કથું-મધુર છે. ઉત્કટ આવેગ અને મસ્તી તેનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. શબ્દને મચડીને કૃત્રિમ રીતે પ્રાસ મેળવવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો નથી. ઉક્તિની તન્મયતા સઘાતાં વ્યાપોઆપ રદિફ અને કાફિયા મેળવાઈ જાય છે ને ગઝલની ચોટ સઘાય છે.”^{૨૦} શ્રી. સુદરમ પણ “ઉક્તિની તન્મયતાને બળે જ” તેમની કેટલીક ગઝલો ખામીવાળી છતાં ચિરંજીવ બની હોવાનું ગણે છે. મણિલાલ કેવળ સંસ્કૃત અને ફારસી શૈલીના જ નહિ પણ અંગ્રેજી શૈલીના પણ એક ઊંચી ક્લાસના ઊર્મિકવિ છે. ‘પ્રેમજીવન’ અને ‘અભેદોર્મિ’નાં કાવ્યો ગુજરાતી કવિતાનાં ઉત્તમ ઊર્મિકામાં સ્થાન લે તેવાં છે,^{૨૧} તેમણે ગઝલોની અંતિમ પંક્તિમાં પોતાનો નામાક્ષર “મણિ” ઉપનામરૂપે ક્યારેક ક્યારેક યોજ્યો છે અને લૈરવી, સોરઠ, તથા બિહાગમાં ગઝલ-રચના કરી છે ને તેમાંય લૈરવીમાં સવિશેષ. **બાલાશંકરની ગઝલો :**

પણ આ બંને કરતાં ય બાલાશંકરે ગઝલક્ષેત્રે કરેલું અર્પણ સંખ્યા અને ગુણવત્તામાં વધુ મહત્વનું, આગવું અને ચિરસ્મરણીય છે. ‘બાલા’ દેવીની ઉપાસના તેમના પિતાએ કર્યાથી તેમને પુત્રલાભ

^{૨૦} એજન પૃ ૩૪-૩૬

^{૨૧} ‘અર્વાચીન કવિતા’ પૃ ૧૭૩-૧૭૪

ચપાળી તેમનું નામ 'બાલાચક્ર' પાડવામાં આવેલું અને તેમનાઈ
 રહતી ભક્તિની મળી માટે તે તેમના "મસ્ત બાલ" તખલ્લુસ
 માટે પણ આ દર્શાવત કારણમૂલક હોય. આર હાઈની નામના
 અધિકારીને પણ કવિના ગુજરાતી, ગ્રંથ, પરિવર્તન, ઉર્દૂ, સંસ્કૃત, અરબી
 અને અંગ્રેજી ભાષાઓના જ્ઞાનની પ્રતીતિ થયેલી તેમના ધણુ ધણુ
 કરવાના મનમુઘા પરિપૂર્ણ ન થયા, તથાપિ મજિસાલ દિવેદી નેપથ
 છે તેમ 'તેમની અતિ આનંદ અને સારવણમયો અતિ મધુર
 આસાદિક માનકના જ તેમનું નામ અમર કરી શકે તેવી છે તેમા
 તેમની પૂર્ણ પ્રતિભાનું આપણને પ્રમાણ મળી રહે છે' ૨૨ તેમજે પચીસ
 જેટલી ગઝલો આપી છે, પણ તેમા મેં દારિદ્રની કૃતિના અનુવાદરૂપે
 છે આ તો સંપૂર્ણ ગઝલો છે, પરંતુ બીજી અર્ધુ એવી ૧૮ જેટલી
 ગઝલો પણ તેમજે આપી છે આ બધી ગઝલો તેમજે પોતાના
 'ભારતીયૂષ્ણ' આમરિખના પહેલા અકથી સહમા 'દરિદ્રેમપદ્ધતી'
 ના નામથી પ્રગટ કરવા માડેલી, પણ પાછળથી દરિદ્રેમને બંને,
 પ્રેમાંશ પ્રગળ બનના એ 'પ્રેમપદ્ધતી'ના ચીર્ષકમા ફેરવો નાખેલું
 એવી પ્રત્યેક કૃતિમા પદર કહી દોવાથી 'પદ્યગી' અને તેમા
 દરિદ્રેમનું ગાન દોવાથી એનું 'દરિદ્રેમપદ્ધતી' નામ વચાઈ રીતે
 અપાયેલું કવિએ જ નોંધ્યા મુગ્ધ એમા 'પ્રેમાંશ તરતો છે અને
 અનરોક્ત જ નાથ હમનો ચહો જાત છે' ૨૩ આ કવિરાજ ને
 મસ્તકીરે સહમા 'જ્યવિજ્ય' ઉપનામ રાખેલું ને તેમની ગઝલરીણા
 રનેદાવાતો જ માર કરે છે તેમના અર્પણથી ગુજરાતનું ગઝલ
 ગુલશન મન્ન બનીને મન્નમયો બિંધુ તેમા 'સુવસુવની ચક્ર,'
 'ગુલની મક્ર,' 'માથકની પદરજ,' 'મજનનાક પૂરી આખોના
 ચમકાર' વગેરે તત્વોની આસપસ તેમનો હૃદયવનો અગ્રાધ કુવારે

ફૂટયો પીરપુરથી આવેલા પીરના દીવાની અદ્ભુત સાધનાગત શક્તિ-
પૂજથી ને ફારસી ભાષાના ગાઢ પરિચયથી ઉભાશ કર જોશી કહે છે
તેમ તેમનામા દુનિયા પ્રત્યે લાપરવાહી જન્માવતી મસ્તકીરીની
પ્રમત ખુમારી આવી અને આપણે ત્યાં તે જલાતુની રમી, દાક્કિ
આદિના રાહત બની ગયા. એમની ગઝનોમા નિર્બોળ સૂફીરાદ અને
આવિધાના પચદશી મત્રના ઉદ્દગાર છે. ૨૪ તેમણે જગત વ્યવહારને
સાપ કાચળી જેમ ઉતારવાની શક્તિથી 'ગલિત મનડે' પણ સ્વસ્થ
રહી મસ્તીની કવિતા ને નિરહની બધા વહાવો આમ છતાં સર્ગન
બાપારમા અનિવાર્ય રીતે આવશ્યક એવો ભાવાવેશ પરનો અદરનો
અકુશ ધરાવતી આત્મતત્ત્વા કવિતા તેમણે ઉત્તમ રીતે આપી છે.
એટલે જ તેમના શબ્દનિર્મોલુમાં સ્વસ્થતા દેખાય છે. ૨૪ દલપત
શેનીની અસગ હોવાને કારણે તેમની શબ્દમાધુરીમા આતર-અનુપ્રાસ
કે શ્લેષ યોજના નજરે પડે છે. તેમના શબ્દો વાપરીને કહીએ તો
તેમની 'કોમલ નાદમસ્ત કવિતા' મા મોહક નાદતત્ત્વમા રમતી
કર્ણપ્રિયતા, સૌન્દર્યનો નરો પ્રમળ છદોલયની શુદ્ધિ, લાગણીની
મસ્તી અને કંઠમા વસો જન ને લલ્લમા રમી રહે તેની અવતરણક્ષમ
રસબન પકિતઓ સારા પ્રમાણમા છે તેમણે અન્ય ગઝલકારોની
જેમ ફારસી શબ્દોનો બેશમ ને નિરર્થક રીતે ઔચિત્ય વિના ભાગ્યે
જ વિનિયોગ કર્યો છે આમ છતાં, 'સરળ ગુજરાતી વાણીમા સૂફી
લક્ષ્ય વધારનામા' ઉભાશ કર જોશી કહે છે તેમ તેમને મુસ્કેલી
આરી નથી ગુજરાતી અને ફારસીમા અનન્ય રીતે સફળતાથી
કાવ્યયોજના કરનાર આપણા એ છેલ્લા કવિરેતાલિક છે. ૨૪

તેમનામા વિષય કે ભાવની બહુ વિનિધતા નથી આમ છતાં,
સોરઠ, દેશ, લાવણી, લેસ્વી, જિલ્લો, ધનાશ્રી, નટ, પદાડી, કાકી
વગેરે વિવિધ રાગોમા યોગ્યેથી તેમની ગઝનોથી રાગવૈવિધ્ય ઠીક
નહ કલાન્ત કવિ (સં. ઉભાશ કર જોશી) પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૮, ૪૩, ૪૪,

સંધાય છે. ચન્દ્રબડોળ મોટું હોવા છતાં છદની અનુકૂળતા ખાતર
 થયેલી ચન્દની વિકૃતિ અને નરકન ચન્દો વાપરવાનો અવિવેક
 તેમનામાં ગમનારાયણ પાતક જુએ છે^{૨૫} અને નરસિંહરાવ પણ
 તેમનામાં દેખાતી 'ચન્દોનુ મર્ન' કરવાની સ્વચ્છદના 'નો નિર્દેશ
 કરે છે^{૨૬} ફારમી કાવ્યસાસ્ત્ર મુજબ તેમની બધી મંત્રોમાં સદેવ
 કાક્ષિયાનુ નિબંધન જળવાયુ નથી. 'દીગી નહી' મંત્રવ આના
 દષ્ટાનૃપ ખાસ દાંડી સકાય. તેમાં રહેલ સચવાયા છે, પણ
 કાક્ષિયા સચવાયા નથી માત્રામેળ છદની જેમ લઘુગુરુની ફેરબદલ
 તેમણે કરી છે અને ક્રુવ પછી ગ્રાસ અનાવત્વક ગળ્યો છે અહીં
 'લયગાયત્રી'ના આગ આવર્તનોવાળી સધિ તેમણે સ્વીકારી છે, પણ
 અત મુધી જળવો નથી આમ છતાં, દર્દ અને દિલના પરિચિત
 વિચારોની દષ્ટિએ રા વિ પાતક આ રચનાને ખાસ નોંધપાત્ર ગણે
 છે^{૨૭} પદ્ય કડીની નિર્ધારણી લખાઈ પૂરી કરવા યોગ્યતા પડતા
 બિનજરૂરી લગાણથી કથાક આવની કૃત્રિમતા અને તત્ત્વન્ય વરનાતો
 સુરેખતા ને એકાગ્રતાનો અભાવ, બિર્મિની ઓપચાગિમ્ના, કથાક
 દેખાતી છદ્મત સિધ્ધિતા, કાક્ષિની મંત્રોના અનુવાદમાં મૂળ
 છદ્મ થયેલુ અનુમરણ વગેરે ક્ષતિઓ સુદરભે યોગ્ય રીતે દર્શાવી છે^{૨૮}
 આમ છતાં, બેપ-વાઈ, મસ્તી, ત્વાબિમાન, નીડરતા, સફીવાદની મંચક,
 આત્મવંદના અને નિખાયસનાના ન્પષ્ટ દેખાતા લક્ષણોથી તેમની
 મંત્રો ઉમગ ખખામની છદા અને મુખાકની વિચારશોભા ધારી
 રહે છે 'નાગર' કહે છે તે યોગ્ય છે કે મુજગતી જાણામાં ખરેખર
 મંત્રન લખનાર તો 'મસ્ત જલ' છે આપણા નવીન કાવ્યમાહિત્યમર્

૨૫ 'આલોચના', પૃ. ૧૪

૨૬ 'મનોમુદ્ર', ભા-૨ પૃ. ૨૧૭

૨૭ 'નોવિદ્યાર', પૃ. ૧૮૦

૨૮ અર્પાવીન કવિતા, પૃ. ૧૬—૭૦

કારસી દમ મુજબની ધરકની ચાયરી તેમનાથી થર ચાય છે. ૨૯-
 મણિલાલ અને 'બુલબુલ'ને ગઝલ તરફ પ્રેરનાર પણ તે જ હતા.
 તેમની કેટલીક ગઝલોમાં તો કશિયાની મજેર ચોટ છે. 'દીડી
 નહીં,' 'દર્શનેઝા,' 'નાદન બુલબુલ,' 'બોધ' 'જિગરનો ધાર,'
 અને 'ગુનરે જે શિરે તારે' જેવી સુંદર ગઝલો આના ઉત્તમ
 ઉદાહરણરૂપ છે. આ બધી ગઝલો માત્ર બાલશંકરની ગઝલોમાં જ
 ઉત્તમ છે એમ નહિ, પણ સમગ્ર ગુજરાતી ગઝલોમાં ગૌરવલયુત
 ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવે છે. મસ્તીની ગઝલો આપણી ભાષામાં પહેલી
 બાલાશંકરે ગામ્ અને તે પણ ઉત્તમ રીતે. મણિલાલ અને કલાપી
 તેના અનુયાયી બન્યા. બાલાશંકરના બુલંદ લલકારમાં જિંડા
 સાંતવનવાળો વિરહાલાપ અને મૂર્તિમંત વિપ્રલભ શગાર જે સાંપડે
 છે તે ઉમાશંકર બેપી કહે છે તેમ ઓગણીસમી સદીના
 ઉત્તરાર્ધની કાવ્યસૃષ્ટિમાં અનન્ય છે. ૩૦ એનાથી આગળ વધીને
 એ પણ કહી શકાય કે તેમના સિદ્ધકલ્પ અને શિખરિણીની
 જેમ સમગ્ર ગુર્જર ગઝલચાટિકામાં એ કૃતિઓનો જોશ જડે
 તેમ નથી મસ્તીત્તલાર ગઝલોનું આકર્ષણ તેમણે જ આપણે
 ત્યાં જગાડ્યું. 'નાદન બુલબુલ'ની ઉદ્દામ કલ્પના અને
 'બાલ' ના બળાપાથી દાઝેલા રાકાપતિને સમુદ્રમાં ઝંપલાવતાં પણ
 શાંતિ ન મળ્યાની કલ્પના, 'ગુનરે જે શિરે તારે' માંની મસ્તી
 અને તેમાંનું 'હિંદુ' તળ વતાવરણ, 'જિગરનો ધાર' માં દેખાતી
 નિગનંદમાં રાચતા કચ્છી મસ્ત ખુમારી અને 'દીડી, નહીં' નો આકર્ષક
 ઉગાડ અને અનન્ય વગેરે સર્વ કઈ મનોહર છે. વળી "આશા
 દિગંતી રેખ સમ, પરધર સમો પીડ, રૂપનાગણી, પ્રેમનો નિર્મળ ઝરો,
 દુઃખદંશ, પીયુષ શી ગલગાડ, અમૃત અધરના મૂટડા, કહાં પ્રેમ

દુર્લભ તાલમે, કદા આ જાણુ ગાઢ જમન, ઉવંશિ રનિર ભાસિ-
મનોદર માનનિ, મન તગ્ન્ય મુગ, પ્રેમરથાને પ્રેમપરાયણ પ્રાણી
આરો પ્રાણુ તજત, ચપલાવત ચચન ચિત ચમકચમક ચદ્વવાનમા,
અદન સિથર સમોવડ રપર્ષ, ચરદ ચર્ચરી સજો દાખાકર કપાલ કપુર
વાન લેમન ઝૂનો, મુમનમેજ ધૃત્યોપમાદિ પ્રેમરતન અશ્રુપુષ્પ,
સખના મુવ તારવત, પ્રેમમદીરા, હૃદયકમળ, સનકોડી ઉન્નવળ
અદ્રમે ગોરે દ્વાથ મદિરાધણ મદમરન ઝાલની માનની, હૃદયકથારી
અન છુતછુલ ને ધરી રત્નાકરી સાડી સજેલી સુદરી ચામા ધરા, "
વમેરે પ્રોગોમા ૭૯ અગ્ન ઉપમા રૂપક, વ્યતિરેક, નિદર્શના તથા
વર્ણનપ્રાસ આદિ અવકારો કૃતિઓને મનોહરતા અર્પે છે

હાથી અને કાન્તમા દેખાય છે તે વર્ણનની ઉદ્વેગમના સુદૃઢ
ગણાવે છે તેમ તેમની કવિતાની સૌથી વિશેષ લક્ષણના છે કાનમાં
જેવી રીતે રપર્ષનાં તાલસ વર્ણનો છે, હાથીમા ચિત્રાત્મકના છે, તેવી
રીતે બાનાસ કરમા મુમધના મીઠા આનેખનો છે ૩૧ 'અગ્ન મુમધી
મહેદીની' ને 'અન' અનર ભલમગ મુમધી લદરિ' ની રાત એમા
આનેખાયેની જોઈ ચકાસ છે તેમની ગજનોમા જિભિંના ઘેરા વળાક,
રુપ્પની નામૃકતા, તાજગી અને જિભિંને મૂર્તિ દરતા મનોરમ ચિત્રો
સુધાર્દદાર ચનીથી જિભિંકાવનો શુદ્ધ આકારકો અને હૃદયની જોડી
જખનાનાં તરવેઃ જોવા મળે છે તેમની કૃતિઓમા શુદ્ધ સૌન્દર્યની જ
દ્વામ જખના મસ્તીનો કોટિએ પહેચેની ૩૨ જેવા મળે છે મણિવાલમા
વેદાન્તતત્ત્વની પ્રધાનતાને લીધે પ્રસાદનો અભાવ છે હાથીમા
દર્દમાના અગત રોલના પ્રાધાન્યને કારણે મસ્તીની આજ્ઞા છે,
પરંતુ બાલાસ કરમા નિખાતસના હ, પણ આ જાને જિહ્વોની
ગેરહાજગી છે તેમના દર્મા ભાવના છે અને તેમના અનુભવમા

તાટસ્થ હોવાથી તે સર્વોપભોગ્યતા અને સ્વતત્ર કલાત્મક રૂપ ધારી શકે છે આવી સરખામણી કરીને રા ત્રિ પાઠક દર્શાવે છે તેમ સાહિત્યક્ષેત્રમાં બાલાશકરના કાવ્યો આ વિષયમાં સમપદ્ધિએ પહેલા હોઈ ગુણુદ્ધિએ પણ પહેલા જ રહેલા છે ૩૩ આ બધી દૃષ્ટિએ આપણી ગઝનસૃષ્ટિનો 'કવિરાગ' તો બાવાશકર જ ઠરે છે અને તેમની 'ગુન્નરે જે શિરે તારે' ગઝલ તો આપણી ગઝનભૂમિને ગિરનાર છે

ગોવર્ધનગમની ગઝલોમાં સયમ અને દર્દ છે, પણ મણિલાલ કે બાલાશકર જેવી મસ્તી કે આત્મલક્ષિતા નથી તેમાં એ ફારસી કલાસ્વરૂપની અનશુદ્ધ કલાત્મકતા પણ ક્યાંક ખૂટે છે, બાલાશકરે જેમને કાવ્યનો શોખ લગાડ્યો છે એ મણિલાલની ગઝલોમાં દર્દ અને મસ્તી છે પણ બાલાશકરની ચેલી છટા, સચોટતા ને પ્રાસાદિકતા નથી એમાં ધણીવાર ફારસી શબ્દોના અતિરેકથી દુર્મોધતા અડચણરૂપ બને છે લાગણીની મસ્તી ને મસ્તીની લાગણી બાલાશકરે જે તીવ્રતાથી ગઝનમાં જ દસામર્થ્ય અને સખળ શબ્દશક્તિ વડે ગાઈ છે તે ગોવર્ધનરામ કે મણિલાલમાં મળતી નથી સૌન્દર્યના વિરહની વ્યથા અને સૌન્દર્યની પ્રમળ તરસ જે પ્રેરકતા અને વેધકતાથી બાલાશકરમાં વાચ્યા પામે છે તથા દુનિયાને દમડીવત્ દેખવાની જે બેપરવાઈ એ 'સુદરતાના સાગર'માં તરતા 'કવિતાના નાગર'માં છે તે એમના બંને પુરોગામીઓમાં નથી ગોવર્ધનરામમાં ગઝનમંદ્રની બકિમ સુદર બીજકલા દેખાય છે અને મણિલાલમાં તે વૃદ્ધિ ને મનોહરતા પામે પણ તેની પૂર્ણ કના તો બાલાશકરમાં જ સોળે કળાએ ખીલે છે એટલે જ સમગ્રતામાં કહી શકાય કે ગોવર્ધનરામ ન વકયામાં ઉત્તમ છે મણિલાલ નિઃપદોમાં ઉત્તમ છે અને બાલાશકર ગઝલોમાં ઉત્તમ છે તેમની ગઝલો તો આપણા કાવ્યમંદાલયોમાં તાજમહેલ રૂપ છે

શ્રી. શાન્તિશાસ્ત્ર ઠાકર

સાક્ષર શ્રી મણિલાલ નભુભાઈ

અમેદ માગે પ્રવાસી સાક્ષર શ્રી મણિભાઈનું ન્યારે કુ અનુધાન કરુ છુ ત્યારે મારા મનચ્છુ આગળ ખડી થાય છે એક સ્થિર નેત્રવાળી ચિતનના ટીકાણુમા દુબકી ભારતી, સખ્ત ત્રિઝાયલા હોઠવાળી, જમન અને જમનના ઝઝાવાતોથી જનજી અસ્પષ્ટ હોય અને નિજનદમા મરતી લેતી હોય તેરી, નીડર, બુદ્ધિના તેજથી દીપતી, મહીર ખાનપરાયણુ મુખમુનારાળી એક મહાન સાધકની, આતર મનોમયનોના ઝેર પચાવી બકાર જે સ્થિતપ્રજ્ઞતા ધારણુ કરી શકે છે, તેરી ધાગણુચક્તિશાળી પ્રતાપી મૂર્તિ. તેણે સાઠોદરા નાગરશાહી પાઘડી પહેરી છે લામા, મળાને ઢાકી દેતા બગ્નવાળા, કાળા કાટ ઉપર, જમણે અમે નડિનાદી ખેસ નાખ્યો છે, ખુરશીમા બેઠાં બેઠા, રાખા પગ ઉપર જમણો પગ નાખી, બન્ને હાથના અગ્રચિહ્નમમા પોતાની લાખડી પકડી સખી, ત્રિગમામનમા પણુ તે સ્થિરતા અને એકાગ્ર ચિતનપરાયણુના આસનમુત ઉપગમી કાઢે છે તેની અદામા અમે -ઉપાસનાની, પ્રેમસાધનાની વેદાન્તની બાદશાહતની, સ્વપ્રતીત બુદ્ધિજ્યોતિની આત્મપરોપિની લાભનાકો છે અન્વેનનાર્માં ઝપડના સવદ્યુક્ત સરકારખાને તે જ્યદ્દગ્યો અને ખાનવારણુધી દમાવી બાલ્ય સમતા અને તમ્સથના જાગરવામા નીડરતાવાળા જીવનવીરની જમિ છે કુટુંબ કોશ અને સમારિક વિમશ્ચાઓએ પ્રમુખ્યારા તે

મણિલાલ નળુભાઈ દિવેદી

જન્મ

અવસાન

સં ૧૯૧૪ બાદરવા વદ ૪

સ. ૧૯૫૪ અ આસો વદ ૨

સસ્તુ સાહિત્યના સૌજન્યથી

મહાન સાધકને આત્મનિમજ્જનમાં સ્નાન કરી દૃઢ અને પરિત્ર યવા ધક્કો માર્યો છે. તેની આસપાસ વીંટળાઈ રહેલા સૂક્ષ્મ દેહમાં—
લિંગશરીરમાં પ્રાણુવિનિમયના પ્રયોગોએ આણેલાં અનેક સત્ત્વો, તેમના ચિત્રવિચિત્ર રંગો, વાસનાઓ, લાવનાઓ, અનેકવિધ આકૃતિઓના ઓળાઓ, વિવિધ ગંધમાત્રાઓ, સંસારના ત્રિવિધ તાપનાં સપ્તકનાં અનેક સૂરનાં વિચિત્ર મિશ્રિત આદોલનો ઊભગતાં હું જોઉં છું. આ અંતરી જટિલ સૃષ્ટિની મધ્યમાં પ્રેમના બળથી ટકી રહેતી, પ્રણય મંત્રના જપથી સુમેળ સાધવા મથતી, “અહં દ્રઘ્નાસ્મિ” ની લાવનાથી અને આત્મપ્રકાશથી તેને યથાસ્થાને કાલિત કરી, વ્યવસ્થિત આધી, સ્વાત્મનિષ્ઠ યવા મથતી તે ખડાદુર મૂર્તિને હું નિદાણું છું, ત્યારે આપોઆપ મારાથી તેની જીવનરમણાને અને આદર્શલક્ષિતને વિનયપૂર્વક નમન થઈ જાય છે.

સાહિત્યતીર્થ નડિયાદે ગુજરાતને અનેક નાનામોટા સાહિત્યરત્નો આપ્યાં છે પણ તેમાં મણિ તો બે જ. એક સંક્રાન્તિકાળના અનેક રંગોને અવલોકી તેમનો યોગ્ય શુદ્ધિપૂર્વક સમન્વય કરનાર સરસ્વતીચન્દ્રકાર સૌમ્યમૂર્તિ સત્જન શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, અને બીજા સુદર્શન ચક્રની તેજકણિઓ સમી તેજસ્વી લેખનકણિઓ વડે મહિનાને છેલ્લે દિવસે ‘સુદર્શન’ ના પાનાને રમત કરતાં કરતા ભરી આવનાર ગુજરાતના પ્રથમ અપૂર્વ ગદ્યસ્વામી, અબેડ સાગરમાં પ્રેમપારાવારમાં એકનિબળથી અને નીરતાથી ફૂંચી મારનાર, સંસ્કૃત અને આર્ય સંસ્કૃતિના અડગ ઉનાસક, ગુજરાતના સમર્થ ચિંતક, યોગમાર્ગના અનંતપ્રવાસી, મુશીબતોના મહાસાગર સામે એકેવે હાથે ઝખૂમનાર પીરસાધક, સાદાર શ્રી મણિલાઈ નબુભાઈ દ્વિવેદી ગોવર્ધનરામ સૌમ્ય હતા. મણિલાઈ ગયળી હતા ગોવર્ધનરામ સીધે સીધે ચાલ્યા જનાર, વિચારોને ત્રીવી વકીલાતવાળાં શુદ્ધિથી તેમનું પૃથક્કરણ કરી, દૂધઝીમાં પગ રાખનારી સમ્બધાનકારી વૃત્તરાજા, માંદગીથી

પ્રીત્યણા અને માદગીમાંથી પહોતા સમાજના સ્વચ્છતા, વ્યવહારુ
પુરુષ હતા. મણિભાઈ નવી કેડીઓ ખેડતા, આ ફટે મડવામાં અને
દાંટા જાખરાથી ઉદ્ભવવામાં આનંદ માનનારા, વિચારોને પચાવી
તત્ત્વચિંતકની પ્રચારી તેમણે તુલનાત્મક મૂલ્યાંકન કરી, ૨૫૪ અને
નિશ્ચિત રૂબોમાં તેમના ઉપર સ્વતંત્ર અભિપ્રાય ઉચ્ચારનારા,
પ્રાણમય જૂમિકાના જય કર મૂકા અધકારમય મારને ખમનારા અને તે
જૂમિકાના જોખમી સર્વો સાથે જૂઠી તેમને ક જૂઠાં લાવવા મથતા
મથતા જે વિકૃતિઓ કે માદગીઓ આવે તેમને સ્વસ્થ ધારણકક્ષિતીથી
સંવન કરનારા, સમાજથી નહિ ડરતા પણ સમાજને પોતાને યોગ્ય
લાગે તે માર્ગ નીડરતાથી અને વિરોધની દરકાર કર્યા સિવાય ચીંધનારા,
આદર્શમંરત, પીર જીવનસાધક હતા. મણિભાઈ જોડના તેમના
લખાણોમાં અને જીવનપ્રક્રિયામાં અલિપ્ત થવા છે તેના કરતાં તો
ધણા મદાન અને ધણા વિશાળ હતા. સ મૂર્ધિ ચિન્મયતો ઘૂલ્યા
અત્યતિષ્ઠદ્ દશાગુલમ્। જગનાન જેમ પોતે ઉત્પન્ન કરેની સૃષ્ટિમાં
વ્યાપી રહીને તેનાથી પર પણ દશ આગળ રહેના છ તેમ તેમની
રીલીમાં સરળતા સાથે સુચોદતા છે, તાર્કિકતા સાથે હૃદયનો આવેગ
છે, વિદ્વતા સાથે જાણે સરસ્વતીદેવી સાથે રમત કરતા હોય તેની
નિર્ભયતા છે વિચારોમાં ત્રિપુન વિવિધતા, જીવનની અનુભૂતિમાંથી
ટપકેલી દિલસ-આઈ અને નિશ્ચિતતા છે તેમાં કેવળ પારિત્ય કે
દર્શનબાજી નથી કે શુદ્ધિની અણતરીના મિનારા નથી અથવા

મણિભાઈનું જીવન સાધકનું જીવન હતું સવત ૧૮૧૪ના
જાદરવા વદ ૪ને દિવસે પ્રાત્રકાળે તેમનો જન્મ તેમના દાદા
નરિયારના ફોજવાગ હતા અને પિતા ત્યા જ વ્યાજવટતરનો ધધો
કરતા તેમના મા એ- વ્યવહારકુશળ અને જાજરમાન સ્ત્રી હતા.
પોતાના પત્ની સાથે ન જનવા દેવામાં અને પરિણામે અનેના
જીવનને પ્રજુ રીતે એએએને દૂરસુદૂર દ સેલી દઈ સ્ત્રીના જીવનની.

જ્ઞાનાખરાખી કરાવવામાં અને મણિભાઈના સાધક જીવનને પરકીયા-
ત્રેમની છાંટ આપવામાં અને સાધનામાં ઊંડી વિગાદની સૂકીરેખા
આંકવામાં મણિભાઈનાં માતાનો અભિમાની, વટવાળો, ઉગ્ર, કડક
સ્વભાવ પણ કારણભૂત ગણાય. નાનપણમાં મણિભાઈને સંસ્કૃતનો
કંઠાળો અને તે ભાગવામાં શ્રી હળીધરાય દોલતરાય માસ્તર જ્યાં ખાટી
જામ છે. શરૂઆતમાં જ મણિભાઈને મસ્તકવિ કલાન્ત કવિ, શ્રી
'બાલાશંકર ઉદ્ધાસરામ કંથારિયાની ગાદી દોસ્તી. તેમની પાસે જ
મણિભાઈને ગઝલ રચવાનો અને સૂકીવાદનો રંગ લાગ્યો. બાલાશંકરને
ઘેર મણિભાઈએ 'સ્વસુધારક મંડળ' સ્થાપેલું અને તે જ મંડળ
પાછળથી 'સાઠોદરા સાતિ શુભેચ્છક સમાજ'માં વિકાસ પામ્યું. ઈ. સ.
૧૮૭૬માં મણિભાઈએ 'શિક્ષાચતક'નું પ્રકાશન કર્યું. અને તે જ
અરસામાં તેમના આરિતકતાનાં બીજા બાલદષ્ટિએ વવાયાં. અને
તેમણે ત્રિકાળસંધ્યા, ગાયત્રીજપ, શિવપૂજા વગેરે ચાલુ કર્યાં. જે
પાછળથી તેમને ધ્યાન ધારણામાં અને યોગ સાધનામાં ખૂબ ઉપયોગી
નીવડ્યાં. ઈ. સ. ૧૮૭૭માં તે મેટ્રિકમાં નાપાસ થયા. પણ તે પછીને
વર્ષે તે યુનિવર્સિટીમાં બીજો નંબર પાસ થયા તે અરસામાં દરરોજ
૧૩-૧૪ કલાક વાંચતા. પછી મુંબઈ એલિફિન્ટન કોલેજમાં ત્યાં
અભ્યાસ કરવા ગયા. ત્યાં પહેલા વર્ષમાં લૉજિક અને મોરલ
ફિલોસોફી વિષયો લઈ તે તેમાં પહેલે નંબર આવ્યા. બી. એ. માં
તેમણે ઇતિહાસ અને પોલિટિકલ ઇકોનોમી લીધાં અને આખી
પરીક્ષામાં બીજા વર્ગમાં બીજા નંબરે પાસ થયા. આમ તેમનો
અભ્યાસ અનેક ક્ષેત્રોમાં ધૂમી વળ્યો. સંસ્કૃત સાહિત્યનો અને
તત્ત્વજ્ઞાનનો તો તેમને ખૂબ જ શોખ હતો. જેને પરિણામે તેમણે
'માલતીમાધવ,' 'ઉત્તર રામચરિત,' 'લગવદ્ મીતા,' 'વૃત્તિ પ્રત્યાકર,'
'જીવનમુક્તિ વિવેક,' 'માંડક્યોપનિષદ્' વગેરે ગ્રંથોનો ગુજરાતીમાં
અનુવાદ કર્યો. અને 'સિદ્ધાંતસાર' જેવું પદ્ધર્શનના સિદ્ધાંતો સુંદર
સરળ રૂબરૂમાં આપતું અપૂર્વ પુસ્તક રચ્યું. 'ઈમ્પ્રેશન એન્ડ

‘શર્ધટ’ નામના અગ્રેજી પુસ્તક ઉપરથી તેમને ‘ઈમિટેશન ઓફ
 શર્ધટ’ સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવ્યો. દિદુશાઓ તથા સ્મૃતિઓમાંથી
 મહાપરિશ્રમે સચિત કરેલો અને સ્થોકરલની કશ્ચિકાઓનો એ
 સમૃદ્ધ મધપૂડો છે અને તેનું અગ્રેજીમાં ભાષાંતર છે ‘ગુનાપ્સિદ્ધ’
 નામની નવલકથા તેમણે એક અગ્રેજ લેખકની નવલ પરથી
 લખી છે અને તેમાં પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિના ગદન કાષ્ઠા રસમય
 રીતે ઉકેલવા પ્રયત્ન કર્યો છે ‘અબેદોર્મિ’ અને ‘પ્રેમશુવન’
 નામના તેમના બે ગદન કાવ્ય પુસ્તકો, તે સિવાય ‘નારીપ્રતિષ્ઠા,’
 સીમોવાણ, દિ-દુર્ઘમ, ચારિત્ર, જ્ઞાનવિવાસ વગેરે પુસ્તકો
 તેમણે લખ્યા અને ‘પ્રિનવલ’ તથા ‘સુદર્શન’ નામના માસિક
 ચનાવતા જેના લેખો ‘સુદર્શન ગદ્યારવિ’ નામે આચાર્યશ્રી
 આનંદશર્મા દુવે પ્રગણિત કર્યો છે

અમેરિકામાં ચિમગોમાં સર્વધર્મ પરિષદમાં મહિમાર્ધએ
 અગ્રેજીમાં એ નિમિષ લખી મોકલેલો તેનું નામ ‘Advaitism
 or monism’ એ જ પરિષદમાં પરિવાચક નરશાસ્ત્રી સ્વામીશ્રી
 વિવેકાનંદ ગયેલા અને વેદાન્તનો વિશ્વવ્યાપી વગાડેલો તેમણે આ
 નિમિષ વચ્ચેનો સામગ્રેનો ત્યારથી તેમને મહિમાર્ધ માટે બહુમાન
 ઉત્પન્ન થયેલું પત્રી જ્યારે જુનાગઢના વિાન નડિયાદવાસી શ્રી
 હરિદાસ ત્રિકારીદાસ દેસાઈની ઓળખાણને લઈને તે નડિયાદ આવ્યા
 ત્યારે મહિમાર્ધના દર્શને જવાની તેમણે ઈચ્છા જનાથી તેઓ
 મહિમાર્ધને ઘેર ગયા દૂરથી મહિમાર્ધને જોના જ તેઓ
 તેમને પગે પડરા ગયા દોડીને મહિમાર્ધએ તેમને જિત્તા કર્યા અને
 કહ્યું કે ‘સન્યાસી દર્ધ આપ મારા જેવા ગૃહસ્થને પગે પડો
 છો તે તો અયોગ્ય થાય છે’ અને પછી પોતે જ સ્વામીજીને ચરણે
 પડેલા આવું હતું એ બે અદ્ભુત મહાપુરુષોનું મિત્રન !!!
 પાળળથી ‘વાઈટ ઓર એલિના’ અને ‘લાઈટ ઓર ધી વર્ડ’
 ના કર્યા શ્રી એડવિન આર્નોડ પશ્ચ પોતાની અમુક યકાઓ ૧૧

સમાધાન માટે નિમિષ મહિમાઈને ત્યાં આવેલા ત્યારે મહિમાઈ તેમને પીતાબર પહેરાવી પાટલા ઉપર જમવા બેસાડતા અને મહિમાઈના મા તેમને પીરસતાં. હજીયે કેટલાંક પાડોશના વૃદ્ધ લોકો એકવિન આરનોડના પીતાબરશૂણિત ગૌરદેવને પાટલા ઉપર પત્તાડી મારી દૂધપાકના સમકાલ લેતો યાદ કરી હસે છે. મહિમાઈના ઉત્તરથી એકવિન આરનોડની બધી શકાઓનું સમાધાન થયેલું અને તે સતોપ ખામી પાછા વિદાયત સિધાવેલા.

મહિમાઈના જીવનની આ કેટલીક બાબત તારારીખ જોયા પછી આપણે તેમના પ્રથોમાથી તેમનું માનસ ટૂંકમાં સમજવા પ્રયત્ન કરીએ તેમની જીવન સાધનાનો પાયો વેદાત અને પાતજલ રાજયોગ. અભેદભાવનાના તે અઠગ ઉપાસક તેમના લેખોમાં પણ ઉપનિષદ અને શકરાચાર્યની ભારે અસર 'ઈન્દ્ર અને વિરોચન' 'તત્ત્વમાસ,' 'સત્યકામજાન' આ લેખોમાં પણ ઉપનિષદની જ આખ્યાયિકાઓનો તેમણે આશ્રય લીધો છે. 'વશિષ્ઠ વૃત્તિ' લેખમાં તેમણે શ્રી શકરાચાર્યના વિવેક ચૂડામહિમાના એક શ્લોકનું છેલ્લું ચરણ 'હોષા ચણિગૃત્તય' નું વ્યાખ્યાન સુદર અને અસરકારક રીતે કર્યું છે વળી 'શ્રદ્ધા,' 'પ્રેમ,' 'પાપ,' 'વૈરાગ્ય,' 'દાન,' 'ધર્મ,' વગેરે લેખોમાં તેમની માનસશાસ્ત્રીય મૃદુસ્પર્શની શક્તિ, તેમનો વેદાત અને શકરાચાર્યનો જીહ્વા અભ્યાસ તથા તેમના મનન નિદિધ્યાસન ડગલે અને પગલે નજરે પડે છે 'અભ્યાસ' નામના લેખમાં તો તેમના ઉપવા ત્રણ લક્ષણો પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા હોય તેમ લાગે છે પૂર્વ અને પશ્ચિમ લેખમાં પ્રાચીનતા અને અર્વાચીનતા બનેના સીમાડા પર ઊભા રહી તટસ્થ મધ્યવર્તી રચાન લઈ બનેના સારા દિતકારી તત્ત્વોના સુલગ સયોગની દિશાવત કરી છે મહિમાઈ પ્રાચીનતાના અધમકત ન હતા, પણ પુખ્ત વિચારને પરિણામે જો તેમને પ્રાચીનતામાં ઈષ્ટ તત્ત્વો જણાય, તો તેમની વૈજ્ઞાનિક અને માનસશાસ્ત્રીય સમજુતી આપી તેમનો ખીકાર કરવા

તે સમાજને નીકરણે કહેતા હતા તર્ક સાથે સુસંગત ન હોય તેવા આચીનતાના તત્ત્વોને અસ્વીકાર્ય જાહેર કરતા અને અર્વાચીનતાના ઈષ્ટ દિતકારી તત્ત્વોને સ્વીકાર્ય તરીકે જાહેર કરતાં તે જરા પણ અચકાતા નહિ.

‘પ્રાણુવિનિમય’ તેમના પ્રયોગનું પરિણામ છે જો કે પાછળથી તેમને એમ લાગેનું કે એ પુસ્તકને વાંચી કેટલાક કાચી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો પ્રાણુ વિનિમયનો પ્રયોગ કરી શરીરમનની દૃષ્ટિએ ખુવાર થયા છે અને તેથી તે તેમણે ફરી ન જાપરા નિશ્ચય કરેનો, અને યોગન શુરુ સિવાય કેટલીક યોગક્રિયાઓનો પ્રયોગ ન કરવા એવચ્છેડી પણ આપેલી સાધના કરતા કરતા જો પ્રાણુમન ભૂમિકામાં અશુદ્ધિએ રહી ગયેલી હોય તો સાધક હેરાન પરેશાન થઈ જાય છે, વિરોધી શક્તિઓ તેના પર હુમલો કરી, તેને અનેક પ્રકારની કામનાઓ બોગસી, તેના પોતે કાળૂ લઈ, તેની મારફતે તે કામનાઓ પોતે જ ભોગવે છે એક વાર તેમની નાગચૂડમાં આવ્યા પછી, છટકાનું બહુ મુશ્કેલ હોય છે દિવ્યશક્તિનું અમોઘ રક્ષણ ન હોય તો તે ભૂમિકાના મત્તિન તત્ત્વો સાથે રમન કરી તે અગ્નિ સાથે ખેન કરવા સમાન જોખમભરેલું છે વળી પ્રાણુવિનિમયમાં તો તે સત્ત્વો સાથે જ મુખ્યત્વે લેવડદેવડ કે ની પડે છે, અને વિધેર (disorder), જેના પર સાધક પોતાની બતરતર એવનાથી તેની એવના કાળૂ હેળી લઈ, તેના સત્ત્વને પોતાની ઈચ્છા બગાડવા માટે, કામ સોપી, બીજે મોકલ્યો હોય છે તે પર તો તે પ્રયોગની અમર ખતરનાક નીચડે છે. વારંવાર બીજની ઈચ્છાશક્તિને તામે થયેલી વિધેરની ઈચ્છાશક્તિ નમળી પડતી આવે છે પ્રાણુમન ભૂમિકાના બીજા મત્તિન સત્ત્વો તેને તો તરત જ પોતાના કાળૂ હેળી લઈ, તેને પોતાની કામનાઓનું રમકડું બનાવી દે છે પરિણામે શુદ્ધ દિવ્ય આત્મતત્ત્વના અકાશ પથમાંથી શ્રેષ્ઠ થઈ સાધક કોઈ લાનકર, અને જોખમી વામ

માર્ગની અધારી શુદ્ધમાં અટકાઈ જાય છે. અને સાધના ખેરંબે પડે છે. ક્ષુરસ્ય ઘાતા નિશિતા દુરત્યયા દુર્ગઃ પથદત્તકવયો । ચ્વદન્તિ । ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે તે પ્રમાણે આત્મપ્રાપ્તિનો માર્ગ ખાંડાની તીણી ધાર પર ચાલવા જેવો કહ્યો છે એમ કાલ્યા અનુભવી પુરુષોએ પણ કહ્યું છે. એમ ખાંડાની ધાર સાથે મણિમાર્ગ ખેડ્યા. ઝૂળ ગૃહજીવન અત્યસ્ત અને કઞ્જિયા કંકાસથી ભરેલું, સૂક્ષ્મતાદની સૂક્ષ્મલક્ષણા પ્રેમની મરતી, આત્મશ્રદ્ધાની ખુમારી, તેજસ્વી બુદ્ધિનો આત્મસંતોષ, અને તેમાં પ્રાણવિનિમયનો પ્રયોગ. પરિણામે—‘પ્રિયંવદ’ માસિક દ્વારા થયેલા પત્રવ્યવહારને લઈને સ્ત્રીઓ સાથે પરિચય થયેલો, તે કોઈક વાર પ્રાણુમય ભૂમિકાનાં અશુદ્ધ તત્ત્વો સાથે મિશ્રિત થઈ જઈ જાતીય મંથનો અને વિકૃતિઓ ઉત્પન્ન કરે તે સ્વાભાવિક છે. મુંબઈવાળી શિક્ષિકાબાઈ સાથે પત્રવ્યવહારમાં જોવામાં આવતી આકર્ષણવૃત્તિ અત્યસ્ત ગૃહજીવનને સીધી જ આભારી હતી. પણ આવા બાલ પ્રસંગો ઉતરથી આપણે મણિમાર્ગને અન્યાય ન કરી એસીએ તે બહુ સાચવવાનું છે. અલગત, આવી કોઈપણ પ્રકારની ગરબડ તેમના સાધક જીવનમાં થઈ જ ન હોત તો ઉત્તમ હતું. પણ શ્રી અરવિંદ એક જગ્યાએ લખે છે તેમ ‘એવો કયો સાધક હશે કે જેના જીવનમાં કોઈ પણ ક્ષણે અધિકારનો ઓળો નહિ જ પડતો હોય ? જેને નિરાશાની અને ગ્લાનિની ખીણમાં એક ક્ષણ માટે પગપુ નહિ જ માડવું પડ્યું હોય ?’ મણિમાર્ગના જીવનમાં પણ તેવું બન્યું. આંતરબાલ ધણું કારણોએ ભેગાં મળી કાવતરું રચી તેમની પાસે તેવું કરાવ્યું. પણ તેથી આપણે શું અનુમાન બાંધીશું ? અમુક પ્રસંગે અમુક કાર્ય કરું, પણ તે કયા હેતુથી ? કયા લાવયો ? તે ક્રિયાએ તેમના જીવનમાં કેટલી અસર પાછળ મૂકી ? તેમની અવયેનનામાં તેના સંસ્કાર પડ્યા કે નહિ ? પડ્યો તો કેટલો ગાઢ અથવા કેટલો સૂક્ષ્મ ! પાણીની સપાટી પર સ્તોરીથી લીસોટો દોરીએ તેવો ? કે પથ્થરમાં ટાંકણાવતી એક સિંધર

તેણી કાતરીએ તેણી । તે સમયે અને ત્યારપછી તેમની આત્મનિષ્ઠામાં ફરક કેટલો પડ્યો । તે વખતે તેમની સમગ્ર કાયમ રહેલી કે તે પ્રાકૃત જનની પેઠે વિદ્યાળ જની ગએલા ? સાધનામાં અનેક જન્મોના સંસ્કારો એકી વખતે તે લીધું કરવા મથતા હતા. તેમાં આ ક્રિયાને હેતુ-જૂત સંસ્કાર રચી બાંધ ક્રિયા સિવાય કીધી થાય તેણી તેમને નહિ લાગ્યો હોય, અને આંતરજીવનનું ઉદાર હેતુ ચૂકવવા તેમને અમુક ક્રિયા નહિ કરી હોય તેની ત્રી ખાતરી ? કદાચ તે ક્રિયા દ્વારા જ આધ્યાત્મિક વિકાસમાં એક ઝગડુ આગળ નહિ વધ્યા હોય તેનો ટોર્ષ પુગવો છે ? સામાન્ય સામાન્યિક ગમચી મહાન સાધકોની દરેક ક્રિયાને માપવા પ્રયત્ન કરવો તે હાસ્યપાત્ર નથી ? અસ્તુ. આ કઈ તુ મણિભાઈનો બચાવ નથી કરવો માત્ર આપણી મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ અપૂર્ણ અને ઉપરચોટિયા હોય છે તેનું દિગ્દર્શન જ કરાવું છું. બાકી જીવનમાં સામાન્ય માણસ દરલડી જાય, પાગલ થઈ જાય, તેણે સમયે પણ-તેણે સંયોગોમાં પણ મણિભાઈ સ્વસ્થ જ રહ્યા છે. સાક્ષિભાવ ધારણ કરીને આત્મનિષ્ઠ જ રહ્યા છે, અભેદભાવમાં જ સ્થિર રહેવા પ્રયત્ન કર્યો છે, તે તો તેમના પરિચિત મિત્રો કબૂલ કરે છે જ. તેમની મુખમુદ્રા, તેમના લખાણની સૈદ્ધી પણ તેમાં સાક્ષી પૂરે છે. વળી 'નારી પ્રતિષ્ઠા' અને બીજા લેખોમાં તેમનું નારી તરફનું દષ્ટિમિત્ર જુઓ. કેટલું પૂજ્ય સુદિવાળું, આર્થમયોદા અને લગ્નજીવનને અપનાવતું, મળી, પ્રેમપૂર્ણ. 'ગૃહ સ્ત્રીને ઉમદામાં ઉમદો ધધો છે' તે ચૂતને પ્રતિપાદન કરનારું અને લગ્નચિરંજીવનો વિરોધ કરનારું, 'સતી' ની પ્રથાને પણ અનુમોદનારું, વિધવા વિવાહને સમાજ-અસ્તિકારી કહી "લગ્ન સ્થિરતામાં જ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ છે" તેવું સિદ્ધ કરવા મથનારું । સાચું જ મણિભાઈ નારી તરફના અર્મપારખ, પૂજક, લક્ષ્મી, તે તરફ જલ્મીન ધરાવનાર અને અંતરતમ દષ્ટિએ જોના વિશુદ્ધ દષ્ટિવાળા હતા.

તેમની વ્યવહારદષ્ટિ જોની દેખ, તો 'મુજાઈમાં મરડી'—

“દુકાળ,” “નાણાંનું ચપલુ,” “સરહદની લગાઈનો ખર્ચ,” “રાગઝારભાર”
 વગર લેખો જોવા. અવલોકનમાં તેમનું નિષ્પક્ષપાતપણું જોવા હોય
 તો તેમનું નર્મદનું મૂલ્યાકન, સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુભાવલી, અમરશત્રુ,
 ગીતગોવિંદ, ઇન્દ્રજિત વધકાવ્ય વગેરે યથોચિત ગુણુદોષ કરાવનારાં,
 સ્વતંત્ર વક્તાદાર અવલોકનો જોવાં તે વખતે તેમને મન મિત્ર અને
 અપરિચિત લેખકો સમાન હોય છે. તેમની કાવ્યદૃષ્ટિ, રસમીમાંસા-
 શક્તિ, કલાદૃષ્ટિ જોવી હોય, તો “સંગીત,” “કાવ્ય,” “ભાષા,” વગેરે
 લેખો જોવા. સાચે જ મણિમાર્ગ એક અતુલ સુદ્ધિવૈભવવાળા,
 રસરા પડિત, ગોમનિષ્ઠ વેદાન્તી, નીડર વિચારક અને ચિંતક,
 અભેદમાર્ગપ્રવાસી, પ્રેમનરના અનત ઉપાસક, જીવનધીર સાધક
 હતા. તેમને આ વિનયભાવભરી, તેમનાં અકલિત રહસ્યોનો માર્ગ
 શોધવા મથતી, હૃદયમાથી ઉદ્ભવેલી, નમ્ર અજલિ પ્રણામ સહિત
 અર્પણ હો।

શ્રી શાન્તિસાહ ઠાકર

મણિભાઈનું 'આત્મનિમજ્જન'

એમસને સાનુ જ હતું છે કે To be great is to be misunderstood, મદાન થવું એટલે આપણે માટે ગેરસમજનો નડોળિયો ઊભો કરવો. અને તે તદ્દન બરાબર છે સામાન્ય મદત્તાને કવિની, દલાકારની મદાન મુત્સદ્દીની મદત્તાને પણ છુટત્યરિત્ત. આવેખકા, વિવેચકો સમજી શકતા નથી તો પછી જ્યાં અગમગિમના અતલ તપમા દૂમડી દેનાર, અબેલ્સાગરની લીડી બિર્નિઓમા પ્રેમ પ્રપાત કરનાર, સચારના ઝઝાતોનો બદ્ધનિધાના અગમ અગક પરથી આમને કગનાર મણિભાઈ જેવા આત્માના આધિયાઓને તો સામાન્ય વિવેચક બરાબર ન સમજી શકે તે મધ્યર્થ જ છે છત્કની ભૂખ પોતા પર લખાવનાર, પોતાના મનને મૂરખ મસ્તગવાર બની જવાનું દહેનાર અને કકીરી અખતાર કગવાનું પ્રમોધનાર, “મિત્રને છત્કના રસ્તા બગાડી છે અહીં આ” તે બારીક રખાનો નિર્ભય મુસાફર, જેને માત્ર “અમે ની છે બૂખ, ન બીજે મુખ, દયાની ન છે ગરમ મન,” જેને માટે “ભેદ અભેદ ત્રિપે મળ્યા, એ અભે-અમારો વેદ” છે, જે ગુમાની વેલ્યા કુરાની અને પાદરીઓને “તો જામ સનમને અંધ લારી કહી કહી” કહે છે, જેણે પ્રેમમત્ર જાળીને એવું કટક પોતાના આત્મામા જગ્યાવું હતું કે જે “રહુ” છાઈ બધે અગે, સદા રસપૂર્ણ રહ્યાનું-સદા મુખપ્રારભાર પ્યારું

જગાડ્યું મેં શું આ આજે !” ને જીવનજોદ્ધાને “દુનિયાની ના પડવા હમે કિસ્મતથી કરી ચારી છે, મરહમની ના પડવા, બહે સીનામાં ઝખમકારી છે,” જેણે પોતાના જીવનની ધન્ય પળોમાં અનુભવ્યું છે કે “જગને આજ પ્રેમની ઝલક છાઈ રહી,” જેની અભેદભૂદ ગળી ગઈ છે, જેણે સર્વના સારરૂપ પ્રેમની અનુભૂતિ ધર્તા ગાયું કે “શકે અમૃતતણું પાન કયું” છેક, શીતલ સેક, રામરામમર્મ અતેક,” જેણે નિરંજન નામનો જાઓ પહેર્યો છે, ને પ્રેમનો ધેયો ફકીર હતો, ને જનમજનમનો વેરાગી હતો અને રામનામની જેને અસલ ધૂન, લાગી હતી, :જેણે પોતાની મસ્તીમાં ગાયું કે “એની મજા અંતરમાં મને, કે જણે કોઈ પ્રીમીજન; પામ્યો હું કે પામ્યો નહિ એ પૂછનારું કોણ છે ?” જેને માટે “હગ રસભર મોરે દિલ છાઈ રહી, છાઈ રહી, હલકાઈ રહી,” અને “મણિમય મોદ મચાવે રહી” આવા આત્મનિમજ્જન કરનાર અને વ્યવહાર તથા પરમાર્થના બંને કિનારા પર મહાલનાર ને અભેદસાગરનો મહામન્દ્ર હતો, તેણે મણિભાઈની આતરભૂમિકા સમજવામાં સામાન્ય વિવેચકો અધૂરપાપ ખાય તે તદ્દન સહવિત છે.

પણ મણિભાઈ આત્મનિરીક્ષક હતા. હૃદયની પ્રમળ લાગણીઓને અને પ્રેમાર્દ્રતાને અનુભવનારા હતા તે તો સધળા કબૂલ કરે છે. ઈ. સ. ૧૮૯૫માં, ૨૨ વર્ષની ઉંમરે, મૃત્યુ પહેલાં આદ વર્ષે, તે પોતાના “જન્મદિવસ” નામના કાવ્યમાં નિખાલસપણે લખે છે:-મારા જેવા સુઅલ્પ જીવની શી ત્યાં કયન યોગ્ય કહાણી હશે ? જીવનમાં મને-

“અપાર સુખ સાપડ્યાં, વિપત વેડી વંદી ગયો;

તથાપિ રમતો સદા, હિલપ પાર જોયો રહ્યો.”

અનેક પ્રતિકૂલ આઘાતોથી મસ્ત બની જઈ, દુનિયાથી એપરવા બનેલો આ જીવનજોદ્ધો સુખદુઃખ બંનેની પાર જઈને

હોનો રહ્યો છે કારણ કે તેનામાં અદૈતનિષ્ઠા પામી છે, આત્મભાવનઃ કાવચ છે, માનસિક દુન્દો તેને સ્પર્શી શકતાં નથી. તે વ્યાપનને દૃષ્ટ્યેષ કરતા ગરિહાષ્ટ તે જ કાન્દમાં આનંદ કહે છે કે -

‘ ન દાહ હ ચે કશે, નયનમા ન આસુ વમે ’
 ન જુદિ હપડે ક્ષી, નયા ઉપાધિ દ્વેષા ત્રિમે,
 રો કદી-પડે દુખે, મનથી પાછવાને રમરી,
 ન એ કૃપણતા ભરી, ન લખુના રરકરે જરી,
 ન કાસ નાનો ક્ષી ન મનકોળે કશે—
 અપાર તિમિરે હીંગ પ્રમ્મ હાય આવી વરસો,
 અગ્રાધ સમતા જરી રિપ્ટ જલ મમતાભરિમાં,
 ખરે ! મયા વરસ તે ન દરિયે જલ્યામે મયાં ! ”

ઠાકર વાર જૂનમળના સરકાર આ મદાન પ્રેમમાર્ગના સફરીને વિશ્વ કરી મૂકે છે, પણ તેની જુદિ સ્વરથ છે, હવમા બળાપો કદી ઉદ્ભવતો નથી, જરા કૃપણતા કે લખુનાની વૃત્તિનો અનુભવ થતો નથી, મનમા વૃત્તિનો ઉછળો નથી, માયાનો પાશ તેને જરાય નાતો નથી, માયાના અધકારમા તેને આત્માડપી હીરે હાય લાગી ગયો છે, અને પરિણામે મમતાની લાકરે જગમા પણ તેને અગ્રાધ સમતા પ્રાપ્ત થયું છે આના જગને હીથે જ તે અતમા કહી શકે છે કે—

“ હવ્યુ જીવન જીવુ અધિક સાર્ય, સાનદ છે ”

તે જીવન યથાર્થ હતી ગયો છે અને અધિક જીવન પણ તેનું સાર્યક અને આનંદજનક જવાવાનું છે.

તેમનું જીવન આત્માના દુર તાગલાથી નિયમિત થયેનું હતું. જે આત્મમાર્ગના મુદ્દાકરો છે તેમને જ તે પોતાના સાચા સમા નહે છે. “ આમે આવો તો સમયયુ જર્ણુએ દેહા ! ” મહિમાર્ષદે પ્રેમ નદ

ને વડાણે ચઢ્યા છે, વેદાન્ત વિચારે તેમની હોડીને ખીવા અને પાટિયાં આપ્યા છે. તેમના દેવે- પ્રારબ્ધે તે હોડી' ધડી આપી છે, અને સાધા પૂરી આપ્યા છે. અદ્વૈત સિદ્ધાસનના સમ્રાટ શ્રી શંકરગુરુએ તેમને માછીડા ધડી આપ્યા છે. માનાએ પ્રેમરૂપી સુકાન દીધું છે. શૂરુવર્- ઇત્યાદિ સપ્તયોગે તેમને માટે દરિયો ભર્યો છે. તેમની પ્રિય જીવનપ્રવૃત્તિરૂપ કાવ્યતરંગ-વિનોદે તેમને મીઠી રમતમાં આણીને મૂકી દીધા છે. દુનિયાદારી લોકોની બેવકાઈએ તેમને આનંદરેલને અનુભવ દેનાવી આ દિવ્ય મુસાફરી તરફ ધક્કો માર્યો છે, શત્રુઓએ નિંદા કરીને તેમના માર્ગમાના અભિમાનરૂપી ખડકને ખોદી નાખ્યો છે, દેશ પરદેશના વિદુમુખમાનો એ સર્વ પ્રકારના ધર્માનુયાયીઓએ તેમની હોડીના ચઢના ઘરા વળ્યા છે ન છુદ્ધિમેવ જનયેદજ્ઞાતાં વર્મ-સંગિતામ્-એ ન્યાયે અનધિકારીઓને છંદના નમન કરી કવિ કહે છે "તમે પાછા વળો, નિર્ભય નામ નિશાનતુ લક્ષ રાખી ઊભું દૃષ્ટાંત અનુકરણ ચોખ્ય માનજો." તેમની હોડીના ચઢમાં અબેદરૂપી પવન ભર્યો છે. આમ સવળા સાધનો પરિપૂર્ણ જન્યા, અને હોડીએ સગર ઉઘાડી પાત્રા શરૂ કરી ત્યાં તો બધું જ ડૂમી ગયું ! હોડી પણ ડૂમી, મુસાફર પણ ડૂબ્યા દરિયો પણ ડૂબ્યો કેવળ આખરી અબેદ-નિષ્ઠા અરિશિષ્ટ રહી, અને અપાર ચિંતન્યનો મહાસાગર જ માત્ર ઘૂંઘવતો બાકી રહ્યો ! મણિભાઈ આ મહાસાગરના સફરી દત્તા તેમનાં સફરનાં સાધનો પણ આવા દના-દિશ, આધ્યાત્મિક. અને તેમની સફરનો અન્તર પણ કેવળ અદ્વૈતવૃત્તિના આત્મનિમજ્જનમાં આવ્યો.

પણ એ મહાન પડો આ અબેદ માર્ગીના પ્રેમનાટકની રમ-જૂમિ પર પડે અને કેવળ આત્માની નિસ્તબ્ધતા બધે છવાઈ જાય, ત્યાર પહેલાં તેમના મનને અવિદ્યાએ અનેક રંગો ભજવી ખતાવ્યા છે. અવિદ્યા રૂપી નદી. "એ જીવિકાકે નાયતી નિત નિમવ વિશ્વ વિગત" આ પૃથ્વીના રોજ પર રોજ રોજ નૃત્ય કરતી રહી છે.

અને તેની આખોના રમણીય ખૂણાઓમાં તેણે સકલ રિશ્તની મોદિની સમૃદ્ધિનાં અબ્જન આનંદો છે કવિને તે એક જે પળવાર મળી હતી. અને “ધા કરી ગઈ, રગમાં પૂરી નહિ,” તેનો ચટો કવિના મનને લાગ્યો અને જનમજનમમાં માધુરીની સુગંધથી મદમત જનને તે જમર ગુનગુન કરવા લાગ્યો. પોતાની વૃત્તિની આરાધથી હેરાન પદેશાન જની સાધન શૂનિકામાં કવિ ગાય છે કે

‘યશ વાણીનો કવિઓ કહે
ની સિદ્ધિ કર જોડો નવે,
તે ને આ ની આસન્નિ રહી—

હી જનતું ગાદેવ મ ભત્ત.”

પોતાના અવિદ્યમન મનને કવિ ગાદેવ-મદમત અત્યાવધાન કહે જે માયાના નટખટ નખગથી દિલ્લુ જાણે, મ ભરુ થયેલુ કહે જે અને તેને ઉદ્દેશધન મે છે કે—“તુ આ બધી મોહજળ મૂળી, આત્મવિદ્યાના આમણા ઉડી જ” કવિઓ તેમની વાણીની પ્રસસા કરે છે નવે નિધિઓ અને આગેય સિદ્ધિઓ તેમને દાનદાનુર છે જ્ઞાત્ય દજ વિન્ન ચિત્તશૂનિકામાં કાઈ કાઈ વાર જે આસન્નિને ફણગો ફટી નીકળે છે તે ધનના પગ જીવનસિદ્ધિના એ જીપણ મયા-મણ જોધાને આશ્ચર્ય પ્રગે જે તેમથી છૂટવા માટે તે પોતની કથની મે છે કે

‘વદાણુ અમુગાર પડી તુજ દાર,
ન તોયે તુને દયા, મન !”

પણ આ અધનાના મર્મ—ધા કીલવામાં પણ કઈ એક મજ છે જેમણે તે નૂગો માર ખાધો નથી તેવા નિર્વાર્ધ માવિક જનો. પ્રાકૃત લોકો તેની મજા કેવી રીતે રમજે ?

‘દીપી મજા જે મે સદા બેદર્દ તે શુ જણે નમ ?’ પછી

જીવનના આ જોડાને મૂઝતાં મૂઝતાં સમજાય છે કે ‘ન તારું કોઈ છે અહીં આં’ તેને માટે આ સંસારમાં દવા નથી, કારણ કે તેને તો પ્રભુના પ્રેમની મિમારી છે. “તળીળીની કહી તારી બનેલી સોઈ છે અહીં આં ?” અનેકવાર માયાની ગુપ્ત ગેડીનો માર ખાતાં છતાં આ વીર સાધકને તો “કહીં લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે.” તેને તો દુનિયાની નિદામાં, બેવડે ઈમાં, ગુસ્સામાં પણ પ્રભુકૃપાનાં જ દર્શન થાય છે, કારણ કે તે સધળાથી તેને વંરાગ્યનો આઘાત લાગતાં તે અગેદ તત્વ તરફ દડસેલાય છે.

“અખમ દુનિયા અખાનોના, મુસાંબત ખોડનાં ખંજર, કતલમાએ કદમખોસી હિપર ક્યામત ખુદાઈ છે.”

અનેક પ્રાણુમય જૂમિકાનાં સત્વો તેમના પર આક્રમણ કરે, પણ તેથી ડગી જાય-હડલડી જાય તેની માટીનો આ માનવી બનેલો ન હતો. બહે તેના જીવનની બીતરમા બે વિરોધી બળો વચ્ચે તુમુલ્લ ધમસાણ મચેલું હોય, માયાની મીઠી મધલાળ બહે તેને પોતાની તરફ ખેંચવા - આકર્ષવા પોતાની સધળી રમણીયતા તેના પર ન્યોછાવર કરી રહી હોય, પણ મણિભાઈની આત્મનિષ્ઠા અંદરની એક જૂમિકા પર તો હમેશાં કાયમદાયમ રહે છે, તેને બિની આંચ પણ આવતી નથી. તેની ફૂટસ્થનામા જરા પણ મિલેપ પડતો નથી કે બાધા નડતી નથી. આ જ છે એમના જીવનની વિશેષતા પરિણામે વળી પાછી તે જ રસભરી આત્માનુભૂતિ અળકે છે :

“લડ અલક છટકી ગઈ કયા વીજળા અખાઈ ને, કયાં ગઈ હા ! કયા ગઈ ! જ્ઞાન બેડી અઈ ને !”

આંતર મથામણ વખતે જેણે ગાયું હતું કે :

“આસુડાં મારાં લુવે એ મૂરનિ કહો કોણ છે ?
ચાલે જિગર પાણી યઈ, રોકનારુ કોણ છે ?”

અને “ન જોને ઠામ છે ઠરવા, બિની અજોથી હિગરવા

ભીની મીડી હૈં રવા કહી મારુ છે આ મારુ—
અમે એકાંત આનંદી, ભને દુનિયા રહી લરતી,
અમે નિશ્રી ત સ્વચ્છદી, ન કોનું કાંઈ છે લીધું—
તમારી ને અમારી છે, જુદી વૃત્તિ જુગી વાણી,
તમે રાગી અમે ત્યાગી, રિરાગી રાગી હું બાણી "

વળી જેને સાધન-અવસ્થામાં ચિત્તની સ્વસ્થ શાન્તિ લાધી ન
હતી "જપુ અઝા જપ ઘેનો કરુ, નવ તોય તન દાદક વળી"
તે જ જીવનજેદો હવે માયાને ધૂનકારી કાઢી કહે છે કે

"હું રસમેનો, તું રસમૂની,

મેળ હવે નહિ ખાય-કરીની આંખ ભયે શું થાય ?" અને
પોતાની જાનને સ્પષ્ટ સુણાવી દે છે કે

"અમે-સાગર તણી બની રહે લહર,
અચી રહે રમ રમ ધન"

અને છેરે પ્રકૃતિને પેતાના ત્યાગી આત્મદેહનું સામન માથે
અઢાવવું પડે છે અને ફરી પાછી આત્માનુશ્રુતિ ની ઝનક બધે છવાઈ
રહે છે

આવું દનુ મજિઆઈનું આત્મનિમજ્જન અને પ્રેમજીવન.
તેમનાં કાબોમાં વેદાન્તનો શુદ્ધ રંગ છે અને સુફીની મસ્તીભરી
રસઠાટ પથ છે, પણ તેમની આત્મકિડિમ પોતાનો સ્પષ્ટ નિર્વોધ
સર્વત્ર સંભળાવે છે આત્મ-મદાસાગરના પડછદ, ઘેરા ધૂપરાટ
સંભળાતા ક્યારે શમતા નહીં તે બને કાવ્યગુરુઓ પર તેમજે
જે અનુક્રમે "ભર્મિશ્રાપ" અને "પારતર્કિની" ટીપઓ લખી છે,
તેમાંનું પદ તો પ્રસન્ન, આત્માનુશ્રુતિની ઝનકવાળું, અમુક સ્થળે
વિદ્વત્તાપૂર્ણ તો અમુક સ્થળે કાવ્યમય, સ્વચ્છ અને ગંભીર છે
તેમાંના કેટલાક ભાગો તો મજિઆઈના સુદરમાં નુદર ગદના

નમૂનારૂપ છે તેમના લખાણોમાં સચ્ચાઈનો રણકો છે, સ્વાનુભૂતિની છાપ છે, આત્મદર્શનની અસહિષ્ણતા છે, જીવનને ધન્ય પગોનો પ્રસાદ છે તેમજે જુદે જુદે સમયે લખાયેલા તે કાવ્યોમાં જે વિચારશબ્દો દેખાય છે તે મયાર્થ છે વળી શુકાખ્યાનમાં જે શુક છે તે મણિભાર્ગવો તે જ છે ચન્દ્રની કૌમુદી, કરિતા, કીર્તિ, પર્વત, સરોવર ઇત્યાદિક પર સ્વેચ્છાએ ઉદ્ગમ કરી સુચારુભર મેરુ પર્વતના માયા શિખર પર બેઠેનો તે વિદ્વાન શુક-વિરક્ત પોપટ-આત્માનુભવ નથી કરી શકતો પણ તે માયાને ત્યાગે છે ત્યારે સાગરની ગંભીર વાણી સિદ્ધ થાય છે અને

“ શુક સાંભળી ઉપદેશ, આકાશે ઉડી ગયો,

છૂટતા ભરમય લેણ, સન્મુદ ધનરસમાં ગળ્યો ”

હા, અભેદમાર્ગે વિહારી, ગુજરાતી સાક્ષર જન્મનનો તે વિરક્ત શુક-મણિભાર્ગવ અને સત્તાના આનંદરૂપી ગાદ ચેતન્યરસમાં ગળી ગયો, અભેદ તત્વને પ્રાપ્ત થયો પ્રેમરસમાં તરંગોળ બની ગયો આ અને સત્કાવ્યોનો વિચારદષ્ટિથી અભ્યાસ કરનાર વાચક પણ તે જ અનુભવ કરે તેવી અતિમ પ્રાર્થના છે

જયત જોશી

“ અભેદ માર્ગ પ્રવાસીની કવિતા ”

અભેદ માર્ગને પહોંચવા જન્મ લીધો પણ કિસ્મત માર્ગનેય ક્યાં છોડે તેમ છે ?

“ ચલાવી પુષ્પ માલા પર નયે સપોં લયો કીરમત ।

સનમ દીવારમાં નાખી પલકે જુદાઈની કીરમત । ”

એ ન્યાયે તેમને તે પુષ્પના માર્ગ ઉપર ચલવાને માયાના માર્ગ તરફ મિત્તમ દેગી જાત છે.

એવા એ કવિ, સરકૂતસાહિત્યના પ્રકાંઠ વ્યુત્પન્ન પદ્ધિત, પદ્ધિન-યુગના દૃષ્ટા, ધ્વજાનિધિ, યુગરાત્રી પ્રગ્નના સરકારના જયોતિર્ધર, ગિરા રુજરીના સાક્ષી ધામ નડિયાદના સાક્ષરસત્તમ જોતરખંનરામના સમદાસીન, વીર સાહિત્યકાર, ચિંતક, વિવેચક અને નર્મદના આધ્યાત્મિક વારસ, અભેદમાર્ગપ્રવાસી મણિલાલ નજુલાઈ દિવેદી ઇ. સ. ૧૮૮૫ થી ૧૯૧૫ સુધીના પદ્ધિયુગ અથવા સાક્ષરયુગના થઈ ગયેલા સાહિત્યકારોના દિદક્ષુ પ્રતિભા ધરાવે છે.

સાહિત્યની અભિવ્યક્તિ લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપે અને લિન્ન લિન્ન પ્રકારે થાય છે આ રીતે જોતા શ્રી અનંતરાય રાવળ મણિલાલના ન્યૂનને અવલોકે છે : “ મણિલાલ પદ્ધિયુગના તેજસ્વી સિનારા,

શિષ્ટ પ્રવાહી ઓજસ્વી ગદ્યના ધારેયા, સુચિંતદૃષ્ટાન્ધ નિખંધોના સમર્થ લેખક, સંસ્કૃત તથા પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના પહેલા ગણનાપાત્ર શિષ્ટ નાટક 'કાન્તા'ના લેખક, ભવભૂતિના 'ઉત્તરરામચરિત' અને 'માલતી માધવ'ના પહેલા અનુવાદક, પ્રેમના દર્દને, મસ્તિને વેદાંતી અને સૂફીની અદાથી ગાતા સફળ ગઝલકાર અને પદકવિ."

મણિલાલ સમર્થ ગદ્યસ્વામી હતા અને તેમની કાનિનીના મુખ્ય આધાર એમની ગદ્યસિદ્ધિ છે. એમ હોવા છતાં પણ તેમની ગઝલો પણ આજેય અમરતાને વરી છે. સ્ત્રીસંગ ને મૈત્રીના રંગીલા અનભવે તેમના હૃદયમા ઉત્કટ ઊર્મિસચ્ચનો પેદા કર્યો હતો અને પરિણામે તેમાંથી તીવ્ર અનુભૂતિ જન્મીને કાવ્યરૂપે પ્રગટ થઈ. આથી જ તેમનાં કાવ્યોમા આપણને પ્રેમ અને નિરાશા પ્રતીત થતાં ભાસે છે. મણિલાલ કવિપદની પરવા કર્યા વગર ગાય છે કે :

"મુખે અદૈત ઉચ્ચારી રહી મનથી પુરુ કીરમત ।

કવિના આ બકાવાનુ કયું શો દૈત તે કીરમત ।"

તેમના આ ઉદ્ગારો અપવાદ તરીકે ગણીએ તો એટલું તો ચોક્કસ કહેવું જ પડશે કે તેમનું હૃદય કવિનું હતું. ડૉ. અનામી તથા પ્રો. પડયા દર્શાવે છે તેમ "મણિલાલના વ્યક્તિત્વનાં બે પાસાં પાર્થિવ અને અપાર્થિવ—એમના જીવન અને સાહિત્યમાં વ્યક્ત થયા છે." મણિલાલ પણ કહે છે કે "અત્યેક મનુષ્ય કવિ છે, પણ આત્માનંદના વિવર્તનું પ્રકલ્પ કરી જનાવવાનું કામ સર્વથી બનતું નથી...કાવ્ય—કવિતા એ જ આપણા સ્થૂલમા સૂક્ષ્મ ભાવોનો સદ્ગમમાં સદ્ગમ રસ છે." કવિના કાવ્યોનો સંગ્રહ "આત્મનિમગ્નજન" વાંચનાં તેમા આપણને જવનિકા, પ્રેમજીવન, અબેદોમિ, મિશ્રજીવન, એ ક્રમમા કાવ્યો મળશે. આ કવિતા તેમને માટે અગત ઊર્મિરૂપ હતી. આ કાવ્યોમાં તેમની અબેદનિષ્ઠા પ્રગટ થાય છે. આ અબેદની સાધના અર્થે તેમણે, પ્રેમને મુખ્ય માળ્યો અને તેઓ આ 'પ્રેમ' -

દ્વારા અભેદપ્રાપ્તિ થાય છે તેમ માનતા તેથી જ એક પ્રસંગે કહે છે કે અમે મા' શરીરસંબધ પાપકર્તા નથી, પણ તેનાથી અભેદ-પ્રાપ્તિ થાય છે

‘અરે’ આવતા તો જાઉં છું સૌધર્મને, પણ જનાય છે શરીર’
એ ન્દાનાયાસની ઉક્તિનું જ ભાવાત્મક મૂર્ત દૃષ્ટાંત બનતું પ્રમુખ કામવૃત્તિમા સરી પડેલ અદ્વૈતરૂઢ પ્રજ્ઞાપાત્રન એ જ મણિનાલના શુવનનો એક માત્ર અન્તાધ્ય અસ હ

મણિનાયની કવિતાને મિરદાવતા એક વિચેષક તેમની સમગ્ર કવિતા પર નજર દારી વિધાન કરે છે કે “જ્ઞાનમુખી મમા જેવી એ કવિતા જેવી છે તેવી, તેમા વ્યક્ત થયેલ મસ્તરંગ, તત્ત્વજ્ઞાન, કર્મમાનસને દાગળે તેમજ કરિએ દાખવેલ રચનારેરિધ્ધ તથા ગીત સિદ્ધિને લીધે આજે પણ રહત્યોને ઉચ્ચ દેશિનું રસપાન કરાવે તેની છે ” મણિનાયના કવનનો પ્રધાન વિષય છે પ્રેમ કારણ કે પ્રેમ એ તો કાનિઠસથી કરિઓનો ત્રિય વિષય રહ્યા છે અને આજે પણ છે આ કરિએ તો ઉત્કટ પ્રજ્ઞાપત્રના અનુભવી છે આ તેથી પણ વધુ નિરાશામા રાતો વિતાવી છે, એટલે પ્રેમ અને તેની નિષ્ફળતાઓ નિરાશા બને સાથે વ્યક્ત થાય એ સ્વાભાવિક હતું કરિશ્રીના અજ્ઞાસી અધ્યુક્તિ સાક્ષર એ ધીરભાઈ દાકર તેમને વિશે કહે છે કે -

‘કવિતામા પ્રેમનો મહિમા ાતા મજિલાલ થામ્યા નથી પ્રેમના સ્વેદનનો રાગો રજુકો તેમની કવિતામા સલળાય છે, પરંતુ પ્રેમ આવના વિદ્યાળ છે, વ્યક્તિ વ્યક્તિના સંબંધથી આરભાઈને સમઘટના અક્ય પર્યંત વિસ્તરેલી છે ”

કવિના ક વ્યોમા પ્રેમની સાથે ધર્મનું નિરૂપણ જોવા મળે છે તેમના મા' મુક્તિમતની ધેરી અસર નવે મસ્તકવિ બાલાસકરને શીવે આવેતા વર્નાય છે ઇસ્ક, માથક, જામે ઇસ્ક જેવા સૂક્ષ્મ રખોવાળી અઝનો તેમના મા'ઓમા જોવા મળે છે ગઝનોમા તેમજ પ્રેમ અને

અબેદનો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો છે. મણિલાલનાં ઠેટલાંક કાવ્યો આજે પણ ગુજરાતમાં સભળાય છે અને તેમની કઞ્ઞનેક ગઝલોમાંથી ઠેટલીક અમર ગઝલો ગણી શકાય તેવી છે પેની સુદર ગઝલ કે જેમાં ગાંધીજીએ બંધા ધર્મનું રક્ત્ય ખુનની શોધ જ છે એમ જોયું હતું તે:

“કહી લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે”
પણ આ કવિની દેન છે. ઉપરાંત,

“હું એટલો દુનિયાં બિયાબામાં સુનો ભટકું,
રઝળો છરકને રસ્તે અહીં તહીં આધો અગ્નિ” તથા

“કહી તું જાન છે દોરી છાગાણ કરી કીરમ”

“ખતમ અમ દર્દિય! ધૈજ ન તારુ કોઈ છે અહીંયા”

“જપીને ત્રેમ મત્રોથી જગાડયું મેં શું આજે?”

“આખ ભર્યેં શું થાય, હડીની આખ ભર્યેં શું થાય?”

“દુનિયાની ના પરવા, હમે કિરમતથી કરી પારી છે,
મરહમની ના પરવા બને સોનામાં ઝખમ કરી છે”

“લટ અલક છટકી ગઈ ક્યા વીજળી ઝખાઈને!
ક્યા ગઈ? હા! ક્યા ગઈ? બહાડ ખેડી છાઈને!”

આ બે પદિતઓમાં તો કવિ એક સાથે બે અલકારોનાં સુલગ ઉપયોગ કરી જાય છે લટને વીજળી સાથે સરખાવે છે તો વીજળીને લટથી અમઈ જતી કંપી છે. આમ એક સાથે ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા વાપરી કવિ પોતાની અવકારસિદ્ધિ ખતાવી જાય છે

માયાને ધૂનમરતાં કવિ કહે છે

“હું રસવેનો, તું રસસની,
મેળ હવે નહીં ખાય!”

ત્યારના આપણે કવિને પ્રેમરસમા તરબોળ થયેલા
જોઈએ છીએ—

“પૃથ્વી ગ્હી છવાઈ
પરવતો રસા નાહી,
સચરાચરે ભરાઈ રે
ગગને આજ, પ્રેમની ઝનક જાઈ રે
ગગને આજ પ્રેમની”

તમાચો મારીને ગાલ રાતા રાખના પડે તેવા યુગમાં કવિને
કશી સમજણ નથી પડતી કે હવે આ સસારમા કેમ જીવન બ્યતીન
કરવું તેથી કહે છે—

‘મનાવો શી રીતે હસવું,
હૃદય ખાલી છને રડવું,
વચનમા પ્રેમ બતલાવી
કથારે પ્રેમીલિ હથુડું”

અને આગળ કવિ જ પોતાને કહે છે તેમ—

‘પ્રાણ પ્રિય લપટાઈ પડ્યો શુ ।
મોત ઉપર છે પથારી.’

કવિને તો દુનિયાન જેમા ચારી લાગે છે તેમા ખુશારી દેખાઈ
છે, તેથી કવિ રંગીન મસ્તીમાં લવનગરી ભીડે છે .

ચારી મસ્તોની ખુશગીની નૈચારી છે

લિહારી વફા રીયી મસ્તેથી જહાં હારી છે”

આમાં સુદર ભાવવાદી કાવ્યોનુ રસપાન કરીને જ આપણે
તો સતોત માનવો રહ્યો. તેમના પર દોષારોપણ કરનાર બને કરે,
પણ તમણે એક ખ્યાલ રાખવો પડે કે દોષો તો કયાં ચદ્રમાં પણ
નથી ; પણ જેમ ચદ્રનો ગુણ શીતળતા બદ્ધવાનો છે તેમ કવિના

કાવ્યો પ્રેમ, ધર્મ અને સંસ્કારનું શિક્ષણ આપે છે એ પણ વિસ્મરણ ન જોઈએ.

“સામાન્ય મહત્તાને—કવિની, કલાકારની મહાન મુસદ્દોની મહત્તાને પણ જીવનચરિત્રના આ લેખકો, રિવેચકો સમજી શકતા નથી, તો પછી જ્યાં અગમનિગમનાં અત્યંતલક્ષમાં ફેરફાર દેનાર, અભેદસાગરની ઊંડી ઊર્મિઓમાં પ્રેમ પ્રાપ્ત કરનાર સંસારના અઝાવાતોનો અન્નનિષ્ઠતાના અડગ ખડક પરથી સાગરો કરનાર મણિલાલ જેવા આત્માના ઓસિયાઓને તો સામાન્ય રિવેચક બરાબર ન સમજી શકે તે વધાર્થ જ છે”^૧ અને તેથી જ મણિલાલને સમજવા મણિલાલની પામે જવું જોઈએ.

મણિલાલનું કાવ્યસર્જન વ્યુત્પન્ન નથી હતાં પણ કાલકોના સર્જનની યાદ અપાવે તેવું અર્થઘન નારિયેલું શક સમુદેખાય છે. તેમની કવિતામાં રિપયનું વૈરિધ્ય નથી એટલું પણ રચનાનું છે, તેમ જ એક તરફ દારસી ગઝલો અને બીજી તરફ દેશી ભજનોના ઢાળના પદો એમ લિજ્જત લિજ્જત ઢાયાના કાવ્યો જોવા મળે છે તેમની કવિતામાં સંગીતનું તત્ત્વ ભરેલું છે. ગઝલોમાં શ્રી સંજના જેવા જૂનો જલદી પકડી પાડે છે, જ્યાં તેમની બાપા સચોટ અનુભવના રણકા વાળી, કથુંબધુર છે ઉત્કટ આવેગ અને મસ્તી તેના મુખ્ય લક્ષણો છે એક રીતે કહીએ તો કાવ્યત્વની દૃષ્ટિએ બાનાશ કર કરતાં પણ મણિલાલની ગઝલનું સ્વરૂપ સુવચ અને કાવ્યત્વ જીડીને આખે વળગે તેવું છે કાવ્યોમાં મોટી સખ્યા ભજનો, પ્રચલિત લોકગીતો તેમજ ગદ્યની ઢાળના ગીતોની છે.

નડિયાદના પતોતા પુત્ર અમૂલ્ય મણિ સમાન મણિલાલે જેવું અને જેટલું પીરસ્યું તેની પાછળના પ્રેરકમગોએ તેમની અનુ-સ્મૃતિની સમ્માર્ષ, હૃદયની વેગીરી જીર્મિ તથા તેનું ઉત્કટ રીતે થયેલું

આનેખન દર્તા અને તેમાં જાણ્યા પ્રેમ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને આધ્યા-
ત્મિકતા આ તેમનો પ્રકાર વિશ્વમા પડેલો. અને તેની જ
સ્વામી વિવેકાનંદ મણિવાણુ નામ પરદેશમા સાલળી નડિયાદમા
તેમને મળ્યા આવે છે કવિત્રી પાસેની આપણને સ્મરણ, અર્થપૂર્ણ,
સ્વર્ગીનમર વાણીમા વ્યક્ત થયેના હિમન ગિરિશૃંગ જેવા વિરાટમા
વિહરવા સર્વ જનારા કા થો મળ્યા જે જ એમનુ અત્યાર સુધી
આપણી સમક્ષ ચિરંજીવ રહેનું મૂર્તિમત્ત યશ સરીર ધન્ય છે
ત્રિશુભર્ત્રીના લાગકવાયા સાક્ષરને કે જેના ચળી લારની સંસ્કૃતિનું
કર્ષન પરદેશના લોકો પશુ કરી શક્યા તેમને શત શત નમસ્કાર હો-

‘અમામાન ડાયર’

૨૫. મણિલાલને

તમારો જન્મ નટપુરની ભૂમિની ખુશનુમાઈ છે.
તમારી શાન ભૂમિના ક્ષેત્રોમાં સમાઈ છે.

ગઝલદેરી ઇમારત આપના દ્વારા રચાઈ છે
પ્રતિમા આપની દિલમા અમારા કોતરાઈ છે
ગઝલ ગુજરાતમા લાની, બનાવી સાવ ગુજરાતજી,
કહી શકતું નથી કોઈ ગઝલને કે પરાઈ છે।

વહાવ્યાં છે કદી ઝરણા, વહાવી છે કદી સરિતા,
કદી વધી કરીને પ્રેરણા સરનેહ પાઈ છે.
નિરાશામાં કિરણ આશાનું આપી રાહ બતલાવ્યા
કવનમાં આપના આરબની સામે લડાઈ છે.

સમસ્યા જિંદગાનીની ઉકેલી છે ગઝલ દ્વારા
તમે દિલની સિતારી પર ખૂદાઈ રમ્ય ગાઈ છે
અમર ગઝલો રચીને આમ પામ્યા છો અમરતાને
મરીને જીવવાનો મત્ર પણ અદ્ભુત દુહાઈ છે.
નજર સામેજ ‘ડાયર’ ભવ્ય મૂર્તિને નિદાજે છે.
અમારે ને તમારે તો ભવેલાની સગાઈ છે.

શયદા

અંગલિ

તને નડીયાદની ધત્તી નમન સાથે વધાઈ છે,
અતાપે આજ તારા આ નરી રગત છરાઈ છે
ગાત્રધને જન્મ તે આપ્યો સફળ સાક્ષરની ઓ જનની,
મથિને મસ્તને પહેની મદિરા તેજ પાઈ છે
અમર આ પકિત છે 'શયદા' અમર સંદેશ ॥ એમા
કઈ સાખો નિરાશામાં અમર આશા હુપાઈ છે.
નિગનદે હમેચાં બાલ મસ્તીમાં મળ લેજે,
અરે! એમા તો આરે વેદની શક્તિ સમાઈ છે.

પ્રો. મધુસૂત્ર

સુણો જરા

(મનદગ)

સુણો જરા, વાત નાની મઝાતણી કહુ એક
વધો પહેલાં શાળામાં બનેલી એ વાત છે,
ભણે એક નાનો બાળ નાનકડી નિશાળમાં
નામ એનું મલિયાલ, અગ્ક દિવેદી છે.
નડિયાદનું ગામ એ, શિક્ષણનું ધાન છે
પડિતોની ભૂમિના આ પતિની વાત છે,
શરમાં તો ઠોઠ દતા, સરકૂને ન આચ દૂમે
મેટ્રિકમાં તો એથી જ થયેલા નાપાસ એ.
મીનદનો ગુણ ભારે, ખનનણો ગુણ ભારે,
જેના વડે ધૂરોપમાં પકાયા પડિન એ
સરકૂતે નાપાસ થયે પોડયો ન ત્રિપય છે
અહોનિશ શ્રમ કર્યો તેનું પરિણામ છે.
મીમાસા, ઉપનિષદ, ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન વળી
એમનાં લખે. બધા પુત્રકો અન્નેડ છે,
એથી એક વાત નવી જરામાં લેવી વચ્ચીઃ
સદ્ગતિ માટે શ્રમ યત્નોની જરૂર છે.

વળી એ પછિની તો વાત એક નિરાશ છે :
 એક ધોરણ કુદીને બીજામાં એ થક્યા છે
 પણ જગ વર્ગમાં એ પડે નરિ મતામમ
 સરફત બુધિતિ પર મૂગનો ન પાગ છે
 'કરુ શુ ?' મૂગપા ભારે, સુમે ના ઉપાય એક
 થયુ મન, "ફરી ભણુ નીચે વર્ગ સારુ છે,"
 મયા વગ મુરુ પામે કહ્યુ "ઓ મુરુજી, જુઓ,
 ચહેત આ ધોરણમાં સમજુ ના, ભારે છે"
 "જિનારી જો પાડો મને એક વર્ગ પાકુ થાયે
 પાઠ માનુ મોગે ગણુ કૃપાનો ન પાગ છે,"
 મુરુ જુઓ, મુગી રળા, ફોનુક વિચિત્ર કેવુ
 "ભને બેસ નીચે વર્ગ" કહ્યુ, વાત સાર છે.
 'દોષ જોયો પોતાતણો, કાચુ દૂર થાય માટે
 પાકુ કરુ, કેવી વાત।' અનોખી સમજ છે,
 જગત મુધારવાની થાય જુઓ વાત નહી
 નિજને મુધારવાની જરૂર જતાય છે
 મરિલાલ પડિતે તો દાખનો આપ્યો છે રડો
 અતરમા જેઈ સ્વમુધારની જરૂર છે,
 ધણા મોટા સાક્ષર ને મુજગતના 'મણિ' સાચા
 અબેદ માગના એ પ્રવાસી - વદન છે

શ્રી મધુરમ
નડિયાદ નગરી
(મનકર)

નડિયાદ નગરીની નવી છે પિછાન મારે
નદજુ એતુ પાણી નવ અગોમાય વ્યાપ્યું છે,
અને એના શેરી, લતા, ચોક પૂરાં લાલ્યાં નથી
તોય કહુ ચરોતર જૂમિતુ એ ફૂલ છે.
સતરામ ટાવરથી જાગરોની હાર જુઓ :
કુમરાલ, મોગલકોટ, સાથ-વિસ્તાર છે,
પીજ નાકુ વટાનીને રેશનની બાજુ જુઓ
એસ ટી. રેન્ડ હોલ, જેલ જેવા કેક સ્થાન છે.
રેશનની બીજી બાજુ મિશન વિસ્તાર જુઓ :
સાથે લિફ્ટ અનાયાશ્રમનુ પુણ્ય ધામ છે,
પાછા વળો ગામ લણી ડભાણુ લાગળ મૂકી,
જુઓ ત્યાં અમદાવાદી જાગરનુ સ્થાન છે.
-લણવામા જૂલે લયે, ગણરામા જૂલે નથી.
એના કઈ સપૂતોની જૂમિનો વિસ્તાર છે,
દાન અને દાન માટે, નામ અને હામ માટે
અકાએક લોક ધણા થયા રે પ્રખ્યાત છે.

સતગમ, કુલનાથ, માઈમાતા આદિ જુઓ
 કઈ કઈ સ્થાનકોથી પુનિત પ્રદેશ છે,
 ધર્મ અને કર્મ ચક્રી, ધન અને વિદ્યા ચક્રી
 રમણીય ચારુતર ચર્ચ ફેરી જૂમિ છે !
 પ્રકૃતિની ખટા જુઓ, માનવીની મના જુઓ,
 નમધી કે લતા સમી નારીની શી છટા છે !
 ૧ ગોવર્ધન ગિરાનો તો રણુમે છે કાને -લો
 ૨ 'મણિ'નું ચે તેજ તાજુ ૩ મરત'ની શી લ્હાણુ છે !
 અનેખીઓ જૂમિ અહો ! સપૂતોની જૂમિ અહો !
 નમરમગ તને લના મરુ તુ ધામ છે,
 ગોદમા અનેક તારી હજુર રતન હજો
 આવળી વસત, લને પાનખર આળ છે-

૧૧

ખાલાશંકર ઉલ્લાસશામ કંઘારિયા

જન્મ

અવસાન

સં. ૧૯૧૪ જેઠ વદ ૫ : સં. ૧૯૫૪ ચૈત્ર સુદ ૧૧

વિષ્ણુમહાદ ૧. ત્રિવેણી

આદિવચન*

બાસારાંકર કથારિયા અને મણિલાલ નમ્બુભાઈ બંને નરિયાદના, બંને ૧૮૫૮માં જન્મેલા, બંને ૧૮૯૮માં અવસાન પામેલા, બંને સાઠોદરા, બંને મિત્રો, બંને વિદ્વાનો અને બંને રંગરાગી કવિઓ. તેમને નરિયાદ આજે કૃતજ્ઞતાથી સંભારે છે એ મંગલ પ્રસંગે બે પ્રાસ્તાવિક ખોલ કહેવા આપે મને કહ્યું તેથી હું બહુ આભારી છું. આપણે ગોવર્ધનરામનું તર્પણ કર્યું; આપણે વીર નર્મદની સ્મૃતિ તાજી કરી; અને આજે આ બે મિત્રકવિઓને અંજલિ આપવામાં સહભાગી થઈએ છીએ.

નર્મદનું જેમ “જય જય ગરવી ગુજરાત” કે “સહુ ચલે જીતવા જંગ” પ્રત્યેક ગુજરાતીના ચિત્તમાં અકિત છે, તેમ “કંઈ સાખો નિરાસામાં અમર આસા છુપાઈ છે” અને “ગુમર જે સિરે તારે જગનનો નાથ તે સહેજે” એ બે પંક્તિઓ પણ તેનું સંસ્કારવિત્ત બની ગઈ છે.

ગુજરાતી પંક્તિયુગની કવિતાનો ઉદય નરસિંહરાવથી થાય છે, પણ તેની આગાહી આ બે કોતુકરાગી ને ભાવાવેગી કવિઓમાં જણાય છે. મજા, સરકૂત, ફારસી અને અંગ્રેજી સૈલીની કવિતા

* નરિયાદમાં તા. ૨૭-૨૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૮ના દિવસોએ મણિલાલ દ્વિવેડી અને બાસારાંકર કથારિયાના જન્મસાત્ત્વની સમારણા ઉજવણી તેના આ બે ગોપાયેણુ.—સં.

બાલાચક્રે લખી છે, સહીવાદનો એનામા દહ સરકાર છે, અને આત્મનિમગ્નન એનું લક્ષણ છે ગઝનની મદીની છટા એમના સ્વભાવને બહુ અનુકૂળ છે અને તેઓ ગુજરાતી ગઝનના પિતા બને છે આત્મનક્ષી કવિતાનો આ ગુણ અગ્રેજી રોમાન્ટિક શૈલીની કવિતારચના માટે પણ અનુકૂળ બને છે અને તેથી બને કવિઓ શૈલી-બાધરન જેની અગ્રેજી શૈલીની પણ રમણીય કવિતા આપે છે :

‘ કવિ રાજા હુ ને વળી તું પટરાણી નૃત કરે,
મૃગે બાંને ગુ રાચિપતિ વિના રે મનિ કરે
પપિયા કોડીના સ્વરપૂરક કરાં મીડી, ચર્તા
વળી વિહીં બહીં દરદી મૃગ ગ્રોતાજન હર્તા”
પછી કોઈ કાળે દલ્હિક વપુના બધ વિખરે,
રહે તું પાસે ને નજર વપુ તારા પર રહે
તજ સમારાબ્ધિ સનત દુખવારિથી પૂરજે,
રહે આશા, તારા વારધ મદી ચૈતન્ય વિચરે”

(મ્હાન્ત મ્હિ)

‘ બસો તાપી નીરે બળબળ વહે છે ગતિ થકી,
ઉસારે સહેની જલ્લભરન આવે દરખથી
ખડા મૂકી માથે યુવતિયુથ ડોને અનુપમે,
વયે નાની મોટી અધિક શિશુ એજા કરી રમે.”

(સૂયોસ્ત)

તજ્યો તે ત્યાથી મે નથી નિધિનિધુયોગ નીરખ્યો,
તજ્યો તે ત્યાથી મે નથી દળુ ઉતાર મ પરખ્યો
તજ્યો તે જાલા તો સરિતનરુનો બાન્ રમતો
તજ્યો છે મે એ તે કુહુરવ છજ્યો કુજ નમતો ’

બાલાચક્રે શરમી ને સરકૃતમાથી ભાનાન્તરની પ્રવૃત્તિથી પણ પોતાની વિદ્વતા દાખવી હતી પણ મહિલાસ કવિ તરીકે “ રસના રસિક” અને કવિતાના કોડી બાલાચક્રના શિષ્ય, જેના,—

ખાલાશંકરની અસર મણિલાલ તેમ જ કાન્ત અને કલાપી ઉપર પણ વરતાય છે;—તો વિદ્વાન તરીકે, પંડિત તરીકે, તત્ત્વચિંતક તરીકે, ગદ્યકાર તરીકે એ યુગના જ નહિ, સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ ઇશાના એ અધિકારી છે. મણિલાલની દૃષ્ટાંતમાં, સમગ્ર રીતે, ગુજરાતના માત્ર બેત્રણ વિચારકો જ આવી શકે. કવિ તરીકે ખંતેએ કવિતામાં વિષયમયોદા વધારવામાં, સૂઝીવાદ અને ભારતીય પ્રેમભક્તિના તત્ત્વોના સમન્વયમાં, મંદ્રકૃત જોડના રચના-કૌશલમાં અને રેખાસૌન્દર્ય અને પ્રસાદિતા લાવવામાં પ્રદાન કર્યું છે. સુન્દરમે-નોધ્યું જ તેમ વિચારરંગી લાવને આકાર આપવામાં મણિલાલ અક્ષરંતરાયના પુરોગામી છે.

‘ અપાર સુખ સાધગ્યાં, પ્રિયત વેઠી વઢી ગયો,
તથાપિ રમનો સદા, ઉશય પાર બિગો રત્ના,
યુવા, રમિક, બાવ કે તરુણ વૃદ્ધ, બોગી ગનિ,
ન દુઃખ, સુખ ના કહી -નિજશુ નિજની એ રતિ =

(જન્મદિવસ)

પરંતુ મણિલાલ કવિને વટાવી અને નવલકથાકાર ને નાટકકાર મણિલાલને પણ વટાવી, આપણે જ્યારે ગદ્યકાર, વિચારક અને પંડિત મણિલાલની દૃષ્ટના કરીએ છીએ ત્યારે તેમની દૃષ્ટીક મર્યાદાઓ છતાં, એ યુગના એ અગ્રેષ્ઠ વિચારક લાગે છે. એ નવોદયોદા દૃષ્ટીક તે સમયની હતી, દા. ત. યોગવિદ્યાના અમુક શારીરિક પ્રયોગોમાં શ્રદ્ધા અને તે દ્વારા સ્વસ્થાનુભવધાનનો અભ્યાસ ઉત્તર નર્મદ, મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ વગેરે એ માર્ગે હજી હતા અને વિદ્યોદયોદીએ એને પુષ્ટિ આપી હતી. મણિલાલનો શ્રદ્ધાવાદનો ઇષ્ટ વેદાન્તસિદ્ધાન્ત સર્વ સામાજિક ને આદિત્વિક પ્રશ્નોના વિનિયોગમાં સરખો બિનરતો નથી ગુજરાતનું નાતમનનું સાકાપણ અને કવચિત્, અવચિત્ બિપદી આવતો વૈયક્તિક અભિનિવેશ ને સ્મરજ્વર પણ

એમની વિચારણામાં ક્યાંક ક્યાંક ખામી આણે છે પણ એ બધું સ્વીકાર્યા પછી પણ મણિલાલ, માત્ર ચાવીસ વર્ષમાં, એટલે લેખનનાં તે વીસર્યાંએ આખાં વર્ષમાં વેગેલા પ્રવાહી સંગ્રહ ગણની, અને જીવનનાં બધાં અંગેને સ્પર્શતી વિચારણાની અદ્યક્ષ સપત્તિ અર્પાં જામ છે.

આ વિષયનું રહસ્ય કોઈક પરમ સત્ય છે, જે કૂટરથ અને અચળ છે, છતાં સર્જકશક્તિવાળું અને આનંદમય છે, માનવના સર્વ વ્યવહારમાં જે આનંદદાયી છે, મૈત્રી, મેદક, કરુણા આદિ દ્વારા જે સમાનમાન, ઉદારતા અને વિશાળતા-અનુભવ કરાવે છે, જે વૈયક્તિક અભિમાન અને સ્વાર્થ જુલાવી અન્યમય બનાવે છે, જે કળની ઇચ્છા વગર કર્તવ્ય કરવા પ્રેર છે, એ સર્વ એ વિશ્વમાં પટ-તરે રહેના બ્રહ્મને. અગુલિનિદેશ કરે છે એ અણસારો વ્યક્તિના પ્રુધાર્યનો તથા સસા-ના ધ્યેયનો નિયામક બને છે સમાનવ્યના એવી થાય કે સમૂહો અમણિનો, સમસ્ત નાનવજગતનો વિચાર કરે, વ્યક્તિઓ આપણી મદી સમાજહિતનિષ્ઠ થાય મોક્ષ એ અભાવા-ત્મક કે અનુભવના સંકોચની રિયતિ નથી, એ ભાવાત્મક, ઉદાર, વિશાળ, વર્ધનાત્મક અવસ્થા છે મોક્ષ કર્તવ્યના ત્યાગથી ઉદ્ભવતો નથી, કર્તવ્યના પાલનથી, ઈશ્વરાર્થજીના ભાવપૂર્વક કર્તવ્યપાલનથી પ્રગટે છે જે જે ભાવ કે કાર્ય પરમાત્માનુભવ ઓછેવત્તે અંગે કરાવે તે તે નીતિમય અને કર્તવ્ય, જે તેની આડે આવે એ અયોગ્ય તે અનીતિમય મણિનાને વિચારની એવી જૂમિકા આપી છે જે સર્વ જીવનધર્મ અને આત્મ-આવિષ્કારની ચાવી બની શકે તેમની તકોજીવલ ને વ્યાપક વિચારસંગતિએ કાન્ત જેવા અસખ્ય સંવેદનશીલ પણ દ્વિધા અનુભવના આત્માઓને પ્રભાવિત થયાં હતા. તેમના વેદાન્ત વિવરણે જેમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને આજ્યા તેમ ગુજરાતના જ્ઞેયમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ ને દર્શનની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી જે કામ સમગ્ર દેશમાં વિવેકન દે કહ્યું તે તેમણે ગુજરાતમાં કહ્યું. એમની સિદ્ધિનું રમરણ આપણને નવાં ને તેજસ્વી કર્તવ્યમાં પ્રેરે!

ડો રામચદ્ર પંથક

મસ્ત કવિ ખાલાશંકર

નડિયાદ સાહિત્યક્ષેત્રે તેના તેજસ્વી સાક્ષરરત્નોને કારણે વિખ્યાત છે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના પડિતપુત્ર અથવા ગોવર્ધન યુગ તરીકે ઓળખાતા ઈ ૧૮૮૫-૧૯૧૫-૨૦ ના ગાળામાં નડિયાદ સાહિત્યક્ષેત્રે અનેરું તેજ બનાવતુ હતુ નર્મદયુગના સુધારાને અંગે જામેલા સવાદોના ડહોળા પાણી નીતરતા થયા હતા સુધારે મરી પરવામે ન હતો કેમ કે તેની જમિકામ નજુ સિક્કણ રહેલુ હતુ. જેમ જેમ એ શિક્ષણ વધારે ને વધારે મોટી સખ્યામાં લેવાતુ ગયું, વ્યવસ્થિત થતુ ગયુ, તેમ તેમ તે શિક્ષણ લેનાર એની દષ્ટિ સમક્ષ સરકૂત, અંગ્રેજ, ગુજરાતી આદિના અભ્યાસને પરિણામે માનના વિશિષ્ટ ક્ષેત્રો ઊવડતા થયા અને તેમની દષ્ટિ પિરાળ બનતી ગઈ તેથી શુ સારુ એનો નિર્ણય કરવા માટે અભ્યાસ અને મથનનો એ કાળ બનરા લાગ્યો તેમા આવેગને નદને સત્યરોધનની દષ્ટિથી નિષ્કાવત અભ્યાસ અને પૂર્વ અને પશ્ચિમની સરકૂતિઓના ગુણ અને દોષની તુલના કરી તારતમ્ય નક્કી કરવાનો હેતુ હતો. તેથી તેને સમન્વયયુગ પણ કહી શકાય એ યુગે ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, નજુભાઈ, ખાળાશંકર દયારિયા, દોષતરામ કૃપારામ પંડ્યા, હજનલાલ દરિયાવ પંડ્યા, અખાલાલ જાની, જવેરલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞી, મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી

૧) સમપદ્ધિએ આમાના ધણાખરાની પહેલાંના છે) જેવા સાક્ષરો નડિયાત્મા, અને નરસિંહરાવ દિવેદીઆ, રમણભાઈ નીલકંઠ, કાન્ત, કલાપી, દામોદ દાસ બોટાદકર, દરિ દર્પં મુવ, દેરાસરી, કેરાવ દર્પં મુવ, દ ગોવિંદદાસ કાટાગળા જેવા સર્ગકા-સાક્ષરો ગુજરાતમા અન્યત્ર આપ્યા છે (આ યાદી સપૂર્ણ નથી એ ધ્યાનમા રાખવા જેવું છે સપૂર્ણ યાદી આપવાનો અહીં હેતુ પણ નથી) આ બધાની ગુજરાતી સાહિત્યની નેવા ટાઈ ને ટાઈ રીતે નિષિદ્ધ અને નોવપાત્ર છે તેથી અત્રીચીત્ર સહિત્યનો આ યુગ પણ વિશિષ્ટ યુગ છે ભારતીય ભાષાઓના સમકાલીન સાહિત્યમા તે દરમિયાન યોગ્ય સર્જન ગૌરવસંવિત ખડું રહી શકે તેમ છે

આવા યુગની વિરોધના તો સર્જનમયન અને સમન્વયના કાર્યમા રહી છે તે દિશામા ગોવર્ધનરામ અને મણિનાથ જેવા નડિયાદના સક્ષરોનું કાર્ય સમાન્ય છે મસ્તકવિ બાલાચક્ર કથારિયા પણ આ જ યુગના અને નડિયાદના તે યુગના ગુજરાતી સાહિત્યમા મસ્ત રગના કવિઓનો નોવપાત્ર કાગો છે તેના કવિઓ છે બાલાચક્ર, કલાપી ત્રિભુવન પ્રેમચંદ્ર અને સાગર (જગન્નાથ દામોદ દાસ ત્રિવાળી) તેમા પણ સમયની દૃષ્ટિએ બાલાચક્ર પહેલા આવે તેમનું કાર્ય પણ તે જ રીતે પ્રથમ કથાતુ છે

મંત્રિના પિતા શ્રી ઉત્તાસરામ કથારિયા મામનન ૧૭ દત્તા કવિની આર્થિક સ્થિતિ આ રીતે સારી હતી તેથી તે લાડમા ઉઠેતા અને પ્રકૃતિએ મસ્ત પણ બનેતા તેમના વ્યક્તિત્વમા પણ રંગ મુખ્યત્વે જેવા મને છે નીકરના, નિખાલસતા અને મુત્તી તેના મૂળ તેમના કુટુંબના વચપર પરમન સસ્કાર અને તેમના ધક્કાતમા છે શ્રી પ્રાણચંદ્ર કથારિયા તેમના કુટુંબ વિશે એક વિશિષ્ટ રાત નોધે છે ૧ નબુત્તા તેમના વચમા એક સતી થઈ ગઈ છે તેમની દેરી દહા પણ

ખોડિયા માતા પાસે, નડિયાદમાં, બનાવવામાં આવે છે તે રિયેન્ટ હકીકત આમ નોંધાઈ છે

નડિયાદના સાઠોદરા નાગર શૃદ્ધચોમા એક ખુશાલચંદ ઇંગ્રેજ રાજ્ય અમલ પહેનના હતા વડનગરા નાગરોમા પણ તે વખતે શરાફતી પેઢી ગોકુળજી કાશીનાથની હતી આ ખુશાલચંદની પેઢીનો સબધ છેક ભુદીકાટા સુધી પણ હતો ખુશાલચંદનું પૂત કોઈ દેવાદારે ભુદીકાટામાં કસું અને તેમના શબને એક કુબારની કોઠમાં દાટી દીધું તેમનાં પત્નીને આ અનિષ્ટ બનાવની જાણી ન્યૂનમાં થતા તે ઝબકીને જાગ્યા. ત્રણ પુત્રોની માતા આ બાઈ ઇમરસાયક અને સમજી હતા તેમને સત્ત ચડ્યું સગાનહાનાઓએ શેકવા-સમજાવવા છતાં તે માન્યા નહિ તેમના પતિનું ખૂન કેવી રીતે કયા કરવામાં આવ્યું છે અને શબને કયા દાટવામાં આવ્યું છે તેની નિશાની મેળવી પોતે તેમની પામડી ખોળામાં લઈ સતી થયા તપાસ કરતા તે હકીકત સાચી નીકળી આ ખુશાલચંદ તે દિવસે જૂદ પ્રપિતામય થાયર આ હકીકત શ્રી પ્રાણુસ કરને તેમના જૂદ માતૃશ્રી તરફથી જાણવા મળેલી

કવિના પિતાશ્રી એક અમલદાર હતા શ્રદ્ધાળુ હતા ઉત્તર ભારતમાં કે અન્ય સ્થળે પ્રવાસમાં કોઈ સન્યાસીના કહેવાથી તે ઉપાસક બન્યા હતા તે શાકત અદૈત વેદાન્તમાં માનતા શરૂ કર્યાના અદૈતમાં અને આ સિદ્ધાન્તમાં તદ્દત સકરાચાર્યના મત મુજબ જ્ઞા એ જ સત્ય છે અને બીજા બધું માયા છે પણ શાકત વેદાન્ત તો જગતને સાચું માને છે સિવ અને શક્તિ એક હોના બે પાસા જોવા અશ્કિન છે અને તેમના સંકયોગથી વિશ્વ ઉત્પન્ન છે શક્તિના સંયોગ વિના એકલા દિવ તો નિષ્ક્રિય

એ અને વિશ્વનુ સર્જન કરી શકતા નથી આ શક્તિ તે જ યતિ તે વિરિધ રૂપે વિશ્વમા પ્રગટ થાય છે વિશ્વના વ્યવહારોની પળપળનો ચક્રિન પણ તે જ છે તે જ યિતિ પણ છે આ શક્તિની દક્ષિણમાર્ગી ઉપાસના આનાય કરના કુટુંબમા હતી તેમના પૂર્વજોમા અભ્યુનનાલ અને ઉત્તરાસરામે આ ઉપાસના સ્વીકારી હતી આ દક્ષિણમાર્ગી ઉપાસના વિદ્યાવૃદ્ધિ કરનારી મનાય છે અભ્યુનનાને તો પોતાના પૂર્વજોની ખડકીમા અભ્યુનેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના પણ કરાવેલી

આ ઉપાસના ઉપગત શ્રી ઉમાસર જોશી નોધે છે તેમ એમના કુટુંબમા પીરની ઉપાસના પણ હતી તેમના વખતમાં ચીરપુરથી એક પીરનો દીવો તેમને ત્યાં આવેલો કવિ સધ્યાકાજે તે પેગની લોમાનનો ધૂપ કરી તેના આગળ ધ્યાન કરવા એસના આના અને ત્રિપુરા એ શક્તિનાં નામ ઉપરથી તેમનું નામ ખાલાગ કર અને તેમના પુત્રનુ નામ ત્રિપુરાસ કર પાડનાર્માં આનુ હતું

આમ કવિના જીવનમા નાગરોને સરજ એવા શિવશક્તિ-ભક્તિ અને પીરની ઉપાસનાના રંગો લગેના છે તેમાથી આ શક્તિ-ભક્તિ અને સૂકોમજના તત્વો તેમના કરા-સર્જનમા પણ જીવરી આન્યા લાગે છે. ધ્યાનિયતા નિર્મલીનતા નિખાલસતા, ભક્તિ અને મસ્તીના સરકાર સરગોની પાળ આ ઇતિહાસ પડેનો છે

કવિના વ્યક્તિત્વને આ ઉપરાંત તત્કાલીન બીજા બેગો અને અજાણસે ખાચુ છે તે જમાનામા દલપતરામની કવીશ્વર તરીકેની ખ્યાતિ મહાદેને હતી કવિ તેમને પોતાના કાવ્યપુરુષાનના કવિનો શોખ તો તેમને નાની ઉમરમાંથી જ સુરત તરફ તે ગયેના ત્યારે લાગેનો પણ તેને પરિચારવાનુ, પિંગળો વ્યવસ્થિત અજાણ કરવાનું

કામ તો તેમણે કવિ દલપતરામ પાસે જ કર્યું છે. તે દર રવિવારે એ માટે અમદાવાદ જતા; એવો તો તેમનો ઉત્સાહ હતો. તે વખતે સમયરક્ષ મિત્રોનું નણિપાદમાં એક મહળ હતું; મણિલાલ અને બાલાશંકર એમાં મુખ્ય હતા એમની મૈત્રી ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જાણીતી છે. તેમાં જે ભરતીઓટ આવ્યા તે પણ સાદિત્વરસિકાને વિદિત છે. નાની વયમાં જ રસસુધારક, પ્રાર્થનાસમાજ અને સાઠોદરા જ્ઞાતિ શુભેચ્છક સમાજની આ મિત્રોએ ન્યાયના કરેલી તે જમાનાના પાતાવરણ અને આ મિત્રોના ઉત્સાહનો ખ્યાલ આથી આવે છે.

આ ત્રિભિંશીલતા મસ્તી અને ઉપાસનામાં વિદ્યાવ્યાસંગ અને કવિતા-શોખ ઉમેરાય છે પણ સમૃદ્ધ પિતાના લાડકા સ તાન તરીકે ઉછરેલા કવિનો અભ્યાસ શાળામાં તો અવરિચત બન્યો નહિ પોતાના ઉમંગ, ઉત્સાહી શોખ અને પિતાની અમર નીચે જે થયું તે યર્ષ શક્યુ. દલપતરામની અસર નીચે કદાચ, શીઘ્રકવિતા વ્રજભાષામાં રચનાનો શોખ લગ્યો અને નૃત્ય સંગીતનો શોખ સ્વભાવની વિશિષ્ટતાને કારણે ખીલ્યો હોય; પણ કવિ આ બાબતોના શોખીન હતા તે સ્પષ્ટ છે તે મસ્ત અને સ્વતંત્ર મિજાજ હતા તે સાથે જ મનમોજી હતા એક ને એક કામ, તેમના પર લાઘવામાં આવે અને ડરણુ માટે કરે તેવું તેમની વૃત્તિમાં ન હતું. તેમના પિતા ફારસીના સારા પિતા હતા. કવિ પણ ફારસીના સારા અભ્યાસી હતા તેમને તેનો શોખ હતો, સિક્કાઓનો પણ શોખ હતો. ૧૮૮૧-૮૨માં તેમણે ઘોઘા કરદમ ખાતામાં, તથા કારકૂન તરીકે નોકરી કરી હતી નર્મદા જિનારાના સ્થળોનો ઇતિહાસ એકઠો કરવાનો હતો ત્યારે સરકારે તેમની સેવાની માગણી કરી હતી. તેમ કરતાં તેમને વિષે જે લખવામાં આવતું હતું તે આ

This young man (Balashanker) inherits from his father a great taste for languages. He is well acquainted with Gujarati, Brij, Persian, Urdu, Sanskrit and English. He has a taste for Archa-

eology and has already deciphered inscription. He knows how to transfer facsimiles of inscriptions to paper. It seems a pity to me that the valuable and uncommon talent of Mr. Bala Shanler, should not be utilized" અને એની સેવા-એનો સરકારે ઉપયોગ ક્યો પણ દતો આ ઉપેક્ષા કવિના જ્ઞાપનાને એક અંગે આપેલી અજલિ-તેમને વિશે થયું કહી દે છે.

આવા કરિને કરીને બેસવાનું ન ગમે તે સમજાય તેવું છે. નોકરી કરતા જે એકધારું કાર્ય કરવાનું આવે છે તેના તેમને શારે કટાગો હતો એનલે મટેનું.

ધરિયા શીદ આપકે જાવકમા ?

ધરિયા પ્રભુ કાં નહીં પાવકમા ?

તેથી તેમણે કરીને નોકરી કરી નથી તેમની તરફ મનોહતિ અને મસ્ત પ્રવૃત્તિ નનનવા રંગો ધારણ કરી હતી પિતા સાથે ઉત્તર ભારતની યાત્રાએ ગયેના ત્યાં પણ દેરદેશન કે તીર્થસ્થાન કરતા તેમને ત્યાના ઝરિઓ, મજાખાની કવિના, પિંગલ આદિના વધારે રસ હતો એટલે નોકરીમાંથી તેમણે પિતાના અસાન પછી રાજનામું આપેલું કરિને સાહિયનનાંકે હિત્સાહ થલો હતો તેમણે સાહિત્યની હિન્મતિ માટે પ્રયત્નો પણ કરેના છે તેમણે ભારતીયપણ નામે સામયિક ગ્રંથ જેવું શરૂ કરેલું તે પહેલાં તે ગુજરાત વનોડ્યુનર-સોસાયટીના મંત્રી રહી ચૂકેલા અને શુદ્ધિઅગચનું સપાદન થોડા વખત કરેલું ભારતીયપણમાં પોતાની કૃતિઓ ઉપરાંત તેમણે જીમ્મીની કૃતિઓ પણ પ્રગટ કરેલી છે જેમ ગોવર્ધનરામે સ્વસ્વતીયદ્રમાં દેશના ઉદ્ધાર માટે સ્વસ્વતીયદ્ર પાસે કસ્યાણુગ્રામની ૩૬ના કરારી છે અને તેમાં વસનાર દેશ અને રાષ્ટ્રદિનના

ચિત્રકો તથા સાહિત્યના વિદ્યાના અને ઉદ્યોગોના વિકાસને વેગ આપે તેવું કલ્પ્યું છે તેમ કવિને પણ એક કવિયોક્તની કલ્પના હતી ત્યાં વસનારા કવિઓ સુખપૂર્વક જીવન ગુજારી શકે અને સાહિત્યની સેવા કરી શકે તેવું કાંઈક કરવાનો તેમનો મનસુખો હતો એ માટે ધન તો જોઈએ જ. મનોહર વાતાવરણ, શાંતિ અને નિરાંત જોઈએ તે પૂરાં પાડ્યા માટે કવિના મનમાં જાતજાતની યોજનાઓ. The Iron and metal factory નામે એક લોહાનું કારખાનું શરૂ કરેલું તેમાં ઉદ્યોગોના વિકાસનો ખ્યાલ તરી રહેલો હતો જ, પણ તેમાંથી પુષ્કળ ધન કમાઈને પોતાની કવિલોકની કલ્પનાને મૂર્ત કરવાનો પ્રયાસ પણ હતો. પણ સ્વપ્નસેવી કવિ પાસે તે પ્રકારના સાહસને સફળ મનાવવા જે પ્રકારની વ્યવહારકુશળતા અને વેપારી શુદ્ધિ જોઈએ તે ક્યાં ? તે તો ઉદાર, અને વિશ્વાસુ હતા બીજા ઉપર પણ તેમણે એ જ રીતે વિશ્વાસ રાખેલો તેનું પરિણામ પણ સ્વાભાવિક રીતે જે આવ્યું શક્ય તે જ આવ્યું. ભારે ખોટ મોગવવાની આવી. એ કાવ્યમય ધનવ્યય અને રામમોહનરાય દેસાઈ કહે છે તેમ જીવનવ્યયનું પરિણામ કાંઈ જ ન આવ્યું કવિ ભારે આર્થિક મુશ્કેલીમાં આવી ગયા અને ફરી નોકરી કરવાની જરૂર બીજી થઈ તે વખતે ગુજરાત વનીકચુલર સોસાયટીમાં અને પછી એક વર્ષ વડોદરા કલાસનનમાં તેમને કામ મળેલું પણ ફરીને પણ તેમણે તે જ પ્રકારનું કારખાનું મોટા પાયા પર બીજું કર્યું અને પહેલા મળેલા અનુભવનો ઉપયોગ કરીને કવિ તેને સમીન પાયા પર મૂકી શકે તે પહેલાં તો ૧૮૯૮માં મરકીએ તેમના જીવનનો અંત આણ્યો.

કવિના જીવનમાં આ અનુભવે પણો ત્રિપાદ ઉપજાવ્યો લાગે છે. તે મસ્ત પ્રકૃતિના હતા અને આવા વિપાદના પ્રસંગોને ધોળીને પી જાય તેવા હતા. છતાં જીવનની વાસ્તવિક હકીકતોની અસર દાઇક રીતે અને ક્યારેક તો થાય જ છે તેમના

હોડા નાદનયન શુભાશુભ,
 રહો ગુણઝારમા ના ના,
 વફાઈ એકપણ મુનની
 દીગી લગ પ્યારમા ના ના, જેના કાળમ' માં છે,
 ગુમરે જે ઘિરે તારે જગનનો નાથ તે સહેજે,
 ગરબુ જે પ્યારુ પ્યારાએ અતિ પ્યારુ મણી લેજે

એ પતિઓમાંથી શરૂ થતા મનમા આ અનુભવનો પડો પડો છે પણ તે સમ્ય છે કવિની કવિનોકનો કવના મૂર્તિ ન થઈ શકા
 એ ખરુ, પણ તેમનુ માનસ તે બગખર પ્રગટ કરે છે સાહિત્યનો
 ઉત્પાદ માટે જે ચોખના તેમણે વિચારી તેની મૂર્ત કરવાને ધન
 જોઈએ તે મેળવવા તેમણે કેટલુ મોડુ જોખમ ખોલ્યુ તે બનાવે છે

ઉદાત્તા અને પ્રેમ એ કવિના બે મહત્ત્વના ગુણો છે જેમ
 મણિવાને અમે અનુભવને આત્મકલ્યાણ માટે આવશ્યક માન્યો,
 તેમ આ કવિએ પ્રેમને માન્યો, ને તેથી જ તેમણે જે અનુવાદો કર્યો
 છે તે પણ સૂચ્ય છે મણિવાને ઉત્તર રામચરિત, માવતીમાધવ,
 મહાવીર ચરિત અને લોડ વિગ્નના એનોનીનો ગુલામસિંહ નામે
 અનુવાદ કર્યો, તેમા તેમની રુચિનો પડો પડો છે હાથત્ય પ્રેમ અને
 પ્રેમની મધુરતાનો તેમનો ખ્યાન વ્યક્ત થતી આ કૃતિઓ છે
 બાનાશકરે તે જ રીતે મૃચ્છકટિકનો અનુવાદ કર્યો છે તેમા ચારુદત્ત
 અને વસન્તસેનાની પ્રેમમથા આવે છે આ ચારુદત્ત ઉત્તર વ્યાપારી
 હતો તેની ઉત્તરતા, ક્વાપ્રેમ આલિને કારણે તે ચરદસનુના વાદળની
 દયાને પામ્યો હતો, તેથી જ તેના વ્યક્તિત્વ પ્રત્યે કવિને આકર્ષણ
 થયુ હોય એમ તારે છે જો કે ચારુદત્તની પ્રયેક સાત જેમ કે
 વસન્તસેનાનો પ્રેમ કવિને લાગુ પાડવાની આવશ્યકતા નથી, તેમાં
 ઔચિત્ય પણ નથી.

કવિને, આગળ જોડુ તેમ જિગતી વચે જ પ્રણા મિતો હતા. જે

‘ઉપરાત તેમના પત્ની મણિગૌરી ગાયત્રી મુદર, પ્રેમાળ અને વિનોદી ગ્રંથાવના હતા કવિન એ સદ્બ્રાહ્મ જ મણિયા. તેમના છત્રનમાં પ્રેમનો આ ગ્યાનદ તેમને ભરપૂર જોવા મળ્યો હોવાની સ્પષ્ટ મંદના થઈ શકે છે મિત્રોમાં મણિનાલની સાથે તેમનો સમય ધણો ગાદ હતો તે સખધ દેવ ગેરસમજ અને કંઈ અશે દુષ્ટતાથી તૂટ્યો હતો તેમના એ સામાન્ય પારસી મિત્ર એક મિત્રેષ નો કયો કવિએ પોતાના ગાદ મિત્ર મણિનાન સાથે પોતાની પત્નીનો પરિચય કરાવ્યો હતો જ ગ્યાનદવિનોદમાં સમય પસાર થતો હતો, ત્યાં પેના પારસી મિત્રને દુષ્ટતા સૂચી ગેરસમજ જીભી થઈ અને મૈત્રી તૂટી મણિનાન તો તેમાં પેલાની દુષ્ટતાનો બોગ થઈ પડ્યા હતા કવિનો દોષ તો હતો જ નહિ પોતાની બૂલ સમજાયે મણિનાને આ મૈત્રીને સાધવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો, પણ વ્યવહાર પણ ચાલ્યો બાલાશંકરે પણ ઉત્તરદેવે બધી વાત વિસારે નાખી અને મણિનાને એક નુર કરિનામાં જપામ આપ્યો.

તેની તે સંવાની અતિવ પમિત આ છે

બાવ કે નજુનાવ કે લાવ

જુઝી લે તિદારો તિદારો તિદારો

આ સખધમાં અને આ પત્રવ્યવહારમાં કવિના પ્રામણ્ય મૈત્રી-સખધના આજી ઘેરા રંગ અને જીર્મિના તોફાન નજરે ચડે છે. મણિનાલે ૧૮૭૬માં શિક્ષાસત્ત્વ નામે કૃતિ પ્રગટ કરેલી તે ‘પ્રેમના આવેશમાં’ બાલાશંકરને અર્પણ કરેલી આ સખધવસધાયો તે હકીકત શ્રી અબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણીએ ‘મણિલાલ નજુનાઈનું છત્રનચરિત્ર માં નોંધેના બે મિત્રો વચ્ચેના પત્રો પરથી રપષ્ટ થાય છે પોતાના ગાદ મિત્રની વ્યવહારિક અવદશાથી મણિનાલને થયેનો એક, નેમણે રાજસ્થાનમાં ગ્રહેના બાલાશંકરને નડિનાદ આપના લખેલો

પત્ર અને જાણાઈકરે લખેલો તેનો અનુવાર તેની સાક્ષી પૂરે છે.
૧૮૯૫માં મળિલાલે લખેલા પત્રના જ્ઞાપનમાં કવિ લખે છે:

બેરુબાગ, જોધપુર.

તા-૩૦-૧૦-૯૫

“ મિત્ર તું મને નડિયાદ બોલાવે છે । । । શું શુભ પમાડ્યા । । ।
શરીરમાં શેરકે રક્ત રહ્યું દરો તે પછી દવે જાળી નાંખરા નડિયાદમાં
આવું ? નડિયાદનું મારું દૈવગીત્યું છે અને હું પણ તેમજ આવું છું.
મારી પીડાઓ કંઈ મારી જાળમાં નથી તેમ નથી. પરંતુ જ્યાં દવા
જ દુરમન થઈ છે ત્યાં શું વળવાનું ? હા, થોડેક દિવસે આંદોલન,
પછી તે જે કંઈ રહ્યું છે તેની વાની વાળરા, રમણનજૂંમમાં આવીને
એક જાળ આપ્યો ત્યારે તેમ ઉદ્યોગ આવવાનો જ છું; પણ જ્યાં
નરીખ દોરશે ત્યાં ખરું. જ્યાં કંઈ પણ સદાય નહિ ત્યાં શું થઈ
સકશે ? પ્રભુ દગ્ગર દાયનો ધાણી છે. તે કંઈ વખત પણ એકાદ દાય
લખાવશે જ. ઉદ્યુત્ત્વ અવસંજન તેનું જ છે. છતી મિશ્રકત તેમના
દાયમા આવ્યા છતાં હું જીવો કે ન કરું છું ? મારે જ લોકો મને
દુઃખ દે અને મને મિશ્રકત ઉપર પણ નાણું ન મળે. એક કમાળદ
ગામના ઠાળને પણ મિશ્રકત ઉપર નાણું મળે અને મને ન મળે.
ત્યારે બહેનર જ છે કે સરકાર જ મારી વ્યવસ્થા સારી કરશે અને
મારું પ્રમાણિકપણું જાહેર કરી બધી વ્યવસ્થા એક રિસીડરને
સોંપવાની કરીશ તો બહુ સારું છે. ઈશ્વર દુષ્ટોનો સંગ, તેમનું
નામ, તેમનું ગામ, રમણ સર્વ કંઈ દવે મારી પાસે ત્યાગ કરાવે
તો સારું.”

“ આ લાગણી, તું મિત્ર છે, હૃદય છે અને તને મારી
લાગણી યાવ છે તે મેં પરોક્ષ તેમ અપરોક્ષ સિદ્ધ કરી છે અને
તે લાગણીને લીધે તું મને વારંવાર નડિયાદ બોલાવી નડિયાદનું

“રમરણ કરાવે છે ત્યારે તે જીવશે જીવવાને પાત્ર તું જ છે તેમ ધારી
‘સખ્યુ છે-તેમાં કંઈ ખોટું લાવીશ નહિ.”

આ કરુણ બિર્મિસત્તર પત્ર ખાલાશંકરની તે વખતની
વ્યાવહારિક તથા માનસિક સ્થિતિનું ચિત્ર આબેહુબ રજૂ કરે છે.
મણિલાલ સાથેના તેમનો સંબંધ, પ્રેમ અને લાગણી પણ દર્શાવે
છે. ખાલાશંકરના અરસાન પંજી તરતમાં જ મણિલાલે કલાપીને
‘સખેયો પત્ર અને તેનો જવાબ પણ આ વાનનું સમર્થન કરે છે.
કલાપી મણિલાલના પત્રના ઉત્તરમાં લખે છે :

“ આપે કહેલાં પુસ્તકો લારી જઈને વાંચીશ ખાલાશંકરને
‘હું’ મળ્યો નથી, પણ આપે એમનું જે વર્ણન આપ્યું હતું તે પરથી
તેમના ઉપર મારી કાંઈ મમતા હતી. હાલ તો તેના બધા કાબ્યો
-છપાઈ થઈ તેવી ગોઠવણ થાય તો તેના કુટુંબને કાંઈક ટેકા મળી
-શકશે એમ કરતા શું અર્થ થાય તે લખશો, તો હું એકયો નહિ તો
‘એ ત્રણ જણ ચર્ચને પણ તેના ગોઠવણ કરી શકીશું”

કલાપીના પત્રો.

કલાન્ત કવિ-અર્ધાં સદીનો દેશવટો ૫-૧

આમાં મણિલાલ અને કલાપી બેઉની ખાલાશંકર વિષેની લાગણીનાં
દર્શન થાય છે પણ આખું કાંઈ બને, ૧૮૯૮માં ખાલાશંકરનું અરસાન
અણુ ત્યાર પછી પણ કંઈ બને તે પહેલાં તો, મણિલાલનું પોતાનું
પણ અરસાન થયું! સુદર્શનમાં મણિલાલ પોતાના ખાલમિત્ર વિષેની
અવસાન નોંધમાં જે અજબ આપે છે તે પણ ખાલાશંકરના
વ્યક્તિત્વ અને કાર્ય વિષે ગુજરાતના એક સમર્થ વિવેચક સાહિત્યકાર
અને આત્મીય મિત્રના અભિપ્રાય તરીકે નોંધપાત્ર છે

“ ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી, સરકૃત, ફારસી, અરબી એટલી
જ્ઞાપાઓનું સારું જ્ઞાન ધરાવી ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી
-વાચનની ઉન્નતિ માટે એમણે જે જે યત્નો કર્યા છે તે સર્વે સુનિશ્ચિત

છે. ભારતી બૂપણુમા જ્યારે તે પોતાની સાહિત્યભાવના વિસ્તારી
રહ્યા હતા ત્યારે 'ઇતિહાસ માળા' મા તેમણે પોતાના કારસી જ્ઞાનને
આધારે ગુજરાત અને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસની ખરી કહીકત
મદાર લાવી ઐતિહાસિક ચર્ચાનાં સમગ્રમાણુ ધોરણો સમજાવવાનો પત્ત-
આરબો હતો. પ્રાચીન સિક્કા અને લેખો વિચોકવાનો અને તે ઉપરથી
અનુમાન કરવાનો પણ એમને એટલો બધો શોખ હતો કે તેમાં
પણ કાવ્ય અને દ્રવ્યનો ધણો વ્યવ-રી ઇતિહાસના કામને ઉપયોગી
કહીકત મેળવ્યા કરતા પ્રખ્યાત કવિ હરિશ્ચંદ્રની 'ચંદ્રાવલી' નાટિકાને
તેમ 'દેવીદાસ મગનીતિ'નો ગમ ગુજરાતીમાં આણુવા ઉપરાંત
શબ્દના 'મૃચ્છકટિક'ને એી સારી રીતે તેમણે ગુજરાતીમાં મૂક્યું
છે કે તે અઘાપિ પણ અતિ યોગ્યિય છે 'સાહિત્ય સિદ્ધ' જેવે
ગુજર્ સાહિત્યમાં એક અપૂર્વ અથ ઉપજાવવાનો મદાય ન જેમ તેમણે
આનંદેયો આપણે ભારતીબૂપણુમા જોઈએ છીએ, તેમ તેમના
ખાનગી લખાણોમાંથી એક એક કરતા વધારે ઉપયોગી બગીરથ
પ્રવલ્ન તેમણે એકવાએ જાહેરો આપણને સમજાવ છે શાસ્ત્ર-
માત્રના પારિભાષિક જાણેનો એક સર્વસમ્રક (આઈકોનોપીડિયા)
તેમણે રચના માણ્યો હતો સર્વ કરતા મુખ્ય તો તેમની અનિ-
આકર્ષક અને લાવણ્યમયી અતિ મધુર પ્રાસાંગિક કાવ્ય-ન જ તેમનું
નામ અમર કરી શકે તેવી છે . "

(૧)

આ પણ જોડેના સબધોનો યથાર્થ ખ્યાલ આપે

કરિના ભારતીબૂપણુમા માત્ર તેમની જ નહિ પણ અન્યની
કૃતિઓ પણ પ્રગટ થતી એમ શ્રી ઉમાશંકર જોશી નોંધે છે સાહિત્યના
વિવિધ સ્વરૂપોને સમૃદ્ધ કરવાનો એ કવિનો પ્રવલ્ન મહાન
હતો ટાચા સાધનો અને અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પણ તેમણે જે
કર્મ છે તે ખરેખર આદરને પાત્ર છે તેમના કાર્યમાણુ, જેને

મણિલાલ ઉદ્યેષ કરે છે તેમાંનું પણ તો ગ્રામ્ય પણ રહ્યું નથી; છતાં જે છે તે પણ તેમના અભિનિવેશનો ખ્યાલ આપવા તો પૂરતું છે.

કવિએ ધણી સમર્થ સાહિત્યકારોને પોતાના તરફ આકર્ષ્યા છે અને તેમણે તેમના સર્જનને પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા બતાવી છે તે પણ નોંધપાત્ર છે. કવિને માટે તે પણ એક પ્રશંસિત રૂપ છે. શ્રી ઉમાશંકર જોશી એવા પ્રયત્નોની ક્ષાન્ત કવિની પ્રસ્તાવનામાં નોંધ લે છે તે ઉપરથી મણિલાલ, કાળાપી, નામનારાયણ પાઠક, રસિકલાલ ઊ. પરીખ, અનંતરાય માધવજી દવે, બલવંતરાય દાકોર, નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, કવિ નાનાવાય, ચૈતન્યપ્રસાદ દિવાનજી, જેવા આ કાર્ય તરફ આકર્ષાયા છે અને તેને પ્રગટ કરવાના વિચારો કરેલા છે. તેમના એક બે તો કાર્યાન્વિત પણ થયેના છે નહિવાદે મણિલાલ અને ખાલાશંકર કથારિયાની સત્તાબ્દી ઉજવવાનો ઉપક્રમ કર્યો ત્યારે પ્રા. ડૉ. અનામી અને માધ્યાપક રામચંદ્ર ના. પડયાએ એક સમારક મથનું સંપાદન કર્યું છે, તેમાં પણ કવિ વિષયક અભ્યાસ લેખ અને તેમની કેટલીક કૃતિઓનું સંપાદન થયાં છે. આ લેખ પણ એ જ પ્રયત્નનું અંગ છે આમ ખાલાશંકરના વ્યક્તિત્વ અને સર્જનનું વિવિધ રુચિવાળા અભ્યાસીઓને જે આકર્ષણ રહ્યું છે તે પણ તેમના વ્યક્તિત્વ અને સર્જનની આકર્ષકતાનો ખ્યાલ આપે છે. મણિલાલ ગુલાબસિંહમાં એક સ્થળે લખે છે. 'માનવીના આચાર દક્ષિણ છે, તેના વિચાર અમર છે' એ વાત જોટલી તેમને લાગુ પડે છે તેટલી કવિને પણ લાગુ પડે છે.

ખાલાશંકરમાં પણ આજની દૃષ્ટિએ દોષ લાગે તેવું કાંઈ જ ન હોય એમ તો નહિ હોય તો એ રુચિભેદનો પ્રશ્ન છે કાંઈ તેને દોષ અણે, કાંઈ ન પણ ગણે. તેમને પણ વ્યસન હતું અને તે જમાનાનો

ચિંતાર કરીએ છીએ ત્યારે તેમાં કશું અત્યાચાર નથી લાગતું. વ્યસન હતું એ વાતના કારણે વધારે મદત્તની વાત તો તેમને તે વ્યસન ખરાબ છે એવું જાન હતું, તે પસ્તાવો કરતા અને જીરાતોને પોતના ઉદાહરણથી ચેતવતા તે વાત છે પણ જોડતું મદત્તનું છે તેના કરતા વધારે તો પનનું જ ન થયું અને તેમાંથી છટકાનો, ન છટાવ તો તેનો સ્વીકાર કરવાનો અને ખીજાઓને ચેતવવાનો પ્રયત્ન મદત્તના છે.

સર્જન

બાવાશ કર મુખ્યત્વે તો કવિ છે તેમણે સાદિત્યના નવા પ્રયોગો ખોળ્યા છે કાવ્યો ઉપરાંત અનુવાદો, ઇતિહાસનેખન, પત્રો અને વિવરણાત્મક પદ્ધતિની સાદિત્યચર્ચાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે ઉપરાંત શુદ્ધિપ્રયાસ અને વિશેષે તો ભારતીયપદ્ય જેવા સામયિક અથવા ઐતીહાસિક પ્રયત્નો સંપાદન સંવાનન કરેલું છે ‘સતી’ નાટક, અઘ્નકટિક અને કપૂરમ જગીના અનુવાદો, ઇતિહાસમાળા, હાદીજમાથી અને પ્રજાભાષામાંથી અનુવાદો આવા પ્રયત્નો છે તે ઉપરાંત તેમના કાવ્યો શ્રી ઉમાશંકર જોષીના સમર્થ પ્રયત્નને કારણે તે હવે મુદ્રાપ્ત બન્યા છે તે ચોખ્ખું જ કહે છે કે ૧૯૪૨ સુધીના અર્ધસદીનો દેશવટો-જે કવિને મળ્યો મણાય છે તે ખરું જોતાં તેમને નથી મળ્યો. પણ આપણી રુચિ જ તેટલો વખત તેનાથી વધી રહી છે એટલે આપણને જ મળ્યો છે ‘ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધના કવિઓ બાલાદાદર અને મણિશંકર, ‘કલાન્ત અને કાન્તા બાલાદાદરના સુવદ્ધ લલકાર અને કાન્તાનું કમળીન કૂળન ગુજરે કાવ્યવાટિકામાં કદી સમાનાર નથી એક આપણી જિરા મુજરીનો મૂર્તિમત વિમરણ શૂંગાર છે, ખીજો સાક્ષાત્કરણ છે માનાસકરના વિરહાલાપમાં એક પ્રકારનું કીડ સત્ત્વન છે એટલું વિશેષ છે” (પ્રસ્તાવના પૃ ૪૮)

- કવિની કવિતા ત્રણ મિલામમા વહેચાઈ ગય છે
 ૧ કલાન્ત કવિ અને સૌદર્યલક્ષરી જેવા દોષ કાઢ્યો
 ૨ ગઝલો
 ૩ પ્રકીર્ણ રચનાઓ

તે ઉપરાંત અનુવાદો, ત્રજલાપાત્રી કવિતારચનાઓ પણ
 નોંધપાત્ર છે

આમાં 'કલાન્ત કવિ' કાવ્યથી જ કવિ સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધિ
 પામ્યા છે આ સૌ કડીનું કાવ્ય વિપ્રતલ શૂંગારનું કાવ્ય છે પણ
 તેમાં કવિનું દર્શન અને સાધના પણ પ્રગટ થતાં છે કરિ શાકત વેદાન્તના
 ઉપાસક હતા અને શિવની શક્તિ-જે રિના શિવ પણ કશું જ કરી
 શકતા નથી-નીચિતિ ઉપામના કરતા આ કાવ્યમાં એક સાથે ત્રણ અર્થને
 સમાવનાનો કવિએ પ્રયત્ન કરેલો છે તેમાં ચિતિ તે જેમાં પ્રગટ થાય છે
 તેવી પ્રિયતામાં, જે તેમની પત્ની પણ હોઈ શકે, અને કવિના એ ત્રણને
 ધ્યાન પડે તેવી રીતે અર્થરચના કરેલી છે કવિ પોતે, તેમ જના
 કહે છે

હશે જે શૂંગારી કનન સમજે તે યુવતિનું,
 કવોતા વીનાસી જન સમજશે તે કવિતનું
 હશે જે વૈરાગી અવધુ કરશે મોક્ષપદ્મનું,

અરુ શુ છે તે તો સરવ મન મારે સમજુ છું મોક્ષ ૯૫.

આમાં આ ત્રણે અર્થ રાક્ય છે એમ અહીં કવિ પોતે જ
 સ્વયંવે છે પણ ખરેખર શો અર્થ છે તે તો અનુક્રમ જ રાખે છે.
 અને લાવકને જાણે કે પડકાર કરે છે કે તેનો ખરો અર્થ શો
 તે તો માત્ર હું જ સમજુ છું બાકી સમજનારા તો પોતપોતાની
 રુચિ પ્રમાણે તેને સમજવાના, અને પરિણામે થોડા ગોટાળા અને
 ઝિંસમજ પણ થયેલા ગુજરાતના પ્રથમ સમર્થ વિવેચક નવલરામને

આમા પરકીયા પ્રેમનો ખ્યાલ આવેલો અને તેમણે તેનું વિવેચન કરવાનું જ માડી વાળેલું તે જ રીતે નરસિંહરાવ પણ જાણે—સાલે ત્યારે કરિને ખરુ શુ છે તે ન કહેવું હોય તો—આવું કંઈક લખી ગયા છે સુદરમ કહે ૥ કે કાવ્ય સમર્થ હોવા છતાં અદ્ય વિવિધ અર્થોનો બધે સરખી રીતે નિર્વાહ થતો નથી કરિ શ્રી-ઉમાશંકરે પોતાની પ્રસ્તાવનામા આ સ્થિતિને સુનકાવનાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ચિતિ પ્રિયતમા અથવા સ્ત્રીરૂપે પ્રગટે છે, અને સંબોધીને કવિએ આ કાવ્ય લખ્યું હોય એ શક્ય છે અને તે ચિતિ તેમની પોતાની પત્ની મયિગૌરીમા પણ પ્રગટ થઈ એમ તે માનતા હોય તે શક્ય હોઈ આને પરકીયા પ્રેમનું કાવ્ય કરી તેનો શાકરો કાઢી નાખવો ચોખ્ખો નથી

કવિ આ કાવ્યમા પોતાની આવી પ્રિયતમાનો વિરહ ગાય છે—
તે પોતાનો પરિચય આપે છે

પુરે પ્રેમાશી હુ, પ્રગટ મહી આગતર મહી
પુરે પ્રેમે પોખ્યો રમત મહી પ્રીતી નદિ વહી
વલો નાના રંગે અનુલવ તરંગે રસ બણે,
ખેર ખોળી ખાતે, ખરિખલક ખેલ્યો પરિણમે.

શ્લોક ૨

પછી તે પ્રિયતમાના પ્રેમનો પોતાને કેવો લલિત અને ઉદામ અનુલવ થયો છે કેરા કેરા મનોહર સ્થાનો સમય અને સ્થળે થયો છે, તેનું સૌંદર્ય કેવું તો અત્યોક્તિક અને મનોહર છે પોતાને તેનો વિરોગ થતામા પોતાની જ જૂન બેરમરી અને વચનમગ કેરા તો કારણ બન્યા છે—તેનું કવિ-નિરહી કવિ-સર્જન કરે ૥ તે વર્ણનમા—

કવચિત્ કેસડાની નવ કલિ કુસમાન્જલિમરી
શુનાને હે જાતે ! અમન અલકે રંગિ બરી

વસ તે એકતિ રમણીય વનાતે નિરજને
રમ્યો'તો હે કાતે ! સરસ નવ ફાલે તુજ કને

શ્લોક-૧૮

જેવા કુશળ કાવ્યકલા વ્યક્ત કરતા ચિત્રાત્મક શ્લોકો છે, તે
મને પૂર તારા શશિ રમિ સ્તનોનું રમણુ છે,
અહા ! પૂર્ણિમાએ રમણીય પ્રદેશે વન વિશે,
હિમાડા મુક્યાતા મદયિ છકિ નીર ચલ કરી,
હરી'તી તે ભારી હૃદય મતિને મોહિત કરી

શ્લોક-૨૧

જેવા શ્લોકોમાં દ્વામ શગારનું નિરૂપણ છે, તે -
ખરી તુ તો મારા સરવ દુ ખની શાણી સજની
જેવી પક્ષિમાં પ્રેમનો ' અદ્વૈત સુખદુ ખયો 'નો આદર્શ પુણ્ય
અમકી નામ છે તેથી જ નિરહની વેદના પણ અસંધ બને છે,
લોકો તેને સમજતા નથી—

મિના તારા કેરી પિતિતિ મુજની ઘેર ગજની,
કરે છે આ છુડા જન ગજ સમી વાત રજની,
અરે તે શુ જાણે અકમ પિડ મારા મગજની ?

શ્લોક-૪૩

પોતે તેની સાથે કરેલા અનુપમ મિહારનું વર્ણન તો કાવ્યના
પૂર્વાર્ધમાં જાણુ પડ્યું છે તે સાથે જ તેને પદે તો જે ધેનો હોય
તે જ ' પોચી ' શકે તે વાત પણ કવિએ કરી છે
મને કીધો વાલો જનમથી હકેયો તવ પ્રિતે
ખરી ધેયો હોયે તવ પદરજે પોચી જ શકે

શ્લોક-૪૮

તે સાથે જ નિરહનું વર્ણન પણ મળે છે (પર) કવિને
શીત્લ કોઈ મોગની પરવા નથી તેને તો પ્રિયતામાના સહજ પ્રેમની

=સમાધિ લાગી છે, તેમા જ આનંદ છે તે જ તેને માટે મોક્ષની નિસરણી છે તે તો તેની જ માળા બને છે

મને આમોશ્વાને તુજ રટણુ ચાલતુ સનતુ,
ધવાયા દેગએ મનમ રૂપ થાતુ જ પ્રબળુ,
વડી મારે કીરે ઇંચકુનિ વાગી તુજ તપ્પી,
ન કોઈ દેખતો જગમદિ શકે તે જરિ હણી સ્ત્રો-૫૫
તેને જ તેણે પોતાતુ જીવન અર્પી દીધુ છે
યોગ જેવો તેવો, નદિ હુ તુજનો આશક ખરો,
તને અર્ધુ મારે જીવન, પ્રિતિનો ડોલ કરિયો

સ્ત્રો-૧૧

તેમા જ તે રમણુ છે તેના સિવાયની બીજી વાન કે
વ્યાપાર તેને ગમના નથી

મને તારા વીના નહિ જગત વ્યાપાર ગમતા,
સગ પ્યાગી તારા મુજ હૃદય કદનોલ રમતા.

સ્ત્રો-૧૨

તો એક સ્થળે તે કાવ્યનુ રહત્ય, કાવ્યભાવનાનો તે ભણે
ઈશ્વરો કરે છે

પુરે પ્રેમે તારા મલિત મનકે દરસ્થ જ થઈ
અવાપી મે તારા વિરહની વ્યથા જે અનુભવી

એમા મલિત મન, અને સ્વસ્થના, પોતાના અનુભવોને
વ્યખા કરવા માટે, નિ માટે અત્યંત આવશ્યક છે એ સૂચન આવી
જ જાય છે.

સૌદર્શકદરી જેવા ત્રિપ્ધ્યાન અને અવરા કાવ્યનો કરિએ
અનુવાદ કર્યો છે જે કવિની શક્તિનો અને શિખરિધી છંદ જના
કવિના પ્રતુલનો એક માથે જમાવ આપે છે તેમજ બધી રચના-
ઓમા સૂક્ષ્મ, શિખરિધી વસ્તુતનિર્મલ મઝવ રચના, માત્રાનેજ

છદો પરનો કાળૂ નોંધપાત્ર છે. જો કે આ અનુવાદમાં કવિ કેટલેક-
રથજે મૂળને બરાબર અનુસર્યો નથી તેમ શ્રી ઉમાશંકર જોષી
તેમની બાલનંદિની દીકામા નોંધે છે. પરંપરાગત દાર્શનિક માન્યતા
પ્રમાણેનું શક્તિનું સુંદર રૂપવર્ણન તેમાં જોવા મળે છે, ઉપરાંત
જે કૃતિમાં તેના દેહના અંગોનું વર્ણન પણ અલંકારયુક્ત અને
કેટલેક રથજે અમત્કારયુક્ત છે તે મૂળની ખૂબીને કવિ સારા
પ્રમાણમાં ઝીલી શક્યા છે. આવો સમગ્ર યત્ન આ પહેલાં બીજો થયો
અણુવામાં નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં મઝઘનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવાની
પહેલ કરનારાઓમાં મણિલાલ, બાલાશંકર અને કલાપીનું સ્થાન
મહત્વનું છે. તેમાંથી બાલાશંકરે મણિલાલને પણ આ સ્વાદ અપાડેલો
અને કલાપી તેમને અનુસર્યો છે. બાલાશંકરની મઝઘો તેમના
સાહિત્યનો અમર ભાગ છે. તેની વિશેષતા નોંધપાત્ર છે. તે દારસી
અરખીના સારા વિદ્વાન હતા છતાં તેવા શબ્દોના ખડકલાને કારણે
તેમની કૃતિઓ દુર્બોધ બની જતી નથી મોટેભાગે, મઝઘનું બધારણ
સ્ત્રીકાવ્યો છતાં તે સરલ પરિચિત શબ્દોમાં પોતાનો ભાવ પ્રગટ કરે
છે. તેમાં પ્રેમ, મસ્તી, વિરહ વ્યાકુળતા અને કવચિત્ જોષ જોવા
ભાવે પણ પ્રગટ થયા છે, એમાં 'દીપી નહીં' દર્શનેગ્જા, કાવ્ય,
મોહનમંત્ર, સદૃશ્યમંત્ર, સલામતી, લણકારા, મનપ્રેમી, અસૌકિય
બહાર, સૌંદર્ય, આશા, પ્રિયદર્શન, દરકાર, ખબર લે, કરે જો, દરદ
દિલ જેવામાં પ્રણયનો ભાવ મુખ્ય છે. આશા, પ્રિયદર્શના આદિમાં
ભક્તિના ભાવનો અણુસાર પણ છે. આ કાવ્યોમાં કવિની મસ્તી પણ
નોંધપાત્ર રીતે વ્યક્ત થાય છે. આ બધાં કાવ્યો 'હરિપ્રેમપંચદસી'
વિભાગમાં છે. તેમાં દરેક કાવ્યમાં પદ્ય કડીની સંખ્યા છે. ન્યારે
કાવ્યોની સંખ્યા ૨૨ છે. આ કાવ્યોમાં કવિ જે આરાધ્યના પ્રેમની
વાત કરે છે તે ચિતિ હોય એમ લાગે છે. એ પોતાની પત્ની કે

પ્રિયમા વ્યથા થાય છે માટે આ નાનનો પ્રેમની મસ્તી અને અરૂપ-
સૌંદર્યના વર્ણનની પણ જની છે આ વિજ્ઞાનમા જ દેવિતાં પીળ
વિખ્યાત કાળો પણ આવેલાં છે તેમાં 'મૂર્ખની મૂર્ખાઈ' કાવ્યમા
પોતાના પ્રેમ માર્ગને જે સમજી શકતા નથી અને દીકા કરે છે તેના
'મૂર્ખ' લોકોની મૂર્ખાઈથી ખરિ થાકે છે, 'શુ મ્હુ' એમ પ્રશ્ન કરી
—એ દર્શાવે કરે છે ને કહે છે

પ્રુગિ પાન અતર ઉજ્જવળે રંગી મહિરા પ્રેમનો
મસ્તાન પાને સર્વદા સગિન મહિરા હુ શુ કરુ ?
વ્યવદાગ નિઘા ચાલના પૂરાણુ દર્શન હુ ભણ્યો,
ઇજિત કુરાન ભણ્યો નયાપિ તેડને હુ શુ મ્હુ ?

કેમ કે તે આ પ્રેમના માર્ગમા મમ આવના નથી પોતાને
માર્ગે પોને જાત છે તે માટે કાગાદોળ કરનારને—

ભવસાગરે તોફાન વાયુ ગર્જના ધમધોરમા
ઉપમ્હ બેસી હમે ટિટોડી તેડને હુ શુ કરુ ? એમ વર્ણવે છે

પોતે મૂર્ખ માણ્યોને પોતાના માર્ગે બોલાવના નથી, તે માર્ગે
તેમનુ જવાબ આપુ થે નથી, પણ 'બાપ મૂર્ખ ના સિવો મુજ પથમા
દષ્ટિ મ્હે નદિ વાલિકો નદે વાલિકો થાએ, પછી હુ શુ કર ?' ને
છેવટે મ્હે છે

જહા મૂર્ખ દોશુ તાણિયો મ્હે નદા મસ્તાન બાલ, 'શુ મ્હુ
હુ શુ કરુ ? મ્હુ મૂર્ખમૂખદર્શન પડુ ?

એમ માને છે, નિર્ણય પ આવે છે અથવા પોતે શુ કરે છે તે
નિરપે છે

આ કા મોમા કસિનુ કાન્યસૌંદર્ય ખૂન નોવપાત્ર છે ચારૂંવ
વિકીનિન હદમા રચાયેલા આ કાન્યમા કવિ પોતાને 'દાદર' અને
પ્રિયને 'સતી શિરમણી' તરીકે વર્ણવે છે ત્યા કદાચ ચકર અને
મર્ણિદાસે મ્હેર છે કવિ પોતાના પ્રેમની મુકત્તા, સ્થિરતા સમોવગિત

હોવાને કારણે ઉચિતતા સુદર શબ્દોમાં બાકત કરે છે આવું કાન્ય જિનારવું શક્ય નથી અને તેને વાંચ્યા પિના તેને માણી શકાય તેમ નથી, તેથી કવિની કવિનાના દરેક રસિકે તેને મૂળમાં જ વાંચવું જોઈએ ભારની ઉત્કટતા, હૃદય પરનું પ્રભુત્વ, નિરપણુની સ્વસ્થતા અને તેમ છતાં તેમાં દુનિયાભરની પરવા ન કરનાર પ્રેમીની અદ્ભુત મસ્તીનો અસામાન્ય યોગ થયો છે

કવિના અનુભવનું વેધક વર્ણન કરતું 'નાનન બુલબુલ' કાવ્ય પણ આ વિભાગમાં જ છે

'કુકાકાણી' પ્રણય કાવ્ય છે જના તેનું નિરૂપણ જુદી રીતે થયું છે, આપણામાં માન્યતા છે કે કાગડો બોલે તો તે કાઠિના-ખાસ કરીને પ્રેમીના-આવવાનો સંદેશ લાવે છે માટે કાગડો તો એવી વાણી બોલે અને પ્રિયાના આગમનના સમાચાર આપે, તો કવિ તેનું કેવું તો સન્માન કરશે તે બમકદાર વાણીમાં નિરૂપે છે

'ગિગરનો યાર જુગે તો બધો સસાર જુદો છે, બના સસારથી એ યાર બે રકાર જુદો છે' થી શરૂ થતી ગઝલ 'ગિગરનો યાર' પણ કવિની વિખ્યાત અને લોકપ્રિય ગઝલોમાંની એક છે. તેમાં પ્રેમનું નિરૂપણ થયું છે છેડે કવિ કહે છે, 'ગુરુ આદેશ છે અમને અવળા પથે પળ્યા જઈએ, દુનિયાથી પછી આ ખાસ બેઠરકાર જુદો છે' આ કવિની વિશેષતા મસ્તી, દુનિયા માટે બેઠરકારી અને તે પથની વિશેષતાનું સુદર ચિત્ર રજૂ થાય છે

'ગુજરે જે શિરે તારે' ગઝલ જે મોઢ તરીકે જૂની ગુજરાતી વાચનમાળામાં વારંવાર આવતું અને લાવના સાહિત્યનો પરિચય કરાવનાર સંગ્રહોમાં અસરનવાર લેવામાં જ કરે છે, તેજ મુખ્યત્વે તો ગુજરાતને કવિનો પચ્ચિસ શ્રાવનાનું કાવ્ય છે આખું એ કાવ્ય અણુને ગિદ્દાએ હોય છે નાનકડા ૪૦ વર્ષના જીવનમાં કવિને

ચોના બધા અનુભવો અને તે પરથી તેમણે જીવનમાં કેવો માર્ગ કેવી રીતે અપનાવવો તેનો કહેવો નિષ્ફળ એમાં પ્રતિનિધિત્વ યાવ છે. જીવન વિશેના કેવળા- તેમના વિધાનો એવા મસ્તીરંગી માણસનું સારુ દિવ તેમાં વ્યક્ત કરે છે

ગુનને જે શિરે તારે, જગનનો નાથ તે સહેજે,
મધ્યુ જે પ્યારુ પ્યારાએ અનિ પ્યારુ ગણી લેજે !
દુનીયાની લુગી વાણી વિશે જે દુ ખ ભાસે છે,
જાએ અતરે આનંદના ઓછો થવા દેજે !
જગનકાજ બનીને તુ વગેરી ના પીઠા લેજે '

તે જગનના યત્રને કાચનું યત્ર કહે છે જગનના કાચના અત્રે ખરી વસ્તુ નહીં લાગે, માટે

ન સારા કે નહારાની જરાએ સગતે રહેજે
નિમ્નદે જ મરન નેવું સારુ છે
રહેજે યાનિ સતોને સદાએ નિમ્ન યિત્તે,
દિને જે દુ ખ કે આનંદ કોઈને નહીં કહેજે
ક્રોધને તજવાની બનામણુ કરે છે

વમે છે ક્રોધ વેરી ચિત્તમાં તેને તજ દેજે,
ને 'લઘાઈને જ મદાલદમી મણાવે છે

નહીં જાએ લનાઈની મદાલદમી મણી લેજે
તેથી જ

રહે ઉન્મત્ત આનંદે ખરું એ સુખ માની ને,
પિને તો શ્રી પ્રભુના પ્રેમનો પ્યારો ભરી પીને

સાથે જ મધુ બાપો થવું જરૂરી છે

કદુ વાણી સુણે જે કોઈની વાણી મીઠી કહેજે-

શા ખાટે ?

પત્તાઈ મૂર્ખતા મળે મુખે એ તુ ના લેજે

પારકો માણસ કદુ વાણી બોલે છે તે તો તેની મૂર્ખતા છે. તેને ખાતર આપણે મુખે ઝેર ન લેવું જોઈએ. ને પ્રારબ્ધનો તો શો વિશ્વાસ ?

અરે પ્રારબ્ધ તો ઘેવું, રહે તે દૂર માગે તો,
ન માગે દોડતું આવે, ન વિશ્વામે કદી રહેજે.

સંસારથી તટસ્થ થઈ જવામાં જ જીવનનો ખરો આનંદ આવે છે.
લહે જે સત્ય ને સસાર તેનાથી પરો રહેજે

અરે એ કિમિયાની તો મજા છે તે પછી કહેજે.

જગતમાં વફાદારી છે નહિ, ને તેના પ્રત્યે વફાદારી બનાવવા
જવા જેવું થે નથી તો શી રીતે રહેવું ? કવિ કહે છે,

રહી નિર્મોહિ શાંતિથી રહે એ સુખ મોટું છે,
જગન ખાજીગરીન તુ બધા હયબંધ જવા દેજે

ને બીજી જે કર્તાવ્ય -

પ્રભુના નામના પુષ્પો પરોરી કાચમાલા, તુ
પ્રભુની પ્યારી શ્રીવામા પહેરાવી પ્રીતે દેજે.

તુ તો કવિરાજ છે.

કવીરાજ થયો શી છે, પછી પીકા તને કાર્ષ ?

નિગ્મન દેહમેશા 'બાલ' મસ્તીમા મજા લેજે.

આ કાવ્યની જે ત્રોકપ્રિયતા અને ખ્યાતિ છે તે કવિના અનુભવના નીચોડ અને મસ્તીને કારણે તેમને જે માર્ગ જણ્યો તેના સુદર મંત્રક રૂપે નિરૂપણમા રહેલો છે

એક બે કડીઓ લખાઈ હોય તેવી અધુરી કડીઓ પણ જોવા મળે છે. પ્રકીર્ણ કાવ્યો વિવિધ પ્રકારના છે અને કવિનો વિવિધ દિશાનો રસ પ્રગટ કરે છે. તેમા ધણીક કૃતિઓમાં કરિની ભાર, ભાષા, છંદ, અલંકાર પરના કાબૂની વિશેષતા જોવા મળે છે. પ્રાર્થના, દાપતી ભાગ્યગાવી, સરિનોપકદ ચંદ્રજા, વિરહતરંગ, થયો. ચાતુર્ભાસ, કાલોપાલ્લવ, બેકદર દુનિયાં, બેઠાલની દાદ, શ્રગિત મન,

રાધિકા સદેશ, ચાખૂડ, મુક્તકો, પ્રેષિતા પચી ઠી, બાધરન, શેકસપિયર
જેવાની કેટલીક કૃતિઓના અનુવાદો જોવા મળે છે તે કૃતિઓના
નામ ઉપરથી જ તેમના ભારતીય જ્ઞાન આવે છે

વસતતિવખા રચાયેલું 'સૂરોદ્ય' સુદર કાવ્ય છે સૃષ્ટિ ઓર્થ
પ્રકૃતિના સૌંદર્યનું વર્ણન તાદ્દશી રીતે કરે છે અને તે શાસ્ત્રનિષ્ઠી
પ્રિતમા રચાયું છે સૂરોદ્ય પદ્ય એક સુદર પ્રકૃતિ કાવ્ય છે
શુભવૃક્ષ અને શ્રમર વિષયક અનોક્ષિત પદ્ય મનિગે રચી આ
પ્રકૃતિના મોખા, પ્રકૃતિ કાવ્યોમાં પ્રકૃતિ સૌંદર્યને માનવ ભાવથી,
કલ્પનાથી રંગિત કરીને નિરૂપવાની મનિનો શક્તિનું દર્શન થાય છે

શ્રી રિપનપચંચી, ગુજરાતીમાં લખાયેલું લોહ રિપનની
વિધિ બામનના ભારતની પ્રજાના મનોભાવો વ્યક્ત કરતું કાવ્ય છે
મનિને નજરમાં પડે સારો જાણુ દનો એવું એમના જાણે પરથી
દેખાય છે તે ભાષામાં રચાયેલાં કાવ્યોના વિવિધ છે વિજયા
પ્રશિસ્ત મારાણી વિષ્ટોરિયા વિશે કવિત્વમાં કાવ્યગ્યના છે ભારતનો
ઓર રાજમાતાઓ પરસ્પર દેવ પદ્ય તેમને જ દેશીને લખેલું
કાવ્ય છે બીજા પદ્ય મળ્યા તે વિવિધ પર રચેલાં છે પ્રજાભાષામાં
શ્રી શકરાચાર્ય રાજાજીવર અમના આગમન પ્રગટુ સુદર કાવ્ય
'અષ્ટાદશી' દરિયાનિઠા વગેરેમાં રચ્યું છે બેનીવાન સાદિત્ય
સિધ્ધાંત પ્રનાક અગો પદ્ય કવિએ પ્રજાભાષામાં રચ્યા છે તેમાં
પ્રજાભાષામાં કેવલાક મીનો પદ્ય છે 'દેવીવસ રાજા પ્રિતિ અર્પણ પદ્ય'
કવિનો વિવિધ વિવિધો સોખ સચવે છે સુખરિનો ગજદેનાલ,
દાદીજમાથી અનુવાદોના વસેક કાવ્ય અને તે આગળ ભારતી
જૂનામાં નોનો પ્રવેશક જેમાં કવિએ દાદીજના જીવન અને
વ્યકિત્વને સંદિષ્ટ પદ્ય સારગર્ભ પરિચય આપ્યો છે કવિના
બીજા નોવપાત્ર સર્જન અદેશ આમ મનિ આ મનસમર્પન
પૂર પોષ્ટા તજરો પાનાનું થાય

કવિના આ સર્જનથી શી છાપ આપણા મન પર પડે છે તે અથમ તો કવિની મસ્તી, શાકતસાધનાના અનુકરે પ્રેમ વિષયક ખ્યાલો અને વિવિધ વિષયોમાં રસ લેવા માણવાની કવિની વિશેષતા જ્ઞાનમાં આને છે. કવિએ પોતાના જીવનમાં માત્ર સકન દ્યુતિ જે અને ધનુ માત્ર પશુ છે, એ બેડે વાતો રપષ્ટ થાય છે, મુખ્ય માતપિતાને ત્યાં ઉઠેર, કાબસાદિયનો વ્યાસંગ, દસપતરામ જેવા સુરનો મેળાપ, ધર્મ અને સાધના પ્રત્યે અભિરુચિ, સુંદર પ્રેમાળ જીવનસંગિનીનો સદવાસ અને સમવચરક રસિકગિત્રાનો સંબંધ એ કવિના જીવનનું મુખ-પાસુ છે. અનેક લાપાઓનો અજ્ઞાસ અને પરિચય સમૃદ્ધિ-પાસુ છે તો કવિને જીવનમાં 'કરિયોમ'ના પોતાના અજ્ઞાસને મૂર્તરૂપ આપવા માટે આવશ્યક નાણાં એકઠા કરવાની તાગેલી લગનીને પરિણામે કારખાતું કાઢાનો અને તેમાં અસફળ થઈને સ્વારે આર્થિક ખોટ અને મુશ્કેલી અનુભવનાનો, દુષ્ટતા અને ક્યાંક અદેખાર્ધના ભોગ થઈ પડવાનો પ્રમથ આગ્યો તે તથા તેમના કાચો કેટલેક અંગે ગેરસમજનો ભોગ થઈ ગયા અને અવગણવાં તે દુઃખદ ઘટનાઓ પણ જેવા મળે છે જ. કવિના મિત્ર મણિલાલનો તેમના પ્રાપ્તો પ્રેમ-આત્મીયતાનો ભાવ તથા તેમને મદદ કરવાની જુલોનો પણ ખ્યાલ આ જાણને મળ્યો છે કલાતીથી માંડીને તે થી ઉમાશંકર જેથી મુધીના લુદા લુડા સાહિત્યકારોએ તેમને માટે જે આકર્ષણ અનુભવ્યું છે તે નોધપાત્ર છે. કવિના કાચોનો મુખ્ય સ્વર છે વિપ્રાલસ્ય ગાર, કેટલાંક કાચો સૃષ્ટિસૌંદર્ય કે પ્રાસંગિક વિષયોમાં સાહિત્ય અને રુચિ જેવા ભાવોને વચન કરે છે, જનક અન્યોક્તિઓ વગેરે કવિના અજ્ઞાસ છતો કરે છે. તેમ જના કલાન્ત કવિમાં અને હરિપ્રેમચરણીમાં પ્રેમ જ મુખ્ય વિષય છે સૌંદર્ય-સદરા અનુવાદ છે, પણ એ અધરી કૃતિને અનુવાદ માટે પસંદ કરી જે જે આરાધ્ય તરફનો કવિનો પ્રેમ-એમનુ આકર્ષણ વ્યક્ત કરે છે.

કવિ તરીકે જાણાઈકરના સ્થાન વિશે મતભેદને કારણ નર ગણાય. ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધના તે પ્રથમ પંક્તિના કવિ હતા જ. કવિતાની કસોટી જેમ પ્રતિજ્ઞા છે, તેમ ભાવોની સમ્યાઈ, ગિંડાણુ, મહનતા અને તે ભાવોની સુધુ રૂપે વ્યક્ત કરવાની શક્તિ પણ છે. ત્યાં સુધી અવગમન સંધાવ નહિ, કવિનો ભાવ ભાવક અનુભવી શકે નહિ ત્યાં સુધી, કાવ્યનું વચન જે રસાનંદમાં પરિણમવું ધટે તેમાં. પરિણમે નહિ, ત્યાં સુધી કવિ સફળ ન ગણાય. જાણાઈકર આ કસોટીએ વિચારતાં પણ એક સફળ કવિ છે ને તે વખતની મનઃ સ્થિતિનો પડથો પાડતાં તેમનાં કાવ્યોમાં જે ભિન્નિયો થઈ છે. તેની સમ્યાઈ વિશે શંકા નથી. તે આપણને પણ પોતાના અરાહમાં ખેંચે છે, તેના જ ભાવો અનુભવાયે છે, એટલે તેમની મહનતા વિશે પણ શંકા નથી. કવિનો ભાવ તેમજ ભાષા. એક ઉચિત છે. સદ્ગત વિવેચક પર શ્રી રામનારાયણ પાઠકે કહેવું છે. કવિમાં ભાવપ્રભુત્વ સારું છે, પણ શબ્દોને તોડતા મરોડવાની પ્રવૃત્તિ ધણી છે અને તે કેટલીક વખત નો બેઠકારીને કારણે છે. કવિ ક્યાંક અપરિચિત શબ્દો કે અસામાન્ય અર્થમાં શબ્દો વાપરે છે તે પણ પડું, પણ શબ્દોની જોડણી વિશે તો હંદમાં ત્યાં જેવી આવશ્યકતા ત્યાં કવિએ તેની જોડણી વાપરી છે એમ થી. ઉમાશંકર જોશી ધ્યાન દોરે છે તે બરાબર છે. કવિનો સિખરિશ્ચી, વસંતલિલકા શાદૂલવિર્દિગિત આદિ રૂપમેળ અને કવિન વગેરે માત્રામેળ હંદો પરનો કાચુ, કવિની સુંદર મઝલો-નેમાં તેમણે સરળ ભાષા વાપરી છે, ફારસી શબ્દોનો ખડકલો કચો નથી તે વીચત તથા કાવ્યભાવનાની કવિની સાચી સમજ પણ તેમને કવિ કરાવે છે. કાવ્યમાં ભિન્નિયો તે જોઈએ જ. ભિન્નિયો હોજ પણ હોઈ શકે છે, પણ કવિ પોતાની ભિન્નિયો એ પ્રયત્નથી જો અભિભૂત થઈ જાય, તણાઈ જાય તો તો કાવ્યસર્જનને માટે અરકાચ રહેતો નથી. તેને સમજે કાવ્યમાં જે કલાસંપન્ન, કલાવિવેકની આવશ્યકતા હોય છે તે રહેતો

નથી. ભિન્નિ રણુકો સાચો હોવા છતાં કવિ કલાસંયમ અને કલા-
-માટેનું ધ્યાન બરાબર રાખી શક્યા છે તે આ સદર્ભમાં નોંધપાત્ર
છે. શબ્દો અને અર્થનો સુમેળ પણ બહુમાં સધાયો છે. કવિની જ
-એક કહીમાં 'ગલિન મનડે સ્વસ્થ થઈ'

'આત્માપી મે તારા વિરહની વ્યથા જે અનુભવી,' કહે છે તે
કવિને કાવ્યરચનાની પ્રક્રિયામાં ગલિન મનની સાથે જ 'સ્વસ્થ' તાલી
પણ આવશ્યકતા છે, તો જ વિરહવ્યથા રૂપ અનુભવ સમ્યક્ આત્માપી
-શકાય, તે વસ્તુનો બરાબર ખ્યાલ છે. વર્ણન ક્ષેત્રે કવિ તાદશ્ય
-સુંદર ચિત્રો બનાવી શકે છે. મુદ્દમ વસ્તુઓને ઇન્દ્રિયાગમ્ય
-બનાવી શકે છે કવિ શ્રી મુદ્દમ કહે છે તેમ, વંદારેમા વંદારે
Sensuous-ઇન્દ્રિયાગમ્ય ચિત્રો આવી શકે છે ઉપરાંત કવિ અવ-
-કારોનો ઉપયોગ સમર્થ રીતે કરી શકે છે. તે પ્રયોગમાં તેમણે વિવેક
વાપર્યો છે. માન સાનનું પ્રદર્શન કરવા માટે ખડકલો કંચે ગયા
-હતા એવું દેખાતું નથી, અને જ્યાં અલકાર આવે છે ત્યાં કાવ્યના
એક સ્વભાવિક અંગ તરીકે અને કાવ્યના રસ અને વક્તવ્યને
પોષક ધર્મ સામાન્ય રીતે આવે છે તે પણ આ બાબતમાં
-નોંધપાત્ર છે

કવિની કવિતાને 'કામવનાદમસ્ત કવિના' તરીકે ઓળખવામાં
આવી છે કહીએ તો આ કવિના પોતાના જ શબ્દો છે, તે કહે
છે તે પ્રમાણે આ કવિતા 'કામલ નાદ' વાણી અને 'મસ્ત' છે.
તેમના સર્જનની ભાષા અને છંદોરચના પ્રથમ વસ્તુની નો ભાવ
-ખીજ વસ્તુની પ્રતીતિ દર્શાવે છે. સુકુમાર ભાવોને વ્યક્ત કરતી
આ કવિતા 'કામવનાદમસ્ત' પણ છે તેમાં જેમ કામવના જે તેમ
નાદની મસ્તી પણ છે એવો અર્થ પણ ઘટાવી શકાય તેમ છે.
કવિનાં કાવ્યોના પરિશીલન વિના આ વિશ્લેષણની સરનાનો પૂરો
-ખ્યાલ આપવો શક્ય નથી

શ્રી. શાન્તિકાન્ત દાહર

બાલાશંકરનાં સંરમરણો

મપિપાલ અને બાલાશંકરની જુગલ જોડી સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં વિરલ અને અદ્વિતીય છે. ઈ.સ. ૧૮૫૮માં જન્મે જન્મ્યા ઈ.સ. ૧૮૯૮માં જ ને જલ્દી મૃત્યુ પામ્યા. જન્મ-મરણમાં પણ બંનેએ સાથે જ લાગીલાગી નોધારી દેવે પણ તેમની મૈત્રી પર સમતિસૂચક મ્હોર મારી.

બાલાશંકરનો જન્મ ત્રિપુરાસુદમી-જા ૧૧ની ઉપાસનાના પ્રસાદરૂપે થયો હતો, તેમ તેમ ૧૧ ટુકડે મળ્યા મળ્યા. તેથી તો તેમનું નામ બાલાશંકર પાડવામાં આવ્યું હતું અને વળી તેમ ૧૧ ઘરમાં રીરપુરથી એક પીરને દીવો આવેળે રોડ સરાર-સર્વ બાલાશંકર ને દીવ સામે બેળી, લોળ નો ધૂપ કરી, પ્યાનમાં બેસતા આધ્યાત્મિક પૃષ્ઠભૂ વગર આત્મા અસધારણ બનીને જન્મતા નથી આધ્યાત્મિક પૃષ્ઠભૂ વગર આત્મા આસાધ્ય પુરુષોત્તમ તો ખીનતા પણ નથી.

જ્યારે જ્યારે હું બાલાશંકરનું અનુકરણ કરું છું, ત્યારે ત્યારે દેખાય છે તેમ ૧૧ નાટકના નિશ્ચર હોય તેવી આવેલો હિસ્તા-સૂચક પહેળા નસોગ, નિશ્ચવાત્મ- સખ્ત મુખમુતામાં બિગામેના હોદ, બેદરપરીપૂર્વક ને ૧૧ હાજી વગરના વાળ, આત્માકાનો કાટ-જોડો ૧૧ નર તેમને કદી ફીંગરો જ નહિ વાતચાતમાં તેમને 'કના બાત' ૧૧ ને ૧૧ ની ટરકડી આ તેમનું Mannerism-તેમ ૧૧

વિશ્વકર્માના બનાવતી, તેમની બોલવાની એક ખાસિયત. તેમની કવિત્વ સારી ખુમારી જીવનની મસ્તી કોઈ એર પ્રકારની હતી ખરેખર, તેમના જીવનનો ચાર જુદો હતો, અને તેથી તેમની દુનિયા પણ જુદી જ હતી ' મહા મગ્તાન ઝાનીના મગ્ગનો તાર જુદો છે-' ખરે જ, તેમના તાર ને આમ ચારીય વર્ષમા જ ન તૂટી ગયા હોત, તો તે માતા ગુર્જાગિરના કંઠમા કોઈ અલૌકિક મહિપ્રભાવાળો હાર અર્પણ કરત

તેમણે બીડનું કારખાનું કાઢ્યું તેમા તેમને બારે બેઠા મઈ કોઈ કે તેમને કહ્યું, ' તમારે ત્યાં જે વાનિજ્યો ચોપડા લખે છે, તેણે અહર પાય સાન હમ્મર રૂપિયાની જોતમાલ કરી છે ' તેમણે જવાબ આપ્યો, ' ક્યા બાન કં! પાય પેટીથી જેના વડીનો મારા પૂર્વજોની મેરા મરના આગ્યા છે, તેણે માગ પાય-એક હમ્મર રૂપિયા લખ્યા, તો તેમા તમારા લોકોના બાપનું શું મયુ ? અને મારા પૈસો તો કાચો પારો છે જે ખાસોતેરો ફૂગી નીકળશે ' અને ૭ મહિનામા તો તે વાણિજના ખરમા કોઈ વધવાત્સ ન રહ્યું, તેને ચેર તાણ દેવાઈ મયુ !

બીડના કારખાનામા તેમણે બધા પૈસા ખુમાગ્યા તેમનું મકાન માણેકનાને વેચાતું રાખ્યું થોડાક માસ પછી તેને સમરાવનાં તે મકાનમાથી ત્યાં નગ દગ્ગર રૂપિયા દોઢેના નીકળ્યા તે સર્થ માણેકનાથ બાલાયકર પાસે ગયા ' આ તમારા બાપ દાતએ દોઢેનું તમારું પૈનૂક ધન છે, તે હોય ' નહિનાને જવાબ આપ્યો, ' મારા નમીમનું હોત, તો મારે ખરી મદર હતી ત્યારે મને જ ના જડન ! છતાંવેજમા મે તમને તે મકાનના આકાગથી પાનાળી સુધીના બધા હજી આપી દીધા છે તેથી હવે મારે તે પૈસો હગમ મરામત છે, કોને વખાણીશુ ? માણેકનાથની પ્રામાણિકતાને કે બાવાનું કરની નિત્યકરનાને ? છેવટે તે પૈસા ન્યાતના ધર્મોત્તર રૂડમા ગયા

બાલાશકરને અતરનો બહુ રોષ હાથ પર જુદા જુદા અતરના ત્રણચાર લસરકા કપો હોય, તો તે દરથી કહી આપે કે કયો લસરકો શુધામના અતરનો, કયો મોગરાનો, કયો હીરાનો એક વાર તે તેમના ડહેલા માથેના મજાનમાં સનાનાગારની ઓરડીમાં નકાવા બેઠેના એટલામાં એક અતરનો ફેરિયો આપ્યો, ખૂબ भारी દરવાન કહે, 'સરકાર સનાન કર રહે હૈ।' દરવાન પોતાના માનીકને 'સરકાર' કહેતો નિરાશામયક નિસાસો ચૂકી અતરિયો જરાની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં બાલાશકરે ખૂબ પાડી તેને રોક્યો સનાનાગારનું ખારણુ ખેત્રી તેને અદર બોલ્યો, પિસ્તનીમ રૂપિયાનું ત્રણચાર જાતનું અતર લીધું, અને જોડા, 'કયા બન હૈ।' ઇમ તાબ દૂડીમે સ્વયં કાવ દો' તે દિવસે કાંઈ રાત્રી અતરના પાણીએ નહા આવી બાદશાહી તેમની ઉદારતા અને ગરુની હતી તેમની કવિનામાં પણ મથેલી તન્માત્રા સૂક્ષ્મનાથી વર્તીઈ આવે છે

મણિમાઈ જે કરિતાઓ લખે તે રાજા રાજા વાદ પર બેપાકડા તે બાલાશકરો ઘેર લઈ જાય આ તેમનો રાજાનો નિનમ હતો બાલાશકરને ત્યાં સજરે કરિ-ગરુના-ઉત્તરોનો દરમાર ભગતો કવિ-ચિત્રકાર શ્રી કુનચંદ્ર ગ્રેગદાસ શાક નાના હતા તારે બાલાશકરના આ દરખામાં પાનસોપારી કે ગામે તમાકુ નેસા જના અને ફેંગાફટો ખાતા એક વાર કનાપી મણિમાઈને ત્યાં મહેમાન બની આવેના સાજે તેમને લઈ મણિમાઈ બાલાશકરને ત્યાં ગયા ઉપલે માળા રૂપિ પોતાના સિનારના તરની મૂર્જના કરવામાં મથગૂલ હતા કવિના દર્શનની ઉત્કટતામાં કનાપી ઉપર ચડી ગયા મણિમાઈ દાદર પર ચઢના ચઢના બાલાશકરના ત્રાપની પની મણિગૌરી-જેમને નિમત્તે તે બે મિત્રો વચ્ચે ગેત્સમજૂની થવા પામી હતી, તેમની સાથે વાત કરવા રોકાયા કયાપીના ઉપર જવાથી કવિરાગને તાર મેળવતા કાંઈક પ્રિલેપ થયો લાક્ષણિક બે-પરનાહીથી તે બોલી

મર્યાદા અને વિદ્યાન દત્તા પોતના મિત્ર ઉપર લખતા મણિમાધ્યે
કેટલી વિવેચક ભુદ્ધિ અને તટસ્થતા જાણવાં છે, તે પણ તે
નોંધપરથી આપણને માન્ય પડે છે. આવું સમૃદ્ધ, મુશનુમા, વિવિધ-
રંગી, મરતોળયુક્ત બાહ્યકરનું વ્યક્તિત્વ હતું.

શ્રી મણિલાલ નબુમાઈ દ્વિવેદીએ ચાલીસ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં
એક સરચા કરી જ્યાં તેણે વિપુલ કામ કર્યું છે. વીસેક વર્ષના
તેમના લેખકાવન દર્શિયાન તેમણે આઠેક પુસ્તકો લખ્યાં. વર્ષના
ત્રણ પુસ્તકો અને તે પણ વિચારપૂર્ણ, ગંભીર વિષયના ચિંતનાત્મક,
આ કંઈ નાનીસૂતી ગિદ્ધિ ન ગણાય ‘સિદ્ધાંતસાગર’માં છ
દર્શનોમાર્ગ—વેદાંત, સામ્ય, યોગ, મીનાસા ન્યાય કે રેગેનિડમાથી
ગમે તે એક દર્શનનું મોઢાં ન જોઈ લખાણ કર્યું તેમાંથી એક
શબ્દનો પણ આખો ફેરફાર ન કરી શકીએ, તેનાના શબ્દો જ
આપણે ઉદ્ધૃત કર્યા પડે આ કેટલી બધી જોડેક નિશ્ચિનાર્થતા !
બીજું, મણિલાલ કેળવણી પુર્ણ થયા પછિ ન દત્તા તેમણે ‘પ્રાણ-
વિનિમય’ લખ્યું, પણ તે પ્રાણમય શૂનિકાના સૂક્ષ્મ સરનો સાથે
લેવડેવડ કરીને, તેમની સાથે વ્યવહાર સાધીને આપણા લેખકોમાના
કેટલા તેટલી સદમ ભૂમિકા સુધી પહોંચ્યા છે મણિમાઈને મન
જીવનયોગ મુખ્ય હતો, લેખન કાર્ય—ગમે તેટલું વિપુલ સારિત્ય તેમણે
સરજ્યું હોય છતાં પણ—ગોણું હતું, આનુષંગિક હતું જના ગોવર્ધન
રામ જેવા હડાં ગણતરી કરી, માર્ક મૂકી, એક યા બીજા પક્ષનો
નિર્ણય કરી, તે પ્રમાણે કાર્ય કરવામાં એના માનતા, ત્યાં મણિમાઈ
જીવનના જાનાતાં કેત્તગોમા જાણવાનતા જરા પણ નિચાર કરતા
નહિ તે જીવનના જગનો જોઈયા દત્તો નિરોધી સરનો સાથે ફૂટતી
કરવામાં, તેમનો સાથે દ્વંદ્વદ્વ ખેનવામાં, તેમને ચિત ક રામાં અને
ચિત રવામાં, મણિમાઈને કાર્યોના આનંદ આનંદો તેમને

-જીવરામાં મુખ્ય રસ હતો, પુસ્તકો લખી વિદ્વાન જનરામાં નહિ અને ઘોડે ચઢે તે પડે તેમાં કંઈ મણિભાઈને ઉનારી પાડવાની જરૂર નથી જે ઘોડે ચઢે નહિ, તે પડે જ નહિ મટે કંઈ તે પેલા કળનાં વધારે સારો કે નિચા દરજ્જાનો શિક્ષક નથી થતો. જીવરો, તે વધારે સાદસિક અને સક્રિય છે માટે વધારે માનને પાત્ર હોય છે. મણિભાઈના ચારિત્રમાં—મોવરાચાવવાની દબાઈમાં—વર્તનપરિપાટીમાં એવું દાઈ અગમ આકર્ષણ હતું, કે તેમની નિકટમાં આવતાં અપુરુષો તેમના પ્રપે અચૂક આકર્ષીતાં, ખેચાતા. શ્રી આનંદજી કર ધ્રુવ જેવા તેમને પૂજ્ય જ્ઞાનેષ્ઠ વિદ્વાન મંત્રે, અને કલાશી-કાન્ન જેવા તેમને પોતાના જીવનગુરુ માને, તે તે કંઈ જેવું તેવું વ્યક્તિત્વ ન કહેવાય અન્યારે દૂરના કાળપાથી, આપણા ગમા-અણુનમ ના ચરમા પહેરી તેમનું મૂર્ચકન કરવામાં આપણે કદાચ તેમને અન્યાય કરી બેઠીશું તેનો ખતે બન છે. હા, તે દાઈ પ્રેમપાત્રની ગોધમાં જીવનભર ભમ્યા, અને વિગુદ્ધ પ્રેમપાત્ર તેમને ન મળ્યું, તે તેમના જીવનનું બગ અને કડુચિત્ત બને છે. તેમને દાઈ સમર્થ સદગુરુ મળ્યા હોત અને તેમની પ્રાણુમર બૂમિકાની શક્તિ સાધવામાં સફળતાપૂર્વક મદદ કરી હોત, તો જે રિવેકનંદ તેમનો અમેરિકામાં વચાચેનો નિબંધ 'અદ્વૈત દર્શન Monism or Advaitism' સંબંધીને તેમના દર્શન કરવા નિર્ણય આવેલા, તે જ રિવેકનંદ જેણે સફળ યોગી ચર્ચ શક્યા હોત, તેમાં મને જરા પશુ શક નથી, અને જરા આટલું વિપુલ સર્જન કરી જવાર મણિભાઈનું વ્યક્તિત્વ, તેની શક્તિ વિમૂર્તિ કરવાનો કયો મહાન દંત. પત્તાપાનસ્ય મન્દિમા, ચતો દ્વાયંદ્ર પુલક : દેવ સર્જન કળનાં તેનો સર્જનવાર મહાન કોષ છે દેવે કૃતિ કરતાં તેનો કતો મહાન રોષ છે માટે મણિભાઈને જોવા હોત તો તેમની નિરુદ્ધતામાં જુઓ, શ્રીમંત સમજાવને અને બાવનગરની શામળદાસ પ્રાચીન

અધિકારીઓને તેમણે જે નિઃસ્વૃદ જવાબો આપ્યા છે તેમાં જુઓ, -
 તેમના અધ્યાત્મ લેખોની ગદ્યતામાં જુઓ, તેમની પ્રેમતરંગી ગદ્યોના
 દાર્દિકલાવોમાં જુઓ, જીવન સંગ્રામમાં જે અડગતાથી તે ઝઝૂમ્યા
 છે તેમાં જુઓ, તેમની જૌદિક મહાસિદ્ધિમાં અને વેદાંત નિષ્ઠામાં
 જુઓ, લાખો નિરાશાઓમાં જે અમર આશાનું તેમણે દર્શન કર્યું
 છે તેમાં જુઓ, સમગ્ર વિશ્વમાં જે પ્રેમની ઝનક ઊર્ધ્વ રહી હતી
 અને જેના તેમણે દર્શન કર્યો હતો તેમાં જુઓ. મને ખાતરી છે કે
 મણિલાલ જ્યાં જન્મ્યા હશે, ત્યાં હજી પણ આધ્યાત્મિક પ્રગતિની
 આગેકૂચ કરતા રહેતા જ હશે.

ચંદ્રાનાથ

નમનન ખૂમ જોઈ છે, અન્નગો ખૂમ જોઈ છે.
પતંગાનું છૂટન દરતી રાખ્યો ખૂબ જોઈ છે.
અને લાશો ઉપર અક્ષમેસનાં અશ્રુ વડાંતે
સ્વયં બાળી રાખ્યોની બાળ્યો ખૂમ જોઈ છે.

*

આનુતી

તેણીમાં સન્નત અને વાણીમા હ્યુકાતી નમર.
રૂપની સહેરાય વારવાર ચહેરા પર મહર.
પ્રિયસીને મેં ને સન્નત સદા છે એટલે—
થાત જોયરવા પ્રિયમ તો વાન આવે મગ પર.

*

મંત્ર

આ વીજળી જેની આખો ફેરા અજ્ઞાણાં તથારો ક્યાં ?
ને પાતળાં રમ જરના ટોડો દિન મુદારસ પ મે ક્યા ?
સૌ દર્શ મળ્યું છે મનમખ ને ઉન્માદમધું નરબોધન છે.
પાણ-પ પાણ દાળી ગર્મિ ન દિવો કળશ કડો દેગારો ક્યા ?

ચસ્તાયા

ફેરી જળ પાથરનાર પારાવાર પસ્તાયા.
હજારો દાવ અજમાવ્યા, હજારો વાર પસ્તાયા.
દરકિશો હરાવી સર કંગી મજિય અમે ત્યારે
અમારા માર્ગમા કથર પાથરનાર પસ્તાયા.
જીવનમા થાય છે પ્રત્યેક લાલુ એવું રૂપાન્તર કે—
કદી રૂનાર પસ્તાયા, કદી દસનાર પસ્તાયા.

તરી-તોફાનમા-મજધારમા લગર કયું ત્યારે
તમાશે દૂરથી જોનાર ભારેભાર પસ્તાયા

ધરીને દાવ ધીરજની કસોટી પાર કીધી છે,
સિતમગરને કહો કે જુલમ આદગનાર પસ્તાયા

અમે દુર્ભાગમા આનદના ઉત્સવ મનાયા છે
નિરાળા બેઠેલી દુભાગ્યના ધડનાર પસ્તાયા

જુગલ્યુ જેમણે સારસ કરી તેઓ વિજય પામ્યા
ડરીને દૂર ઊભા એ જ વારવાર પસ્તાયા

કરી ઉઘાનમા નવની વસતો જેનમૂલ છાઈ
વિચારી પાનખર ૧૨ રોષ હાલનાર પસ્તાયા..

વસીને આ જગતમા સાર 'ડાયર' એ જ જોશે છે,
તજીને જે ગયા તેથી વધુ વસનાર પસ્તાયા,

